BORÁSZAT ÉS GAZDASÁGI ANTROPOLÓGIA

Tokaj-hegyaljai községek ökonómiájának jelenkori mikrovizsgálata

doktori (PhD-) értekezés

HAJDÚ ILDIKÓ

Témavezető: Dr. Keményfi Róbert

Debreceni Egyetem

Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

Debrecen, 2013

A doktori iskola neve: Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

A doktori program címe: Néprajzi és kulturális antropológia

Tudományág: Néprajz

A munka címe: Borászat és gazdasági antropológia. Tokaj-hegyaljai községek jelenkori mikrovizsgálata

Írta: Hajdú Ildikó

……

Témavezető Dr. Keményfi Róbert egyetemi docens
(aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: ……

tagok: ……

……

A doktori szigorlat időpontja: 2013. ……..

Az értekezés bírálói:

.....

……

A bírálóbizottság:

elnök: .....

tagok: ……..

……..

……..

……..

A nyilvános vita időpontja: 2013. ……..

NYILATKOZAT

„Én Hajdú Ildikó (6600 Szentes, Nagygörgős u. 23/a) teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljesek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.”

Debrecen, 2013. október 1.

Hajdú Ildikó

Borászat és gazdasági antropológia

Tokaj-hegyaljai községek ökonómiájának jelenkori mikrovizsgálata

Tartalomjegyzék

BEVEZETÉS 8
A saját társadalom kutatásának helyzete a gazdasági antropológiában 11
A kutatásról 13
A kutatás bázisa: a rendszerváltás és gazdasági következményei 15
A borászat beágyazottsága 19
A kutatás longitudinális időkerete 21
Hipotézis 22
Kutatási egység és módszer 23
A tanulmány struktúrája 27

I. fejezet
A HEGYALJAI BORÁSZAT, MINT A GAZDASÁGI ANTROPOLÓGIA TÁRGYA 29
Antropológia és gazdaság 30
A gazdasági tevékenység, mint antropológiai vizsgálati egység 31
Közgazdaságtan és bölcselettudomány 32
A gazdasági antropológia gyökerei 36
A gazdasági antropológia intézményesülése 41
Paradigmaváltás a 20. század elején: funkcionalizmus 44
Az első definiálási törekvések 49
Institucionalizmus, szociológia és gazdasági antropológia 50
Az első gazdasági antropológusok 54
A gazdasági antropológia virágkora 55
Paradigmaváltások időszaka 61
Az antropológiai gazdasági kutatások problematikája 66

II. fejezet
GAZDASÁGI ANTROPOLÓGIA ÉRTELMEZÉSI KERETEI A HEGYALJAI BORÁSZATBAN 70

III. fejezet
A TOKAJ-HEGYALJA TÖRTÉNETE 1945-IG 77
Tarcal és Tállya 78
Társadalmi változások hatása a hegyaljai borászat gazdaságszervezésére 80
Az első népcsoportok 82
A hegyaljai bor 14-16. századi közvetítő szerepe 86
Belső migráció és demográfiai változások 90
Ideiglenes betelepülők 92
Hanyatlás 95
Gazdasági fellendülés és migráció 96
Etnikai és vallási párhuzamok 102
Virágkor a 18. században 105
A filoxéravész társadalmi következményei 110

IV. fejezet
GAZDASÁGI STRUKTÚRAVÁLTÁS 1945 UTÁN 115

Földosztások 116
Centralizáció és a gazdasági nehézségek - megoldási alternatívák 121
Állami vállalatok 123
A szövetkezetek második korszaka 125
A gazdaság átszervezése a rendszerváltás után 130
Földosztás új formában: privatizáció 133
Hegyközségek újjászervezése 135
A szövetkezetkezetek harmadik korszaka 137
Párhuzamok és új tendenciák 140

V. fejezet
TOKAJ-HEGYALJA GAZDASÁGI SZEREPLŐI 144
Üzemszervezeti formák a szőlőkultúrában 145
Gazdasági szereplők 146
Szőlőtermesztők és borászok 150

VI. fejezet
A BORÁSZAT BEÁGYAZOTTSÁGA 155
A piac 156
Közösségi értékek 151
Politikai beágyazottság 164
Szokás – hagyomány – jog 164
A változás–állandóság folyamatait befolyásoló külső-belső tényezők 167
Szabályozás a középkorban 168
A hegyaljai aszú megjelenésének a törvényi szabályozás átalakulására gyakorolt hatása 170
A szokás, hagyomány és jog intézményeiben rögzülő elemek 173
Kulturális fejlődés 177
Országos rendelkezések és a tiltás, mint negatív szokást szankcionáló intézmény 179
A hagyomány és jog ereje 182
Politikai-, gazdasági változások hatása a tradicionális termelési módra 185

Kognitív beágyazottság – közösségi érdekek 187
Innováció: a borászat horizontális és vertikális bővülési körei 187
A rendszerváltást követő innovációs folyamatok 188
Új termelési eljárás, új termék 189
Új piaci lehetőségek 192
Új szervezetek 193
Érvek és ellenérvek 193

Strukturális beágyazottság – társadalmi kapcsolatok közösségi értéke 197
A borászatot befolyásoló külső tényezők 197
Egyéni és kollektív cselekvési minták 199
Egyéni és kollektív cselekvés szerepének változása 202
(Ön)szerveződés, együttműködési formák 204
Egyesületek 208
Borturizmus a borutak mentén 212
A borturizmus tarcali példája 216
Szövetkezetek 219
Társadalmi, gazdasági és kulturális változások 222
A szövetkezetek negyedik korszaka: az ezredforduló 226

Kulturális beágyazottság 230
Innováció – divat – szokás – hagyomány 230
Hagyomány a gazdaságban, innováció az etnográfiában 232
Hegyaljai borkultúra: innováció vagy tradíció? 235
Borkultúra és hagyomány 238

KITEKINTÉS 246
A gazdasági antropológia definíciója 246
Tokaj-Hegyalja gazdasági antropológiai eredményei, mint modell 248

IRODALOMJEGYZÉK 260
Kapcsolódó irodalom 270
Interneten található, Tokaj-hegyaljai borászathoz kapcsolódó oldalak 270

FÜGGELÉK 271
Interjúrészletek 285
Táblázatok jegyzéke 298
Diagramok jegyzéke 299
Ábrák jegyzéke 299
Fondjegyzék 299
Név- és tárgymutató 300

ÖSSZEFOGLALÁS 303
RÉSUMÉ 306
SUMMARY 309

Bevezetés

Az emberi kultúra legnehezebben megközelíthető területe a gazdaság. Godelier az 1970-es években a gazdaság, társadalom és kultúra viszonyában úgy értelmezte, mint amely „a társadalmi élet elemeihez képest egyszerre külsődleges és azok közé tartozó."[1] A társadalmi viszonyok sajátos színtere, a kultúra részeként gazdasági viselkedésformákban jelenik meg, a kultúrával és a társadalom különböző területeivel kölcsönhatásban.[2] Az egyének gazdasági cselekvései és motivációi, számos kulturális és gazdasági tényező befolyása alatt, egy komplex társadalomban összetett jelentések hálójában értelmezhetők, amelyek a közgazdaságtan és a társadalomtudományok – így az antropológia és a szociológia – összefonódásában és együttműködésében fogalmazódnak meg.

A közgazdaságtan tudományterülete a piac és az állam egymásra hatásának vizsgálatában teljesedett ki önálló diszciplínaként a 19. században. Kutatási módszerének kialakítása során leválasztotta a társadalmi kapcsolatokat a gazdasági, politikai és ideológiai összefüggésekről, amelyekbe beágyazódnak, és amelyek alakításában aktív szerepet játszanak.[3] „Alapvető kérdése az volt, hogy a piac működését, és ezáltal a gazdasági fejlődést korlátozó állami gazdasági beavatkozást visszaszorítsa."[4] A közgazdaságtan tehát a minél nagyobb önállósággal működő gazdaság elméleti és gyakorlati lehetőségeinek megteremtését tűzte ki célul és követi napjainkban is. A hipotézis bizonyításával igazolni próbálták, hogy „ha a szabadpiac törvényszerűségei érvényesülnek, akkor a gazdaság végül a mindenki számára legelőnyösebb helyzetet hozza létre,"[5] ahol az emberek racionális választások alapján döntenek. Ebben a folyamatban azonban a közgazdaságtan figyelmen kívül hagyja a társadalmi kapcsolatok szerepét a gazdaság működésében, és kizárólag a „kemény" megfigyelhető tények magyarázatára törekszik.[6]

[1] Godelier, M. 1978, 16.
[2] Hollós M. 1993, 81.
[3] Wolf, E. R. 1995, 22.
[4] Andorka, R. 1995, 7.
[5] Uo.
[6] Wolf, E. R. 1995, 23.

A 19. századtól egyre nagyobb szerephez jutott az a nézet, mely szerint a társadalmi problémák egyik oka a gazdasági átalakulás. Az új szemlélet alapvető lökést adott a gazdaság társadalomtudományi vizsgálatának, amellyel kezdetét vette a szociológia, mint önálló tudományterület intézményesülése. A szociológia egyik célkitűzésévé vált, hogy „ellensúlyozza a társadalmi zűrzavart a társadalmi rend elméletének megteremtésével, és a rendet, illetve a zűrzavart a társadalmi kapcsolatok mennyiségére és minőségére vezesse vissza."[7] Karl Marx, majd Durkheim és Weber munkássága lefektette a szociológia alapjait,[8] és a figyelem középpontjába állította a gazdaság és társadalom egymásra hatását. A gazdaság társadalomtudományi vizsgálata során a társadalomban uralkodó normák és értékek szerint döntő ember „nézőpontjából" elemezték a gazdaság működését.

E két tudományterülettel párhuzamosan indult útjára az antropológia is. Velük ellentétben, más irányból közelítette meg a társadalom és gazdaság kölcsönhatásának problematikáját. Az antropológia komplexitásra törekvő szemlélete miatt hosszú időn keresztül a gazdaság, mint egy társadalom, vagy társadalmi csoport (komplex) elemzésének egyik gyakran, mint figyelmen kívül nem hagyható, de önállóan kutatásra nem kerülő területe jelent meg. Az 1920-30-as években indultak meg a holisztikus látásmódtól részben elszakadva, már elsősorban a gazdaság működésére koncentráló kutatások és szerveződött meg végül az antropológia egyik alterületeként a gazdasági antropológia.

Intézményesülését követően legfontosabb célkitűzése – főként az amerikai antropológiában – az 1960-as évektől folyamatosan kibontakozó, a közösségek, az elmaradt vidékek fejlesztését célul tűző tudományos áramlat követése volt. A gazdasági antropológia tehát megmaradt „klasszikus" terepénél, az idegen, távoli kultúrák vizsgálatánál. Ez az irányzat még napjainkban is erősen meghatározza a tudományterület irányultságát. Jean Ensminger – az egyik legismertebb napjainkban gazdasági antropológiával foglalkozó kutató – szerint a gazdasági antropológusok legfontosabb szerepe az, amit a fejlődő gazdaságok megértéséhez hoznak, például a történelmi perspektívák áttekintésén, ugyanazon a területen végzett longitudinális adatgyűjtésen, vagy az adatoknak egy evolucionalista időkeretben történő elhelyezésén keresztül.[9] Ensminger, az általa szerkesztett, a gazdasági antropológia 20. századi helyzetével foglalkozó, kurrens tanulmányokat felvonultató kötetének előszavában írja: „[a] 20. század utolsó évtizede

[7] Wolf, E. R. 1995, 23–25.
[8] Andorka R. 1995, 8.
[9] Ensminger, J. 2002, x.

nem kedvezett a gazdasági antropológiának. A posztmodern nézet csúcspontján a kutatás azon típusát, amely a gazdasági antropológia területére irányult, jobb esetben alulértékelték, rosszabb esetben elhanyagolták, vagy figyelmen kívül hagyták."[10]

Ensminger szerint a gazdasági antropológia megítélése lassan pozitív irányban mozdul el. Ezt mutatja, hogy a Világbank egyre inkább fokozott érdeklődéssel fordult a fejlődő gazdaságok megértése iránt. A társadalmi tőke és az intézmények szerepének értékelésében és értelmezésében egyre nagyobb szerephez jutott az antropológia is. Önállósult a gazdasági antropológia, mint alkalmazott tudomány. Mindez ugyanakkor determinálta is a tudományterület gazdasági orientációját és elsődleges vizsgálati területeit.

Chris Hann és Keith Hart gazdasági antropológiával foglalkozó kutatók annak vizsgálatára is hangsúlyt helyeztek, mi vezetett a gazdasági antropológia jelenlegi szerepéhez. Szerintük a kutatók közötti vita, egymás figyelmen kívül hagyása járult hozzá ahhoz, hogy más tudományterületek képviselői számára marginális helyzetbe kerüljön a tudományterület. Lényegében, míg az antropológia igyekszik átlépni a társadalomtudományok és közgazdaságtan közötti szakadékot, addig a közgazdaságtan számára irrelevánsak a gazdasági antropológia eredményei. A legnagyobb probléma abban keresendő, hogy a tudományterület nem tudott áttörni a közgazdaságtan, politika és média érdektelenségén.[11]

Ezzel párhuzamosan, a gazdasági antropológiában a paradigmaváltások mellett, a kutatási irányultság területén is döntő változások mentek végbe. A preindusztriális társadalmak vizsgálata helyett egyre nagyobb hangsúly helyeződik a környező, indusztriális világra. A globalizációval szinte minden társadalomban egyfajta homogenizáció ment végbe, amely szükségszerűvé teszi az ipari, kapitalista gazdasági szemléletű társadalmak gazdasági antropológiai vizsgálatát. A globalizált világban végbemenő gazdasági krízisre, a globális pénzügyi válságra reflektálva új alapokra kell helyezni a gazdasági antropológiát is, hogy jobban megértsük a körülöttünk zajló gazdasági és társadalmi eseményeket, mind globális, mind glokális szinten.

[10] Ensminger, J. 2002, ix
[11] Hann, C., Hart, K., 2011.

A saját társadalom kutatásának helyzete a gazdasági antropológiában

Az elsősorban Malinowski nevéhez köthető gazdasági antropológia a 20. század első harmadában jelent meg önálló kutatási területként, amelyhez az antropológiában bekövetkező paradigmaváltás adta az alapvető lökést. A II. világháború idején, a társadalmi gondolkodásban bekövetkező változások hatására, fordulat következett be az antropológiában a kutatás tárgya tekintetében. Az 1950-es évek előtti időszakot elsősorban, mint a premodern kultúrákra irányuló kutatások időszakát említik. Ahogy Geertz megfogalmazta, „azoknak ott van valami kultúrájuk, az a dolgod, hogy visszajössz ide, és elmondod nekünk, hogy mi volna az" nézet jellemezte az antropológiai gondolkodást. A saját kultúra szerepének és jelentőségének felismerése nélkül határozta meg kutatási területét.

Az antropológiában a posztmodern idején jelent meg a saját kultúra kutatásának nézete, amely a kezdeti időszakban kevés figyelemet kapott a gazdasági antropológiában. Még ma is meghatározza a gazdasági antropológiát az a hagyományos szemlélet, amely a gazdaság tanulmányozásában a távoli országok, a fejlettel szemben komplementer párba állítható fejletlen társadalmak vizsgálatára helyezi a hangsúlyt. Azonban ennek magyarázatát sokkal inkább a gazdasági, közgazdasági vizsgálatokat napjainkban jellemző irányzat adja, amely épp a Világbank, illetve a nagy nemzetközi szervezetek által kerül kijelölésre és meghatározásra. Elég itt a már mindennapok részévé vált globalizáció, vagy fenntartható fejlődés kifejezésekre és a mögöttük meghúzódó tartalomra gondolni, amely a világ és a kisebb régiók, vagy akár az intézmények, szervezetek működését, gondolkodását meghatározza, vagy legalább befolyásolja. Ezen irányzat a fejlődés és legfőképp az egyenlőtlen fejlődés antropológiai vizsgálatában jelent meg.

Ugyanakkor nemcsak a „primitív" vagy Harmadik Világ országai és népcsoportjai azok, amelyeket az antropológus vizsgálata tárgyává tehet, hanem az ipar, a fejlett társadalmak is. Legfőképp akkor, ha azt a szociokulturális környezet és a gazdaság változásainak szemszögéből kívánjuk értelmezni a 20. század végén – 21. század elején. A saját társadalom kutatásának erősödését két társadalmi tényező ösztönözte. Egyrészt a gyarmatosítások lezárultával nehezebbé vált kutatási engedélyt szerezni számos volt gyarmati területre, másrészt a kutatott népcsoportok tagjai sorában is egyre több

értelmiségi jelent meg, akik gyakran nem értettek egyet az idegen kutatók következtetéseivel és megállapításaival.[12]

Az 1980-as évektől egyre inkább a nem-ipari társadalmakkal szemben a kapitalizmus, az egyenlőtlen fejlődés, ipar, fogyasztás és pénzügyi rendszerek által determinált és egységesített, globalizált világ került az antropológiai kutatások érdeklődésének középpontjába is.[13] A gazdasági működés egy adott társadalmon belül olyan szegmenseket hoz létre, amelyek egyedi belső struktúrájuk, működési céljaik által lehatárolt vagy lehatárolható társadalmi csoportokat, közösségeket is definiálnak. Munkámban ez alapján, antropológiai értelemben az ipari társadalmak közé sorolható saját társadalom egy zárt csoportját vizsgáló, a gazdasági antropológiának komplex, ipari társadalmak kutatásában való létjogosultságát és vizsgálati lehetőségeit is taglaló elemzését adom.

A feudális társadalmi keretek között paraszti és nemesi társadalmi csoportok, kereskedők kooperációja során kialakult termelési mód és szociokulturális környezete az évszázadok során külső és belső társadalmi, gazdasági változások hatásai között törekedett fennmaradni. Más paraszti gazdálkodási területektől eltérően a szőlőtermesztés és borkészítés fejlődését már a korai időszaktól kezdődően a kapitalizmusra jellemző szemlélet befolyásolta. 1945-től a szocializmus ideológiája alatt új alapokra helyeződött, majd a rendszerváltást követően a globalizált kapitalista világ részeként strukturálta újra önmagát.

Napjainkban ezen összetett, elsősorban a területi adottságok révén körülhatárolható gazdasági közösséget a szőlőtermesztéssel és borkészítéssel foglalkozó gazdálkodók, egyéni és társas gazdasági szervezetek, illetve az egyre nagyobb szerephez jutó civil együttműködési formák és intézmények alkotják. Belső struktúrájuk, illetve a kultúra és társadalom más szegmensével való kapcsolatuk összetett, részben történelmileg meghatározott, részben a rendszerváltást követő átalakulási folyamat szerteágazó kontextusában szerveződik.

[12] Eriksen, T. H. s.d., 8.
[13] Hann, C., Hart, K. 2011, 142.

A kutatásról

A legtöbb társadalmi esemény hátterében gazdasági motivációk húzódnak meg, mint ahogy a gazdasági átalakulások is maguk után vonhatnak társadalmi változásokat. Ez a dialektikus folyamat sosem mentes a kulturális és politikai tényezőktől.

A vizsgálatok alapját, longitudinális, történelmi kontextusban felvázolt, majd rendszerváltást követően megfigyelhető események, gazdasági helyzet leíró etnográfiai módszerekkel történő bemutatása és elemzése adja. A gazdasági események és állapotok olyan szerkezete ragadható meg Tokaj-Hegyalja esetében, ahol a természeti katasztrófák, majd a gazdasági-társadalmi változások eredményeként a hagyományos termék előállítása és értékesítése – és ezzel maga a hegyaljai közösség is – komoly kihívásokkal került szembe a 20. század utolsó évtizedeire.

A borászok gazdasági cselekvése, az 1990-es években, jelentős változásokkal nézett szembe. A rendszerváltással összeomlott az addigi, a szocializmus ideológiája alatt szervezeződő, központilag irányított gazdasági struktúra. Megszűnt a keleti országok felé irányuló export, és azok a gazdasági és társadalmi keretek, amelyben a termelők addigi tevékenysége zajott. Új gazdasági szereplők, intézmények és új típusú gazdasági mentalitás strukturálta át Tokaj-Hegyalja borászatát. A privatizációval ismét önálló gazdálkodási lehetőséghez jutott termelők sora jelent meg a gazdaságban. Az ezredforduló első évtizedében készített interjúk ezen, a két településen élő, tevékenységük során a borturizmusban is részt vevő önálló vállalkozókkal készültek. A kutatás alapját azok a borászok jelentik, akik a dinamikus gazdasági folyamatok szereplőivé váltak.

Az átalkulás során átértékelődött az egyének szerepe és lehetőségei, mint ahogy maga a piac is. A kihívások a gazdasági szereplők mentalitásának megváltozásával a gazdasági viszonyok, a társadalmi kapcsolatok és kulturális jelenségek újraértelmezését indították el. Ebből adódóan gazdasági cselekvéseik vizsgálatát a társadalom más rendszereire is tekintettel szükséges folytatni. Kutatásaim során egyrészt a kultúrának, mint a társadalmi viselkedés egyik meghatározó elemének gazdasági szerepét, másrészt az egyes társadalmi csoportok – a társas szerveződések, így az egyesületek, szövetkezetek, mint társadalmi alrendszerekben a tagok – interakcióiban megnyilvánuló kulturális hatások megrajzolását adom.

Kiindulópontom, hogy a gazdasági cselekvést végző egyén társadalmi lény, akinek minden cselekedete mögött társadalmi meghatározottság áll. Ugyanakkor ezek a gazdasági

cselekvések bizonyos esetekben irracionálisnak mutatkoznak belső émikus vizsgálatuk nélkül, épp a társadalmi rendszerekben rejlő közös (érték)mintáknak a társadalmi racionalitással való szembekerülése miatt.

A rendszerváltás során nemcsak az előző időszakban létrejött gazdasági helyzet teljes átértékelésére kényszerültek a hegyaljai termelők és borászok, hanem egy döntően új borkultúrát és értékesítési stratégiát kellett kialakítaniuk és elsajátítaniuk egy újonnan kialakuló gazdasági struktúrában. A gazdasági cselekvések Zukin és DiMaggio szerint kognitív, kulturális, politikai és társadalomszerkezeti tényezőktől függnek.[14] A lezajlott társadalmi változások egyrészt kulturális, másrészt gazdasági változásokat vontak maguk után, melyek egymással szoros kölcsönhatásban álltak.

Olyan helyzet tanulmányozható mikrogazdasági szinten, Hegyalján, ahol a gazdasági folyamatoknak a társadalmi folyamatokba történő – Polányi kifejezését használva – „beleszerveződése" épp egy átalakuló, változó időszakban jelenik meg. Az egyes gazdasági tényezők, elemek szerepe, társadalmi, kulturális vagy épp politikai determináltsága válik láthatóvá.

A gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok napjainkra rajzolódnak ki elég markánsan ahhoz, hogy a szőlő és bortermelés, illetve az értékesítés szervezésének irányai, azok társadalmi, kulturális, politikai beágyazottságának új struktúrája megragadható legyen. A kutatómunka célja annak a külső és belső tényezők által determinált gazdasági helyzetnek a leírása és elemzése, amelyre eddig kevés társadalomtudományi kutatás irányult. Vizsgálata új eredményeket hozhat a helyi viszonyok, érdekek és az átalakulási folyamatok feltérképezésében, az egyéni és kollektív döntést befolyásoló, illetve a társadalmi szereplők gazdasági mentalitását meghatározó tényezők értelmezésében. Rávilágít a történelmi fejlődés és változások során rögzülő gazdasági attitűdök determináló szerepére a rendszerváltást követő gazdasági átalakulási folyamatokban, a korábbi szocialista gazdasági berendezkedést felváltó kapitalizmus új rendszerében.

A hegyaljai borászat társadalmi, gazdasági struktúrájának átalakulása, az innováció, illetve a társadalmi szereplők együttműködésének tanulmányozása – a gazdasági antropológia perspektívájában – elsősorban a termelés, másodsorban az értékesítés folyamatán keresztül, a hegyaljai gazdaság társadalmi és politikai beágyazottságát világítja meg.

[14] Zukin, S., DiMaggio, P., 1990, 14–23.

A birtokszerkezet és gazdasági struktúra átrendeződésével és a piac átalakulásával a tájegység teljes termelési vertikuma átalakult. A változások másik, a gazdasági antropológia nézőpontjából lényeges vizsgálati területét nyújtó színtere az értékesítés egyik speciális formája a borturizmus. A fogyasztás által meghatározott és befolyásolt gazdasági működésben, a borkultúra termelésben és értékesítésben megmutatkozó változásai, illetve az ezekhez kapcsolódó szokások és hagyományok szövetén keresztül megmutatkozó jelensége a gazdaság kulturális beágyazottságát rajzolja fel.

A kutatás bázisa: a rendszerváltás és gazdasági következményei

Szelényi Iván a posztszocialista átalakulási időszakot olyan válsághelyzetként értelmezte, amely nemcsak gazdasági, hanem társadalmi természetű is. Épp ezen utóbbi tényező miatt vált az átalakulás folyamata válsággá, melynek feloldására a helyi gazdasági szereplők új stratégiákat dolgoztak ki. Ösztönözte ezt, hogy „a szocializmus bukása után, a korábban katonailag és politikailag integrált rendszerhez tartozó társadalmaknak a kapitalista világrendszer viszonylag integrált struktúrájához kell alkalmazkodnia. Ennek egyik feltétele a gazdasági és társadalmi formációváltás."[15]

A folyamat során, a gazdasági átalakulás mellett, a társadalom szerkezetében és így a szőlőtermesztéssel és borkészítéssel foglalkozó szegmensben komoly változások mentek végbe Tokaj-Hegyalján. A társadalmi és szociokulturális változások hatására átalakult a borászat gazdasági struktúrája. A korábban viszonylag egyszerű szerkezetű, a szövetkezeti keretek és a Borkombinát által működtetett borásztársadalomban egy összetettebb rétegződési folyamat indult el a magánvállalkozási forma megjelenésével.

Ennek során új gazdasági szereplők jelentek meg. A privatizációval önállóvá váló hazai szőlőtermelők, valamint a borturizmusba vagy a bor (nagy)kereskedelmi értékesítésében is részt vállaló borászok mellett egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a főként külföldi tulajdonban levő nagyvállalatok is.

A változások során gazdasági innováció is elindult Hegyalján, főleg a külföldről érkező gazdasági szereplők hatására. Az 1990-es években a külföldi befektetők a régióban jelentős gazdasági szereppel bíró ültetvényeket hoztak létre, új technológiákat, új üzleti, gazdálkodási szemléletet, illetve politikai magatartást ismertetve meg a helyi gazdsági

[15] Harcsa L., Kovách L., Szelényi I. 1994. 15.

szereplőkkel. Tevékenységük számos területen rögtön látható változásokat vont maga után. A hazánkban megszokottól eltérő gazdasági szemlélet mentén szervezték gazdálkodásukat; új, addig közelről nem ismert technológiákat hoztak magukkal; és rövid időn belül a rendelkezésükre álló gazdasági, társadalmi és politikai tőke révén erőteljes befolyásoló szerepre tettek szert a törvényhozásban.

A külföldi tulajdonú borászatoknál megjelenő reduktív technológiával új, korábban csak egy szűk réteg által ismert termék jelent meg a borpiacon egyre nagyobb mértékben, a reduktív bor formájában. Hatására egy háromszereplős (külföldi vállalatok – hazai borászok – fogyasztók), minden résztvevője közötti kétirányú kapcsolat vette kezdetét az új termék bevezetése, valamint a minőség emelése terén. Az új piaci termék a külföldi befektetők részéről nemcsak a fogyasztók, hanem a kistermelők felé is, komoly kommunikációs kihívást és ellenérzést jelentett. Hasonlóképp a kistermelők és fogyasztók között a minőségi termék, valamint az új termék kommunikációja is kétirányú reflexív folyamatban realizálódott.

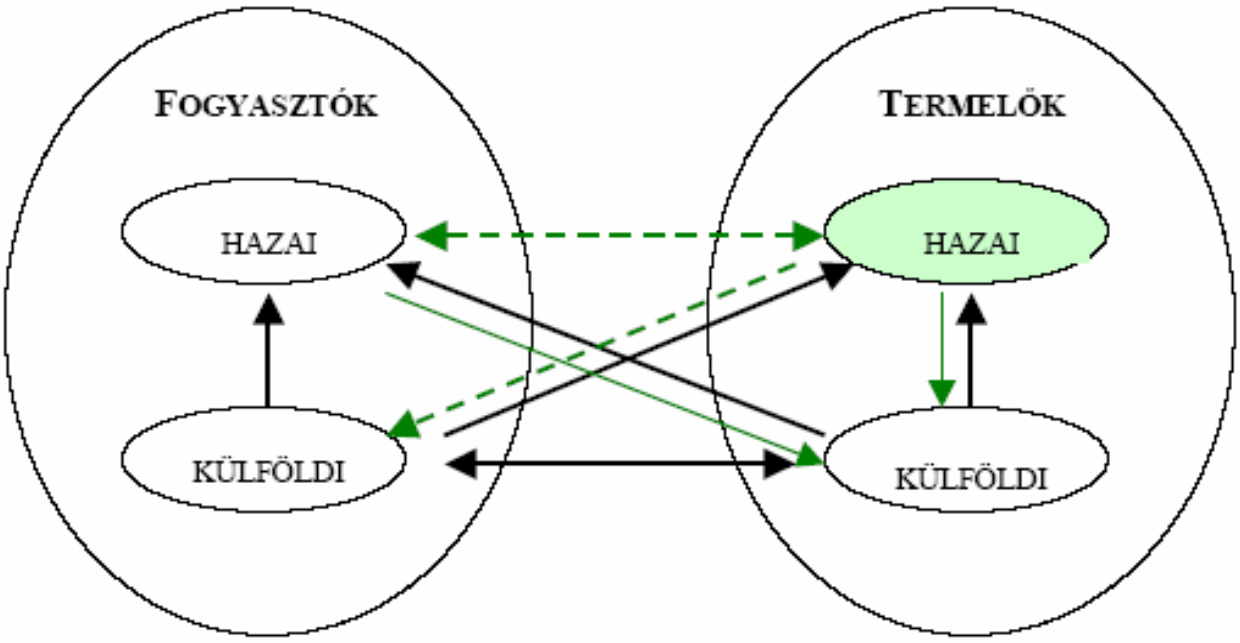

1. ábra: A rendszerváltást követően a gazdasági szereplők közötti kapcsolatok újraszerveződése

Egyik legjelentősebb, mai napig tartó következménye lett a politikai és gazdasági változásoknak, a tokaji bor nyugat-európai piacról való fokozatos kiszorulása mellett a keleti piacok megszűnése és a piaci, fogyasztói szokások és ízlés megváltozása. Új típusú borok hódították meg a fogyasztókat és legfőképp új piaci struktúra és szereplők jelentek

meg. A helyi szőlőtermelőknek és borászoknak tehát az előző rendszerben jellemző gazdasági mentalitásától számos tényezőjében távol álló gazdasági szemléletet és cselekvést kellett megismerniük és elsajátítaniuk. A termelési feltételek megteremtésével párhuzamosan a bor piaci elhelyezési lehetőségeinek keresése is lényeges kérdéssé vált. Ezen csoport esetében a gazdálkodás mozgatórugója a kapitalista szemléletű piac lett és szereplői ezen összetett folyamatok, változások indikátoraivá váltak.

Piaci és nem piaci intézmények sora jelent meg a rendszerváltást követő innováció és az új értékesítési csatornák kiépítése során. Ezen utóbbi egyik útjaként jött létre a borturizmus, mely a kis borászatok termékértékesítésének elsődleges színhelyévé vált**.** Külföldi előképek alapján megindult a borturizmusra épülő kulturális borutak szervezése is. Részben ennek segítését szolgálta egy újabb innovációs területként megemlíthető, civil szervezetek létrehozására irányuló törekvés a borutak, egyesületek szervezésével, amelyek a megszűnő és eddig a termelés és értékesítés bizonyos részfolyamatait célozták meg részben kiváltani. Gazdasági szerepének erősödésétől számos esetben az egyes települések, illetve a régió gazdasági növekedését is várták, mint ahogy a turizmus gyakran olyan lehetőségként jelenik meg a közösségek számára, amely lehetőséget teremt a stagnáló vagy hanyatló települések pozitív irányú fejlesztéséhez.

A borászok kezdeti cselekvései a helyzet bizonytalanságának csökkentésére irányultak, mások viselkedésének biztosításán keresztül, amelyet különböző együttműködések, valamint intézmények létrehozásával törekedtek elérni. Ezt szolgálták a termelők gazdasági tevékenységében megjelenő innovációk is, amelyek főként a hazánkban letelepedő, nagy borászatokat létrehozó külföldi befektetők stratégiájának követésében, és a nyugati eljárásmód hazai átültetésének gyakorlatában valósultak meg.

GAZDASÁGI TÍPUSOK	TULAJDONVISZONY	FŐBB GAZDASÁGI, GAZDÁLKODÁSI TÍPUSOK
Jogi és nem jogi személyiségű gazdasági társaságok		
Gazdasági társaságok Vállalat, Kft., Rt., Bt.	• hazai vagy • külföldi tulajdonban	• borturizmusba is bekapcsolódó cégek Gróf Degenfeld Andrássy Kúria Kft. Majoros Szőlőbirtok • palackos értékesítést végző cégek Királyudvar Tokaj Kereskedőház Rt.
Főmunkaidős egyéni, családi gazdálkodás		
Egyéni vállalkozók, őstermelők Borászatok	• helyi gazdák, • családi pincészetek hazai tulajdonban	• borturizmuson keresztüli értékesítés • palackos vagy lédig értékesítés
Kiegészítő (részmunkaidős) gazdálkodás		
Őstermelők Borászatok	helyi gazdák, családi pincészetek hazai tulajdonban	• borturizmuson keresztüli értékesítés • palackos vagy lédig értékesítés
Szőlészetek	helyi gazdák	szőlőbogyó vagy must formájában történő közvetlen értékesítés

A helyben vásárló fogyasztói kör az elvesztett keleti piac helyébe lépett. Támogatására jelentek meg az egyéni érdekek meg nem sértésére szigorúan ügyelő és épp ezért kevéssé hatékony segítő eszközök, a civil szervezetek is, mint a kollektivitás, az együttműködés új színterei. Ezek az intézmények, ahogy a neoklasszikus intézményi iskola képviselői értelmezik, a bizonytalanságot segítenek csökkenteni más emberek viselkedésének biztosításával.[16]

A különböző társadalmi együttműködési formák az emberi társadalom alapvető szervező elemeit jelentik, amelyek a történelem folyamán állandóan alkalmazkodnak a kultúra és társadalom inkoherens, folyton áramlásban levő változásaihoz, átalakulásaihoz. A hegyaljai borászatban napjainkban játszott szerepük azonban – részben a számukra

[16] Acheson, J. 2002, 29.

biztosított támogató eszközök kis száma, részben a gyakran az előző rendszer negatív tapasztataiból származó előítélet miatt – számos tekintetben mégis elhanyagolható, a tőlük várt feladatot nem feltétlen képesek teljesíteni. Ugyanakkor a kollektív gazdasági cselekvés olyan szabályozott interakciónak tekinthető, amely a gazdasági viselkedés egy lehetséges megnyilvánulási formájaként, az egyének által önállóan nem, vagy csak nagy befektetések révén elérhető célok, nyereség minél könnyebben való megszerzésére irányul.

A borászat beágyazottsága

A társadalmi és gazdasági folyamatok, illetve az innováció kontextusában kell a hagyomány helyét, szerepét meghatározni. Ezek a társadalmi-gazdasági tendenciák az utóbbi közel két évtizedben, a gazdasági szereplők útkeresése során, egyrészt új hagyományokat hoztak létre, másrészt régieket élesztettek fel módosult tartalommal. Mindez egy új borkultúra-fogalomban definiálódik, régi és újonnan megjelenő elemeinek relációjában. Legfontosabb indikátora a turizmus lett, mely a borászok legjelentősebb értékesítési stratégiája.

A hagyomány és borkultúra fogalmában bekövetkező változásoknak elsődlegesen gazdasági okai vannak: a termelőknek kulturális, gazdasági és társadalmi tőkéjük révén megtermelt borát a hagyományoknak olyan köntösébe kellett öltöztetniük, mely azt kelendővé teszi. Hatásaként a szokások, hagyományok egyfajta újrateremtése, alkotása figyelhető meg, néhány felélesztése mellett.

Emellett az újrakonstuált hagyomány néhány eleme a külföldi befektetők révén jelent meg és épült be, a feléjük irányuló reflexió eredményeként. Ennek a jelenségnek két szempontból is fontos szerepet kell tulajdonítani. Egyrészt újabb vizsgálati területet jelent a cserén, kereskedelmen keresztüli kulturális átadás-átvétel folyamatában, másrészt azok az elemek, amelyek a hazai gazdasági mechanizmusba bekerültek, az „átadó társadalom”-ban több évtizedre visszatekintő múlttal rendelkeznek, tehát a divatból átléptek a hagyományokba. A helyi, hegyaljai borászok tehát olyan elemeket vesznek át külföldről, melyek ott már részben hagyományos mintáknak tekinthetők. Épp ez előlegezi meg azt, hogy az innovációk rövid időn belül a hagyomány részeként jelennek meg.

A borkultúra szimbolikus jelentések, szimbólumok rendezett halmaza. Tokaj-Hegyalja vonatkozásában a borkultúra a szőlő termesztésével, a bor készítésével, kereskedelmével, fogyasztásával kapcsolatos anyagi és szellemi dolgok, társadalmi

jelenségek összessége, amelyek a borhoz kapcsolódó gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők évszázados történelmi fejlődése és egymásra hatása során alakultak ki és öltöttek testet e fogalomban. E tartalom azonban részleteiben folyamatos változásban van, igazodva az adott korszak társadalmi-, gazdasági-, kulturális eseményeihez. Ezek átörökítése az a hagyomány, amelyet a turisták a borút során ismernek meg.

A hegyaljai bor iránti kereslet és kínálat összefüggéseinek nemcsak longitudinális vizsgálata szolgál információkkal a gazdaság, társadalom és kultúra szoros összefonódására és kapcsolatára, hanem azok egymással és a társadalom más területeivel, intézményeivel való interakcióját is megvilágítják. Ahogy DiMaggio megállapította, a kultúrába – mely meghatározza az ember mindennapi cselekvését, gondolkodását, látásmódját és áthatja az egyes társadalmi alrendszereket – akárcsak a társadalmi struktúrába, „beágyazódnak" a gazdasági tevékenységek.[17] A gazdaság tehát meghatározott társadalmi intézmények között működik, ahol az intézmények és azok változásai a gazdasági rendszert bizonyos fejlődési irányokba terelhetik, alapvetően megváltoztathatják.[18]

A politikai és gazdasági átalakulások során folyamatos alkalmazkodás megy végbe, amely a gazdasági tevékenységnek a külső tényezőkhöz alkalmazkodó szervezését – vagy a 19. század drasztikus eseményinek következtében például 'nem szervezését' – követeli meg. Azonban az is látható, főleg a rendszerváltást követő események tekintetében, hogy a gazdasági folyamatok nem számítanak teljesen külsődleges jelenségnek, ahogy azt Godelier megfogalmazta.

A borászat hagyományalkotása a gazdálkodási stratégiákkal szoros interakcióban áll. A hagyomány folyamatos szervezésében „a múlt önalkotása" jelenik meg, amely „a jelenben élő szubjektumok politikai vagy más érdekek által motivált cselekvéseinek terméke."[19] Mindez a borászat gazdasági stratégiájának körvonalazása után bontakozik ki a turizmus kiépülésével szorosan összefonódva, és valójában annak ösztönzésére.

[17] DiMaggio, P. 1990.
[18] Andorka R. 1995, 37.
[19] Ulin, R. 1998, 218.

A kutatás longitudinális időkerete

A rendszerváltás akárcsak a társadalom és gazdaság más területeit, a hegyaljai gazdaságot is alapvetően megrengette, új fejlődési irányban indította el. Intenzív átalakulás vette kezdetét, amelyet az elmúlt évszázadoknak az egyének gazdasági cselekvéseiben látensen megőrződött eseményei determinálnak. Ebből a megközelítésből, a hegyaljai borászat – akárcsak a fejlődő vagy elmaradt területek népcsoportjainak gazdasági tevékenységét egy hosszanti időkeretben, a fejlődés és annak állomásainak, illetve arra hatással bíró események és gazdasági, társadalmi kontextusának vizsgálatára koncentráló gazdasági antropológiai elméletek esetében – longitudinális időkeretben értelmezve teremti meg az ipari társadalom egy szegmensének antropológiai elemzési bázisát.

A rendszerváltás utáni gazdasági átalakulási folyamatnak a gazdasági antropológia perspektívájából történő értelmezéséhez a hegyaljai borászat történelmi fejlődésének, az egyes társadalmi csoportok gazdaságban betöltött szerepének meghatározása jelenti a kiindulópontot. A szőlő termesztésében, feldolgozásában, a bor értékesítésében, illetve közvetítésében minden korszakban részt vettek a társadalom különböző rétegei mellett, idegen etnikumokhoz tartozó gazdasági szereplők is. Bár szerepük a hegyaljai bor gazdasági értékétől függően korszakonként változott, a borkultúra mai jelentésében mégis nyomot hagytak.

A középkori és újkori Magyarország és a gazdaságilag fejlett Hegyalja etnikailag mindig összetett arculattal rendelkezett, amely a 19. században megjelenő és a 20. században felelősödő nacionalista állam gondolatával szakadt meg. A nyugati kapcsolatoktól, illetve hatásoktól elzárt szocialista társadalmi berendezkedés szintén ezt erősítette. A folyamat a rendszerváltással megváltozott: külföldi befektetők, termelők jelentek meg a régióban és ismét lehetővé vált szabadon tanulmányozni a külföldi technológiákat, illetve kereskedelmi kapcsolatokat létesíteni.

A hosszabb vagy rövidebb ideig a régióban élő, a szőlőtermesztés, borászat vagy kereskedelem révén a helyi közösségekkel kapcsolatba kerülő közösségek újabb és újabb értékekkel gazdagították a helyi kultúrát és gyakran új lendületet adtak a gazdaságnak. Bár a legtöbb, Hegyalján letelepedett etnikum integrálódott a társadalomba, kulturális és gazdasági hatásuk a hagyományok és szokások szövetében mégis napjainkig öröklődik generációról-generációra.

Az időbeli kontinuitás megrajzolásában a 20. század történelmi eseményei kiemelt fontossággal bírnak. A világháborúk pusztításai, majd a földosztás és kollektivizálás közel fél évszázadra meghatározta az általános, mindenki által követendő gazdasági, politikai és ideológiai irányzatot, jelentősen befolyásolva és átalakítva magát a hegyaljai borászatot is. A minőség helyett a mennyiségi termelés, a központilag irányított „azonos gazdasági attitűd" szerinti gazdálkodás vált uralkodóvá. Megjelentek a felülről szervezett szövetkezetek, illetve szakszövetkezetek, amelyek a tagok kezelésében levő kisüzemeket integrálták a nagyüzemekbe.

A rendszerváltás azonban ezen a területen is jelentős változásokat hozott. A nyugati, globalizáció által áthatott piac megjelenésével idegen és saját kultúra egyszerre van jelen mind a fogyasztók, mind a termelők korábban élesen szétváló csoportjaiban. A külföldi termelési, értékesítési és kereskedelmi minták ismét közvetlenül jelennek meg a helyi fogyasztók és termelők körében. E bonyolult együttműködés hálójában szerveződik ma a hegyaljai borra épülő kereskedelem és maga a termelés is, ahol a hazai termelőknek a fogyasztók, illetve termelők oldaláról is, különböző kihívásoknak kell megfelelni. Az új típusú borok és minőség kontextusában, a hazai termelőknek a piaci szereplők felé nemcsak a részükről mutatkozó új igényeknek kell megfelelniük, hanem a kereslet növelésében nekik magunknak is aktívan részt kell venni. A hagyományokhoz való visszatérés, illetve azok újrakonstruálása, nemcsak a hegyaljai identitás újragondolásának, hanem az értékesítésnek is egyik eszközeként jelent meg.

Hipotézis

A rendszerváltással, a birtokszerkezet radikális átrendeződésével és a tömeges piacvesztéssel a hegyaljai szőlő és bortermelés teljes termelési vertikuma átalakult. A gazdaság társadalmi bázisa ismét a kis és közepes nagyságú földterülethez jutott termelők csoportja lett. A 20. század utolsó évtizedében a gazdasági szereplőknek nemcsak az előző rendszerre jellemző, mind a termelés, mind az értékesítés szintjén mutatkozó gazdasági helyzetet kellett átértékelniük, hanem egy döntően új borkultúrát és értékesítési stratégiát volt szükséges kialakítaniuk.

A folyamatra, illetve a helyi gazdasági cselekvési minták konstruálására egyaránt hatást gyakoroltak a külföldi befektetők révén megjelent szőlőtermesztési, borászati és értékesítési irányzatok, a piac és a társadalom átalakulása. Az új stratégia

körvonalazódásával az egyéni és kollektív cselekvési minták is átalakultak. A legjellemzőbb gazdasági tevékenységi forma az egyéni vállalkozások indításában realizálódott. A kollektív cselekvési minta előnyeit is háttérbe szorító történelmi determináltsága az egyéni gazdasági attitűdök és stratégia erősödését mutatja.

A fentebbi tényezők figyelembevételével a kutatás azon kérdések megválaszolására irányult, hogy vajon

- az 1990-es évek után bekövetkező gazdasági átalakulások milyen hatást gyakoroltak a helyi gazdasági közösségre? Mely termelők váltak borászokká, milyen külső és belső tényezők hatására? Milyen gazdasági és társadalmi szereplők jelentek meg velük és mellettük Hegyalján, tehát hogyan strukturálódott, illetve fejlődött a helyi gazdaság?
- a külföldi gazdasági szereplők hazai stratégiái milyen hatást gyakoroltak a helyi gazdasági szereplőkre, illetve piacra;
- az új, főleg külföldi gazdasági szereplőkkel, illetve a hazai piac átalakulásával milyen innovációs folyamatok indultak meg, és ezek milyen hatást gyakoroltak a helyi gazdaságra; hogyan változott az innováció hatására a hagyomány szerepe a hegyaljai borkultúrában és a borturizmusban;
- a társadalmi-gazdasági változások milyen szerepet játszanak a szokás, hagyomány, jog és társadalmi tevékenységek alakulásában;
- milyen külső és belső társadalmi okok befolyásolják a hegyaljai borászat egyéni és kollektív cselekvéseit.

Kutatási egység és módszer

Ha a gazdasági folyamatokat és kapcsolatokat úgy tekinthetjük, mint amelyeket a piac és közösség két területe szervez, a hegyaljai borászat – mint az antropológiai kutatás tárgya – számos kutatási lehetőséget rejt magában. Egyes települések, de akár Hegyalja egész területe is zárt, egy lehatárolható társadalmi csoport gazdasági tevékenységeinek színtere.

Tokaj-Hegyalja 27 településből álló borvidéke méretéből adódóan nem teszi lehetővé a teljes körű antropológiai vizsgálatot. A régiót a földrajzi adottságok alapján három kisebb mikrorégióra lehet felosztani, melyeket gyakran azok mikroklímája, illetve talajadottságai is egyéni jellemzőkkel ruháznak fel. A legnyugatibb tájegységet a Szerencs-

patak menti települések csoportja alkotja. Délen a Tokaj-hegy körül elhelyezkedő települések alkotta mikrorégió, míg északkelet felé a Bodrog menti falvak és városok csoportja különíthető el. E csoportosítást a középkori kereskedelmi utak jelölték ki. Tokaj, mint Tisza-menti település, az Alföld és az északi területek találkozásánál helyezkedett el. A Tokajtól keletre fekvő települések borait is gyakran innen szállították tovább észak és dél felé.

A kutatás az északnyugati, illetve a tokaji mikrorégió egy-egy településére irányul. Bár a középkorban ugyanannak az uradalomnak a részét képezték, a történelem során ellentétes gazdasági változásokon mentek keresztül. Tállya Tokajból az északi területek, főként Lengyelország felé irányuló kereskedelmi útvonal mentén helyezkedett el, mely a 17–18. században a település virágzásához, gazdasági fellendüléséhez vezetett. Ezt a helyzetét először az összes hegyaljai települést megrázó filoxéra-vész roppantotta meg, majd végleg megszüntette az első világháborút követően lezáródó határok és új kereskedelmi útvonalak Tállyát elkerülő iránya. Tarcal ezzel szemben, Tokaj közvetlen szomszéd településeként fejlődött és bár a filoxéra itt is mélyreható változásokat generált, a 20. században kialakuló új kereskedelmi útvonalak és legfőképp a vasút, majd az úthálózat településen keresztül haladó iránya, új lehetőségeket teremtett fejlődéséhez. Ezek a szocializmus időszakában megszakadó, illetve új irányokba induló folyamatok a rendszerváltás idejére eltérő gazdasági alapokra helyezték a településeket.

Az 1990-es évekkel meginduló gazdasági átalakulás a településeket azonos fejlődési lehetőségek és legfőképp nehézségek elé állította. Megjelentek az önálló borászatra épülő családi vállalkozások, illetve néhány nagyobb gazdasági társaság, valamint megindult a borturizmus. Tállya azonban – elzártságából adódóan – mindinkább a többi településtől megkülönböztető belső identitást alakított ki, melyben kulcsszerep jutott a tállyaiságnak. Sajátos ismérvévé tette a bornak a tállyai eredetet és származást, mely gyakran az értékesítési stratégiákban, törekvésekben is megjelenik. Ennek ellenére a település az egyéni és kollektív cselekvésekben a Tarcalra is jellemző folyamatokat és sajátosságokat mutatja.

A tanulmány az antropológia és közgazdaság kapcsolatán keresztül, azok történeti kölcsönhatásainak bemutatásán túl, áttekinti a rendszerváltással kialakuló új gazdasági és társadalmi helyzetnek az egyének gazdasági viselkedésmintáit alakító szerepét, illetve a történelmi determináltság meghatározó tényezőit. Az új gazdasági körülmények között kialakítandó gazdasági cselekvést egyaránt befolyásolták azok az innovációk, melyeket

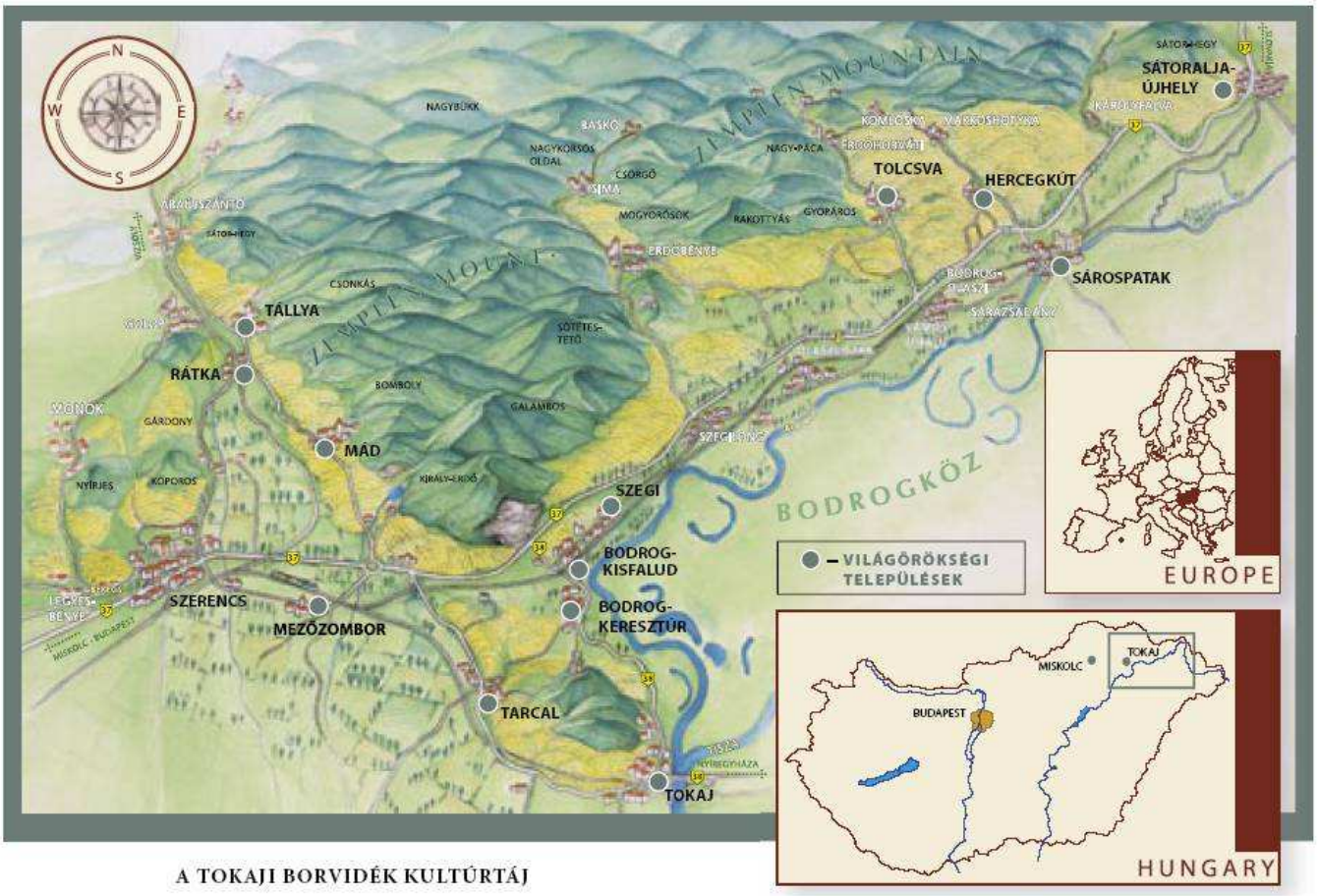

A TOKAJI BORVIDÉK KULTÚRTÁJ

külföldi szereplők hoztak, illetve a II. világháború előtt Hegyalját jellemző identitás, majd a szocializmussal keletkező, az egyének viselkedésének irányítására törekvő politikai ideológia. Ezen, különböző időszakokban jelentkező, illetve az itt élők mentalitására „rárakódó" hatás együttesen, folyamatos konfrontációk során formálta a hegyaljai termelők gazdasági identitását és cselekvésmintáit. Ezek a kérdések elsősorban az antropológia hagyományos kutatási módszerével, az interjúkészítéssel, illetve a korabeli levéltári források, valamint a szakirodalom áttekintésével vizsgálhatók.

A borvidék egy földrajzi környezet által lehatárolt, egyedi mikroklímája révén sajátos gazdasági tevékenységet folytató társadalmi közösségként határozható meg. Ez a jellemzője lehetővé teszi az antropológia *sine qua non*-ját jelentő, terepmunkára épülő kutatást és gazdasági antropológiai elemzést. A zárt borvidék, sajátos jogi szabályozásai, hagyományai, illetve a borászok „hivatáscsoportja" meghatározó integráló szerepet töltött be a közösség szervezésében.

Zárt, antropológiai értelemben körülhatárolható vizsgálati egységként írható le a hegyaljai borászatban részt vevő gazdasági szereplők csoportja. Alapját az a földrajzi, sajátos geológiai és éghajlati tulajdonságokkal bíró terület jelöli ki, amely egy egyedi termék előállítását teszi lehetővé. A helyhez kötött gazdálkodás évszázados történelmi fejlődése során Tokaj-Hegyalja törvényekben is rögzült zárt borvidékké vált, és egy, csak a régióban előállítható egyedi termék, az aszú révén, egyedülálló jellemzőkkel bíró,

hagyományokban, szokásokban és törvényekben is intézményesült gazdasági közösséget hozott létre. Ezáltal pedig nemcsak földrajzi értelemben, hanem a vizsgált közösség foglalkozása alapján is zárt közösségként – Durkheim megfogalmazásában – hivatáscsoportként definiálható a kutatatás célcsoportja.

A hegyaljai borászat az évszázadok során számos gazdasági fellendülést és visszaesést ért meg és ez által mind longitudinális, mind diakronikus vizsgálatában megrajzolható egy olyan gazdasági attitűd, amely a társadalmi változásokra reflektálva alakítja a gazdasági cselekvést, valamint létrehoz és formál egy olyan borászati hagyományt, amely főleg a bor értékesítése során, mint kulturális termék jelenik meg. A rendszerváltást követő gazdasági, társadalmi és kulturális változások értelmezése tehát pontosan az átmenet folyamatában teszi vizsgálhatóvá a borászat gazdasági rendszerének működését, rávilágítva annak korábbi és jelenlegi állapotára és meghatározó elemeire.

Figyelmet kell fordítani a 20. század utolsó évtizedeiben egyre nagyobb szerephez jutó új médiumnak, az internetnek is. A gazdasági fejlődésben a kommunkációban bekövetkező digitális forradalom új korszakot indított, mely Hegyalja esetében nemcsak az értékesítés új irányait jelöli ki, hanem lehetőséget nyújt a borászok által írt, illetve feltett szövegeken keresztül gondolkodásmódjuk egy új oldalról történő tanulmányozásához.

Boas az északnyugati indiánok között dolgozva alakította ki azt a módszert, amely az indiánokat megtanította írni-olvasni. Ezáltal a „kutatottak” saját maguk jegyezhették le törzsük mítoszait, kollektív emlékezetüket.[20] Az Annales-iskola megjelenésével lényeges szerephez jutottak a hasonlóképp (a vizsgált közösségek tagjai vagy vizsgált egyének által) leírtak. Ez a módszer napjainkban, az új körülményekhez alkalmazkodva, ismét lényegessé vált, akárcsak a vizuális kultúra egyre növekvő szerepének vizsgálata, amely a médián keresztül jelentős változásokat eredményezett. Ugyanez a helyzet figyelhető meg a tanulmányozott csoport tagjai által lejegyzett gondolatok megjelenése kapcsán is. A média a borászok által használt egyik legjelentősebb eszközzé vált a fogyasztók megszólítására, mint amelyen keresztül az önmagukról kialakított kép a leghamarabb jut el közönségükhöz.

Szinte minden, a turizmussal és önálló értékesítéssel dolgozó borásznak, akárcsak a nagy cégeknek saját honlapja, sőt gyakran saját elektronikus hírlevele vagy blogja van. Ezáltal az interneten keresztül elérhető információk egyre szélesebb körben, egyre több

[20] Boas, F. 1975, 6–7.

területre rávilágítva árnyalják a borászat jelenlegi helyzetét, és képet adnak a borászok mentalitásáról.

Külön ki kell emelni azt az egyre jobban terjedő kommunikációs csatornát is, amely a legteljesebb mértékben a személyességre épül. A blogokon keresztül a borászok és a borok iránt érdeklődők, a fogyasztók között egy közvetlen kapcsolat tud kialakulni. A mindennnapokba betekintést nyújtó stratégia a személyességet, baráti hangulatot teremt, amely mögött láthatatlanul tud megbújni a borászok ízlésformáló, saját boraik keresletét fenntartó vagy épp növelő finom stratégiája.

A tanulmány struktúrája

Az értekezés a saját társadalom egyik szegmensét, a tarcali és tállyai borászatot, mint gazdasági antropológiai esettanulmányt mutatja be. Az I. fejezet e tudományterület intézményesülési folyamatát, illetve hazai megjelenését követi végig. A hazánkban kevéssé ismert tudományterület a nemzetközi szakirodalomban gazdag múltra tekint vissza. Ez teszi indokolttá a tudománytörténeti áttekintést, amelynek révén jelen esettanulmány is értelmezési keretet nyer. A II. fejezet már ennek folytatásaként a gazdasági antropológiának a hegyaljai borászat értelmezésében játszott szerepét vizsgálja a beágyazottság területén keresztül.

Napjaink társadalmi és gazdasági helyzetének értelmezéséhez elengedhetetlen fontossággal bír a borászat működésére nagy hatást gyakorló történelmi események áttekintése és a jelenségek antropológiai vizsgálata. A tanulmány III. fejezetében a hegyaljai gazdaságot a korábbi évszázadokban formáló tényezők áttekintésével a történelmi folyamatok – gyakran – determináló területei kerülnek bemutatásra. Leíró, etnográfiai és történeti kutatásokra épül az itt feldolgozott, a régió etnikai változásait elemző, elsősorban longitudinális adatsora. Levéltári dokumentumok és gazdaságtörténeti adatok alapján kerül felvázolásra a tervgazdasági időszak borászatra gyakorolt tényezőinek sora.

A helyi folyamatok II. világháború, majd a rendszerváltás utáni útkeresését viszi végig a IV. és V. fejezet. Mindkét korszak történeti, illetve a hegyaljai borászatra gyakorolt hatását külön fejezetben szükséges kiemelni, épp azok jelen gazdasági helyzetben játszott szerepük miatt. A történelmi folyamatokon alapuló változások komoly társadalmi és gazdasági átalakuláshoz vezettek. Olyan folyamatokat indukáltak a termelésben, illetve a

helyi termelők gazdasági mentalitásában, amelyek mai napig éreztetik hatásukat, számos probléma gyökereként. Ezen közeli múlt, a rendszerváltás már a következő fejezet bevezetésének tekinthető. Az V. fejezet Tokaj-Hegyalja 1990 utáni gazdasági struktúráját adja, leíró etnográiai módszerekkel, illetve a helyi gazdasági szereplőkkel készített interjúk anyagai alapján. Új gazdasági szereplők és területek jelentek meg a rendszerváltást követően mind a piacon, mind a termelésben. A helyi termelők új típusú gazdasági szereplőkké váltak a gazdasági struktúrában, ahol a rendelkezésre álló lehetőségek között a korábbitól eltérő stratégiák kidolgozására és alkalmazására volt szükség.

A Tokaj-Hegyalján lezajló átalakulást több évszázados történelmi folyamatok, szokások és intézmények, valamint az előző rendszer társadalmi-gazdasági jellemzői determinálják még napjainkban is. Hogyan tud tehát ezen örökséggel „gazdálkodni" vagy épp hogyan tudja annak pozitív vagy épp negatív hatásait kezelni az új gazdasági identitás konstruálása során az egyén és a közösség? A VI. fejezet ezen összetett, rendszerváltást követő változásokat elemzi a gazdaság, társadalom és kultúra területein. A borászat nem más, mint a létfenntartás egy módja, amely az elmúlt évszázadokban mély ideológiai alátámasztást kapott. Az új gazdasági helyzet ugyanakkor megkövetelte azok átértelmezését a gazdasági szereplőktől. A borászat diakronikus elemzési keretei között, a jelenkori események, gazdasági attitűdök lehetséges gazdasági antropológiai kutatási irányainak körvonalazása olvasható.

Az antropológia meghatározó kutatási módszere, az interjúkra épülő kutatás Tokaj-Hegyalja két településének borászaival készült. Ezen interjúk, illetve a Tokaj-hegyaljai borászatról napjainkban megjelenő tanulmányok, az Interneten a piac különböző szereplői, illetve szervezetek, intézmények által megjelenő írások adják az átfogó elemzés alapját.

A gazdaság beágyazottságának vizsgálatán keresztül annak bemutatására törekszem, hogy a gazdasági szereplők minden – a hagyományokra épülő vagy épp újonnan konstruált – cselekvését a kultúra más területeivel való összetett kapcsolatának hálózata szervezi és befolyásolja.

I.

A hegyaljai borászat, mint a gazdasági antropológia tárgya

Tokaj-Hegyalján a 20. században lezajló társadalmi és gazdasági átalakulások folyamata a gazdálkodás teljes átszervezését maga után vonta. A gazdasági viszonyok vizsgálata, a szőlészettel, borászattal foglalkozó gazdálkodók gazdasági mentalitásában bekövetkezett változások, a helyzetre adott reakciók megfigyelése és értelmezése a gazdasági antropológia keretein belül megvilágítja a gazdaság működését és annak a társadalomban és kultúrában betöltött szerepét.

Érdekes terepét jelenti ennek a Tokaj-hegyaljai borászat, ahol a termelés és értékesítés egy egyedi termék, az aszú és szamorodni köré szerveződik, melyet a hagyományok és szokások sora sző át. A gazdasági szereplők viselkedésének és döntéseinek leírásával, illetve azoknak a rendszerre gyakorolt befolyásának értelmezésével megrajzolható, hogyan kerül kielégítésre a kereslet, a kínálattal való kölcsönös egymásra hatás kontextusában.

A gazdaság vizsgálata nemcsak a közgazdaságtanban van jelen, társadalom– és humántudományok egyaránt vizsgálatuk tárgyává teszik különböző szempontú megközelítéseket alkalmazva, amelyek képesek árnyalni azt a képet, amelyet a közgazdasátan felrajzol. Jelentős eredményekkel járult hozzá annak megértéséhez mind a szociológia, mind a történelem, mint ahogy az angolszász, illetve amerikai társadalomtudományi diszciplinák között az antropológia is. Ezen sajátos tudományterület az egyének kulturális, társadalmi meghatározottságán keresztül, egyének és mikroközösségek gazdasági, döntéshozási mechanizmusainak értelmezésére törekszik.

Bár hazánkban kevés önálló irodaloma van, és csak néhány kutatás koncentrált eddig alkalmazására, a vizsgált települések jól körülhatárolható gazdasági szereplőinek, modelljének vizsgálatára a legalkalmasabb eszközrendszerrel és szemléletmóddal bír.

Intézményesülése hosszú időszakra nyúlik vissza, mely a közgazdaságtannal és szociológiával párhuzamosan indult fejlődési útjára. Kialakulása, illetve szemléletmódja

kerül bemutatsára a fejezetben, a szociológia és közgazdaságtan diskurzusában, amelyek hozzájárultak fejlődéséhez. Ezen elméleti irányultság mentén kerül értelmezésre a leírt mikrogazdasági modell, amely Tarcal és Tállya gazdasági mechanizmusainak értelmezéséhez lényeges hátteret biztosít.

Antropológia és gazdaság

A gazdasági mechanizmusok leírása, valamint a gazdasági és társadalmi szervezetek összefüggésének vizsgálata vált a gazdasági antropológia fő irányvonalává.[21] Tárgyában és módszertanában két tudományterület találkozik. Intézményesülése során a közgazdaságtan és a társadalomtudományok kölcsönös egymásra hatásában fogalmazódott meg. A két tudományterület közös jellemzője, hogy az egyének és közösségek döntéseinek értelmezésére törekednek, a szűkösen rendelkezésre álló erőforrások felhasználása vonatkozásában, mégis egymástól teljesen eltérő szemléletmód strukturálja vizsgálataikat.

A közgazdászok főként az elméletek absztrakt szintjén dolgoznak. A gazdasági élet egyes területein – mint a termelés, elosztás, fogyasztás, csere – azon törvényszerűségek megállapításával foglalkoznak, amelyek a gazdaság fejlődési tendenciáinak megrajzolásához, illetve működésének irányításához nyújtanak segítséget. A közgazdaságtan a saját társadalomban végbemenő gazdasági folyamatok általános értelmezésére törekszik az egyén, mint individuum gazdasági motivációinak figyelmen kívül hagyásával. Ebből következett az a feltételezésük is, miszerint az emberek a külső tényezőket egyenlőnek tekintik döntéseik során.[22]

A társadalomtudományok épp az egyén, illetve az egyént körülvevő, vele állandó kölcsönhatásban álló külső tényezők, így a közösség oldaláról közelítik meg a gazdasági viselkedés kérdését. Az antropológia a gazdasági mentalitás vizsgálata során az „ember és ember közötti társadalmi kapcsolatok, valamint a gazdasági folyamat egyes mozzanatainak" leírására törekszik, ezért a közgazdászok által megfogalmazott elvont, számokban és racionális választásokban leírható gazdasági tevékenység nem feltétlen értelmezhető a társadalomtudományok szintjén.

[21] Sárkány M. 1976–78, 23.
[22] Durrenberger, E. 2005, 724.

A közgazdaságtan metodológiai individualizmusa és absztrahálása bár alapvető konfliktust eredményez társadalomtudományi alkalmazásuk során, mégis főleg a 20. század második felétől, egyre intenzívebben jelentek meg a közgazdasági elméletek a társadalomtudományokban, újabb és újabb irányzatait hozva létre e tudományterületnek is. A tudományok közötti diskurzus mindkét diszciplínában hozzájárult iskoláik és nézeteik folyamatos megújulásához. Időről időre nyomon követhető ez a permanens, mindkét tudományterületre megtermékenyítőleg ható párbeszéd. Gyakran a tudományágak épp egy kívülről érkező új tudományos elv hatására újulnak meg.

Ahhoz, hogy feltérképezzük a gazdasági antropológia fejlődési útvonalát, a 18–19. századi közgazdász, szociológus és antropológus teoretikusokig kell visszanyúlni, akiknek hatása hosszabb-rövidebb ideig, közvetett vagy közvetlen módon befolyásolta az antropológia gazdasági érdeklődését és intézményesülését. A következő fejezetekben ennek az összetett folyamatnak a vázlatát adom, a társadalomtudományok és közgazdaságtan diskurzusainak, majd irányzataik bemutatásával.

A gazdaság mindazon tevékenységekből áll, amelyek a javak és szolgáltatások termelésére, elosztására és azok fogyasztására irányulnak.[23] Az antropológia mindezt kiegészíti azzal, hogy ezek a tevékenységek az egyén cselekvése által valósulnak meg, aki a társadalom által meghatározott, a társadalomban élő és gondolkodó gazdasági cselekvő. Gazdasági viselkedését – a társadalom más tagjaival való aktív kapcsolat révén – maga a társadalom, és az egyének, a kultúra befolyásolja, épp ezért nem feltétlen az általánosan elfogadott értelemben használt „gazdasági racionalitás” elve irányítja.

A gazdasági tevékenység, mint antropológiai vizsgálati egység

A gazdasági tevékenység fogalma tág keretek között mozog. Gazdasági tevékenységnek tekinthető minden olyan magatartás és cselekvés, amelyeknek eredményeként a társadalom tagjai a mindennapi létszükséglet kielégítésén keresztül, bizonyos technológiák alkalmazásával és bizonyos magatartásminták követésével – amelyek az egyes gazdasági tevékenységekkel kapcsolatban állnak – biztosítják fennmaradásukat. Ezek megvalósítására az emberi társadalmak különböző intézményeket

[23] Pryor, F. 2005, 6.

hoznak létre, amelyek determinálják a gazdasági rendszert.[24] A fentiek értelmében tehát North szerint a gazdasági intézmények *olyan, emberek által létrehozott korlátok, amelyek strukturálják az emberi kapcsolatokat. Megkülönböztetünk ezek között formális (mint a szabályok, törvények, alkotmány) és informális korlátokat (mint viselkedési normák, szokások, hagyományok), valamint ezek jellemzőit, melyek együttesen határozzák meg a társadalom és különösen a gazdaság struktúráit.*[25]

A gazdasági rendszer ezen intézmények összes alakzatát magában foglalja, és annak, mint egésznek a felvázolása láthatóvá teszi az intézményeket strukturáló gazdasági cselekvéseket és magatartásmintákat. A társadalomtudományok és a gazdasági antropológia a hagyományos közgazdasági elméleteknél sokkal mélyebb és árnyaltabb megközelítését adja a gazdasági folyamatoknak. A gazdasági antropológia az egyének gazdasági cselekvéseinek vizsgálatával, a társadalom egyik alrendszerét alkotó elemek összefüggéseinek elemzésével „az alrendszernek és a társadalom egészének felépítésére, működésére vonatkozó általánosítások," törvényszerűségek megfogalmazására törekszik.[26]

A két tudományterületet folyamatos szembenállás és kölcsönhatások sora jellemezte, mely fejlődésüknek, intézményesülésüknek újabb és újabb irányait jelölte ki. Eredményeként és az antropológia belső fejlődésének hatására a korábban az egész kultúrára egységesen tekintő tudományos gondolkodással szemben annak egy részterülete került az érdeklődés előterébe, majd a gazdasági antropológia intézményesülésével azon belül is újabb irányzatok sora jelent meg.

A diskurzus alapját a gazdasági tevékenység. mint közös vizsgálati egység teremtette meg, amellyel az egész társadalom vizsgálatára irányuló tudományos ág a kultúra egy részterületére koncentráló tudományterület az antropológiai vizsgálatok tárgyává vált.

Közgazdaságtan és bölcselettudomány

A közgazdaságtan tudományterülete a piac és az állam egymásra hatásának vizsgálatában teljesedett ki önálló diszciplinaként a 19. században. Ezt megelőzően a gazdaságot a háztartás terminusában, mint háztartásvezetést értelmezték, ahogy azt a

[24] Uo.
[25] North, D. 1998, 79.; Idézi Pryor, F. 2005, 6–7.
[26] Sárkány M. 1976–78, 25.

néprajz jelenleg is definiálja: *„alapvetően mezőgazdasági termelést folytató, különböző, esetleg nem mezőgazdasági, de azt kiszolgáló ágazatokat is magában foglaló (pl. háziipari vagy javító részleg), a parasztcsalád munkaerejére, esetleg néhány alkalmazott munkájára épülő üzemegységként."*[27] Ennek értelmében a gazdaság elsősorban az egyéni szereplők gazdasági cselekvéseit foglalta magában, és azt, mint természeti gazdálkodást értelmezi. Ebből következően kevés érdeklődés jellemezte a korszakban a társadalmi cselekvés ezen formáját. A felvilágosodás időszakáig, a vallás meghatározta tudományos gondolkodásban a gazdálkodás nem volt több, mint egy eszköz, amely az ember testi szükségleteit elégíti ki.[28] A gazdasági tevékenység mögött álló társadalmi motivációk figyelembe vétele később jelent csak meg.

A felvilágosodással szemléletmódbeli átalakulás ment végbe, amelyben jelentős szerepe volt az ipari forradalomnak és ezzel párhuzamosan, a gazdaságban végbemenő szerkezetváltozásnak. A nemzetközi kereskedelem növekedése és a kereskedelem intézményesülése a 16. század közepétől a 17. század végéig tartó időszakban annak a gondolatnak a megjelenéséhez vezetett, amely a nemzeti jólét és a külföldi kereskedelem egyensúlya közötti kapcsolatra koncentrált.

Az iparosodás, a kereskedelem és az egyre bővülő munkamegosztás során, mind nagyobb szerephez jutott a pénz, amely vagyonosodást, gazdagodást, vagy épp eladósodást vont maga után. Ez a folyamat szembekerült az egyház vallási tételeivel is, amelynek nyomán elindult annak erkölcsi értékelése, vallási korlátainak keresése. Ennek során a politika is felismerte az anyagi jólét társadalomban betöltött szerepét, valamint azt, hogy annak fejlesztése, fejlődésének elősegítése, az adókat fizető társadalmi rétegeken keresztül magának az államnak a fejlődését is maga után vonja. Ez a merkantilizmusnak nevezett közgazdasági elmélet, a jólét fejlesztési eszközeinek, lehetőségeinek vizsgálatát helyezte a figyelem középpontjába. A merkantilisták felismerték a kereskedelem szerepének erősödését és azt, hogy az állami beavatkozás védelmező jelenléte a gazdasági tevékenységben növeli a nemzeti jólétet[29] és azt, hogy az iparon és kereskedelmen keresztül megvalósuló forgalomban a pénz, mint az üzleti vállalkozás mozgatórugója működik.

[27] Magyar Néprajzi Lexikon
[28] Heller, F. 2001 [1943], 3.
[29] Bannock, G. , Baxter, R. E., Davis E. 2003, 251.

A merkantilisták, a felvetett kérdések révén megteremtették a közgazdaságtan intézményesülésének alapjait, melyhez a végső lökést a bölcselettudományok adták, elsősorban az azzal való szembehelyezkedésen keresztül.[30] A gazdasági nézetek és bölcsészettudományi megközelítés összeegyeztetői, a fiziokraták, a felvilágosodás szellemisége szerint, lényegesnek tekintették a társadalmi élet tényezőinek megismerését is a gazdasági élet értelmezésében. Azt vallották, hogy a gazdasági tevékenységek mögött húzódó jelenségeket is meg kell ismerni. Ez a paradigma az emberi élet és társadalom működésének ésszerű magyarázatát igyekezett megtalálni, és az ember önfenntartási ösztönét tekintette kiindulási pontnak: *Az élvezet és áldozat szempontja léptek előtérbe az emberi cselekvés magyarázatában, a gazdasági cselekvés lényege pedig abban domborodott ki, hogy az ember a természet által belé oltott hajlamánál fogva a kettőt összeméri és csak addig hajlandó áldozatot hozni, amíg azzal megfelelő élvezet áll szemben.*[31]

Ezzel a szemlélettel született meg az egyén szerepének hangsúlyozása, és ezáltal a társadalmat és az államot az egyénből kiindulva igyekezett vizsgálni, mert *ha az emberi közösségeket és köztük az államot is megmagyarázni kívánjuk, az egyének törekvéseiből kell kiindulnunk, mert az egyének egymáshoz való viszonylataiból fejlődik minden emberi közösség.*[32]

Ezen két irányvonal hatása alatt, a merkantilizmus nyomán és a fiziokratizmussal szemben indult meg a közgazdaságtan intézményesülése. A bölcseleti nézet elvetése, azzal való szembefordulás meghatározó jellemzőjévé vált hosszú időn keresztül a közgazdaságtannak, amely főként abból adódott, hogy a merkantilizmus gazdasági nézete Európának a gyarmatokhoz fűződő viszonyának és a rabszolgaság rendszerének ideológiai alapjaként jelent meg. Párhuzamosan vele annak kritikája is megfogalmazódott, és a 17. század végétől kezdődően egyre több gazdaságteoretikus elutasította.

A pénz, gépek és piac uralkodóvá válásával született meg – Adam Smith munkássága nyomán – a politikai gazdaságtan fogalma és tudományterülete, amely a gazdasági cselekvéseket ismét makroökonómiai szinten vizsgálta, a szabad kereskedelem és a magánkezdeményezés hangsúlyozásával.[33] Az egyének itt már nem mint a házi gazdaság tagjai, hanem mint a piac résztvevői jelentek meg. Bár a gazdaságtan első

[30] Heller, F. 2001 [1943], 9–10.
[31] Heller, F. 2001 [1943], 10.
[32] Heller, F. 2001 [1943], 10.
[33] Bitterli, U. 1982, 229.

tudományos megfogalmazása még a fiziokrata Francois Quesnay (1694–1774) nevéhez kötődik, mégis Smith volt az, akit a tudomány megalapítójának tekintenek, aki „a fiziokraták egyoldalúságától megszabadította a közgazdaságtant és egyúttal a történelmi tényezőket is méltányolva, közelebb hozta a tudományt a való élethez.”[34]

A két nézet összeegyeztetését adja Adam Smith (1723–90) *A nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata* (1776) című munkájában, amellyel mint tudományos diszciplina, a közgazdaságtan is kezdetét vette.[35] A korszakban uralkodó nézetek számos irányvonalának kritikájával fogalmazta meg a politikai gazdaságtan alapjait, és a szabad kereskedelemre helyezte a hangsúlyt. Ez a nézet a következő évszázadban először Ricardo, majd később két szociológus, Weber és Durkheim munkásságával szemben megfogalmazódó gazdasági irányzatok nyomán ismét eltávolodott a bölcseleti, társadalomtudományi paradigmáktól. A Smitht követő közgazdászok, mint Ricardo vagy Malthus már teljesen figyelmen kívül hagyták a történelmi nézőpontot, valamint a társadalmi tényezőket és csak tisztán gazdasági értelemben vizsgálták a csere, ár, érték, pénzforgalom, jövedelemelosztás alapelveit.[36]

A korszak antropológiai szemléletét épp a történelmi perspektíva határozta meg. A merkantilizmushoz hasonlóan, szintén a gyarmati területek ösztönözték kialakulásukat. Intézményesülése során „nem az ember, hanem a primitíveknek a tudománya”[37]-ként indult útjára, akiket „önmagukban nem tartottak valami érdekesnek; jelentőségük pusztán abban állt, hogy mit közvetítenek a távoli múltról. „Élő kövületek” voltak; barbár szokásaik az antikvitást túlélő szörnyűségek, amelyek a távoli múltban élt őseink vadállatszerű viselkedésének tudatlanságát és romlottságát szemléltették.”[38] Leach ezen mondatai ugyanakkor nemcsak arra világítanak rá, hogy a közgazdaságtan, mint történelmi síkon mozgó tudományt miért utasította el az antropológiát és annak eredményeit, hanem magában rejti annak válaszát is, miért uralkodott áthidalhatatlannak tűnő szakadék közöttük.

Andorka Rudolf úgy fogalmazta meg ez, mely szerint a közgazdaságtan „alapvető kérdése az volt, hogy a piac működését és ebből kifolyólag a gazdasági fejlődést korlátozó

[34] Heller, F. 2001 [1943], 15.
[35] Samuelson, P. A., Nordhaus, W. D. 1992, 30.; A. Smith *A nemzetek gazdaságtana, e gazdaság természetének és okainak vizsgálata*, 1776 [1959]
[36] Heller, F. 2001 [1943], 16.
[37] Leach, E. 1996, 13.
[38] Leach, E. 1996, 14.

állami gazdasági beavatkozást visszaszorítsa."[39] Eszerint „ha a szabadpiac törvényszerűségei érvényesülnek, akkor a gazdaság végül a mindenki számára legelőnyösebb helyzetet hozza létre",[40] ahol az emberek racionális választások alapján döntenek. Ez a válasz azonban a nyugati társadalmakban is csak laboratóriumi körülmények között adott reális magyarázatot az egyének gazdasági cselekvéseire, hiszen figyelmen kívül hagyta az emberi attitűdöt és a társadalom, kultúra számos tényezőjének az egyéni magatartásra gyakorolt hatását. A társadalomtudományok erről az oldalról közelítették meg a gazdasági magatartás problematikáját a 19. század második felétől, és abból a feltételezésből indultak ki, hogy a dolgok, amelyeket az egyén számításba vesz döntéseinél, sosem egyenlők, mint ahogy azt a klasszikus közgazdaságtan feltételezte, valamint a társadalmi, kulturális tényezőknek lényeges szerepe van az egyének gazdasági cselekvéseiben. Ezek a külső tényezők az antropológia számára is utat nyitottak nemcsak az egyéni, vagy közösségi viselkedés gazdasági értelmezéséhez, hanem egyáltalán a preindusztriális társadalmak esetében a gazdasági tevékenység és mentalitás megfigyelésére, leírására és antropológiai értelmezésére.

A gazdasági antropológia gyökerei

Az 1870 és 1940 közötti időszakban ment végbe a közgazdaságtan, az antropológia és a szociológia intézményesülése. E három tudományterület diskurzusának kezdeteinél Mill és Karl Marx (1818–1883) nevét kell megemlíteni, mint a klasszikus politikai gazdaságtan jelentős képviselőit, akiknek elméletalkotói munkássága hosszú időn keresztül – bár egymástól ellentétes irányban – meghatározta a közgazdaságtan és részben a társadalomtudományok szemléletmódját. Míg Marx esetében egy közvetlen hatás alakult ki a társadalomtudományok felé, addig Mill hatása közvetett módon jelent meg az antropológiában, elsősorban követőinek és a vele szemben állást foglaló közgazdászok elméletein keresztül. A Marx nevéhez fűződő irányzat, a marxizmus, még napjainkban is gyakran jelen van – főként az amerikai – gazdasági antropológiában, mint ahogy a közgazdaságtan területén is. Ahogy Pryor írja, a különböző gazdasági rendszerek összehasonlító elemzésével foglalkozó munkájában, a 20. században néhány ún. kapitalista nemzet nagyobb mértékben valósított meg bizonyos marxista célokat, mint néhány ún.

[39] Andorka, R. 1995, 7.
[40] Andorka, R. 1995, 7.

szocialista nemzet.[41] Míg Marx nyomán tehát egy sajátos irányzat alakult ki, addig Mill liberális utilitarizmusa mentén a későbbi évtizedekben a neoklasszikus közgazdaságtan paradigmája alakult ki, majd abból tovább lépve a keynesi közgazdaságtanon keresztül a modern közgazdaságtan uralkodó irányzatai jelentek meg. A Mill nyomán kialakuló alapvető közgazdasági fogalmak és elméleti irányultság ma is érvényesen definiálja a gazdaságot.[42]

Bár egymással ellentétes utakat jelöltek ki nézeteikkel, mégis közös volt bennük, hogy munkásságukban mindketten Ricardo elméletéhez nyúltak vissza, amelyet 1817-ben *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei* című, a jövedelemelosztás törvényeit elemező könyvében fejtett ki, „Ricardo számára a közgazdaságtanban a nemzeti terméknek a fő társadalmi osztályok közötti elosztását meghatározó törvény volt a legfontosabb: a munkások bére, a tőkések profitja és a földbirtokosok járadéka. Mivel a teljes társadalmi torta növekedése korlátozott, azt hangsúlyozta, hogy ami az egyik társadalmi osztálynak jut, azt egy másiktól kell elvenni."[43]

Valójában ez a nézet párhuzamba állítható a merkantilisták azon szemléletmódjával, amely szerint „egy nemzet előnye szükségszerűen az összes többi nemzet hátrányát jelenti…"[44] Ricardo gondolata mégis mindkét irányzat számára alapvető magyarázóelvvé vált és átkerült a társadalomtudományi gondolkodásba is. A kapitalista szemléletben az egyenlőtlen gazdasági fejlődés utilitarizmusát támasztotta alá, míg a marxista gondolkodásban épp az annak megváltoztatására törekvés, az elmélet megcáfolásának a kiindulópontjává vált.

Marx azt vallotta, hogy „az emberek gondolkodását és cselekedeteit és ezen az alapon a társadalmi együttélés szerkezetét is anyagi érdekek határozzák meg."[45] Ezek az érdekek azonban csak akkor létezhetnek, ha az emberek tudatában vannak annak, hogy ők egy bizonyos osztályhoz tartoznak. Eszerint „az anyagi érdekek közös volta az embereket társadalmi osztályokká tömöríti."[46] Szemléletmódjában a merkantilistákkal és a Smitht követő közgazdászokkal ellentétben ismét a történelem felé fordult, és a gazdaságnak a társadalomban betöltött szerepét vizsgálva elméletében meghatározó szerep jutott annak a nézetnek, amely szerint a gazdaságot a társadalom általános evolúciója determinálja.

[41] Pryor, F. 2005.
[42] Samuelson, P. A., Nordhaus, W. D. 1992, 1079.
[43] Samuelson, P. A., Nordhaus, W. D. 1992, 1080.
[44] Bitterli, U, 1982, 93.
[45] Heller, F. 2001 [1943], 18.
[46] Heller, F. 2001 [1943], 18.

Ugyanakkor a társadalom tagjait, az embereket, a mindennapjaikban minél nagyobb anyagi haszon elérésének célja vezérli, amely azonban meghatározó befolyásoló szereppel bír a társadalom struktúráira és folyamataira.[47]

Marx kiindulópontja a munka és termelés volt. Az emberek azért dolgoznak, hogy éljenek és ez a tény szerinte univerzális, akárcsak az anyagi haszon. Nézete szerint a munka természetében inkább társadalmi, mint egyéni, mióta az emberek szabályszerűen együttműködnek a termelés megvalósításának céljával. Az emberek együttműködve tudják megvalósítani a termelést és fokozni annak hatékonyságát. Ennek az együttműködésnek főleg a 19. századtól kezdődően lett egyre nagyobb jelentősége a gazdaság működésében. Az iparosítás és az azzal járó erőteljes társadalmi változások jelentősen átformálták a termelés szerkezetét, és az együttműködés vált meghatározóvá az egyéni munka helyett. Marx épp ezért bírálta azokat a közgazdászokat, akik egyénekről és nem „társadalmi egyénekről" beszéltek. Az együttműködés és a „társadalmi egyén" fogalmai pedig elvezették annak felismeréséhez, hogy a legfontosabb érdekek kollektív természetűek. Ezt nevezi Marx „osztályérdeknek,"[48] mellyel szembefordult Smith „láthatatlan kéz" elméletével.

Marx gyakran bírálja Adam Smith azon elméletét, mely szerint az egyéni érdekek egybeolvadnak a társadalmi általános tudatban. Ez a gondolata vezette el az osztályharc nézetéhez. Számos munkájában felvázolta az osztályharc történetét a korai időszaktól kezdődően. Egyik ismert gondolatában az 1850-es évekből, Marx azt állítja, hogy egy bizonyos ponton a „termelési viszony" összeütközésbe kerül a „termelés kényszerével", amely a munkásnak az általa létrehozott terméktől való teljes elidegenedéshez vezet, majd pedig egy forradalom után, új „termelési módot" hív életre. A *Tőké*ben Marx leírja, hogy „a modern társadalom mozgásának gazdasági törvényei" vassal dolgoznak, amely nélkülözhetetlen a forradalmi változások eléréséhez.[49] Szerinte az elnyomott osztályok olyan kegyetlenséggel küzdenek más osztályokkal szemben, amely a történelem lapjain, mint egy „vérrel és tűzzel írt levél" jelenik meg.[50]

A rabszolgaság és a kapitalista vállalkozó tulajdonában, pszichológiai tekintetben, rabszolgaként dolgozó munkásnak az elidegenedéséről alkotott nézete révén, szembeszállt

[47] Smelser, N. J., Swedberg, R. 2005, 7.
[48] Smelser, N. J., Swedberg, R. 2005, 7., utal Marx, K. *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte. (1852)* 195. New York: International Publishers, 109.
[49] Smelser, N. J., Swedberg, R. 2005, 7–8.
[50] Smelser, N. J., Swedberg, R. 2005, 7–8.

mind a merkantilisták, mind Ricardo nézetével. A 18. században a merkantilista gazdaság és kereskedelem legfontosabb alapját képező fekete rabszolgák fizikai munkaerejére támaszkodó gyarmati rendszer, de a munkás 18. századi helyzete is, elméletében, mint a kizsákmányolás klasszikus példái jelentek meg.[51] Ahogy a munkás minél több munkával egyre kevesebb fogyasztanivalót ér el, és „minél több értéket hoz létre, annál értéktelenebbé, annál méltatlanabbá lesz."[52] Elidegenedik a termelési viszonytól és a terméktől, mint ahogy korábban az ültetvényen dolgozó rabszolga sem élvezhette az általa megtermelt értékeket.

Számos nézete a mai napig formálja a tudományos gondolkodást, így például az a gondolata, amely szerint az emberek hajlandók harcolni az anyagi hasznaikért. Munkásságával hozzájárult a kollektív cselekvés megértéséhez is, ahhoz, hogy azonos gazdasági érdekek által vezérelt egyének nagyobb csoportja bizonyos körülmények között miért és hogyan valósítja meg közös céljait, összefogással. Negatív jellemzője volt azonban Marx szemléletének, hogy alábecsülte azokat a szabályokat, amelyek a gazdasági életet irányítják.

Az az elmélet azonban, amelyet szigorúan tudományos megközelítés alapján akart létrehozni, valójában erőteljesen politikai célok által volt áthatva, amely végül, mint „marxizmus" fogalmazódott meg. Szemléletmódja „a társadalomtudomány és a politikai nézetek olyan keverékét hozta létre, amely egyedülálló elméletben forrt egybe."[53] Számos eleme miatt a marxizmus nagy része napjainkban már téves vagy nem releváns, azokat a társadalomtudósok túlságosan elfogultnak és dogmatikusnak tartják. Mégsem lehet azt mondani, hogy teljes mértékben el kell vagy el lehet utasítani nézeteit. Mind az antropológia, mind a szociológia ma is törekszik arra, hogy összeegyeztessék tudományterületeiket a marxizmus azon elemeivel, amelyeket jelenleg is hasznosnak vélnek. Ebben nyújt segítséget Schumpeter azon javaslata, amely szerint el kell különíteni a szociológus, a közgazdász és a forradalmár Marxot.

Marx számos gondolata tovább él napjaink tudományos gondolkodásában és mind a közgazdaságtan, mind a társadalomtudományok területén vannak követői. Marx az antropológiára is közvetlen hatást gyakorolt. Bár az antropológia ebben az időszakban még nem törekedett a közgazdasági elméletek megismerésére, Marx azonban gazdasági nézetei

[51] Bitterli, U. 1982, 190.
[52] Bitterli, U. 1982, 190.
[53] Smelser, N. J., Swedberg, R., 2005, 7.

kidolgozásánál már a történelmi események értelmezésén túl, a korabeli társadalomtudományi eredményekre is figyelmet fordított. Hatással volt az Emile Durkheim (1858–1917) munkássága nyomán kibontakozó szociológiai antropológia irányzatának kialakulására, amelyre építően hatott Max Weber (1864–1920) és a marxisták közötti diskurzus.

Az antropológiában a 19. század végén a tudósok, mint például Edward B. Tylor (1832–1917) vagy Lewis H. Morgan (1818–1881), elsősorban az emberi evolúció elméletének új etnográfiai adatainak relevanciájával foglalkoztak és a közgazdasági elméletekkel való diskurzus még váratott magára. Az elmélet alapját az a feltételezés alkotta, hogy „a primitív népek különböző mértékben primitívek," így lehetséges azokat egymás fölé és alá rendelni fejlettségük szerint.[54] Ez az új tudományos antropológiai irányultság még nem törekedett más tudományágak elméleteinek bevonására az egyes társadalmi jelenségek gazdasági értelmezésében. Egyedüli kivételt ebben a helyzetben Marx munkássága jelentette, aki Morgan, Lubbock és más társadalomtudósok munkáit is tanulmányozta. Morgannak „a kulturális változásról írt materialista összefoglalója rögtön felkeltette Marx és Engels érdeklődését, akiknek későbbi, nem (vagy pre-) kapitalista társadalmakról szóló írásain tisztán érezhető […] hatása."[55]

Fridrich Engels (1820–95) *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című 1884-ben írt munkája Morgan *Az ősi társadalom* című tanulmányára reflektált. Ahogy Leach írja, „Engels munkája Morgan könyvének (1877) egyfajta marxi kommentárja."[56] Ugyanakkor bár Morgan már viszonylag sok figyelmet fordított a magántulajdonra, valójában sem a termelés, sem a csererendszerekkel nem foglalkozott. Akárcsak kortársai, sokkal inkább a jog és nem a közgazdaságtan nézetei alapján dolgozott. Tylor a *Primitív kultúrák* című munkájában szintén csak felületesen írta le a létfenntartás főbb módjait és a technikai fejlődés állomásait. Ez a szemlélet a kor tudósaira általánosan jellemző volt, hasonló megközelítéssel dolgozott a korszak több nagy „karosszék" antropológusa is.

Az evolucionista megközelítés hosszú évtizedekre meghatározta az antropológia szemléletmódját és „a marxista antropológusok […] egészen a legutóbbi időkig úgy írtak, mintha biztos alapokon nyugodna az, hogy a társadalmi-gazdasági fejlettségi szintek egyetemesen azonos sora azt az evolúciót jelöli meg, amelyen az ember környezetéhez

[54] Leach, E., 1996, 14.
[55] Eriksen, T. s. d.
[56] Leach, E. 1996, 14.

való alkalmazkodása során megy keresztül, és hogy ezek a szintek a még fellelhető néprajzi minták alapján mutathatók be."[57]

Jelentős hatása volt az antropológiában, a szociálantropológia területén a Weber és a marxisták között zajló párbeszéd is. A „racionalitásnak" a modern, bürokratikus, ipari társadalmakban játszott szerepéről, illetve „a vallási ideológia esetleges, vagy más jellegű változásai közt levő kapcsolatról és a gazdasági struktúra változásairól."[58]

A korabeli antropológusoknak nem volt kidolgozott koncepciójuk a gazdaságról, ezért valójában nem tudtak relevánsan hozzájárulni a közgazdaságtan elméleti irányultságához. Mindkét tudományterületen bekövetkező paradigmaváltásra volt szükség ahhoz, hogy ezek a folyamatok elindulhassanak. Az áttörést a társadalomtudományokban a funkcionalizmus, a közgazdaságtan területén pedig a neoklasszikus közgazdaságtant felváltó institucionalizmus hozta meg a századfordulón.

A gazdasági antropológia intézményesülése

A társadalmi problémák egyik feltételezett okaként megjelenő gazdasági átalakulások társadalomtudományi vizsgálatának a 19. században egyre fokozottabban jelentkező igénye a szociológiának, mint önálló tudományterületnek intézményesüléséhez is alapvető lökést adott. A fogalmat először Aguste Comte (1798–1857), a pozitivizmus megteremtője használta 1839-ben. Comte arra törekedett, hogy a jelenségek megfigyelésén keresztül tárja fel a törvényszerűségeket. Egy olyan átfogó tudományterületnek tekintette a szociológiát, amely minden társadalmi intézménnyel és tevékenységgel foglalkozik.

A gazdaságszociológia területének intézményesülése Karl Marx, majd Durkheim és Weber munkássága nyomán valósult meg, akik nemcsak a szociológia alapjait fektették le,[59] hanem a gazdaság és társadalom egymásra hatását is a figyelem középpontjába állították azáltal, hogy a társadalomban uralkodó normák és értékek szerint döntő ember „nézőpontjából" kezdték el vizsgálni a gazdaság működését. A gazdaságszociológia fogalma elsőként azonban egy angol közgazdász, W. S. Jevons (1835–82) munkájában[60] jelent meg 1879-ben.

[57] Leach, E. 1996, 14.
[58] Leach, E. 1996, 14.
[59] Pryor, F. 2005, 8.
[60] Jevons, W. Stanley *The Theory of Political Economy,* 1879.

A közgazdászok egy csoportja nem fogadta el, azon, a 19. század második felére általánosan elterjedt nézetet, amely szigorúan elméleti síkon törekedett a gazdasági élet értelmezésére és figyelmen kívül hagyta az arra ható egyéb tényezőket, mint például a történelmi fejlődést vagy a gazdasági élet szerkezeti változásait.[61] Jevons kifejezését vette át a későbbiekben mind Durkheim, mind Weber 1890 és 1920 között írt munkáikban: így Durkheim *A társadalmi munkamegosztásról* (1893), majd Weber 1908 és 1920 között megjelent *Gazdaság és társadalom* című tanulmánysorozatában.

Ezek az írások alapozták meg a gazdaságszociológia intézményesülését, és a mai napig klasszikusai mind a szociológiának, mind az antropológiának, és a közgazdaságtannak is. Elsőként vetették fel és válaszoltak meg olyan kérdéseket, mint például Mi a gazdaság szerepe a társadalomban? Miben különbözik a gazdaság szociológiai elemzése a közgazdaságitól? vagy Mi a gazdasági cselekvés?[62] Erőteljes hatást gyakoroltak a közgazdaságtan fejlődésére is. A közgazdaságtan elméleti irányultságaiban meghatározó jelentőséggel bírt a szociológus gondolkodók nézeteinek elfogadása, vagy épp azzal szemben, azok erőteljes elutasítása. Ezen utóbbi mutatkozott meg a közgazdaságtan erőteljes módszertani átalakulásában. A matematikai számítások, modellek és legfőképp a statisztikai adatok alkalmazásának fokozatos előtérbe kerülése a későbbi évtizedekben az egyik meghatározó megkülönböztető ismérvévé vált a közgazdaságtannak.

Durkheim munkásságával kapcsolatban, jelen tanulmány szempontjából még egy elméleti megközelítését kell megemlíteni. Az öngyilkosság kérdését vizsgálva jutott arra a következtetésre, hogy azok megelőzésében jelentős szerepet kell tulajdonítani annak a csoportnak és társadalmi környezetnek, amelyben az egyén él. Munkájában egy olyan *korporatív állam* fogalmat vázol, amely szoros rokonságot mutat a korszak pluralista gondolkodóival. A korporatív állam fogalma alatt olyan kormányzati rendszer nézetet dolgozott ki, amely szerint „hivatáscsoportokon" és nem földrajzi területi egységek alapján kell a társadalmi közösségeket szervezni. Erre lényegében a legalkalmasabbnak „a származás, a kultúra és a foglalatosság azonossága folytán a hivatás keretében űzött tevékenységet" vagyis a céheket tartja.[63] Ezek a társadalmi integráció megerősítésének legfontosabb elemei.

[61] Heller, F. 2001 [1943], 15.
[62] Smelser, N. J., Swedberg, R. 2005, 7.
[63] Durkheim, E., 2003, 417–420; Durkheim, E., 1986.

A közgazdaságtan a nyugati, európai kultúrák tudósai által, saját társadalmuk gazdasági működésének megismerésére, értelmezésére koncentrált. Hasonlóképp a szociológia is, a saját társadalom működésének vizsgálatát tűzte ki kutatási célként, és egy önálló, a 20. században intézményesülő irányzat fogalmazódott meg, a saját gazdaság szociológiai vizsgálatában. Az első teoretikusok azonban mindkét tudományterület alapjait lefektették. Ahogy Durkheim ma is meghatározó alakja a szociológiának, úgy a brit szociálantropológusok is „közvetlenül vagy közvetve Malinowski és Radcliffe-Brown közvetítésével – Durkheim nyomdokain" haladnak.[64]

Bár e két tudományterülettel párhuzamosan indult útjára az antropológia, mégis más irányból jutott el és közelítette meg a társadalom és gazdaság kölcsönhatásának problematikáját. A szociológia és rokontudománya, az antropológia között főként a módszertan és a kutatás irányultsága húzta meg a határvonalat. Míg a szociológia a civilizált és hagyományos társadalmak ellenpólusai mentén a saját társadalom, addig az antropológia az idegen, távoli kultúrák vizsgálatára törekedett. Épp ezért a közgazdaságtannal csak jóval később alakult ki a kapcsolat. Ennek oka részben a közgazdaságtannak a történelemmel szembeni ellenállásában, részben az idegen világnak a hagyományos, európai szemléletben kialakult közgazdaságtani kategóriái szerinti értelmezhetetlenségében rejlett.

Az antropológiában tehát két területen volt szükséges új elméleti megközelítés felállítása a problémák áthidalására. Egyrészt a hagyományos, európai közgazdaságtani elméletek adott körülmények közötti átértelmezési lehetőségeit kellett megtalálnia, vagy azokat elutasítva, új alapokat teremteni az idegen társadalmak gazdasági működésének értelmezésére. Másrészt új kiindulópontot jelentett a saját társadalom vizsgálatában megjelenő antropológus személye, aki annak tagjai által végzett gazdasági cselekvéseknek az antropológia módszerei szerinti értelmezésre koncentrált.

Az antropológián belül a gazdasági antropológia irányzata a közgazdaságtanhoz és szociológiához képest viszonylag későn, a 20. század második harmadában intézményesült. A komplexitásra törekvő antropológiában a gazdaság vizsgálata hosszú időn keresztül csak a társadalom, mint egész vizsgálati területének egy egysége jelent meg. Ez a folyamat Bronislaw Malinowski (1884–1942) és Richard Thurnwald kutatásaival vette kezdetét. A London School of Economicson 1924-től tanító Malinowski bár még a komplex elemzés fontosságát hangsúlyozta munkájában, mégis független területként

[64] Leach, E. 1996, 21.

fogalmazta meg a gazdasági együttműködés vizsgálatát. Kutatása főként abból a szempontból hozott jelentős eredményeket a gazdasági antropológia kialakulásában, hogy munkája volt az első olyan szisztematikus kutatási kísérlet, amely a gazdasági tevékenység, mint egy társadalmi jelenség vizsgálatára is irányult.[65]

Azonban arról sem lehet elfelejtkezni, hogy Malinowski a kulacsere folyamatát még nem tekintette gazdasági tevékenységnek, a gazdasági jelenségek leírásánál nem törekedett azok közgazdasági elméleti szinten történő gazdasági értelmezésére. A korszak Malinowskit követő és kortárs antropológusai monografikus munkáikban szintén ezen funkcionalista szemlélet szerint fordították figyelmüket a gazdasági jelenségek vizsgálatára. Ebből következően hosszú évtizedekig a gazdaság vizsgálata, mint egy társadalom vagy társadalmi csoport (komplex) elemzésének egyik, gyakran, mint figyelmen kívül nem hagyható, de önállóan kutatásra nem kerülő területe jelent meg. Intézményesülése az 1930-40-es évektől indul meg Herskovits, Firth és Goodfellow munkássága nyomán, bár a gazdasági antropológia kifejezését Gras fogalmazta meg 1927-ben.[66]

Paradigmaváltás a 20. század elején a társadalomtudományokban: Funkcionalizmus

Forradalmi változásokat hozott a század elején bekövetkező tudományos paradigmaváltások sora. A 20. század elején fokozatosan teret hódító új gondolkodásmód, a különböző tudományterületek újonnan szerzett tapasztalatainak hatására alakult ki. Alapvető tétele volt, hogy a dolgok lényegét a rendszer részeiben, az elemekben és azok együttes megjelenésében kell keresni.

Ez a kiindulópont vezetett el annak a jelenségnek a felismeréséhez, hogy egy kultúra vagy társadalom elemei megbonthatatlan egységet alkotnak, szerepet játszanak az egység egyensúlyának a fenntartásában és ezért elengedhetetlenül fontosak az egész értelmezésében. Alapul véve ezt a tételt, egyre több kutatás indult ki abból, hogy mind a társadalom, mind a kultúra mint egység, teljes egész struktúrák képezik a vizsgálat tárgyát, tehát „minden egyes társadalmat a maga jellegzetes kultúrájával egységbe rendezett és

[65] LeClair, E. 1968, 3.; Malinowski, B. 1922.
[66] Gras, *Anthropology and Economics*. In: Ogburn, W. S., Goldweiser (edt.), *The Social Sciences and Their Interrelation*, Boston, 1927, 10–23.

körülhatárolt rendszernek tekint, amely elkülönül a többi, hasonlóképpen körülhatárolt rendszertől."[67]

Az 1920–30-as évekre szinte minden kutatási területre betört ez a rendszerszemléletű megközelítés: a közgazdaságban, az institucionalizmus, az antropológiában és szociológiában pedig a funkcionalizmus, strukturális funkcionalizmus paradigmáiban fogalmazódott meg.

Az antropológiában Durkheim, Boas és tanítványaik mellett az irányzat kialakulásában a funkcionalista megközelítés kidolgozását is kezdeményező Malinowski és Radcliffe-Brown szellemi befolyása volt meghatározó. Az 1940-es évekre mind a szociológiában, mind az antropológiában elterjedt, [68] és az új szellemi áramlat azon túl, hogy elindította a kultúra egyetlen területére irányuló kutatásokat, lendületet adott a gazdasági antropológia kialakulásához is. Pár évtizeddel Durkheim és Weber munkássága után, meg is indult a gazdaság antropológiai vizsgálata. Bár hatásuk alatt, mégis azoktól eltérő úton fejlődött önálló irányzattá, amely elsősorban a kutatás irányultságából, az antropológia szemléletmódjából adódott.

Az antropológia nem a saját társadalom vizsgálatával foglalkozott. Épp ebből következett, hogy míg a szociológiában a saját társadalom működésének vizsgálata során a gazdaság önálló területként meg tudott jelenni és beemelte vagy figyelembe vette a közgazdasági elméleteket, addig az antropológiában részterületként, a gazdasági elméletek mellőzésével került vizsgálatra a gazdasági tevékenység és annak társadalmi háttere.

Malinowski a 20. század elején az antropológiában már ezen új szemléletmódból indult ki. 1922-ben Új-Guineában végzett kutatásaiból írt könyve, a *Baloma. A nyugati Pacifikum argonautái* a Trobriand-szigetek közösségei közötti gazdasági jelenséget, elsősorban a cserekapcsolatokat mutatta be. *A kula kereskedelmi rendszerének* leírása tekinthető az első olyan antropológiai munkának, amelyet a gazdasági antropológia előfutáraként lehet megemlíteni. Azáltal, hogy *„egyetlen társadalomra vonatkozóan, téma, idő és hely szerint a korlátokat szűkre szabva"*[69]-írás módszerét meghonosította, az adott társadalom minden aspektusa részletes bemutatásra került, benne a gazdaság is. Monográfiája épp ezen tudományos kutatásmódszertani szemléletváltozás révén hozott

[67] Wolf, E. 1995, 16.
[68] *Szociológiai irányzatok a XX. században*, 2000, 8.
[69] Leach, E. 1996, 23.

olyan eredményeket, amelyek a későbbi évtizedekben a gazdasági antropológia előfutárává tették.

Munkája nem a közgazdaságtan elméleti irányultsága mentén haladt a gazdaság, mint a kultúra részének tanulmányozása terén. Malinowski a gazdasági tevékenység társadalmi kontextusával foglalkozott. A trobriandi társadalom vizsgálata kapcsán a Balomában rámutatott arra, hogy egyes tevékenységek milyen mértékben lehetnek gazdaságilag motiváltak, és valójában mennyire komplex a bennszülöttek gazdasági tevékenysége, mennyire összetett a kereskedelem és mennyire bonyolult a javak és a vagyon birtoklása.[70]

Hangsúlyozta, hogy a hagyományos kereslet és kínálat elmélet nem képes számba venni a csere olyan mintáit, amelyeket például szigorúan szabályoz a szokás, vagy amelyekben az anyagi javakat nem anyagi dolgokra, mint például előjogokra vagy rangokra cserélik.[71] Mindezt a kulakör bemutatásán, értelmezésén keresztül tette elsődlegesen. A Malinowski által 1922-ben leírt rituális csere, kulakör folyamatában kétfajta árucikk – a szoulava és mwali – egymással ellentétes irányú mozgása jelenik meg: *Mindkét áru [...] útja során találkozik a másikkal, és állandóan elcserélődik. A kula-cikkek minden mozgását, a kereskedelmi ügyletek minden egyes részletét egy sor hagyományos jogszokás és megegyezés rögzíti és szabályozza; a kula egyes műveleteihez pedig bonyolult mágikus rituálé és nyilvános szertartások kapcsolódnak.*[72]

Malinowski egy sajátos gazdasági cselekvésben résztvevő népcsoportot és földrajzi egységet véve alapul kutatásainál, annak a társadalommal és a kultúra egyes területeivel való szoros kapcsolatára építette munkáját, mintegy megcáfolandó azt az elterjedt nézetet, hogy a primitív népeknek nevezett társadalmakban a gazdaság elsődlegesen a szükségletek kielégítésére irányul. Ezt Malinowski azzal cáfolja, hogy a kulakereskedelemben résztvevő javaknak nincs gyakorlati haszna.[73] Azokat olyan gazdasági intézménynek, „a kereskedelem egyik formájának" kell tekinteni, amelyben különböző javak cserélnek gazdát.[74] Nézetében azonban nem volt következetes, ahogy arra Firth rámutatott. Kijelentéseiben rejlő ellentmondás tükröződik a következő idézetekben is:

A trobriadiaket elsősorban nem a szükségleteik kielégítésének vágya, hanem a hagyományos kényszer, kötelességek és kötelezettségek, mágiában való hit, társadalmi

[70] LeClair, E. 1968, 4.
[71] Smelser, N. J. 1963, 18.
[72] Malinowski, B. 1972, 49.
[73] Malinowski, B. 1972, 53.
[74] Malinowski, B. 1972, 52.

vágyak és hiúság nagyon összetett csoportjai vezérlik. A [trobriandi] férfi ki akarja vívni a társadalmi megkülönböztetést, mint egy jó kertész vagy jó munkás, általában…

Az ideiglenes tulajdonjog … lehetővé teszi számára, hogy jelentős hírnevet szerezzen, közszemlére bocsáthassa árucikkét, elbeszélje hogyan jutott hozzá, és tervet készítsen arról, kihez megy majd, hogy továbbadja. Mindez egyik kedvenc témája a törzsbéli társalgásnak és pletykálkodásnak is, amelynek során állandóan újra és újra megvitatják a főnökök vagy közemberek kula-beli viselt dolgait, jeles cselekedeteit és dicsőségeit.[75]

Ahogy LeClair is rámutat, „Malinowski először azt mondja, hogy a trobriandi nem motivált vágyai által, majd azt, hogy motivált."[76] Cáfolja, hogy a szükségletek kielégítése vezérli a kula szertartásos cseréjét. Így nem tekinti szükségletnek a kulajavakon keresztül megszerezhető társadalmi presztízst sem, annak ellenére, hogy annak megszerzése valójában egyfajta biztosítéknak tekinthető a kereskedelemben rejlő bizonytalanságok kiküszöbölésére. Valójában, mint társadalmi státuszt kifejező tárgyak cseréje és ezáltal mint társadalmi szükséglet jelenik meg a kulakör, mint gazdasági cselekvés.

Malinowski túllép a hagyományos gazdasági kapcsolatokon és rámutat arra, hogy a kula, mint gazdasági tevékenység szoros kapcsolatban van a kultúra más aspektusaival. A trobriandi eset kontextusában ez megmutatkozik abban, hogy a mágikus gyakorlatok egy pozitív feladatot látnak el a gazdasági rendszerben azáltal, hogy beleneveli a bizalmat és reményt az egyénbe, aki egy kereskedelmi vállalkozásba kezd.[77] Ahogy Malinowski fogalmaz: „a tengerentúli partner, […] vendéglátó, házigazda, szövetséges is, a veszély és bizonytalanság földjén."[78]

Ezek mellett meg kell említeni, hogy a kulajavak cseréjében számos kulturális jelenség átadása, egymásra hatása is megjelenik, mind a művészi kifejezésmód, mind a szokások terén. A kulakörön belül a kulatárgyak cseréjéhez számos másodlagos tevékenység kapcsolódik, hagyományos termékek, használati tárgyak formájában.[79] Ahogy fogalmaz Malinowski: *A kula egyetlen óriási, törzsek közötti viszonyhálózat, olyan emberek ezreiből álló hatalmas intézmény, akiket mind a kula-csere közös szenvedélye köt össze sok másodlagos, kevésbé jelentős kötelék és érdek mellett. […] minden igazán jó kula-cikknek saját egyedi neve van, és a bennszülöttek hagyományaiban mindegyiket afféle történeti és romantikus elbeszélések övezik.*[80]

[75] Malinowski, B. 1972, 60.
[76] LeClair, E. 1968, 5.
[77] LeClair, E. 1968, 4.
[78] Malinowski, B. 1972, 58.
[79] Malinowski, B. 1972, 50.
[80] Malinowski, B. 1972, 58.

Malinowski azáltal, hogy bemutatta a „primitív” társadalmak gazdasági cselekvéseinek nagyon is gazdasági alapjait, valamint a kultúra, társadalom, gazdaság komplex összefonódását egy földrajzi egységen belül, irányt mutatott egy sokkal későbbi etnográfiai íráshoz, amelyben az antropológusok elkezdtek dokumentálni olyan eseteket, amelyek erősítették a „bennszülött” cselekvés jellegzetes példáit.[81] Nézete a szükségletekről, a társadalmi és kulturális intézményekről jelentős hatást gyakorolt az összehasonlító szociológiai és antropológiai kutatásokra.[82] Ezek között lehet megemlíteni, például Godelier munkásságát is, aki a baruya törzs ajándékozási rendszerének tanulmányozásáról írt, és akinek előfeltevése szerint az ajándék nemcsak arra ad lehetőséget, hogy osztozkodjanak, hanem hatalomért is versenyeznek vele, akárcsak a potlatch rivalitást feltételező rendszerében.[83]

Szintén ennek a kérdésnek a továbbtárgyalása, részletes áttekintése mentén haladt Marcell Mauss (1872–1950), Durkheim tanítványa és munkatársa, amelyet a gazdasági antropológia szempontjából is meghatározó fő művében, az 1925-ben megjelent *Tanulmány az ajándékról* című írásában fejtett ki. Munkája, ahogy Lévi-Strauss említi, a „legközvetlenebb módon *A Nyugati Csendes-óceán argonautái*ból ered, amit Malinowski két évvel azelőtt tett közzé, s amely függetlenül vezetett a Mausséihoz nagyon hasonló végkövetkeztetésekhez.”[84]

Mauss nézete azon az érven alapult, hogy az ajándék tipikusan magában foglalja a viszonzás kötelezettségét „a bőkezűség egyirányúsága miatt.”[85] Felismerte, hogy az ajándékok a társadalmi kötelezettségek hálózatának részei. „Más szavakkal az ajándék adása és az ajándék viszonzása kötelezettségeket jelent a társadalmi kapcsolatok szövedékében.”[86]

Lényeges nézete volt, a beágyazottság-izoláltság problematikájának témájában az, amely szerint a társadalom nem összetett és differenciált, ahol az egyes elemek, mint a vallás és gazdaság összefonódnak, hanem valójában azok egymástól való elkülönülése – amely azok összefonódását eredményezhette volna – végbe sem ment.[87] Ahogy a potlach világszerte ismert rendszere is mutatja, olyan „totális társadalmi tény”-ként kell értelmezni

[81] LeClair, E. 1968, 4–5.
[82] *Szociológiai irányzatok a XX. században*, 2000, 9.
[83] Czinder, G. 1995,
[84] Lévi-Strauss, C. 2000, 31.
[85] Smelser, N. J., Swedberg, R. 2005, 11.
[86] Bohannan, P., Glazer, M. 1997, 367–368.
[87] Bohannan, P., Glazer, M. 1997, 367–368.

ezen társadalmak gazdaságát, amelyben a társadalmi élet minden fontos dimenziója megfigyelhető, így egyszerre és egyidejűleg vannak jelen a gazdasági, politikai, vallási és a társadalmi szervezetek:[88]

E társadalmakban megvan az érték fogalma; rendkívül nagy, igen kifejező feleslegek halmozódnak föl; ezeket gyakran tiszta veszteségként, viszonylag óriási fényűzéssel költik el, amelyben nincs semmi haszonlesés; a gazdagságnak vannak jelei, vannak különféle fizetőeszközök, amelyeket cserélnek. Mindez a nagyon gazdag gazdagság azonban még telides-teli van vallásos elemekkel: a pénznek még megvan a maga mágikus hatalma, és még kötődik a nemzetséghez vagy az egyénhez; a különféle gazdasági tevékenységeket, például a piacot még rítusok és mítoszok itatják át; ezek még őrzik szertartási, kötelező, hatékony jellegüket; tele vannak rítusokkal és jogokkal.[89]

Ez a „totális vagy általános társadalmi tény a „társadalomnak és intézményeinek teljes egészét mozgásba hozza."[90] Munkája alapvető fontosságú lett a gazdasági antropológia későbbi fejlődésében, főként Levi-Strauss és Sahlins munkásságát inspirálva.

Az első definiálási törekvések

A gazdasági antropológia önálló tudományterületként való megjelenésében szerepet játszó kutatók mellett ki kell térni a definíciós törekvésekre is. Az egyik legkorábbi gazdasági antropológia-definíció az 1920-as évek végén született meg. 1927-ben jelent meg Gras *Anthropology and Economics* című tanulmányában, amely szerint „a gazdasági antropológia a különböző valódi és lehetséges gazdasági rendszerek elméleti összehasonlító elemzésével foglalkozik"[91] azokból az adatokból kiindulva, amelyeket az etnológusok és történészek összegyűjtöttek. Ennek értelmében elsősorban azon társadalmak vizsgálatára irányul, amelyeket a közgazdász elhanyagol, vagyis amelyeket Godelier értelmezése szerint, nem tartanak a »politikai gazdaságtan« szűken vett területi témájának.[92]

Az antropológusok a Smith nyomán definiált politikai gazdaságtan irányzatából indulnak ki. Még Godelier is ezzel az irányzattal szemben fogalmazza meg az antropológia gazdasági tárgyát. Godelier a politikai gazdaságtan területét úgy értelmezi, mint »ami a modern ipari, piac- vagy tervgazdaságú társadalmak vizsgálatával foglalkozik« ahol a

[88] Colloredo-Mansfeld, R. 2005, 211–212.
[89] Mauss, M. 2000, 324.
[90] Mauss, M. 2000, 332.
[91] Godelier, M. 1978, 9.
[92] Godelier, M. 1978, 9.

gazdasági antropológia valamiféle »kiterjesztés» […] azokra a társadalmakra, amelyeket a közgazdász elhanyagol.« Ezt a nézetet képviselték az antropológusok hosszú évtizedeken keresztül. Azt is érdemes emellett megemlíteni, hogy Grass definíciója történelmi alapokon nyugszik, és nemcsak a jelenben létező etnográfiai adatokat helyezi egymás mellé, hanem a történelemben létezett társadalmakat is beilleszti ebbe az összehasonlító rendszerbe.

Gras definíciós törekvései viszonylag kevésbé váltak ismertté az antropológiában, mint ahogy az érdemtelenül kevés figyelemre méltatott társadalomtudósok között kell megemlíteni Thurnwaldot, „a legjobb etnográfusok egyiké”-t is, ahogy Mauss említi.[93] Malinowski kortársa a gazdasági elmélet egy sajátos változatát dolgozta ki még 1922 előtt, amely a gazdaságtörténet német iskolájában gyökerezett. Elmélete csak 1932-ben vált ismertté angol nyelven. Kései megjelenése miatt pedig már csak kevés hatást tudott kifejteni a korabeli gazdaságra irányuló amerikai és angol antropológiai gondolkodásban.[94] Legfőbb érdeme volt, hogy jóval Polányi előtt foglalkozott a beágyazottság fogalmával és nézetével.[95]

Malinowski, Thurnwald és Gras munkássága ellenére mégis újabb évtizednek kellett eltelnie addig, amíg a kutatások már speciálisan a társadalom, kultúra és gazdaság egymásra hatásának vizsgálatára irányultak, és mint önálló tudományos aldiszciplina definiálódhatott a gazdasági antropológia. Azáltal, hogy munkájukban nagy figyelmet fordítottak a gazdasági elemek vizsgálatának, rá is irányították az antropológusok figyelmét. Ezzel megalapozták a közgazdaságtan és az antropológia közötti párbeszédet is, amely az 1930-as évek végén Herskovits, Firth és Goodfellow munkáival vette kezdetét, akik már élénk figyelmet szenteltek a közgazdasági elméleteknek, különösen a szintén a század elején kialakuló institucionalizmusnak.

Institucionalizmus, szociológia és gazdasági antropológia

Az institucionalizmust inkább a leíró, értelmező, mint az analitikus szemléletmód vagy a történelmi események értelmezésének hangsúlyozása jellemezte. Jelentősége az elméleti magyarázatok terén hozott új eredményeknek volt köszönhető, és az antropológiai gondolkodásban is jobban elfogadottá, alkalmazhatóbbá vált. Vezető teoretikusa, az amerikai szociológus Veblen nagy szerepre tett szert a munka-gazdaság és az üzleti

[93] Mauss, M. 2000, 336.
[94] LeClair, E. 1968, 5.
[95] Hann, C. 2006,

körforgások,[96] valamint a fogyasztás társadalmi értelmezésének területén,[97] egészen a Keynesi közgazdaságtan megjelenéséig, az 1930-as évek végéig.[98] Hatása korában és a későbbi generációk között legalább akkora volt, mint ötven évvel később Polányié.

Érdemes pár mondat erejéig kitérni az antropológiára is hatást gyakorló nézeteire. A fogyasztás antropológiai értelmezése egyrészt Veblenhez, másrészt Marxhoz nyúlik vissza.[99] Mindketten úgy ábrázolják a fogyasztást, mint amelyet az osztályverseny vezérel, az egyes társadalmi csoportok társadalmi előnyökért versengenek, és/vagy a dolgozóknak saját munkatermékeiktől való elidegenedéséből következően törés keletkezik az elsődleges, értékhasználaton alapuló gazdasági körforgások szerves egységében.

A fogyasztás összetartja a csoportokat, ugyanakkor el is választja őket másoktól.[100] Ahogy *A dologtalan osztály elmélete* (1904) című munkájában kifejtette, a gazdag osztályt olyan fogyasztás jellemzi, amely valójában a fényűzés prezentálásának eszközeként jelenik meg, az alattuk levő társadalmi osztályokkal való szembenállást és fölöttük állást szimbolizálva. Ezt a társadalmi osztályt jellemző „hivalkodó dologtalanság" és „hivalkodó fogyasztás" a gazdagság, a vagyon kimutatásaként jelenik meg.[101] Mindennek magyarázatát az adja, hogy az egyének mindig egymáshoz mérik magukat, amellyel kialakul a rivalizálás, és a fogyasztás alapvető szervező elvvé válik.[102]

Veblen nagy hatással volt az antropológus Herskovitsra, akinek munkássága nyomán ismertté vált az antropológusok körében és a fogyasztás vizsgálatának témájában – mai napig idézett szerzőnek számít. Veblen nyomán foglalkozott Herskovits is a presztízs, valamint a gazdasági többlet vizsgálatával, mely utóbbi fogalom általa vált ismertté az antropológiai gondolkodásban,[103] bár ezen Ricardo által kifejtett fogalom Marx elméletében is meghatározó szereppel bírt. A Herskovits munkásságán keresztül átkerülő nézet a kulturális antropológiában végül a „kulturális fejlődés többlet elméletében" teljesedett ki. Eszerint a gazdasági többlet szükségszerűen megelőzi a kulturális fejlődést. Először az emberek egy részének többletet kell előállítania, hogy azután a társadalom egy

[96] lsd. Veblen, T.: *Az üzleti vállalkozások elmélete* (1904)
[97] lsd. Veblen, T.: *A dologtalan osztály elmélete* (1899)
[98] LeClair, E. 1968, 486.
[99] Wilk, R. 2005, 243.
[100] Wilk, R. 2005, 243.
[101] Veblen, T. 1975, 57–111.
[102] Polónyi, I. 2002,
[103] lsd. Herskovits, *Economic anthropology*

csoportja nem élelemtermelő tevékenységekre specializálódhasson.[104] Herskovits elmélete a gazdasági antropológiában számos vita kibontakozását generálta.[105]

A korszak meghatározó, főként a későbbi generációkat ösztönző közgazdász, szociológusaként kell megemlíteni az orosz Csajanovot (angolul A. V. Chayanov, 1888–1937). Először 1931-ben lépett az amerikai akadémiai közönség elé. Nézetét nem fogadta be a korabeli amerikai tudományos gondolkodás, amely ekkor már az institucionalizmus erőteljes hatása alatt állt. Csajanov a parasztfarmok gazdaságát olyan családi gazdaságként értelmezi, ahol a profitot nem lehet kiszámítani – mint a kapitalista cégeknél – és a parasztok alacsony díjazásért dolgoznak még akkor is, ha a családi követelmények elégtelenek maradnak. Ahogy Csajanov írja:

A paraszt gazdálkodásának első alapvető jellemzője, hogy családi gazdálkodás. Teljes szervezetét a parasztcsalád nagysága és összetétele, valamint fogyasztási igényeinek a rendelkezésre álló munkáskezek számával történő összehangolása határozza meg. Ez magyarázza, hogy a profit fogalma a parasztgazdálkodásban miért különbözik a kapitalista gazdálkodásban megtalálhatótól, és hogy miért nem lehet a profit kapitalista fogalmát a parasztgazdálkodásra alkalmazni. A kapitalista profit tiszta profit, melyet úgy számítanak ki, hogy a teljes bevételből levonják az összes termelési költségeket. A profitnak ilyen módon történő kiszámítása alkalmazhatatlan a paraszti gazdálkodásban, mert az utóbbiban azokat az elemeket, amelyek belépnek a termelési költségek sorába, olyan egységekben fejezik ki, amelyek nem vethetők össze a kapitalista gazdálkodásban használt egységekkel.[106]

Noha Csajanov 1931-es cikke nagy hatással volt Wolfra, az egyik legkorábbi antropológusra, aki ismertté tette az amerikai antropológusok körében, analitikus elmélete mégsem hatott rá. Jelentősebb volt Sahlins szerepe Csajanov elfogadtatásában, aki először alkalmazta elméletét a gazdasági antropológiában, de azt a fogyasztó/termelő kapcsolatára és a termelés intenzitására korlátozta.[107] Sahlins kivonatolta „Csajanov szabályait". Elfogadta azt a nézetét, hogy a független termelő és fogyasztó egységekként megjelenő háztartásokban a relatív munkakapacitás nagy, míg azok emberi munkája kicsi.

Csajanov másik jelentősége épp a saját társadalom vizsgálatában ragadható meg. Az elsők között irányította rá a figyelmet az ipari társadalmak antropológiai kutatási lehetőségeire. Sahlins ebből kiindulva a termelésnek ezen a szabályon alapuló elméleti szintjét a háztartások tényleges termelésével hasonlította össze, és az elméletben várt, valamint a gyakorlatban tapasztalt közötti különbségeket úgy értelmezte, mint amelyek a társadalmi rendszernek a gazdasági rendszerre gyakorolt hatásának a mértékét mutatják.

[104] LeClair, E. 1968, 469.
[105] LeClair, E. 1968, 7.
[106] Chayanov, A. V. 1931, 144–145. Idézi Wolf, R.: 1973, 337.
[107] Tannenbaum, N.: 1983, 29.

Gudeman mutatott rá arra, hogy Sahlins nem értette meg teljesen Csajanov gondolkodását, és csodálkozott azon, hogy Csajanov marginális elemzése miért vonzotta mégis az antimarginális Sahlinsot.[108]

Sahlins által átvett nézetei ezért nem reprezentálják elméletét, amely a maga teljességében ritkán jelent meg az amerikai antropológiai munkákban, annak ellenére, hogy munkásságával a paraszti társadalmak tanulmányozásának alapjait fektette le.[109] Wolf szerint Csajanovot az a tény indította sajátos paraszti gazdaságtana megfogalmazásához, hogy „ameddig egy parasztgazdaság egy bizonyos embercsoport ellátására szolgál, minden külső piac vonatkozásában hozott döntésnek megvan a maga házi aspektusa.[110] Az institucionalizmus erőteljes hatása mellett Csajanov elméletének meg nem értettsége is hozzájárult marginális szerepéhez.

Nézeteit főleg a 20. század második felében kezdték el ismét bevonni az antropológiai gondolkodásba, amely főleg E. Paul Durrenberger és Nicola Tannenbaum nevéhez kötődik. Ennek eredményeként elmélete több mint ötven évvel később is releváns maradt a világon, minden olyan helyen és időben, ahol hasonló formák találhatók.[111] Ehhez a késleltetett elismertséghez az is jelentősen hozzájárult, hogy fő munkáját, a „Theory of Peasant Economy" című tanulmányát csak 1966-ban fordították le angolra. E kései megjelenés a neomarxista kutatások hetvenes évekbeli megújulásához vezetett, és új lendületet adott az agrár- és vidékszociológiai kutatásoknak.[112]

Az első gazdasági antropológusok

Az 1930–40-es években jelentős előrelépés ment végbe a gazdasági antropológia intézményesülésében. Rövid időn belül három olyan antropológus publikációja jelent meg, amelyek megteremtették a gazdasági antropológia alapjait és *„együttesen megalapozták a gazdasági elméletek elismertségét a legtöbb antropológus között."*[113] Itt kell megemlíteni Malinowski két tanítványának, Raymond Firthnek (1901–2002) és D. M. Goodfellownak, valamint Melville J. Herskovitsnak (1895–1963) a nevét és munkásságát. Az 1930-as, 1940-es évek gazdasági antropológiájában meghatározó szerepet játszottak, elsősorban

[108] Durrenberger, E., Tannenbaum, N.: 2005,
[109] Durrenberger, E., Tannenbaum, N.: 2005,
[110] Wolf, R. 1973, 336.
[111] Durrengerger, E. 1983, 1.
[112] Csite, A. 1999.
[113] Durrengerger, E. 1983, 1.

annak további irányainak körvonalazásában. Különböző perspektívából indultak ki, és az alkalmazott pozíciók is különböztek bizonyos részletekben, de nem az alapvető lényegükben.[114]

A szociológia kutatási területén az összetett társadalmakban strukturálisan különböző gazdasági formákat és tranzakciókat lehet megfigyelni. Ez azonban nem érvényes az antropológia által tanulmányozott társadalmakra. A gazdasági cselekvések és azok más tevékenységekkel való kapcsolatának vizsgálata könnyebb az összetett társadalmakban, ahol ezek a gazdasági tevékenységek jól körvonalazódnak.

Az egyszerű társadalmakat tanulmányozó antropológia azonban nem rendelkezik hasonló előnyökkel. Ezekben a közösségekben a legtöbb gazdasági cselekvés egymástól megkülönböztethetetlenül és egyidejűleg gazdasági, vallásos, politikai és családi jellemzőkkel rendelkezik.[115] Ahogy Firth is rámutat a problémára:

A közgazdaságtan alapelvei, amelyek ténylegesen általánosak vagy univerzálisak a saját alkalmazásukban, valójában ritkák. A legtöbb általánosságra törekvő alapelv elsődlegesen egy ipari, kapitalista rendszer elméletének keretein belül bír jelentéssel. Ez gépi technológiát, a csere pénzügyi közvetítését, részvényeket, kötvényeket és banki intézményeket használó bonyolult hitelrendszert, magánvállalkozásokat létrehozó és individualisztikus, nyugati típusú társadalmi struktúrát jelent. Az antropológusok a típusok sokféleségével küzdenek. Vannak paraszti rendszerek, amelyek a tranzakciók korlátozott csoportjánál használnak pénzt, egyszerű technológiájuk alig gépesített és a vállalkozás, együttműködés, hitel és a jövedelem-bevétel módjai teljesen különböznek a nyugati társadalmakban megfigyelhetőktől. Vannak teljesen primitív társadalmak, bármiféle pénzügyi közvetítőeszköz nélkül, amely megkönnyítené a csere, elosztás és a jólét-felhalmozás folyamatait. Az antropológusok problémája tehát a közgazdasági alapelvek alkalmazása vagy átültetése egy szokatlan környezetbe […] Pénz nélkül egyszerűen nincs értelme a fizetség pénzbeli árának. Még ahol használnak pénzt, annak korlátozott hatótávolsága meggátolja a gazdasági összefüggések nagy részének egyszerű mérését.[116]

Akárcsak Firth, Goodfellow és Herskovits is vitatták, hogy a korszak hagyományos gazdasági elméletei általában vagy legalább az alapjaiban érvényesek a primitív társadalmak elemzésére. Alapvető, a mai napig releváns kérdésként jelent meg a közgazdasági elméletek eurocentrikus felfogása és a hagyományos, primitív társadalmakra alkalmazhatóságuk közötti konfliktus-helyzetek, jelenségek megoldására irányuló törekvés. Vitatták, hogy az antropológusok jobban megtapasztalhatják a primitív gazdasági rendszerek tételeit a hagyományos elméletek alkalmazásával. Ez a perspektíva megkérdőjelezi, hogy a gondolkodás ezen rendszerének alapelvei nemcsak a Nyugat ipari-

[114] LeClair, E. 1968,
[115] Smelser, N. J. 1963, 17.
[116] Firth, R. 1951, 122–123.

fogyasztói társadalmaiban, hanem minden más társadalomra is érvényesek lennének.[117] Ahogy Firth egy másik munkájában szintén megfogalmazta:

A primitív gazdaságtantól azt várjuk el, hogy a nem civilizált közösségek anyagának elemzését oly módon végezze el, hogy ezt az anyagot közvetlenül össze lehessen hasonlítani a modern társadalmakéval [...] és így lehetővé téve végül olyan általánosítások megfogalmazását, amelyek az emberi viselkedésre vonatkozó alapelvek együttesében összegzik mind a civilizált, mind a nem civilizált, árakat ismerő vagy nem ismerő közösségek jelenségeit, és amelyek valóban egyetemesek lesznek.[118]

Firth és Goodfellow elméletei, ahogy Malinowskié is, egy adott közösség gazdasági rendszerének elemzésének kontextusából eredtek, Firthé Tikopia Polinéz szigetéből, Goodfellowé pedig dél-afrikai, bantukéból.[119] Tőlük részben eltérő módszert alkalmazott Herskovits, aki kultúraközi összehasonlításból indult ki és összekapcsolta az antropológiai irodalmat a gazdasági eszközökkel nézeteinek alátámasztására.[120]

Firth és Herskovits 1939–40-ben megjelenő munkái egy új irányzatot teremtettek a gazdasági antropológiában, amely helyettesíteni volt képes Malinowski negativizmusát. Nézeteik bár nem minden részletében voltak teljesen helytállóak, mégis nagy lépést jelentettek az irányzat további fejlődésében. Munkásságuk nyomán az antropológusok kezdték szisztematikusan „alkalmazni" a gazdasági elméleteket a tanulmányozott társadalom gazdaságának értelmezései során. Szemléletmódjukat jól megvilágítja Herskovits azon kijelentése, mely szerint *„gyakorlatilag minden ismert gazdasági mechanizmus és intézmény megtalálható valahol az írással nem rendelkező világban."* Az antropológusok ezen felfogás mentén kezdték el kutatni a különböző társadalmak közötti párhuzamosságokat és hasonlóságokat.[121]

A gazdasági antropológia virágkora

Bodrogi Tibor Thomas Kuhn paradigma-elmélete alapján, a 20. század eleji etnológiával kapcsolatban írja, a folyamatos mélyreható változások miatt úgy tűnik, egy-egy elmélet csak két-három évtizedig képes irányítani a tudományos gondolkodást. „Addig tehát, amíg újdonságával, hirdetőjének friss egyéniségével hat, majd következik a tanítványok lázadása, új teóriákkal, új megközelítési metódusokkal."[122] Az ipari-

[117] Firth, R. 1951, 5.
[118] Godelier, M. 1978, 37–38. Idézet: Firth, R. 1939, 29.
[119] Raymond Firth, *Primitive Polynesian Economy*, 1939, London, Routledge; D. M. Goodfellow, *Principles of Economic Sociology*, 1939, London, Routledge.
[120] M. J. Herskovits, *The Economic Life of Primitive Peoples*, 1940, New York, Knopfl.
[121] LeClair, E. 1968, 5.
[122] Bodrogi T. 2003, 333.

technológiai, gazdasági és társadalmi fejlődéssel a 20. század második felében dinamikus paradigmaváltásoknak lehetünk tanúi. Az elméletek rövidebb ideig befolyásolják a tudományos áramlatokat. Igaz ez a gazdasági antropológia virágkorának is tekintett időszakra, Polányi Károly (1886-1964) meghatározó munkáját követő, a kutatókat két táborra szakító időszakra, az 1950-60-as évekre, majd az azt követő évtizedekre egyaránt.

Eric Hobsbawm az 1948-1973 közötti időszakot, mint a nemzetállamok integrációjával és a hidegháború mindkét oldalán az ipari kapitalizmussal jellemzett aranykort értelmezte.[123] Ez volt az egyetemek és a társadalomtudományok fellendülésének az időszaka. Ekkor indult a gazdasági antropológia is nagy lendülettel fejlődésnek az 1950-es évektől.[124] A gazdasági antropológia, első képviselőivel még a fejlődő vagy egzotikus társadalmak gazdasági tevékenységének kutatására koncentrált. Relevanciáját épp az adta, hogy a korszak közgazdászai figyelmen kívül hagyták ezt a területet. Az antropológia émikus, a közösségeket belülről, az ott megismert fogalomrendszer szerint leíró kutatási módszere világított rá a közgazdaságtan és antropológia között feszülő elméleti ellentét számos pontjára. A szakadék áthidalására tett törekvések indították újára a gazdasági antropológia intézményesülését, a közgazdaságtan és antropológia diskurzusa során.

Már az 1960-as években nyilvánvaló volt, hogy az első időszak az 1870-es évektől a gazdasági antropológia intézményesüléséig, az első jelentős, önálló tanulmánykötetek (Raymond Firth: *Primitive Polynesian Economy*. 1939. London, Routledge; D. M. Goodfellow: *Principles of Economic Sociology*. 1939 London, Routledge; M. J. Herskovits: *The Economic Life of Primitive Peoples*. 1940 New York, Knopfl) 1940 körüli megjelenéséig tartott. A távoli kultúrák gazdasági tevékenységének tanulmányozása során még nagy hangsúlyt kap a közgazdasági elméletek alkalmazhatóságának kérdése, amely egyre több kutatásban jelenik meg.

Az 1950-es években az antropológiai kutatásokban megjelenik a közgazdasággal való párbeszédből kiindulva, annak alkalmazhatósági kérdése. Az antropológusok mindinkább részesei lesznek a gazdasági fejlődés és társadalmi változás tanulmányozásának és egyre nagyobb vita bontakozik ki annak a kérdésnek a nyomán, vajon a modern gazdasági elméletek és fogalomrendszer releváns-e a primitív és paraszti gazdaságok elemzésében. Az eurocentrikus, saját társadalom gazdasági mechanizmusait leíró közgazdaságtani fogalomrendszer megfeleltetése a preindusztriális társadalmak kultúrája tekintetében mindinkább annak kritikai megközelítését helyezte az antropológiai

[123] Hobsbawm, E. 1996; Hann, C. 2006.
[124] Hann, C, 2007; Hann, C., Hart, K., 2011, 55.

gondolkodás előterébe. A közgazdasági nézetek alkalmazhatóságának vitáját azonban a Thurnwald által megkezdett utat folytató Polányi Károly indította el 1944-ben megjelent *The Great Trasformation*, majd az 1957-ben kiadott *A gazdaság, mint intézményesített folyamat* című munkáival. Tanulmányaiban a 19. századi Angliában a szabad piaci fejlődésének és a gazdasági élet példa nélküli piaci dominanciájára adott társadalmi reakciójának történeti áttekintését adja.[125]

Szerinte minden gazdasági rendszer egyedülálló és épp ezért saját terminusaiban értelmezhető. Nem értett egyet a neoklasszikus közgazdaságtan homo oeconomicus nézetével és a haszonmaximalizálásra törekvő individuumok gondolatával. Az eurocentrikus közgazdasági fogalomrendszer elvetésével dolgozza ki gazdasági elméletét, amely az 1950-60-as években a szubsztantivisták (George Dalton, Paul és Laura Bohannan, Marshall Sahlins) és a főleg a neoklasszikus közgazdaságtan hagyományaira támaszkodó formalisták (Robbins Burling, Scott Cook, Harold Schneider, Richard Salisbury, George Foster) vitáiban teljesedett ki.

Polányi nézete szerint minden gazdasági rendszer egyedülálló és épp ezért saját terminusaiban értelmezhető. Nem értett egyet a neoklasszikus közgazdaságtan homo oeconomicus nézetével és a haszonmaximalizálásra törekvő individuumok gondolatával. *„Szerinte a gazdaság integrációs mechanizmusai meghatározott társadalomszerkezeti, illetve intézményi feltételekhez kötődnek: a primitív és archaikus társadalmak domináns gazdaságintegrációs formái – a reciprocitás és a redisztribúció – nem-gazdasági viszonyokba, a kultúra vagy a politika "szövedékébe" (pl. vallási, erkölcsi, jogi vagy politikai szankciókba, rokonsági-ismeretségi viszonyokba) ágyazódnak.”*[126] A preindusztriális társadalmakban a reciprocitás, redisztribúció és háztartás alapelveinek nagyobb jelentőséggel bírnak, mint a piac.

A reciprocitás lényegében egyenlő csoportok vagy személyek közötti csere szimmetrikus formájának tekinthető. A redisztribúció ezzel ellentétben egyenlőtlenségen, a résztvevők közötti aszimmetrikus kapcsolaton alapul. Lényege a központiság, ahol a forrásokat összegyűjtik és egy hierarchikus rendszeren keresztül szétosztják. Ezek az integrációs formák bár együtt is létezhetnek, Polányi szerint mégis volt egy evolúciós sorrendjük. A reciprocitás főleg a primitív, egyszerű technológiát használó, egyenlőségre törekvő társadalmakra jellemző, míg a redisztribúció a társadalmi rétegződés során jelenik meg. Nézetének kulcsfogalma a beágyazottság. Eszerint a piac bár jelen van a primitív és

[125] Hann, C., Hart, K., 2011, 56.
[126] Szántó Z, 1994, 141.

archaikus társadalmakban is, de még nem tölt be gazdasági integrációs feladatokat egy szélesebb társadalmi rendszerben.[127] Vagyis „a gazdaság társadalmi beágyazottságának jellege és mértéke alapvetően módosul a piaci integráció túlsúlyra jutásával: míg a prekapitalista társadalmakban elsősorban személyes kapcsolathálók és nem gazdasági motívumok formálták a gazdasági tevékenységeket, illetve intézményeket, addig a modern kapitalizmusban a gazdaság függése a társadalmi feltételektől gyakorlatilag megszűnik."[128]

A 18-19. század Angliájában az iparosítással megjelenő önszabályozó piac leválasztotta a gazdasági cserét a társadalmi kapcsolatoktól, megszűnt a gazdaság beágyazottsága. A gazdaság kilépett a társadalmi struktúrából és a gazdasági célok függetlenedtek a társadalmi struktúra szabályai alól. Megindult egy folyamat, amelynek következményeként már nem a társadalom befolyásolja a gazdasági működést, hanem épp a gazdasági szempontok irányítják a társadalmat. Polányi ebből kiindulva vitatta, hogy a kapitalizmus, mint egy tisztán önszabályozó piaci rendszer, valaha is létezhetne. „Azt konstruálni és védeni kell az állami hatalom által, mert a piac természeti folyamata összeegyeztethetetlen a munka megőrzésével. Veszélyes a munka átkonvertálása árucikké védelmet nyújtó állami beavatkozások nélkül. A kapitalizmus kedvéért tehát korlátozni kell a kapitalizmust."[129] Épp ezért megvalósíthatatlan egy teljesen önszabályozó piaci rendszer és ebből kifolyólag az ideális kapitalizmus is. A társadalom gazdaságnak való alárendelése azonban nem teljes: a piac lerombolása elfogadhatatlan volt még a kapitalista elitnek is, és az állam a piac területének korlátozásával válaszolt. Az önszabályozó piac növekedése, valamint az ideológia fenntartása vízválasztót hozott létre az emberi történelemben.[130] Határkőnek számító munkájában, a *The Great Transformation*-ben (1944) fogalmazta meg ezen gondolatait.

A *Dahomey and the Slave Trade* (1966) című munkájával Polányi ténylegesen az antropológia területére lépett. Ezzel a kötetével az általa kidolgozott az ún. szubsztantivista iskola és a gazdasági antropológiai elméletét illusztrálta az ókori Görögországban Dahomey 17–18. századi gazdaságtörténetének és a gazdaság fejlődésének a feldolgozásával.[131]

1950-es évekre a gazdasági antropológia Polányi Károly munkásságának hatására két irányzatra bomlott. Polányi megteremtette a szubsztantivista iskolát, amelynek

[127] Hann, C., Hart, K., 2011, 57–58.
[128] Szántó Z, 1994, 141.
[129] Bell, D. 2005, 121.
[130] Zukin, S., DiMaggio, P. 1990, 15.
[131] Néprajzi Lexikon

ellenpólusaként fogalmazódott meg a formalista irányzat. A formalisták épp a szubsztantivisták által elutasított fogalmi keretet terjesztették ki a preindusztriális és paraszti közösségekre.[132] Vagyis míg a szubsztantivisták a közgazdaságtantól való teljes elkülönülésüket hirdették, addig a formalisták az antropológia és közgazdaságtan közötti távolság csökkentésére, a kölcsönös együttműködésre koncentráltak.

Az antropológiában elsőként George Dalton ismerte fel Polányi jelentőségét. 1961-ben írt munkájában *(Economic Theory and Primitive Society)*[133] Polányi nézetét egy sajátos antropológiai kontextusba törekedett beemelni.[134] Munkájában Dalton is hangsúlyozta, hogy a nyugati ipari társadalmak a piac és a minden célra alkalmas pénz használata által szerveződnek, a termelés és elosztás legtöbb területének homogenizálására törekednek. A piacgazdaság elsődlegesen „egyközpontú"-nak (*uni-centric*), míg a preindusztriális társadalmak „multicentrikus"-nak (*multi-centric*) nevezhetők. Az előbbi esetében az anyagi dolgok, és a munka a piaci csere területén keresztül kerül lebonyolításra, addig az utóbbi esetében a meghatározó központok az integráció nem-piaci mintáin (mint a reciprocitás, redisztribúció) keresztül szerveződnek.[135] Dalton nézetével elméleti és filozófiai viták sorát indította el az antropológiában.

Polányi követői között kell megemlíteni Paul és Laura Bohannant is. A nigériai tivek között végzett kutatásaikat összefoglaló *Tiv Economy* (1968) az egyik legjelentősebb szubsztantivista antropológiai írás. A könyvben a bennszülött kulturális kategóriákat használják a tiv gazdaság értelmezésére és bevezetik Polányi hármas tipológiáját (reciprocitás, redisztribúció és piac) a kultúrák közötti összehasonlítás lehetőségének megteremtésével.[136]

Scott Cook a szubsztantivisták által képviselt nézettel való vitája során 1966-ban vezette be a szembenálló nézőpont definiálására a formalista kifejezést.[137] Polányi és a szubsztantivista irányzat kritikusai között elsőként Robbins Burlinget kell megemlíteni, aki 1962-ben kiadott *Maximalization Theory and the Study of Economic Antropology* című munkájában bár elfogadta a gazdaság szubsztantív és formális jelentése közötti különbséget, amellett érvelt, hogy a haszonmaximalizáló viselkedés valójában univerzális

[132] Sárkány M. 1978, 6.
[133] Dalton, G. 1961.
[134] LeClair, E. E., Schneider, H. K., 1968, 11.
[135] Dalton, G. 1961, 158.
[136] Hann, C., Hart, K., 2011, 59.
[137] Cook, S., 1966, 323–345; LeClair, E. E., Schneider, H. K., 1968, vii.

jelenségnek tekinthető. Ezen alapult az az érve is, amely szerint általánosan alkalmazható a maximalizálás elmélete *(maximization theory).*[138]

Burling cikkét nem sokkal később Edward E. LeClair *Economic Theory and Economic Anthropology* (1962) című tanulmánya követte. LeClair nem fogadta el a formális és szubsztantív megkülönböztetés érvényességét. Azt bizonyította, hogy a hiány és választás univerzális lehet, illetve a formális gazdaság univerzálisan elfogadható. Később megpróbált túllépni a „formalista" közgazdaságon és az azt állította, hogy talán lehetséges a gazdasági struktúra és folyamat általános elmélete. Olyan elméletet javasolt a különböző gazdasági rendszerek elemzésére, amely a kultúrák közötti szisztematikus összehasonlításokat lehetővé teszi. LeClair jelentősége, hogy megpróbálta mindkét irányzat legfontosabb nézeteit ötvözni elméletében. Hatására a kutatók felismerték, hogy különbségek vannak a társadalmak között gazdasági struktúrájukban és folyamataikban, de ragaszkodtak ahhoz, ami a formális gazdaságban a leghasznosabb, amit a modern piacorientált társadalmakra dolgoztak ki.[139]

Godelier szerint LeClair tévedett, amikor „Dalton ellenében bizonyította, hogy a politikai gazdaságtan törvényei, amelyeket a mi árutermelő kapitalista termelésre alapozott gazdasági rendszerünkre dolgoztak ki, az általános elmélet magját alkotják, ezáltal általános érvényűek."[140] Ezt a nézetet képviselte Herskovits is. Szerinte „valamennyi ismert gazdasági rendszer között csak fokozati különbség van" tehát „a klasszikus politikai gazdaságtan által leírt árutermelő gazdasági rendszer törvényei egyetemes érvényűek, és minden lehetséges rendszerben „újrafelfedezhetők"."[141] A „fejletlenebb" rendszer ezáltal a fejlettebb kezdetének, „a primitív és nem primitív gazdálkodás közötti különbségtétel következésképpen inkább fokozati, mint minőségi."[142]

E két tábor nézeteinek összefoglalását adja a vita kiteljesedéseként 1968-ban Edward E. LeClair és Harold K. Schneider által szerkesztett *Economic Anthropology. Readings in Theory and Analysis* című könyv.[143] A szerkesztők a kötetben a két irányzat meghatározó képviselőinek tanulmányainak egymás melletti felsorakoztatásával a szubsztantivisták és formalisták elméleti irányultságán keresztül bemutatják a korszak gazdasági antropológiáját. A tudományelméleti írások mellett a kor vezető gazdasági

[138] LeClair, E. E., Schneider, H. K., 1968, 12.
[139] LeClair, E. E. 1968, 12.
[140] Godelier, M. 1978, 21-22.
[141] Godelier, M. 1978, 39.
[142] Godelier, M. 1978, 39.
[143] LeClair, E. E. – Schneider, H. K.: *Economic Anthropology. Readings in Theory and Analysis*. Holt, Rinehart and Winston, Inc., 1968.

antropológusainak esettanulmányaival pedig a gazdasági antropológia elmúlt két évtizedét tekintik át. A könyv az első olyan kötet, amely a két megközelítés egymás mellett való bemutatásával a szubsztantivisták és formalisták közötti vitát átfogja. A gazdasági antropológiának ez az időszaka, mint annak virágkora teljesedik ki az írásokkal.

A szubsztantivista-formalista dichotómia lezárásaként születik meg a szubsztantivista irányzatot képviselve Marshall Sahlins *Stone Age Economics* című munkája (1972). Sahlins könyve mintegy összegzés, az 1960-as években született munkák összehasonlítására tett kísérletet, miközben a két irányzat merev dichotómiáját is leírta:

A formalisták a szubsztantivistákkal szembeni jelentősége abban az elméleti választási lehetőségben ragadható meg, mely szerint alkalmasabb a történeti társadalmakhoz és az antropológia elméleti történetéhez az ortodox közgazdaságtan, különösen a mikroökonómia primitív társadalmakra univerzálisan érvényes és nagyjából alkalmazható kész modelljei és egy új elemzés kidolgozásának szükségszerűsége közötti választás. Nagyjából ez egy választás a formalista irányzat szerint saját társadalmunk fejletlen változatának tekintett primitív gazdaságok üzleti perspektívája és egy kulturalista tanulmány között, amely mint egy elvi kérdés, megbecsüli a különböző társadalmakat azért, amik.[144]

A marxizmus és annak hatása mellett az 1960-as évek további jelentős munkákat hoztak a gazdasági antropológiában. Geertz még a kulturális fordulat elméletének megfogalmazása előtt, 1963-ban két, a gazdasági antropológia területén jelentős munkát tett közzé. A fejlődés kérdése mentén vizsgálja az *Agricultural Invulution* tanulmányában Jávát, míg a *Peddlers and Princes* munkájában a bazár-típusú és a vállalkozás-típusú, egymással szemben álló gazdaságait hasonlítja össze.[145]

Paradigmaváltások időszaka

„A jó hír, hogy néhány vezető közgazdász és politológus felfedezte a kultúrát, és rájött, hogy a kultúra különbségeket eredményez a gazdasági cselekvésben. A rossz hír, hogy újra feltalálták a kereket és néhány naiv és uniformizált kultúra-fogalmat használnak, amelyeket az antropológusok már évekkel korábban elvetettek.”[146]

Az 1970-es évek túllép a Polányi munkásságával, elméleti irányultságával megindult paradigmán és a kutatások új irányokban folytatódnak. Míg az 1950-60-as évek kutatásait elsődlegesen azon vita határozta meg, vajon az eurocentrikus közgazdaságtani fogalomtár és szemléletmód alkalmas-e a nem-ipari társadalmak leírására és

[144] Sahlins, M. 1974, xi–xii.
[145] Hann, C., 2007.
[146] Wilk, R. 2002.

tanulmányozására, addig az 1970-es évek már a kapitalizmus kritikájának megfogalmazásával foglalkozik. Új nézetek jelennek meg a gazdasági antropológiában a szociológia és közgazdaságtan hatására.

Az 1970-es évektől a kutatókat már sokkal inkább a feminizmus, marxizmus és kulturális fordulat nézetei foglalkoztatják. A formalisták megközelítései jól illeszkedtek a későbbiekben a modernizáció elmélet paradigmájába a fejlődés tanulmányokban. A formalizmus fokozatosan irányzatok sokaságára töredezett, merítve az információ- és játékelméletből, a költség-haszon elemzésből, a racionális választás, a mezőgazdasági fejlődés és a fő közgazdasági elméletek számos mellékágából.[147] Az egyenlőtlen fejlődés, majd a fenntartható fejlődés fogalmai mind a közgazdasági, mind a gazdasági antropológiai vizsgálatok figyelmének középpontjába kerültek.

A változások előjeleként az 1960-70-es években a marxista beállítottságú kutatás előretörése volt megfigyelhető társadalomtudományokban. *„A nyugati és a fejlődő országokban mind többen ismerik fel a marxista társadalom-felfogás nyújtotta előnyöket korunk társadalmi jelenségeinek értelmezésében.”*[148] Írások nagy számát inspirálta a marxista hagyomány, amely megújította az 1960-as évek végi, 1970-es évek eleji gondolkodást. A marxista szemlélet főleg a francia antropológiára fejtett ki nagy hatást. Még az 1960-as években keletkezett Louis Althusser és Étienne Balibar filozófusok által írt *Reading Capital*[149] (1965) című munka, mint az első meghatározó kötetnek. A szerzőpáros a marxista politikai gazdaságtan, Lévi-Strauss strukturalizmusát és az amerikai rendszerelmélet összhangba hozására tett kísérletet. Maurice Godelier munkáiban szintén Lévi-Strauss és Marx nézeteinek szinkronizálására törekedett, azonban elmélete mindig közelebb állt Lévi-Strausshoz, mint Marxhoz.[150] Az 1960-as években a szociológiában megjelent racionális döntéselmélet társadalomtudományi paradigmája nagy hatással volt a gazdaság és társadalomtudományok új irányokban elinduló gondolkodására. Godelier egyik legjelentősebb munkája, a *Racionality and Irrationality in Economics* (1966) szintén eköré épül. A racionalitás fogalmát már nemcsak a személyekre, hanem az intézményekre is kiterjesztette.

A marxizmus kérdése még egy területen foglalkoztatja a kutatókat. A gazdasági antropológia számára különösen érdekes vizsgálati területként jelennek meg a volt, illetve még napjainkban is szocialista elveken működő országok gazdaságai. A gazdasági

[147] Hann, C., Hart, K., 2011.
[148] Sárkány M. 1978, 1.
[149] Altusser, L., Balibar, E. 1968.
[150] Hann, C., Hart, K., 2011, 74.

rendszerek egy alternatív formájaként vizsgálják a ma létező, illetve az 1990-es évek átalakulásaival megszűnt szocialista országok kevert és változatos gazdaságait. A központi tervezés, a szocializmus kettős ellentéte, a kapitalizmussal és magántulajdonnal szembeni kollektív tulajdon a gazdasági működés és rendszerek egy teljesen más formáját mutatják. Az 1989-ben kitört forradalom társadalmi okai, a posztszocializmus, vagy a még ma is szocialista alapelveken működő gazdaságok és országok és ezek nézőpontjából maga a globális gazdaság, kérdések és vizsgálati területek sorát tárja az antropológusok elé.[151]

Az 1980-as évek a gazdasági antropológiában újabb változásokat hozott a marxista elmélet kifulladásával. Újabb törekvés vette kezdetét a társadalomtudományok területén annak megújítására. A kapitalizmus által egységesített világ és gazdaság vizsgálata egyre nagyobb hangsúlyra tett szert a kutatásokban. A kutatók saját társadalmuk, az elméleteket és intézményeket létre hozó Nyugat felé fordultak, és a mindenhol jelen levő globalizáció új területei kerültek a kutatás középpontjába. Három történelmi fejlődés erősítette fel ezt az irányt: egyrészt a hidegháború vége, amely Fukuyama szerint a győztes oldal által, mint „a történelem vége" került üdvözlésre (Francis Fukuyama *A történelem vége?*, 1992); Kína és India, mint a kapitalista hatalmak felemelkedése, amely komoly ázsiai kihívásként jelent meg a nyugati hegemóniával szemben (A. G. Frank *Re-Orient: Global Economy in the Asian Age*, 1998); valamint a kommunikációban bekövetkező elektronikus forradalom, amelynek legnyilvánvalóbb szimbóluma az Internet (Manuel Castells: *Az információ kora*, 1996).

A kortárs társadalom tanulmányozása mindinkább az antropológiai kutatások középpontjába került. Ezzel a gazdasági antropológiában is strukturális átalakulás következett be. A szubsztantivista irányzat eurcentrikus közgazdaságtani nézőponttal szemben támasztott kritikája talaját vesztette és a formalista közgazdaságtan túlsúlyba került.[152]

A globalizáció által átalakult társadalmi és gazdasági rendszerek mellett Polányi ismét a figyelem középpontjába került. Az eltelt évtizedek, a megváltozott társadalomtudományi kutatási irányultságok mutatják, hogy nem csak Polányi maradt befolyásoló, de az is, hogy hasznossága nem korlátozódott a primitív és archaikus

[151] Hann, C., Hart, K., 2011.
[152] Isaac, B. L. 2005, 21.; Isaac, B. L.: *Retrospective ont he formalist-substantivist debate.* Research in Economic Anthropology. 1993. 14:213–33.

gazdaságokra.[153] Polányi az antropológiában az ezredfordulóig kutatók sorára gyakorolt hatást.[154] Az 1980-as években felfedezik elméleteit a szociológiában is. Mark Granovetter közvetítésével a mai napig tovább élnek, újra és újra lendületet adva a tudományos megújulásnak. Munkássága nyomán számos kutató nyúlt ismét Polányi írásaihoz, így Sharon Zukin és Paul DiMaggio. A kutatókat elsősorban Polányi „beágyazottság" fogalma ösztönzi, amellyel a társadalmi kapcsolatok szerepének értelmezésére törekednek a gazdasági folyamatokban.

Granovetter 1985-ben megjelenő munkája, az *Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness* munkájában állítja a tudományos gondolkodás középpontjába ismét a beágyazottság fogalmát, illetve bevezeti az új gazdaságszociológia *(new eonomic sociology)* fogalmát.[155] Az 1980-as évek elején Reagan és Thatcher hatalomra kerülésével, egy új neoliberális ideológia vált népszerűvé, amely a gazdaságot a figyelem középpontjába állította. Hatására megváltozott a kutatási irányultság. A közgazdaságtan és annak képviselői lépték át a szociológia és közgazdaságtan közötti határvonalat.

A második világháború után Európa és Japán újjáépítése egy viszonylag stabil időszakot eredményezett, amelyet gyors gazdasági fejlődés jellemzett a hidegháború, illetve a Szovjetúnió és az Egyesült Államok szembenállása ellenére. A még fennálló konfliktusok ellenére a nyugati iparosított országokba és a rendszeresen változó lehetőségben való hit által jellemzett optimizmus szolgált modellként a fejlődő országok számára.[156] Mindeközben a gazdaság is hatalmas változásokon ment keresztül, társadalomkutatókat és közgazdászokat ösztönözve az átalakulás mind alaposabb megismerésére. Ezek, az utóbbi évtizedben ismét jelentősen a mindennapi figyelem középpontjába került gazdasági és jelenleg elsősorban pénzügyi folyamatok újabb lökést adtak a gazdasági antropológiának. A megváltozott és a figyelem középpontjába került

[153] Isaac, B. L. 2005, 22.
[154] Bohannan, P. – G. Dalton (edt.): *Markets in Africa*. Evaston, 1962; Dalton, G.: *Tribal and peasant economies: readings in economic anthropology*. Garden City, 1967; Dalton, G.: *Introduction*. In: *Primitíve, archaic, and modern economies: essays of Karl Polanyi* (ed.) D. Dalton, Boston, 1968; Durrenberger, E. P.: *A shower of rain: Marshall Sahlin's Stone age econimics twenty-five years later*. Culture & Agriculture 20:102-6., Helm, J., P. Bohannan, J. Dow (eds): *Essays in economic anthropology, dedicated to the memory of Karl Polanyi*. Seattle, 1965; Sahlins, M*: Political power and the economy in primitive society*. In: *Essays int he science of culture* (eds) G. Dole, R. Carneiro, Chicago, 1965; Sahlins, M.: *Stone age economics*. New York, 1974; Sommers, M. R.: *Karl Polanyi's intellectual legacy*. In: *The life and work of Karl Polanyi* (ed.) K. Polanyi-Lewitt, Montreal, 1990.
[155] Smelser, N. J., Swedberg, R., 2005, 14.
[156] Eades, J. S. 2005, 27.

társadalmi környezetben a gazdasági antropológia a kortárs közgazdasági elméletek hatása alatt új területeken fogalmazta meg kutatási irányultságát. A kapitalizmus kialakulása és fejlődése, a tulajdon, az ipari munka és termelés, a fogyasztás, a pénz és a pénzügyi válság váltak fő vizsgálati területeivé.[157] A kultúra, nemek, vallás, etnikumok és környezet új kutatási területként szintén meghatározó szerepre tesznek szert a gazdasági antropológia 20. század végén.

A formalisták irányultsága él tovább az új institucionalizmusban is, a modernizáció elmélet és a fejlődés tanulmányok mellett. Ezt az irányzatot képviseli Jean Ensminger és James Acheson. Az új institucionalizmus olyan területekre koncentrál, mint a tulajdonjavak és azok döntéshozatalra gyakorolt hatása,[158] illetve a racionális választásra és azokra a körülményekre, amelyek alatt az emberek csoportokat és szabályokat hoznak létre kölcsönös hasznuk érdekében,[159] vagy a szabályok és interakciók. Az új institucionalizmus kutatói elméleteikbe beemelték az Ausztriai Iskola által kifejlesztett intézmények és vállalkozás elméletét *(theory of institutions and entrepreneurship)*,[160] Douglass North, Ronald Coase és Oliver Williamson közgazdászok által kidolgozott és a tudományos gondolkodásba bevezetett „tranzakciós költségek közgazdaságtanát", amely elsődlegesen annak megértésével foglalkozik, hogy a különböző szervezetek hogyan jönnek létre a tranzakciós költségekre válaszolva,[161] és az alapvető intézmények nemzedékei az evolúciós folyamatokon keresztül hogyan változnak.[162] A nézet képviselői nem azt kérdezik, hogyan jönnek létre az intézmények, hanem azok létezését egyszerűen feltételezve, azt kérdezik, az üzletemberek hogyan használják azt.[163]

Ezek azok a kérdések, amelyek egyre inkább a gazdasági antropológusok vizsgálatainak is előterébe kerültek és a nemipari társadalmak gazdasága helyett teljes mértékben a kutatókat körülvevő globális világ vált vizsgálati egységgé. Ezzel együtt a közgazdaságtan eurocentrikus szemléletmódjának alkalmazhatósága is eltűnt, de felmerül

[157] Hann, C., Hart, K., 2011.; Carrier J. G., 2005.
[158] Acheson, J. M.: Management of Common Property Resources. In, *Economic Anthropology*. Stuart Plattner, 1989, 351-378; Bromley 1989, 85–105; Demsetz, Harold: *Toward a Theory of Property Rights.* In: American Economic Review, 1967.
[159] Buchanan 1965, Coleman, James, S.: *Foundations of Social Theory*, 1990, Elster 1989, Knight 1992, Olsen 1965, Taylor 1982
[160] Hayek, Friedrich: *Law, Legislation adn Liberty.* Vol. I. *Rules and Order.* 1973; *The Fatal Conceit: The Errors of Socialism.* 1988.
[161] Acheson, J. 2002, 28.
[162] Nelson, Richard, R., Winter, Sidney, M.: *An Evolutionary Theory of Economic Change.* Belknap Press 1985; North, Douglass C.: *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, 1990; North, Douglass C., Thomas, Robert P.: *The Rise of the Western World: A New Economic History.* Cambridge University Press, 1973.
[163] Acheson J., 2002, 32.

kérdésként, merre halad innen tovább a gazdasági antropológia? A tudományterület kialakulásánál a nyugati közgazdasági definíciók antropológián belüli alkalmazhatóságának kérdése, amely a formalisták és szubsztantivisták vitájában nagyobb érdeklődésre is szert tett a tudományterület képviselői között, ugyanolyan visszhang nélküli maradt a közgazdászok között.[164]

Mindezeken túlmenően, előbb vagy utóbb a gazdasági és politikai krízis a világ gazdasági életének alapvető szervező elveinek újragondolását fogja megkövetelni. Ezért az antropológusoknak nemcsak azt kell látniuk, az emberek helyileg hogyan szervezik meg önmagukat és gazdaságukat a globális egyenlőtlenségekkel szemben, hanem azt is, ahogy a társadalom ésszerűbbé válhat. Ez magában foglalja azt is, ahogy a fejlődés nevében a jelenlegi elméletek és gyakorlatok alapvető kritikája megvalósul.[165]

Az antropológiai gazdasági kutatások problematikája

Végigtekintve a társadalomtudományi és közgazdasági eseményeket nemcsak egy összetett folyamat jelenik meg előttünk, hanem annak számos aspektusa mentén, nyomon követhető az egyes tudományterületek önállósodása és megszilárdulása, majd pedig a kölcsönhatások és új paradigmák megjelenésével azok újbóli, más irányokból meginduló összefonódása. A múlt század számos nagy tudósát elődjének tekinti nemcsak a szociológia és az antropológia, de több esetben a történelem vagy a közgazdaságtan is.

Azok a módszertani és elméleti irányultságok, amelyeknek az alapjait lefektették munkáikban, ösztönző erőt és kiindulópontot jelentettek a különböző tudományterületek képviselői számára. Ugyanakkor, míg a közgazdaságtan és a szociológia között egy állandó diskurzus alakult ki, az antropológia ebbe a párbeszédbe csak részlegesen és késve kapcsolódott be. Mint ahogy a közgazdaságtan távolságtartással kezelte az antropológiát, az is fenntartással viszonyult a másik tudományterület eltérő látásmódjához. A közgazdaságtan eurocentrizmusa és az antropológia tárgya közötti különbségek áthidalhatatlan szakadékként jelentek meg, amelyeknek összeegyeztetése napjainkban is állandó vitát generál mind a két tudományterület képviselői között.

[164] Hann, C., Hart, K., 2011.
[165] Hann, C., Hart, K., 2011.

Az antropológusok a 20. század elejétől kezdődően egyre inkább részesei lettek a gazdasági fejlődés és társadalmi változás tanulmányozásának, és a gazdaság antropológiai vizsgálata fokozatosan önálló tudományterületként intézményesült. Kialakulása idején, a 20. század második harmadában a társadalmak gazdasági viszonyaira irányuló kutatások elsődleges helyszíne a „primitív" kultúra volt. Ebből eredően a 20. század első harmadában ambivalensen, sőt elutasítóan viszonyult az antropológia a közgazdaságtani elméletekhez, hiszen azoknak „primitív" kultúrák értelmezésébe történő adoptálása az érvényesség kérdését vetette fel. Már az első antropológusok munkájában megfigyelhető ez a jelenség.

Malinowski a Trobriandi kulakereskedelem értelmezésénél még egyáltalán nem vette figyelembe a közgazdasági elméletek lehetséges értelmezési metodikáját. Hasonlóképp Thurnwald és Mauss is azon az álláspontón volt, hogy az antropológusok által tanulmányozott népcsoportok gazdasági működése nem értelmezhető a kortárs közgazdasági fogalmakon keresztül. Ahogy Mauss írja:

Az általunk használt alapfogalmakat másként is felbonthatjuk, keverhetjük, színezhetjük és definiálhatjuk. A használt fogalmak: „ajándék, adomány" maguk sem teljesen pontosak. Nem találunk rájuk más kifejezést, ez minden. Azokat a jogi és gazdasági fogalmakat, amelyeket szívesen állítunk ellentétpárokba szabadság és kötelezettség; nagylelkűség, bőkezűség, fényűzés és takarékosság, érdek, haszon, jó lenne újból egybeolvasztani. E tárgyban csak utalásokra szorítkozhatunk: válasszuk példaként a trobriandiakat. Ott is egy összetett fogalom irányít minden, a föntebb leírtakhoz hasonló gazdasági aktust; ez pedig se nem teljesen önkéntes és ingyenes szolgáltatás, se nem a tisztán haszonleső termelés és csere fogalma. Egyfajta hibrid ez, amely ott virágzott ki.

A közgazdaságtan a saját társadalom gazdasági mechanizmusainak vizsgálata során, arra irányuló, azt értelmező fogalmi hálót dolgozott ki. A saját és idegen értelmezésének, a fogalmak használatából eredő ellentmondásnak, a közgazdasági definíciók eurocentrizmusának feloldására jelentett kísérletet Thurnwald beágyazottság-elmélete, amelyhez hasonló szemléletet követett Malinowski és Mauss is, a fogalom tényleges átvétele nélkül. A szakadék áthidalása Firth, Herskovits és Goodfellow munkásságával vette kezdetét, akik már a közgazdasági definíciók antropológiai beemelésével, interpretálásával próbálkoztak.

Azonban még napjainkban is a gazdasági antropológia egyik lényeges kérdéseként él tovább, hogy vajon a gazdaságot, mint a tanulmányozás tárgyát, el kell-e különíteni és önálló kutatási egységként, izoláltan vizsgálni, vagy jobb, ha azon van a hangsúly, ahogy a gazdasági kapcsolatok általában beágyazódnak a társadalomba és kultúrába, mint ahogy azt például Thurnwald, Polányi, vagy a későbbiekben, a szociológiában Granovetter és

DiMaggio[166] is állította. Ez a kérdés két tényező eredményeként maradt releváns napjainkig a tudományos gondolkodásban. Egyrészt az antropológiának a módszertana, kutatási irányultsága, másrészt a korszak tudományos szegmentálódási folyamata, specializálódása eredményeként egy olyan problematika generálódott, amely ma is a gazdasági antropológia vitatott területévé teszi.

A gazdasági antropológiának meghatározó jellemvonása volt, hogy a kutatás tárgya – a posztmodern hatásáig – a „primitív" társadalom maradt. A saját társadalom vizsgálatának gondolata viszonylag későn jelent meg a tudományos gondolkodásban, annak ellenére, hogy a szociológiában az első teoretikusok munkásságáig kell visszanyúlni a gazdasági kutatások kezdeténél és annak ellenére, hogy ezen társadalomtudósok gondolkodásmódja mai napig formálja a gazdasági antropológia elméleti irányultságát.

A távoli, modern hatásoktól kis mértékben érintett kultúrák gazdasági antropológiai kutatásának nézete még napjainkban is meghatározó szemléletnek tekinthető, ahogy azt Jean Ensminger gazdasági antropológus álláspontja is mutatja. A 19. század végén meginduló és egyre intenzívebb információnövekedés és -áramlás, egy-egy területen mutatkozó ismeretanyag-bővülés, nemcsak önálló tudományterületek, hanem azokon belül altudományágak kialakulását, specializációt vont maga után. Míg egy „primitív" társadalom viszonylag egyszerű társadalmi és gazdasági struktúrával rendelkezik, addig egy komplex, indusztriális társadalmat minden téren szegmentáltság jellemez. Ezen tulajdonsága indukálja az alterületek kialakulását is.

A folyamat illusztrálására elég végigtekinteni az antropológián vagy szociológián belül kialakult kutatási irányzatok egyre gyarapodó területeire, amelyek fokozatosan azok intézményesülését is maguk után vonták. A tudományos specializáció újabb konfrontációt is eredményezett a tudományos gondolkodáson belül. Az antropológiát jellemző holisztikus szemléletmód a változások következtében konfliktusba került annak átalakulási folyamatával. Azáltal, hogy a saját civilizáció komplexitásából eredő részekre tagolódásának folyamata az antropológiai irányzatokat életre hívta, szükségszerűen ki is szakította a gazdaságot a társadalomból vizsgálatai során.

Sarkalatos pontját jelenti ennek a kérdésnek a primitív és saját társadalom kutatási területei által generált problematika. A gazdasági antropológia első meghatározó

[166] Mark Granovetter, *Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness*, Amerian Journal of Sociology, 1985:91, 481–510.; Sharon Zukin, Paul DiMaggio (eds.), *Structures of Capital: The Social Organization of the Economy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

teoretikusainak kutatási területe a saját társadalom volt. A tudományág gyökerei között más társadalomtudományok és a közgazdaságtan területéről ismert teoretikusok között lehet megemlíteni Marx, Csajanov vagy Polányi nevét. A szociológus Weber is saját társadalma aktuális társadalmi problémáira fordította figyelmét. A gazdasági antropológia mai irányzatai hozzájuk nyúlnak vissza, klasszikus alakjai és forrásai annak. A gazdasági és társadalmi változások összefüggéseinek vizsgálatában nagy tekintéllyel rendelkező társadalomtudósok alakjainak munkássága idővel számos követőre és ezzel párhuzamosan kritikusra is hatott.

A gazdasági antropológia tehát olyan tudományterületek jeles képviselőinek hatása alatt fejlődött, akik nem a fejlődő vagy primitív társadalmak gazdasági tevékenységeinek vizsgálatára helyezték elsődlegesen a hangsúlyt. Az antropológia kezdeti lépéseinél, annak korabeli orientációjának megfelelően a többi tudományterület által elhanyagolt, figyelmen kívül hagyott társadalmi csoportok – gazdasági tevékenységeinek – vizsgálatára törekedett. Ez mutatkozik meg a gazdasági antropológia első képviselői között megemlíthető Malinowski, Mauss és követőik munkáiban is.

Az antropológiának ezen, módszertanában intézményesült kutatási irányultsága még napjainkban is erőteljesen befolyásolja azt. Ebből következően a gazdasági antropológia területén is viszonylag hosszú időnek kellett eltelnie, míg a posztmodern szellemi áramlatok hatására a saját társadalom egyes területeinek gazdasági antropológiai vizsgálata meggyökerezett a két, egymástól jelentős mértékben eltérő szemléletmód és módszertan összeegyeztetése révén.

Ha azonban számba vesszük egyrészt azokat a gyökereket, ahonnan a gazdasági antropológia elindult, másrészt az antropológia terén bekövetkezett változásokat, nyilvánvalóvá válik, hogy a saját társadalom kutatásában szintén meg lehet találni azokat a pontokat, amelyek új alapokra helyezhetik azt, irányultságát tekintve.

II.

A gazdasági antropológia értelmezési keretei a hegyaljai borászatban

A gazdasági antropológia leírja azokat a módokat, ahogy az emberek termelnek, elosztanak és javakat fogyasztanak, ahogy ezek a rendszerek szerveződnek és működnek, valamint ahogy összekapcsolódnak más rendszerekkel. Leírja az emberek viselkedését és döntéseit egy rendszer terminusában és az emberek cselekvéseinek a rendszerre gyakorolt hatását.[167] Annak megértésére törekszik, hogyan szervezik a termelést, elosztást és fogyasztást a különböző gazdasági rendszerek, amelyek alapján meg lehet érteni az azt működtető rendszert és részeit, valamint azok egymáshoz kapcsolódását. A gazdasági antropológia másik célja leírni ezeket a rendszereket egy olyan terminusban, amely univerzálisan érvényes minden időben és helyen.[168]

A gazdasági antropológia tehát megpróbálja megérteni, ahogy egy társadalom szükségletei és keresletei kielégítésre kerülnek a rendelkezésre álló javak és szolgáltatások beszerzésével, miközben folyamatosan szem előtt tartja, hogy ezek a gazdasági folyamatok nem értelmezhetők a kereslet kulturális definiálása és a hagyományok megértése nélkül, amelyek meghatározzák, hogyan és mikor kerüljenek azok kielégítésre.[169]

A *magyar gazdasági antropológiai irodalom* elsősorban a külföldi irodalom korábbi álláspontját követi. A Boglár Lajos tiszteletére 2005-ben kiadott, a *Tükör két oldala* című, a tudományterületet áttekintő kötetben a gazdasági antropológiát elsősorban úgy értelmezik, mint az antropológia egy olyan ágát, amely azt vizsgálja, „miként történik a közösség tagjainak túléléshez szükséges javak termelése, elosztása és fogyasztása”.[170] A Sárkány Mihály nyomdokain haladó irányzat szerint továbbra is elsődlegesen a törzsi és népi társadalmakban tanulmányozható a közösség gazdasági tevékenysége.

[167] Durrenberger, E. 2005,
[168] Durrenberger, E. 1996; 2005,
[169] www.webref.org/anthropology/e/economic_anthropology.htm
[170] Bali J. 2005, 33.

A modern társadalmakban azonban a legtöbb jószág már nem feltétlenül a túlélést szolgálja, vagy csak abban az esetben, ha azt úgy értelmezzük, mint amelynek értékesítése – jelen esetben – a termelő és családja megélhetését biztosítja. Maga az előállított termék azonban olyan jószágnak tekinthető, amely a hétköznapi szükségleteken felül jelentkező igényeket elégíti ki.

A gazdasági rendszer elemeinek és egy közösség tagjainak a gazdasághoz, illetve a gazdasági tevékenységek hatására egymáshoz való viszonyuknak tanulmányozása minden társadalomban lehetséges. Épp az Ensminger által megfogalmazott nézet az, amely leginkább alátámasztja a hegyaljai borászat gazdasági antropológiai megközelítését: „A gazdasági antropológusok előnye, hogy pótolják a tudományokból a „felülről megértést", amely a kis gazdaságokat irányítja."[171]

A kutatásban egy jól lokalizálható közösség tagjainak a kultúra és a társadalom által meghatározott gazdasági cselekvései, a gazdasággal összefüggő magatartások és intézmények jelentik a vizsgálat tárgyát, egy olyan jószág esetében, mely a történelem során elsődlegesen, mint luxuscikk jelent meg a kereskedelemben.

Feloldásra vár még a modern társadalmak gazdaságának antropológiai kutatási lehetőségének problematikája, a gazdaság beágyazottság-izoláltság oppozíciója. Polányi Károlynál jelent meg az az elmélet, amely szerint a társadalom és gazdaság kapcsolata differenciálja a gazdasági jelentését és szerepét a társadalomban. A prekapitalista társadalmakban a gazdaság még nem a piac által szabályozott, az anyagi javak termelése és elosztása nem alkot autonóm, önálló rendszert.

Ebből következően a gazdaság a társadalom részeként tételeződik, beágyazódik a társadalomba. Polányi Károly a *The Great Transformation* (1944) című, határkőnek számító tanulmányában fejtette ki először azon nézetét, amely szerint „az önszabályozó piacok alárendelték a társadalmat a gazdaságnak" és „a gazdaság beleszövődik, »beágyazódik« az ember társadalmi viszonyaiba."[172]

Polányi 1944-es munkája után Mark Granovetter szociológus állította ismét a figyelem középpontjába a beágyazottság fogalmát és „azt állította, hogy a gazdasági cselekvés a nem piacközpontú társadalmakban számottevőbb és sokkal inkább stratégiai

[171] Ensminger, J. 2002.
[172] Madarász I. 2001, 3.

fontosságú, mint ahogy arra Polányi utalt, és a gazdasági viselkedés a piai társadalmakban beágyazottabb.[173]

A gazdasági intézmények társadalmi megformálását és a beágyazottságot vizsgáló tanulmányában Granovetter két alapvető tételből indul ki. Egyrészt „a cselekvés – szerinte – mindig társadalmilag meghatározott, és nem lehet kizárólag egyéni motívumokra hivatkozva megmagyarázni." Épp ez a tétel veti fel azt a kérdést, „a gazdasági tevékenységet milyen mértékben közvetítik személyes kapcsolatok hálózatai, vagy milyen mértékben »ágyazódnak« azokba."[174] Másrészt Berger és Luckmann nézetén alapul elmélete. Eszerint „a társadalmi intézmények […] »társadalmilag megformáltak«."[175]

„A gazdaság strukturálisan »ágyazódik be« a hálózatokba, ami kihat a működésre."[176] A beágyazottságot úgy értelmezi, „a gazdasági tevékenységet milyen mértékben közvetítik személyes kapcsolatok hálózatai, vagy milyen mértékben »ágyazódnak« azokba."[177]

A „beágyazottság" fogalmát már sokkal szélesebb értelemben használja Sharon Zukin és Paul DiMaggio, akik a gazdasági cselekvések társadalmi beágyazottságának értelmezésénél, az általuk szerkesztett *Structures of Capital* című tanulmánygyűjteményben, a gazdasági cselekvésnek kognitív, kulturális, politikai és társadalomszerkezeti tényezőktől való függését különböztetik meg. A gazdasági változások ezen alternatív szemléletmódja szerint „a gazdasági intézmények teljesen egybeolvadnak a társadalmi viszonyokkal."[178]

Kognitív beágyazottság

A kognitív beágyazottság fogalma arra utal, hogy a szellemi folyamatok strukturált rendszeressége korlátozza a gazdasági gondolkodást, tehát „a cselekvő egyének pszichológiai sajátosságaira tekintettel korrigálja a közgazdaságtan által feltételezett racionális cselekvő képét".[179] A fogalom kialakulása visszanyúlik a kognitív pszichológia, döntéselméletek nézeteihez, valamint a közgazdaságtan egyik ágához, a behaviorista

[173] Zukin, S., DiMaggio, P. 1990, 15
[174] Granovetter, M. 2001, 61.
[175] Granovetter, M. 2001, 61.
[176] Madarász I. 2001, 3.
[177] Granovetter, M. 2001, 61.
[178] „A greater challenge is to develop an alternative scenario, one in which economic institutions are thoroughly integrated with social relations." Zukin, S., DiMaggio, P. 1990, 14.
[179] Zukin, S., DiMaggio, P. 1990, 15–16.

közgazdaságtanhoz, mely szerint a gazdasági szereplők a piacon sosem rendelkeznek teljes körű információkkal.

A gazdasági szereplőkkel szemben megfogalmazott jellemzők, mint a tökéletes racionalitás, teljes és ingyenes informáltság, korlátlan problémamegoldó- és számítási képesség, egycélúság stb. a valóságban nem igazolható.[180] Ez a megközelítés determinálja a közösség tagjainak gazdasági cselekvéseit.

A kognitív beágyazottság fogalma felhívja a figyelmet az egyének és az együttműködő szereplők korlátozott képességére, a neoklasszikus megközelítések által feltételezett szinoptikus racionalitás alkalmazására. Másrészt a nézet elvezet ahhoz a kérdéshez, hogy vajon a gazdasági szereplők milyen mértékben vannak tudatában érdekeiknek és korlátozott kapcsolataiknak. Feltételezhető, hogy az egyének, a cégek és még az osztályok is megfontoltak és meglehetősen éles látásúak érdekeik követésében.[181]

Kulturális beágyazottság

A kulturális beágyazottság fogalma a kollektív cselekvésnek a kialakuló gazdasági stratégiákban és eredményekben betöltött szerepére utal. „A kultúra korlátozza a gazdasági racionalitást: megtilthatja bizonyos dolgok adásvételét, meghatározhatja a csere – a gazdaságilag racionálistól eltérő – arányait, előírhat bizonyos gazdasági tranzakciókat, meghatározva kik vehetnek részt benne."[182] Megtilthatja vagy korlátozhatja szakrális, szentesített tárgyak és kapcsolatok piaci cseréjét az egyének vagy rituális osztálycsoportok között.

Vivana Zelizer példaként erre a gyerekek életét hozza fel, amelyet a kulturális beágyazottság miatt jóval értékesebbnek tart a társadalom, mint ahogy az a tiszta gazdasági számítások alapján igazolható lenne. A kultúra a hitek és ideológiák formájában természetesnek vesz feltételezéseket, formális szabályrendszereket, leírja az önző cselekvési stratégiákat (például individualista piaci csere vagy politikai mozgósítás) és definiálja a szereplőket (például önző egyének, családok, osztályok, formális szervezetek, etnikai csoportok), akik jelen vannak azokban.

A kultúra leírását adja a csere különböző fajtáiban alkalmazott stratégiáknak. Végül a normák és alapvető megállapodások szabályozzák a piaci cserét, és az egyéneket a

[180] Szántó Z. 1994, 141.
[181] Zukin, S.. DiMaggio, P. 1990, 17.
[182] Szántó Z. 1994, 141.

tisztesség intézményesített és kulturálisan meghatározott definíciói szerinti viselkedésre késztetik, még akkor is, amikor lehetőségük van csalni. Ezért a kultúrának kettős hatása van a gazdasági intézményekre. Egyrészt alakítja az önérdekű gazdasági cselekvés feltételit, másrészt kikényszeríti a piaci erők szabad működését.[183]

A kulturális elemzés története ugyanakkor visszanyúlik Marx fetisizmus és tárgyiasítás elemzéséig, illetve Durkheimnek a szerződések szerződésen kívüli elemeinek megfigyeléséhez. A kulturális beágyazottságot figyelembe kell venni a kultúrák közötti összehasonlítások, a nemzetközi folyamatok elemzése és a hosszú távú, drámai történelmi változások tanulmányozásánál. Szerepe a hegyaljai borászat gazdasági értelmezésében is meghatározó jelentőséggel bír.

Strukturális beágyazottság

A személyes kapcsolathálók mintáiban kontextualizálódó gazdasági cserét nevezi Granovetter strukturális beágyazottságnak. A „struktúra" fogalma arra utal, ahogy a kettős kapcsolatok egymással artikulálódnak. Egy kapcsolatháló sűrűn kapcsolódó, de kölcsönösen elkülönülő klikkeket köthet össze. Ebből a nézőpontból Granovetter azt állítja, hogy „a neoklasszikus modellek ismeretlen piaca virtuálisan nem létezik a gazdasági életben és […] a tranzakciók összes típusa bővelkedik" a társadalmi kapcsolatokban.[184] Ebből következően a társadalmi kapcsolatok és hálózatok a piacok működését alapvetően befolyásolják.[185]

Politikai beágyazottság

A fogalom arra a módra utal, ahogy a gazdasági intézmények és döntések a hatalomért folytatott harcban szerveződnek, amely egyaránt magában foglalja a gazdasági szereplőket és a nem piaci intézményeket, különösen az államot és a társadalmi osztályokat. Néhány társadalom törvényi kerete és a kollektív egyezség elfogadott rendszere univerzálisan ismertek, mint amelyeknek közvetlen hatása van a gazdasági stratégiákra. Azonban a gazdasági cselekvés politikai kontextusa a kölcsönös kapcsolatok és várakozások összetett hálójában szerveződik. Az ipari szektoron belül például a stratégiák keletkezése nemcsak az árakat, bért, költségeket és a versenyt veszi figyelembe,

[183] Zukin, S., DiMaggio, P. 1990, 17., Szántó Z. 1994, 141.
[184] Granovetter M. 1985, 495.
[185] Szántó Z. 1994, 141.

hanem az országos és helyi politikai elképzeléseket, illetve helyi munkaerő társadalmi egyensúlyát és változás iránti toleranciáját is.[186]

[186] Zukin, S.,DiMaggio, P. 1990, 20., Szántó Z. 1994, 141.

III.

A hegyaljai borászat története 1945-ig

Tokaj-Hegyalja történelme, gazdaságtörténete és néprajza gazdag irodalommal rendelkezik. A kutatások kisebb-nagyobb szeleteiben vizsgálták már a régió borászatának, szőlőtermesztésének történetét, azokat a népcsoportokat, amelyek itt megtelepedtek, illetve a termelés anyagi eszközeit, regionális elhelyezkedését, gazdasági szerepét. Mégis elengedhetetlen annak rövid összefoglalása, Tarcal és Tállya településeit állítva a feldolgozás középpontjába.

Az évszázadok során lezajlott nagy események, konjuktúrák és gazdasági krízisek, társadalmi, politikai változások formálták azt a struktúrát, amely ma Tokaj-Hegyalját és borászatának alapját jelenti. Számos esetben napjainkig befolyásolják a gazdasági szereplők tevékenységét és stratégiáit, épp ebből adódóan a jelenkori helyzet értelmezéséhez lényeges annak áttekintése.

A 20. század végén a gazdasági folyamatok átalakulásának és fejlődésének előfeltételeit jelentik a Tokaj-hegyaljai borhoz kapcsolódó szokások, hagyományok, valamint azok törvényekben történő intézményesülése, illetve a helyi termelők gazdasági mentalitása. Ezen kulturális átadás-átvétel, illetve a külső tényezők hatása alatt formálódó struktúrák történeti feldolgozása kerül bemutatásra a fejezetben.

*

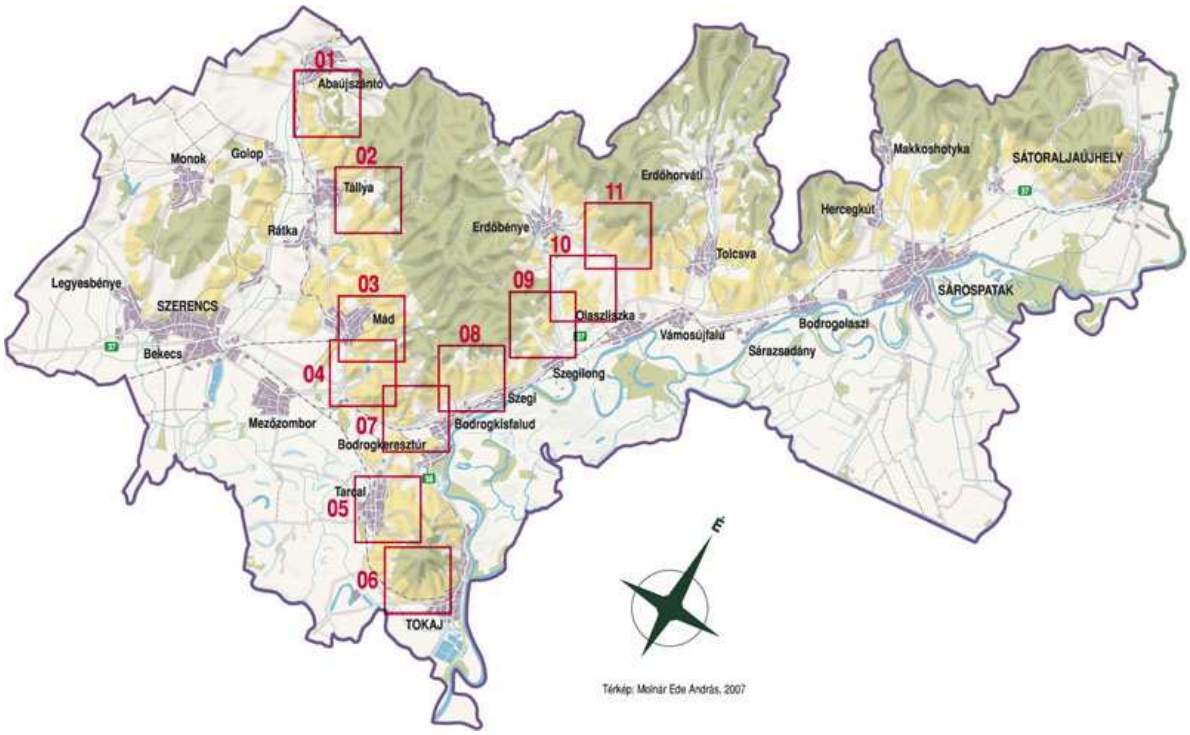

Tokaj-Hegyalja neve napjainkban egységes és egységesen szabályozott borvidéket jelent. 1737-ben a világon elsőként egy királyi rendelet zárt borvidékké nyilvánította. Ezzel egy olyan terület egységét mondták ki, amely nem képezett egy gazdasági egységet a tulajdonosi viszonyokat tekintve, mégis mint a hazai szőlőtermesztés legfontosabb tájegységeként annak tekintették.[187] Sajátos szabályok és hagyományok jellemezték és határozták meg az itt élők identitását és gazdasági cselekvését. Azáltal vált egy egységgé, és különült el az ország más területeitől, hogy az ország legjelentősebb szőlőtermő területévé vált. Jelenleg is mind hazánkban, mind az Európai Unióban külön törvényi szabályozás alá esik, melyek közül a legfontosabb, hogy a borvidékről szőlő állapotban nem vihető ki csak bizonyos mennyiség és a borkészítés hagyományai kötelező érvényűek. Az összesen 132,555 négyzetkilométernyi (13.245 ha) területen 27 település tartozik a borvidékhez[188], melynek földrajzi határait északon a Zempléni-hegység belső területei, keleten a magyar–szlovák határ és a Bodrog, délen a Tisza és a Tiszaköz, míg nyugaton a Hernád-völgye jelentik.

A területet két településsorra felfűzve lehet elsődlegesen csoportosítani. Az első a Bodrog-part mentén elhelyezkedő települések sora – ide tartozik például Sárospatak, Olaszliszka, Tokaj – míg a második csoportba a szőlőhegyek lábánál található települések, mint például Mád, Erdőbénye, Tolcsva tartoznak.[189]

[187] Orosz I. 1995, 34.
[188] Abaújszántó, Bekecs, Bodrogkeresztúr, Bodrogkisfalud, Erdőbénye, Erdőhorváti, Golop, Hercegkút, Legyesbénye, Makkoshotyka, Mád, Mezőzombor, Monok, Olaszliszka, Rátka, Sárazsadány, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Szegi, Szegilong, Szerencs, Tarcal, Tállya, Tokaj, Tolcsva, Vámosújfalu.
[189] Frisnyák S. 1988, 32.

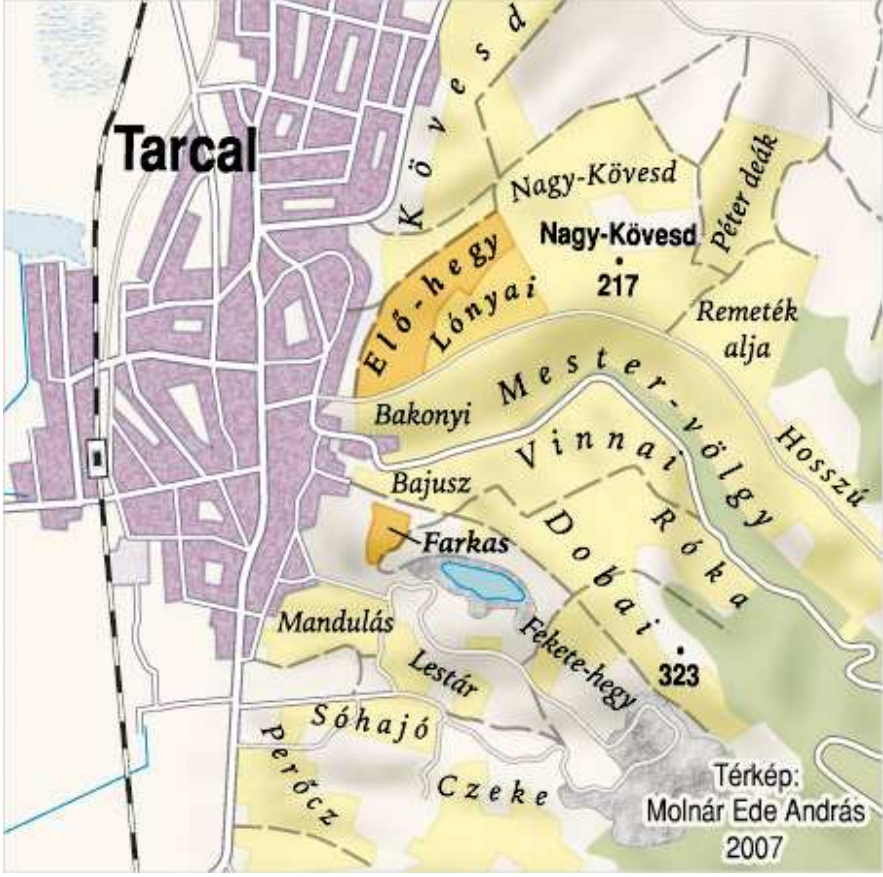

A régión belül földrajzi elhelyezkedésük alapján egy hármas tagolódás is megfigyelhető, mely a hegyvonulat által különíthető el. Hegyalja észak-nyugati részén helyezkedik el Abaújszántótól délre Bodrogkeresztúrig, a hegysor nyugati lejtője mentén, az északra irányuló kereskedelmi útvonal nyomán elhelyezkedő települések sora. Bodrogkeresztúrtól délre, Tokajig a tokaji mikrorégió, míg ettől keletre Sátoraljaújhelyig a harmadik nagyobb településegység különíthető el.

A borvidék egyrészt a területen áthaladó kereskedelmi útvonalaknak, másrészt a szőlőművelésnek és a vele összefüggő borkereskedelemnek köszönhette. Tokaj-Hegyalján nyugat-kelet irányba haladt át a Buda, Galícia és Oroszország, illetve észak-dél irányba a Lengyelország, Erdély és Balkán közötti kereskedelmi útvonal. Az itt termett bort pedig elsősorban a felvidék, Lengyelország, illetve Galícia felé szállították, amelyben főleg görög és zsidó kereskedők játszottak nagy szerepet. Szintén segítették gazdasági fellendülését a régióban található bányakincsek, hozzájárulva Zemplén nevének ismertségéhez.

Tarcal és Tállya

Tarcal a Tokaj-hegy nyugati lábánál, frekventált helyen található, Tokaj és Szerencs között. Gazdasági helyzetét a középkorban meghatározó észak-déli kereskedelmi útvonal megszűnése után, a kelet-nyugati irányú tengely kialakulásával is meg tudta őrizni, kedvező földrajzi viszonyainak köszönhetően.

Első írásos utalás a településre 1200 körüli időszakból maradt fenn, ahol, mint Turzolt említik, 1278-ban pedig Torchol-ként írják le. Anonymus szerint a honfoglalók egyik vezéréről kapta a mai Tokaj- vagy Kopasz-hegy a nevét, amelyről később az alatta kialakult települést is elnevezték.

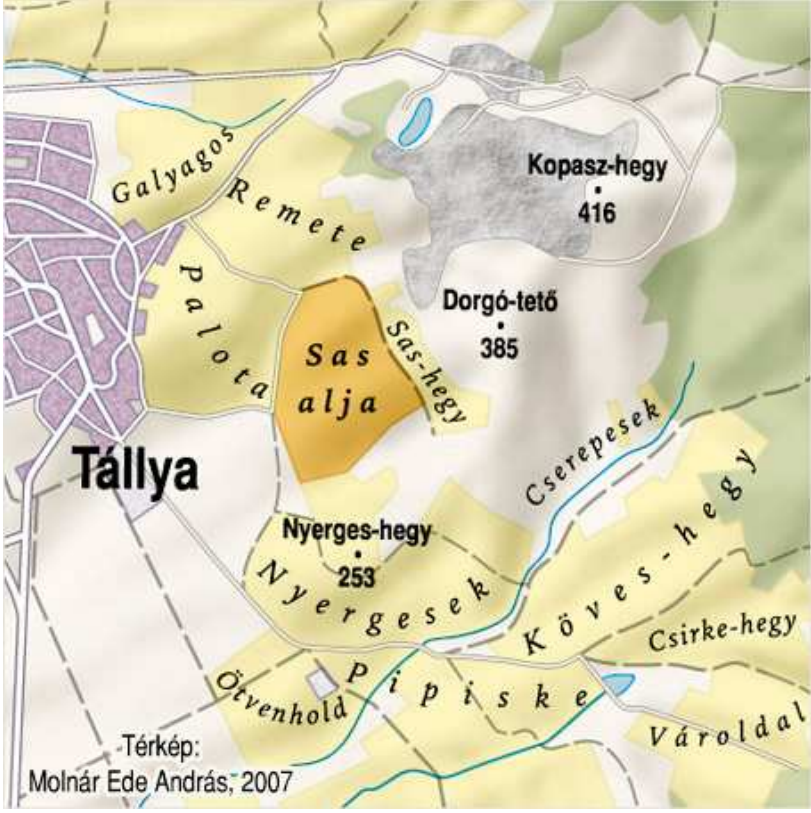

Története összefonódott Tokajjal, szinte az államalapítás óta királyi birtok maradt. A 15. század végére a környék egyik legnépesebb mezővárosa lett, bár csak 1551-ben kapta meg a mezővárosi rangot.

Napjainkban Tarcalnak 3376 lakosa van. A hegyközségi adatok szerint borászattal, szőlészettel közel 1000-en foglalkoznak, mint bejegyzett hegyközségi tagok. Ez a szervezet a rendszerváltás óta törvényi keretek között fogja össze a szőlővel rendelkező birtokosokat és felvásárlókat, akik közül a település lakosai alkotják a vizsgálat tárgyát, a tanulmány a velük készített interjúkra épül.

Tállya Tokaj-Hegyalja északi mikrorégiójába tartozik. Tokajtól északra, Tokaj-Hegyalja zárt borvidékének délnyugati részén, a Szerencs-patak völgyét keletről, délkeletről és nyugatról övező hegyvonulatok között helyezkedik el.

Tállya nagyközsége Szerencstől körülbelül 10 km-re helyezkedik el, Borsod-Abaúj-Zemplén megye egyik legjelentősebb szőlő(bor)termelő települése. Hét hegyaljai településsel határos: Abaújszántó, Erdőbénye, Mád, Rátka, Ond, Monok és Golop települések a szomszédai, amelyek közül Rátkával közös hegyközsége van. 3795 hektárnyi területéből 218 hektárt szőlőművelésben hasznosítanak.

Az első írásos adatok a 13. századból maradtak fenn, amikor a tatárjárás után letelepítették a területen a vallon telepeseket. Hírét azonban a 16. században szerezte, amikor 1562-ben a tridenti zsinaton elhangzottak IV. Pius pápa híres szavai: „Summum Pontificem talia vina decent!”. E kétértelmű szójáték szerint „Őszentségének ilyen (tállyai) bor dukál!”.

A település a középkorban fontos gazdasági szereppel bírt elhelyezkedésének köszönhetően. A Tokajból az északi területek, Felvidék és elsődlegesen Lengyelország felé induló kereskedelmi útvonal mentén helyezkedett el. Kereskedők, polgárok telepedtek meg a településen, és viszonylag korán megkapta a mezővárosi (oppidum) rangot. Az 1784-es

országos népszámlálás szerint pedig már Zemplén vármegye legnépesebb városa vált. Ebben az időben Tállya rendelkezett a legnagyobb szőlőtermő területtel.

Ezen, a kutatás során vizsgált két település története már a 15. században összefonódott egymással. Szoros kapcsolatban álltak ugyanannak a feudális nagybirtoknak a részeiként. 1398-tól a korábban királyi tulajdonban levő Tarcal a Tállyát is birtokló Aba nemetség Debrői ágának, Debrői Istvánnak a tulajdonába került és ezzel a tállyai váruradalom részévé vált.[190] A hegyaljai borvidék déli részén elhelyezkedő Tállya és Tarcal a Tokajból Lengyelország felé haladó kereskedelmi út mentén helyezkednek el, amely jelentős gazdasági előnyöket eredményezett fejlődésükben, a hegyaljai bor fellendülését követően. Mindkét településre egy közel azonos gazdasági fejlettség volt jellemző a 15. századig – ahogy az alábbiakban kirajzolódik – a tokaji bor felemelkedéséig, amely a későbbi századokban a Zempléni hegység szőlőművelésre alkalmas területein virágzó és egyre fejlettebb mezővárosok sorának biztosított gazdasági felvirágzást.

Társadalmi változások hatása a hegyaljai borászat gazdaságszervezésére

Tokaj-Hegyalja neve napjainkra mindenki számára összefonódott a borral, mely mind az országban, mind Európában egy, a csak ebben a régióban előállítható, egyedülálló bortípust, az aszút jelenti elsődlegesen. Létrejötte azonban nemcsak a terület sajátos mikroklímájának köszönhető, hanem azoknak a különböző etnikumú, itt letelepedő emberek szaktudásának, tapasztalatainak is, akik az évszázadok során kikísérletezték és meghonosították azokat a szőlőfajtákat és termelési technikákat, melyek annak létrejöttéhez elengedhetetlenek.

A jellegzetesen csak erre a régióra jellemző termelési mód és termék megjelenésében nélkülözhetetlen fontossággal bírt mind a mikrorégió klímája, mind az itt letelepedő etnikumok kulturális változatossága, mely régió épp a szőlőművelés nagy munkaigénye miatt „jelentős gyűjtőmedencéje volt" a különböző területekről érkező idénymunkásoknak és itt letelepedő lakosságnak.[191] Ezen tényezők eredményeként egy speciális, elsősorban a minőségi kereskedelemben értékesíthető termék jelent meg. A

[190] Németh P. 1996, 19–20.
[191] Viga Gy. 1999, 210.

Hegyalján megtermelt bor kis hányadát kitevő aszú nemcsak a „zárt borvidék”-hez tartozó települések rohamos fejlődését indította el a 16–17. századtól kezdődően, hanem a gazdaságnak, a szőlőtermesztésre épülő specializációját is.

Frisnyák Sándor szerint „azonos geográfiai környezet azonos alkalmazkodási folyamatokat indít el.”[192] „Minden történelmi korszak embere tudta, hogyan lehet a földrajzi környezet kedvező adottságait racionálisan hasznosítani. A termelési-gazdasági tér speciális vonásait a vele összefonódó természeti környezet és a társadalmi-gazdasági tényezők, politikai feltételek stb. együttesen határozták meg.”[193] Nézetéből kiindulva a tokaj-hegyaljai bort olyan tényezők határozzák meg együttesen, mint a vulkáni talaj, a sajátos fajtaszerkezet, amely a terület egyedi mikroklímájának, illetve a borkészítési és érlelési technológiának köszönhetően az aszúborok előállításában nélkülözhetetlen, akárcsak az itt letelepedő népcsoportok által hpzott és itt megszervett évszázados tapasztalat. Földrajzi környezet, illetve a kulturális, gazdasági, társadalmi tényezők együttes, az évszázados történelmi változások és fejlődés kontextusában határozták meg a Hegyalján előállítható termék egyediségét.

Az a sajátos mikroklíma, amely Hegyalját jellemzi, mint elsődleges tényező, az emberi tevékenység egy speciális formájának kialakulásához vezetett, ahogy minden itt letelepedő népcsoport ennek előmozdítására törekedett. Tehát a letelepedő szakemberek tudása mellett elengedhetetlen szereppel bírnak a szakértők által ideálisnak tekintett talaj- és éghajlati adottságok. Mindemellett meg kell jegyezni, hogy ezen utóbbi tényezők eredményeképp előállítható termék létrejöttében jelentős volt azon társadalmi és gazdasági események bekövetkezte, melyek együttes jelenléte vagy azok jótékony hatása nélkülözhetetlen volt ahhoz. Megvalósulásában alapvető fontossággal bírtak a társadalmi-gazdasági faktorok.

Hegyalja gazdasági bázisává vált a közel monokulturává szerveződő szőlőtermesztés. Kialakulásában a földrajzi tényezők mellett az európai, illetve a hazai gazdaságnak egy olyan szintre való eljutása is jelentős szerepet játszott, amely támogatta a regionális termelési specializációt a kereskedelem révén. Szinte minden társadalmi réteg, a kereskedők, a települések lakói, extraneusok és nemesek is egyaránt részt vett a szőlő és

[192] Frisnyák S. 1996, 39.
[193] Frisnyák S. 1996. 43.

bor termelésében és értékesítésében.[194] A fokozatosan egyre nagyobb távolságokra eljutó bor – elsősorban az aszú – európai hírnévre tett szert.

Tehát az a geográfiai-természeti környezet, amely Hegyalját jellemzi, a gazdasági és társadalmi tényezőkkel kölcsönhatásban olyan bortípus előállítását tette lehetővé, amely egyedisége révén mindinkább a helyi gazdaságban annak főprofillá való válását, fejlesztését ösztönözte, az egyre növekedő kereslet révén. Mindehhez jelentősen hozzájárult az az etnikai sokszínűség is, amelyet az itt letelepedő vagy a szőlőtermesztés nagy munkaigénye, illetve a kereskedelmi kapcsolatok, az erőteljes, más régióknál nagyobb léptékű fejlődés főleg a 18. századtól elindított. A fejezet ezen interetnikus kapcsolatok révén meginduló, a borászat gazdasági fejlődésére hatást gyakorló társadalmi, kulturális változatosság hegyaljai kialakulását tekinti végig.

Az első népcsoportok

Hegyalja történelmét az írott forrásokban a 11. századig lehet visszakövetni. A területről országos viszonylatban egyedülálló módon aránylag sok adattal rendelkezünk, amely a régió etnikai változásaira is rávilágít. Ugyanakkor nem rendelkezik a történettudomány minden téren részletes információkkal a középkorról Csorba Csaba is megemlíti, hogy „az Árpád-korból nincsenek jelen pillanatban olyan tömeges adatcsoportjaink, melyek révén meghatározható lenne akár egy kisebb tájegység, akár egy nagyobb régió lakosságának nemzetiségi megoszlása.”[195] A régió gazdag történelme mégis kutatók sorát ösztönözte a bor jelentőségének, gazdasági és társadalmi szerepének mind mélyrehatóbb megismerésére, időben mind távolabbra tekintve vissza.

Az írott források mellett Hegyalja vonatkozásában a történelem mellett a nyelvészet is számos ismerettel bővítette a régió mind részletesebb megismerését. A szőlőművelés kapcsán fennmaradt szakszókincs, valamint településnevek elsősorban az etnikai változások tekintetében nyújtanak segítséget nemcsak a szőlőtermesztés és borkészítés történeti kialakulásásnak és fejlődésének tanulmányozásához, hanem az etnikai kapcsolatok vizsgálatához is. A források azonban számos területen ma sem adnak egzakt válaszokat a terület tényleges etnikai összetételére, azokat a kutatók egymástól gyakran eltérően értelmezik.

[194] N. Kiss I. 1968, Ulrich A. 1996, 48.
[195] Csorba Cs. 1984, 2.

A korai betelepülők jelenlétére és a szőlőtermesztésben, borkészítésben játszott szerepükre, mára már csak nyelvészeti, régészeti és művelődéstörténeti emlékeken keresztül, közvetetten kaphatunk ismereteket. Hasonlóképp kevéssé ismert annak gazdasági jelentősége még a 13. században is.

Ennek ellenére Tokaj-Hegyalján a szőlőtermesztés kialakulását és ismeretét nem feltétlen kell vallon telepesekhez kötni. A fennmaradt nyelvészeti emlékek bizonyítják, hogy már a honfoglalás előtt is álltak ültetvények Hegyalján, amelyeket kelta, avar és szláv népcsoportok művelhettek. A honfoglalás után ezeken a területeken telepedett le a szőlőműveléshez is értő kabar törzs, akik Papp Miklós szerint számos újítást is bevezettek.[196] Már a honfoglalással megindult az első innovációs folyamat a hegyaljai szőlőtermesztési kultúrában.

Bár tényleges, a gazdálkodásra, életvitelre kifejtett hatását ma nem lehet vizsgálni, az azonban a történeti adatokból is kirajzolódik, hogy a 10–12. század folyamán, a letelepedést követően erőteljes életformaváltás ment végbe az országban.

A korai királyi magánuradalmakban, mint amilyen Tarcal települése és környéke is volt, rendelkeztek szőlővel és borral, amely a mindennapi élet része volt.[197] Kialakult a mai településhálózat alapstruktúrája, a feudális intézményrendszer, illetve átvételre került egy új vallás, amelyek a kultúrát egy teljesen új irányban szervezték tovább. Mindebben elengedhetetlen fontossággal bírtak az interetnikus kapcsolatok, a „kultúrák átadását-átvételét felgyorsító német, vallon stb. betelepülések" és a szerzetesek mintagazdaságai.[198] A hospesek szinte az államalapítás pillanatától folyamatosan érkeztek Európa különböző országaiból Magyarországra. Hegyalján erre utal a 11-12. század folyamán megalapított 35 Németi és 8 Olaszi nevű település."[199]

A következő jelentősebb időszak a 13. század második felétől vette kezdetét, amely újabb népcsoportokat hozott az országba és így Hegyaljára is. A Kárpát-medencébe bevonuló tatárok a lakosság közel felét elpusztították,[200] így a gazdaság stabilitása érdekében nagyobb betelepítést kellett az uralkodóknak megvalósítaniuk. Hegyalja etnikai sokszínűségét gazdagították IV. Béla tatárjárás utáni betelepítései, újabb innovációs folyamatokat is elindítva a hegyalajai borászatban.

[196] Pap M. 1985, 12.
[197] Szűcs J. 1993.
[198] Frisnyák S. 1996, 42.
[199] Draskóczi I. 2000., Dr. Takács P. 1994, 86–87.
[200] Frisnyák S. 1996, 43.

A feljegyzések és a korábbi kutatások szerint olasz hospeseknek köszönhetők az Itáliából hozott szőlőfajták. Napoli de Malvasia előhegyéről származik a Góhér, a Bakator szőlőfajtát a bocca d'oro-ból eredeztetik, míg a Furmintot és Rumonyát a „furmiai" leszármazottjának tartják.[201] Karácsony János 1906-ban a 12. századra helyezte a furmint megjelenését Hegyalján, Katona József és Dömötör József 1963-ban ugyanakkor a 13. század közepére datálták. Nézetük szerint 1248–50 táján hozták be a szőlőt Itáliából, amely a 15. század végére terjedt el egész Hegyalján.[202] Pap Miklós ugyanakkor IV. Béla uralkodása utáni fél évszázadra, illetve a 12-13. századra helyezi az olasz telepesek, illetve szőlőfajták megjelenését és elterjedését.[203] Eszerint Velence-Formia birtokáról érkező olasz szőlőművesek a tatárok hódítása során tönkre jutott szőlők újbóli felépítésére érkeztek Olaszi, Liszka és Patak helységekbe.

Pap Miklós szerint az olasz telepesekkel egy időben érkeztek Hegyaljára a vallon telepesek is.[204] Veres László ezzel szemben azt feltételezi, hogy ezen észak-francia nemzetiség[205] már a 11–12. századtól jelen van Hegyalján. Az első okleveles adatok Olaszliszka, ill. Liszka-Olaszi esetében 1201-ből, Bodrogolaszi (más néven Francavilla) esetében 1224-ből maradtak fenn, amelyek már a vallonokra utalnak. Tállya neve Karácsonyi János szerint „metszet, vágás", Bárczi Géza és Veres László szerint „irtvány, bozót" jelentésű „tailles" ófrancia, vallon kifejezés nyelvészeti bizonyítéka. Az előző települések másodrajzásának eredményeként jött létre Tállya települése, melynek első okleveles említése a 13. század második feléből, 1255-ből maradt fenn.

Az új szőlőfajták megjelenése mellett egy fejlettebb, rendezettebb művelési mód, új metszési eljárások is elterjedtek Hegyalján ebben az időszakban. A szőlőültetvények és más termőterületek különválásával bizonyos monokulturás jelleget öltött a szőlőtermesztés, amelyet Pap Miklós a hegyaljai szőlőművelés második rekonstrukciós, innovációs periódusának tekint.[206] Feltételezhető, hogy ezekkel a folyamatokkal a gazdálkodás intenzívebbé vált, magasabb és jobb termési eredményeket tett lehetővé, növelve az iránta meginduló keresletet.

A legkorábbi Tarcalra és a borászatra utaló feljegyzések Könyves Kálmán idejéből maradtak fenn. Az uralkodó borospincéjéből származó 1110-es adat szerint már ekkor

[201] Pap M. 1985, 13–14; 28–29.
[202] Katona J., Dömötör J. 1963, 156.
[203] Pap M. 1985, 14.
[204] Pap M. 1985, 13.
[205] Boros L. 1999, 41.
[206] Pap M. 1985. 19–20.

fejlett, virágzó szőlőművelés zajlott a területen.[207] A 13. században egyháza és papja volt, és mint a Bodrog és Tisza összefolyásánál található település, fontos átkelőhelynek is számított.[208] Tállya oklevelekben megemlített bortizede az egri püspöknek 1275-ben bár utal a szőlőtermesztésre és borkészítésre, ellenben annak jelentősége nem derül ki abból.[209] Orosz István által vizsgált pápai tizedjegyzékek alapján azonban megállapítható, hogy a település, a vallon telepítésű helységekhez hasonlóan, az átlagnál magasabb pápai tizedet fizetett a 14. században.[210]

A szőlőtermesztés és borkészítés tényleges gazdasági szerepére nézve azonban az előző évszázadhoz hasonlóan, a 14. század első feléből származó források is kevés utalást tartalmaznak. Ugyanakkor a borok minősége és típusai terén sem rendelkezünk ismeretekkel. Ezekben a századokban azonban már megindultak azok a termelési, technikai, gazdasági változások, amelyek végül a tokaji bor egyedülálló gazdasági sikeréhez vezettek.

Frisnyák Sándor geográfiai, társadalomföldrajzi vizsgálatai szerint a 13–14. században kezd tömegessé válni a hegylábfelszínek szőlő- és bortermelése, nemcsak Hegyalján, hanem az egész ország területén. „A mezőgazdasági tér és a termelés kiszélesedése, az agár-innovációkból is adódó terméknövekedés élénkíti a hazai áru- és pénzgazdálkodást, a belső piacot, valamint a külkereskedelmet”,[211] amely csak a középkor folyamán veszi kezdetét.

A külföldi értékesítési csatornák kiépüléséig viszonylag csekély volt a kereskedelmi hálózaton keresztül értékesített bor mennyisége. Megállapítható azonban, hogy a gazdasági fellendülés, később a specializáció és urbanizáció az interregionális kapcsolatok révén, elengedhetetlen szerepet játszott abban, hogy a 14. század közepétől fejlődésnek induljon a hegyaljai mezőgazdasági termelés. Erre utal a települések egyházi tizedjegyzékekből kitűnő erőteljes gazdasági jelenléte, az átlagnál magasabb tized fizetésével. Orosz István megállapítása szerint ennek meghatározó szerepe volt a települések későbbi mezővárosi rangra emelkedésében is.[212]

[207] Feyér P. 1981, 23.
[208] Orosz I. 2009, 25.
[209] Balassa I. 1994. 43.
[210] Orosz I. 2009, 29
[211] Frisnyák S. 1996, 43.
[212] Orosz I. 2009, 31.

A hegyaljai bor 14-16. századi közvetítő csoportjai

A szőlő és bor gazdasági szerepe a 14. század második felétől kezd erősödni Tokaj-Hegyalján. Erre utal, hogy a gazdag felvidéki kereskedő városok és polgáraik már nemcsak a Szerémségben, hanem ebben a régióban is, a szőlőtermesztésben és borkészítésben egyre jelentősebb közvetlen részesedést szereztek ültetvények vásárlásával. Bár erre a lépésre több tényező is ösztönözte őket. A szegedi kereskedők erőteljes szerémségi jelenléte, de a túl nagy távolság sem kedvezett helyzetüknek.

Extraneusnak nevezték, a 11. századtól kezdődően megjelenő új birtoklási rendszert, ahol a szabad állapotú emberek, a hospesek (telepesek) és jobbágyok már nem lakóhelyükön, hanem azon kívül rendelkeztek szőlővel. A szerémségi borvidéken, majd Tokaj-Hegyalján, Somlón, Biharban és az egész ország területén egyre több kiváló adottságú szőlőhegyen lett általános ez a birtoklási rendszer. Főleg olyan területek lakosai szereztek ilyen jellegű ingatlant, ahol kedvezőtlen volt az időjárás a szőlő termesztéséhez, vagy a kedvező földrajzi fekvés, a szállítási lehetőségek a borkereskedelmet érintették.

A nagyhírű borvidékeken mind a közelebbi, mind a távolabbi városok és polgáraik rendelkeztek szőlőbirtokkal, amelyek jelentős vagyontárgynak, ingatlannak számítottak. Ezeket adni-venni lehetett, a termelt kiváló minőségű bor pedig presztízsértékkel bírt jó ára, gyógyászati és élvezeti értéke miatt. A saját vagy az idegen földesúr földjén szerzett – vásárolt vagy telepített – szőlővel birtokosa egyénileg rendelkezett: elidegeníthette azt, végrendelkezhetett róla, halála után pedig szőlőjét utódai örökölték.

A 14. század második felétől kezd el emelkedni a hegyaljai bor kereskedelemben és a helyi gazdálkodásban betöltött szerepe. Az extraneus birtoklásra jellemző, hogy egy-egy mezővárosban koncentrálódtak a felvidéki városok birtokai. Kassa polgárai a maguk szőlőskertjének tekintették Hegyalját.[213] A kassaiak a 15. század végén főként Tarcalon vásárolták meg a helybeliek földterületeit, míg az eperjesiek Tolcsván, Tállyán, Mádon és Mezőzomboron igyekeztek gazdasági befolyásra és nagyobb birtokkoncentrációra szert tenni.[214] A gazdagodó Bártfa lakói 1485 után már szintén jelentős szőlőterületekkel rendelkeztek Tállyán és Liszkán. Az extraneus lakosságot Hegyalján Kassa, Bártfa, Eperjes mellett Bodrogköz, Rétköz és Nyírség nemesei és polgárai alkották.[215] Erre az időszakra az extraneusok közel akkora területeket birtokoltak, mint a helybeli lakosok. N.

[213] N. Kiss I. 1968. 150–151; Takács P. 1994, 48.
[214] Németh P. 1996, 26; N. Kiss I. 1968, 150–151; Takács P. 1994, 93; Balassa I. 1991.; Kónya P. 2009, 101.
[215] Draskóczi I. 2000.

Kiss István a 16. századra jelentősen megnövekedő idegen birtoklást már mint extraneus szőlő monokultúrát említi.[216]

A felvidéki városok hegyaljai birtoklásának mind kereskedelmi, mind társadalmi szempontból meghatározó szerepe volt. Az észak-magyarországi városoknak adott királyi privilégiumokkal a felvidéki polgár, a kereskedők közvetítése nélkül, saját szőlőültetvényéről szállíthatta a birtokán megtermelt bort észak felé értékesítésre. Ugyanakkor a hegyaljai szőlőbirtoklásnak, a felvidéki városi lakosság körében, társadalmi vonatkozása is volt. A polgár tekintélyét többek között azon mérték, hogy hol, hány, mekkora birtoka volt a hegyaljai mezővárosok promontórimain, és azokból hány hordónyit szállított haza, otthoni pincéibe.

A hegyaljai borok piaci értékesítését és a régió felemelkedését segítette Mátyás király is, amikor 1482-ben a szerémi borok Tiszalucnál feljebb való szállítását megtiltotta, mivel „a szerémi és más délvidéki borok oly mennyiségben és szüntelenül feljutnak a Felvidékre, hogy a lengyel kereskedők és ruténs személyek inkább azt vásárolják." Zápolya Ferenc pedig nemcsak a szerémségi boroknak a Felvidékre szállítását, hanem annak a lengyeleknek való eladását is megtiltotta rendeletével.[217]

Lényegében a felvidéki városok irányították az észak felé irányuló borkereskedelmet, amely hosszú időn keresztül az egyik legfontosabb bevételi forrása volt a településeknek.[218] Bár Tokaj-Hegyalja még nem tartozott vezető borvidékeink közé, gazdaságilag meghatározó jelentősége volt az itt megtermett bornak, mint ahogy azt a közvetítő társadalmi csoportok egyre növekvő jelenléte is mutatja. A felvidéki városok és polgárai mellett a nemesség borkereskedelembe való fokozatos bekapcsolódása is erre utalt.

A borászat társadalmi és gazdasági erősödését tükrözte, hogy a 15. században az extraneus birtokok megjelenésével párhuzamosan először a helyi nemesek, majd a 16. század második felétől a gazdag főurak is elkezdenek a borkereskedelemmel foglalkozni, mégpedig gazdasági előnyhelyzetük biztos tudatában, amelyet egy sajátos kereskedelempolitika és gazdasági helyzet is indokolt. A 17. századig a legnagyobb felvásárló terület képviselői, a lengyel kereskedők nem vásárolhattak bort személyesen az

[216] N. Kiss I. 1968.
[217] Feyér P. 1981, 61.
[218] Komoróczy Gy. 1944, 136. ; Kónya P. 2009, 98.

országban, a lengyel határokat lezárták, a görög és zsidó kereskedők helyzetét ellehetetlenítették.

Tokaj-Hegyaljának a bor kereskedelme révén erősödő gazdasági szerepére utal az is, hogy a hegyaljai települések közül több a 15. század folyamán mezővárosi rangra emelkedett. Mályusz Elemér a mezővárosok egyik fontos jellemzőjének tekintette a piacot, ahol a településen, illetve vonzáskörzetében élők, mint termelők és fogyasztók szabad megegyezés útján közvetlenül kapcsolatba kerülhettek egymással és kereskedhettek.[219] A kereskedelem ezen formája jóval kötetlenebb volt a királyi rendelkezésekkel szabályozott vásároknál, miután az előbbit nem csak mezővárosok tarthatták. Az országos vásárok ugyanakkor mindig királyi adományok voltak és gyakran csak korlátozott számban és időre adták a településeknek, akárcsak a mezővárosi rangot. A környező hegyaljai települések közül Olaszliszka 1461-ben, Tokaj 1476-ban, Tolcsva 1488-ban, Tállya pedig 1498-ban kapta meg ezt a címet. Bár pontos adatok nem állnak rendelkezésre, ebben az időszakban nyerhette el ezt a rangot Tarcal is, amely az 1430-as években már több városi privilégiummal is rendelkezhetett.[220]

Hegyalja gazdasági szerepének erősödésében még egy tényező szerepet játszott. A 13. századtól egyik leghíresebb borvidékünk, a Szerémség, sokáig olyan kiváltságokat élvezett, mint a későbbi évszázadokban maga Hegyalja. A Duna és a Száva közötti „szigeten” fekvő területet a 14. században az ország legvirágzóbb tájai közé sorolták, amelyet falvak, mezővárosok sűrű hálózata jellemzett.

A szerémi szőlők az 1237-ben keltezett osztálylevélben már, mint nagy értékű telkek szerepelnek és az átvonuló keresztes hadak is dicsérik a bort.[221] Extraneus szőlőbirtokosai főként a szegediek voltak, akik valósággal kisajátították a szerémi bor árusítását az ország északkeleti részében, sőt még a lengyel határvidéken is: „Nemcsak a Dunán szállították egészen Bécsig a borokat, hanem a Tiszán is, sőt eljutottak Szolnokon át Kassáig, Debrecenig és az ugyancsak szőlőtermő Gyulafehérvárig.”[222]

[219] Mályusz E. 1984, 184.
[220] Németh P. 1996. 28–29. A 12 település közül a 16. század második felében már 10 volt oppidum. Orosz. I. 1995. 35.; Orosz I. 2009, 31.
[221] Herczegh M. 1896, 7.
[222] Boros L. 1999, 43.; Solymosi L. 1998, 17.

1526-ot, a török megszállást követően azonban nemcsak megállította, hanem vissza is vetette az ekkor már háromszáz éve virágzó szerémségi szőlő- és borkultúrát. Bár az oszmán megszállók nem pusztították el a szőlőtermő tőkéket, a szerémi bor lassan mégis kiszorult a piacról. Helyét fokozatosan a baranyai és tokaj-vidéki szőlőkben termett és speciálisan szüretelt, kezelt borok vették át.[223]

Takács Péter szerint az addig a Szerémségben élő szőlőtermesztők, vincellérek és egyéb szakemberek az 1520-as években nagy számban hagytak fel ottani életükkel és kezdtek újat Hegyalján. Olyan területeket kerestek maguknak, ahol korábbi szaktudásukkal boldogulni tudtak, így ezen borkvidéken Olaszliszka, Bodrogolaszi, Tállya, Sárospatak, stb településeire költöztek, ahol szintén évszázadok óta foglalkoztak szőlőműveléssel.[224]

A 16. századra megteremtődtek Hegyalja felemelkedésének azon gazdasági és társadalmi tényezői, amelyek mintegy bázisát jelentették egy speciális bor, az aszú, illetve a rokon bortípusok megjelenésének. Bár korábban is adottak voltak a tokaji borhoz nélkülözhetetlen tényezők – mint a talaj, a magas napsütötte órák száma, a fajták, eszközök, intenzív termesztési technikák és különleges mikroklímájú pincék – annak az interregionális kapcsolatok által való fellendüléséhez egy erőteljes „politikai, történeti folyamat adta a meghatározó lökést: amikor a török a 16. század elején elfoglalja a Szerémség területét, a bortermelés és –kereskedelem súlypontja akkor kerül át Tokaj-hegyaljára.”[225]

A tokaji borok minőségének folyamatos javulása, a technológiai újítások, majd a 15. század végén megjelenő aszú, illetve a kereskedelem folyamatos erősödése révén a 16. század második felétől egyeduralkodóvá váltak az északi országok piacain.[226] Ezzel olyan gazdasági, társadalmi és kulturális tőke jött létre Hegyalján a termelési feltételek megteremtődésével és kibővülésével, amely a helyi szőlőművelést és bortermelést új fejlődési és növekedési irányba indította. A fellendülés kezdetévé vált ez a század.

A Hegyalján kialakult társadalmi és gazdasági bázison indult el az aszúra épülő új termelési és borkészítési innováció Hegyalján. Az aszúszőlő elnevezés Fabricius Balázs latin–magyar szójegyzékében jelentik meg először 1560-as években, mely már arra utal, a bor a köztudatban és a gyakorlatban általánosan elterjedt és ismert volt. [227] A 15. század

[223] Gecsényi L. 1998, 28; Viga Gy. 1999.
[224] Takács P. 1994, 94.
[225] Viga Gy. 1999, 34.; Takács P. 2007, 25.
[226] Pap M. 1985. 35.
[227] Katona J., Dömötör J. 1963, 157.

végén jelent meg a szőlőtermesztésben a háromszori kapálás, illetve tolódott egyre későbbre a szüret időpontja. Ekkor még, mint főbor volt ismert a mai aszú.

Belső migráció és demográfiai változások

A török megszállás korszakával az országban két, egymással ellentétes irányú migráció vette kezdetét. A történeti források alapján megfigyelhető a török hódoltság területéről annak határain túlra menekülő, többnyire magyar jobbágyok, nemesek és polgárok vándorlása és letelepedése. Ez a vándorlás elsősorban az ország biztonságosabbnak ítélt peremterülete felé irányult. Ugyanakkor az Alföldön a járványok és háborúk által lakosságában jelentősen megtizedelt települések felé is megindult a peremmegyék felől egy vándorlás, amely azonban elsősorban nemzetiségi, etnikai csoportokat takart. Ennek következtében a korábban magyar lakta településeken szlovák, román és ruszin nemzetiség jelent meg, amelybe gyakran a helyben maradt magyar lakosság asszimilálódott.[228]

A 16. századra Tokaj-Hegyalja Felső-Magyarország egyik legfejlettebb területévé vált.[229] A hegyaljai bor felvirágzásával egyidejűleg erőteljes demográfiai robbanás vette kezdetét. Szerepe volt ebben a különböző irányú migrációknak és kismértékben a helyi lakosság növekedésének is. A hegyaljai településekre az országon belül a törökökkel folytatott harcok elől menekülők és az országon kívülről más etnikumok szórványos vagy szervezett letelepedése vált jellemzővé. A hódoltsági területekről Hegyaljára menekülő és itt ideiglenesen vagy véglegesen letelepedő lakosságnak azonban sem a nagysága, sem az etnikai összetétele teljes pontossággal nem dokumentálható a fennmaradt adatok alapján.

Ezt mutatják az évszázadok során rögzített lakosságszámok is. Míg a század elején a becsült Tállyán 200 fő körül mozog a helyi lakosság száma, az 1549-es adatok szerint már 1000 fő lakik a 15. század vége óta mezővárosi rangú településen (lsd. I. táblázat). A nagymértékű gyarapodás okait a törökök elől egyrészt a Szerémségből, másrészt Budáról, illetve az ország más, törökök által megszállt vagy harcok által sújtott területekről érkező migrációban kell keresni.

Az alábbi táblázat a 16. században lezajlott népességnövekedést mutatja be Tállyára vonatkozóan, párhuzamba állítva Hegyalja néhány jelentősebb településével. Németh Péter

[228] Csorba L. 1984, 22.
[229] Orosz I. 1995. 34–35.

azonban Tarcal 1517-es adatát nem tartja pontosnak, az általa átnézett királyi adókból kikövetkeztethető számok szerint legkevesebb 500 fős lakossággal kell számolni és ezáltal „Tarcal az uradalom központjánál, Tokajnál is népesebb település" és a zsellérek magas száma alapján, jelentősen tagolt társadalommal rendelkezett.[230]

I. táblázat. Becsült demográfiai adatok a 16. századra vonatkozóan, Hegyalján

	1517-es összeírás (fő)[231]	1549-es összeírás (fő)
TÁLLYA	210	57 háztartás ~ 1000[232] fő
TARCAL	360	
TOKAJ	300	
GÖNC	1200	
BODROGKERESZTÚR	(1524-ben) 360	

Az etnikai változatosságot gazdagította a lakosság gyakori cserélődése, a tulajdonosok váltakozása is, amely sajátos népességkeveredéshez, illetve vallási sokszínűséghez vezetett. Ennek emlékét őrzik a templomok, melyeknek felépülését a terület földbirtokosainak vallási toleranciája tette lehetővé. A különféle vallások egymást építő együttélésének példájává vált Hegyalja, amelynek „XVI. századi szellemi arculatáról fontos elmondani, hogy az itt szolgáló lelkészek és tanítók, tanárok képzésében – annak ellenére, hogy a kávinista egyház többségnek számított – a lutheránus-humanista Wittenberg játszotta a legfőbb szerepet."[233]

Ideiglenes betelepülők

Az országhatárokon belülről, illetve kívülről érkező migráció mellett meg kell említeni az ideiglenes munkavégzés, illetve a véglegesen Hegyalján letelepülők migrációját is. A fokozatosan egyre nagyobb területeken művelt szőlő munkaigénye tömeges idénymunkás-vándorlással járt a 16. századtól kezdődően.[234] Ebben az időszakban, a 16. század folyamán megötszöröződött például Tállya lakossága, mint ahogy Tarcal jelentősége és népessége is meghatározó átalakuláson ment keresztül.

[230] Németh P. 1996, 29.
[231] Bácskai Vera becsült adatai alapján. Bácskai V. 1965.
[232] 57 háztartás becsült adata. Takács P. 2007, 25.
[233] Monok I., Hapák J. 2006, 12.
[234] Viga Gy. 1999, 210.

A 16. században Hegyalján az állandó lakosság mellett kora tavasztól késő őszig jelentős számú *napszámos*sal, *szakmányos*sal, „a promontóriumban egyfolytába hetekig „*robotázók*kal" duzzadt meg. A szőlő művelése holdanként évi 120–150 nap kemény munkát kívánt."[235] Bár a helybéli tulajdonosok önmaguk végezték a munkát, az extraneus birtokok rendszeresen foglalkoztattak napszámosokat, akik Felső-Zemplén, Abaúj, Szabolcs, Gömör és Sáros vármegyék magyar, szlovák és ruszin népességéből érkeztek Hegyaljára.

A hegyaljai nagyarányú fluktuációt mutatja az 1576-ból és 1583-ból fennmaradt tállyai dézsmajegyzékeknek az N. Kiss István által végzett vizsgálata, amely szerint a lakosságnak majdnem a fele kicserélődött ezen időszakban. *„…az 1567. évi rováskor Zemplén alsó vidéke s a hegyalja a mai Szerencs és Tokaji járások legnagyobb része egészen el volt pusztítva: Tokaj, Tarczal, Mád… porrá égett le, néptelenül; a lakosság leölve, rabságra hurcolva, elszéledve, s fel egészen Uporig majdnem minden faluban a tatár portyázások gyászos nyomai."*[236] Ezalatt nemcsak az extraneus birtokosok számának jelentős emelkedését kell megemlíteni, hanem az előállított bor mennyiségének növekedését is.

N. Kiss István által Tállyára vonatkozóan az 1576-83-as évek tulajdonlásra és bortelmelésre vonatkozóan összegyűjtött adatai szerint Bodrogköz, Rétköz, Nyírség nemesei, Bártfa, Kassa és Eperjes extraneus birtoklása közel 50%-át jelentette a teljes tállyai birtokosoknak, míg szinte minden esetben a teljes megtermelt bormennyiség több mint 50%-át állították elő. Mindez nemcsak a hegyaljai szőlőültetvényekben és borban rerjlő gazdasági potenciálra világít rá, hanem egy jóval hatékonyabb művelésre és bortermelésre is.[237]

II. táblázat. Tállyai dézsmajegyzék[238]

	HELYIEK		EXTRANEUSOK		Összes bortermés (l)	Összes létszám (fő)
	Létszám (fő)	Bortermés (l)	Létszám (fő)	Bortermés (l)		
1576	150	80.428	74	51.244	131.672	224
1583	111	128.209	104	173.289	301.498	215
Változás 1576-hoz viszonyítva (%)	- 26%	+ 59%	+ 40%	+ 338%	+ 229%	- 5%

[235] Uo.
[236] Nagy 1987, 169.
[237] N. Kiss I. 1968, Takács P. 1994. 99–100.
[238] N. Kiss István 1966. adatai alapján, N. Kiss I. 1968.

Érdekes eredmény, hogy a dézsmajegyzékben szereplő adatok szerint, míg a bortermés után adózók létszáma 5%-kal csökkent, az előállított bor mennyisége több mint kétszeresére emelkedett. Az is látható, hogy a helybeli lakosság – amelyet 1549-es becsült adatok körülbelül 1000 főben határoztak meg – 1/10-e foglalkozott szőlőtermesztéssel, annak ellenére, hogy a század végére a szőlőtermesztés a gazdálkodás domináns területe volt. Ebben természetesen jelentős mértékben szerepet játszott az a tény, hogy a szőlők magas anyagi értéket képviseltek, amely ára révén viszonylag nagy népességet volt képes eltartani. Hőgye István sorolta fel azokat a munkafolyamatneveket,[239] melyek a szőlőműveléssel kapcsolatosak. A sorból kirajzolódik, hogy a föld tulajdonosán és a napszámosokon, kapásokon kívül hány családnak jelentett megélhetést egy-egy nagyobb ültetvény.

[239] „Dolgoztak a szőlőföldeken szőlőnyitók, szőlőmetszők, ültetők, homolítók, venyigekarószedők, léhordók, karózók, kapások, kötözők, igazgatók, szüretelők, puttonyozók, szőlőtaposók, préselők, sajtolók, szőlőpásztorok, különböző tisztségviselők, fuvarozók stb.” In: Hőgye I. 1985, 209–220.

III. táblázat: Tállya, Tarcal és Tokaj demográfiai változásai 1517 és 1910 között[240]

		Összes népesség (fő)		
		TOKAJ	**TÁLLYA**	**TARCAL**
1517			~210	~360 v. 500
1549			~1000[241]	
1576			~1200[242]	
1598			675[243]	
1640			~1500[244]	
1710-15	pestisjárvány		~150[245]	
1720			~260-320[246]	
1739	pestisjárvány	~1600-1800		
1740	tűzvész Tállyán			
1742	pestisjárvány			
1784		2942	4388[247]	2756
1810, 1813	tűzvész Tállyán			
1828		3587	5408	3127
1831	kolerajárvány			
1844[248]		3208	5372	3099
1850		3500	5240[249]	2498
1869		5012	3997	2920
1880	filoxéravész	4479	3668	2937
1890		4815	3497	3359
1900		5104	3598	3794
1910		5097	3643	3808

[240] Az adatok Bencsik János, Takács Péter és Árva Ferenc által összegyűjtött adatokon alapulnak. Források: Ludovicus Nagy: Notitiae politica – Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum, Budapest, 1828, Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára I-IV, Pest, 1851. In: Bencsik J. 1994, Takács P. 1994, 134, Árva F. 1996, 75.

[241] Tállyán a rovásadó-összeírók 1549-ben 34 jómódú, 10 átmenetileg szegény családot, 8 zsellérportát, 3 új telepítésű portát és 2 egyéb háztartást írtak össze, összesen 57 háztartást. In: Takács P. 2007, 25.

[242] 1576-ban Tállyán 150 helybeli háztartás és 74 falun kívüli szőlőtulajdonos fizetett bordézsmát. Ez alapján Takács Péter 1200 körüli népességszámot feltételez Tállyán. In: Takács P. 2007, 25.

[243] 135 háztartást takar. In: Takács P. 2007, 26.

[244] 245 háztartásban. In: Takács P. 2007, 25.

[245] Körülbelül 40 háztartásra esett vissza Tállya népessége a Rákóczi-szabadságharc pusztításai és a járványok következtében. In: Takács P. 2007, 26.

[246] 68 háztartás. In: Takács P. 2007, 26.

[247] 1007 család, összesen 4388 fő élt 502 lakásban Tállyán. In: Takács P. 2007, 54.

[248] Fényes Elek adatai alapján. In: Fényes E. 1844, 403.

[249] 697 család alkotta. In: Fényes E. 1841-1943.

Hanyatlás

Elkerülni azonban ez a terület sem tudta a 16–17. század viharos eseményeit, amely a szőlőtermesztés és borászat elé is számos akadályt állított egész Hegyalján. Így először a török hódoltság határa érte el Tokaj-Hegyalját, majd pedig a század második felében a kuruc mozgalmak egyik fő területévé vált. Ezekben a harcokban részt vett Tarcal is, melyeknek egyik oka a jobbágyi szőlőbirtoknak a nemesi birtokkal szembeni megfogyatkozása és a szőlőbirtokok koncentrálódása volt néhány jómódú gazda kezében, amely a település elszegényesedését eredményezte.[250] Mindezek erősen hátráltatták, hogy Tokaj-Hegyalja zavaroktól mentesen élvezhesse vezető borvidékké válását.

Mégis a régió gazdasági jelentőségét tükrözi, hogy 1599-ben Tarcal 80 ezer forintért került Rákóczi Zsigmond tulajdonába, zálog formájában. Az összeg nagyságát érzékelteti, hogy 1587-ben mindössze 73 ezer forintért zálogosították el a munkácsi uradalmat. Tarcal jóval többet ért, mert „már ebben az időben olyan nagy volt a bortermelésből származó haszon, hogy az jelentősen megemelte a város értékét."[251] Ulrich Attila szerint a 16. század végére elérte a szőlőtermesztés a monokultúra szintjét, amely egyben azt is jelentette, hogy az oppidum lakói, extraneusai és földesurai bekapcsolódtak az európai árukereskedelembe.[252] Fontos szerepe volt a bornak az európai diplomáciában is. II. Rákóczi Fernec számára nemcsak pénzforrás volt a hegyaljai bor, hanem a kapcsolatépítés fontos eszköze is. Nemesi családok, királyok, fejedelmek éltek a bor nyújtotta diplomáciai lehetőségekkel.

Hegyalja azonban a Rákóczi-szabadságharcból gazdaságilag kimerülve, kifosztva, elszegényedve került ki, amelyet csak a század végére hevert ki. Zemplén vármegye 1699. évi replikájában is már erre panaszkodott: Hegyalja szőlői a munkáskéz hiányában és a folytonos háborúk miatt parlaggá válnak, felújításuk lehetetlen a megritkult népességgel. A század végén a hiányos művelésnek igen gyenge termés az eredménye, egyre jobban nőtt a parlagon hagyott ültetvények területe és a mezőgazdaság, illetve a szőlőművelés hanyatlani kezdett, megindult a gazdasági visszaesés.[253]

A történelem 17. századi eseményei ugyanakkor a felvidéki városokat is nehéz helyzetbe hozták, elindítva gazdasági válságukat. A kimerülő városi pénztartalékok a

[250] Dobos I. 1971, 21.
[251] Ulrich A. 1998, 25.
[252] Ulrich A. 1998, 25–31.
[253] Feyér P. 1981, 118.

Német tájház Rátkán

szőlőbirtokok elzálogosítását vonták maguk után, amelynek során egyre nagyobb számban váltak szőlőtulajdonossá a nemesek. Gazdasági tevékenységük azonban eltért a felvidéki városokétól. A szőlő művelése és a bor készítése nemesi jogaiknak köszönhetően, jóval kisebb költségekkel járt, a vásárlók felé történő eljuttatás során pedig erőteljesen igénybe vették a Hegyalján élő zsidó kereskedők szolgálatait is.[254]

Gazdasági fellendülés és migráció

A 17. század végére jelentősen lecsökkent a hegyaljai települések lélekszáma. A társadalmi és gazdasági helyzet stabilizációját követően indult csak emelkedésnek. Ismét jobbágycsaládok sora telepedett le szervezetlen, illetve a nemesek, birtokosok révén szervezett formában egyaránt. A 18. században ismét jelentős betelepülések színhelyévé vált Hegyalja.

Zemplén megyét mindig több nemzetiség lakta. Északi területein jelentős szlovák és ukrán népesség élt. Közelebbi és távolabbi területekről egyaránt érkeztek új betelepülők. Felvidékről és Galíciából németek, északról lengyelek, a balkáni területekről szlovákok, rácok, görögök és zsidók telepedtek le a zempléni településeken. A közelebbi Szabolcs és Békés vármegyékből szintén családok sora érkezett Hegyaljára. Tarcalra a 18. század elején ezen utóbbi vármegyékből érkeztek letelepülők.[255]

Tarcal és Tokaj településeinél kell megemlíteni a görögöket is. Azokat a balkáni török területekről Magyarországra járó ortodox kereskedőket, akik valójában szerbek, bolgárok vagy görögök voltak, nem alkottak homogén társadalmi csoportot. Bár a török hódoltság idejétől kezdve vannak adatok jelenlétükre vonatkozóan, a 18. századtól válik

[254] Kónya P. 2009, 106–107.
[255] Árva F. 1996, 74.

szerepük állandóvá Tokaj-Hegyalja gazdasági életében. Mint szabadon szervezett kereskedő társaságok jelentek meg, akik szabadon gyakorolhatták vallásukat is.[256]

Főleg a kereskedelmi utak mentén, vásáros helyeken telepedtek le. 1720 után uradalmi kocsmákat, mészárszékeket, malmokat működtetek, mert tilos volt a földművelés, illetve szőlő, szántóföld és rét vásárlása. Számos olyan terméket is árultak, amely a tokaji kereskedők helyzetét nehezítette, illetve amelynek következtében több mesterség csak nehezen tudott Tokajban megtelepedni, mint például a gyertyamártók, szappanos-, kalapos- és rostásmester.[257]

Jelentős görög kereskedőtársaságok, kompániák szerveződtek a 18. században Északkelet-Magyarország számos fontos kereskedelmi központjában, így Tokajban, Miskolcon, Egerben és Gyöngyösön is. Az írott források alapján a legtöbb hegyaljai településen – Németi, Sátoraljaújhely, Sárospatak, Tállya, Erdőbénye, Mád, Tolcsva, Bodrogkeresztúr, Tarcal – éltek a kompániákhoz tartozó görög kereskedők, mint „külső tagok".[258] Bencsik János a tokaji görögöket vizsgálva említi, hogy részben a várostól független helyi közösségekként éltek, sajátos jogi helyzetük, szervezeti felépítésük, saját bírájuk volt.[259] Rokonsági kapcsolataikon keresztül behálózták a hazai nagyobb városokat.[260] A tokaji ortodox közösséghez a tokaji 35 házon kívül például Tarcalon 1, míg Tállyán 4 görög ház tartozott 1785-ös összeírás szerint.[261]

Vallásuk megőrzéséhez jelentősen hozzájárult az 1733 és 1798 között Tokajban működő orosz felvásárló bizottság jelenléte is. A cári udvar fokozott érdeklődést mutatott a tokaji borok iránt. Ezt tükrözi, a szállítási, vásárlási nehézségek könnyítése érdekében létrehoztott Tokaji Borvárásárló Bizottság.[262]

A görögök temploma, az 1790-es évek körül, a bizottság segítségével és annak telkén épült és a két csoport közösen használta az 1780-90-es években. A tagok folyamatos cserélődésével azonban ismét ortodox vallásúak lettek. [263] II. Rákóczi Ferenc sikeres

[256] Bencsik J. 1993, 285–286.
[257] Bencsik J. 1993, 296–297.
[258] Dobrossy I. 1984, 159.
[259] Bencsik J. 1993. 288.
[260] Bencsik J. 1993, 289.
[261] Sasvári L. 1984, 149–150.
[262] A tokaji bor oroszországi kereskedelméről lásd: Tardy Lajos: A tokaji Borvásárló Bizottság (1733-1798), Sárospatak, 1963; Magyar-orosz történelmi kapcsolatok. szerk.: Kovács Endre. Bpudapest, 1956; Komoróczy György: Borkivitelünk Észak felé. Kassa, 1944; Balassa Iván: Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj, 1991; Pap Miklós: A tokaji bor és Európa. In: Tokaj. Várostörténeti tanulmányok. Szerk.: Bencsik János – Orosz István. Tokaj, 1995.
[263] Sasvári L. 1984, 149; Bencsik J. 1993. 288.

diplomáciai politikájának köszönhetően az orosz cárok nemcsak megvásárolták a bort, hanem önálló szőlőültetvényekkel is rendelkeztek. 1729-ben azonban az új törvény megtiltotta idegen állampolgárok számára a szőlőingatlanok vásárlását. Megkerülésének egyik módját a zálogbirtokok jelentették, másikat pedig a Borvásárló Bizottság.

Tarcal népességének is külön színfoltját jelentették, a 18. század második felében a településen élt orosz családok, akik 1733-tól 1798-ig szervezték a tokaji borok oroszországi értékesítését. A közel 60 évi működés során Árva Ferenc szerint feltételezhető, hogy közülük többen le is telepedtek Tarcalon vagy Tokajban, ahonnan kiindultak a megvásárolt termékek Oroszország felé.[264]

A tokaji borral kapcsolatos gazdaságpolitika azonban nem segítette annak kereskedelmét. A tiltó, illetve a kereskedelmet nehezítő rendelkezések, a magas vám, illetve a változó politikai kapcsolatok ellehetetlenítették az amúgy is magas szállítási költségekkel terhelt bor oroszországi szállítását és értékesítését, illetve a Bizottság működését. Következményeként II. Péter cár megszüntette és tagjait hazarendelte.[265]

A hegyaljai bor kulturtörténetében szintén jelentős szerepe volt az északkeleti régióban letelepedő német közösségeknek. Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területén ma is jelentős német etnikumok élnek. Az első német csoportok a középkorban jelentek meg hazánkban. Kisebb számban a korai időtől kezdve jelen voltak Hegyalján,[266] és néha le is telepedtek. A 18. század folyamán királyi és magánföldesúri telepítések nyomán jelentek meg nagyobb közösségeik a hegyaljai településeken.[267] Itt kell megemlíteni II. Rákóczi Ferenc és Trautson János herceg nevét. 1750-ben Rátkára a Fekete-erdő vidékéről érkeztek sváb telepesek, akik identitásukban ma is őrzik német származásukat. A településre két hullámban és két területről sváb és frank telepesek érkeztek, amely Rátka jellegzetes sváb-frank tájszólását is eredményezte.[268] Hercegkút és Károlyfalva településeivel együtt az 1750-es években a Rákóczi javak egyik birtokosa Trautson János herceg volt, aki a német telepeseket Hegyaljára költöztette.

Az észak-magyarországi német telepítésű falvak közül Rátkáról rendelkezünk legtöbb adattal Balassa Iván és Lengyel Imre kutatásaiból. Érdekes jelenség, hogy

[264] Árva F. 1996, 76.; Bencsik J. 1993, Papp M. 1985.
[265] Pap M. 1985, 45-46.
[266] Árva F. 1996, 76–77.
[267] Barna G. 1985, 85.
[268] Uo

Tarcalon még a 20. században is számon tartottak egy utcát, melyet „sváb utcának” neveztek, annak ellenére, hogy a német lakosság mára teljesen asszimilálódott. Balassa Iván a német lakosság asszimilálódásának egyik lehetséges magyarázatát nyújtja azzal, hogy az eltérő német területekről érkező, „egymás nyelvjárását nem vagy csak alig értő telepesek gyakrabban és hamarabb homogenizálódtak nyelvileg a magyarságba, hiszen közvetítő nyelvként a magyart voltak kénytelenek használni.”[269] Ezt támasztja alá Barna Gábor Fegyvernek vizsgálata esetében is, ahol szintén hasonló folyamatok játszódtak le.[270]

Szintén a hegyaljai etnikai tájkép érdekes színfoltját jelentették a lengyelek, akikkel a 16. századtól kezdődően, mint fontos kereskedelmi partnerekkel gazdasági kapcsolat jött létre.[271]

Főként Bencsik János kutatásai irányultak a lengyel etnikumra. A 18. századi tállyai anyakönyvi kivonatokat vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy az addig főként kereskedőként Hegyalján megtelepedő lengyelek néhány településen már mint letelepedett polgárok szerepelnek. Ezek a források Tállyán viszonylag pontos számban mutatják a különböző lengyel településekről Hegyaljára érkező, majd letelepedő etnikumot.

A sokáig etnikai endogámiában élő tállyai lengyelek száma 1869-ben 112 háztartást jelentett. Az állami utasításra lebonyolított összeírás értelmezése alapján Bencsik arra a következtetésre jutott, hogy a feltehetőleg dél-galíciai területekről érkező lengyelek elsősorban szőlőmunkásokként, kapásokként érkeztek. Jelenlétükre Tállyán az első adatok 1854-ből maradtak fenn, ettől kezdve fordulnak elő a tállyai anyakönyvekben. „Úgy vélekednek, hogy rengeteg lengyel van Tállyán, de hogy kik lengyel származásúak, azt már nem tudják megmondani.” Az 1910-es népszámlálás alkalmával azonban már sokan nem vallották magukat lengyelnek. Tehát a fentebb említett etnikai endogámia ellenére mégis végbement a Tállyán letelepedő lengyelek asszimilálódása.[272] Feltételezhető, hogy migráció révén is csökkent számuk a településen.

[269] Uo.
[270] Barna G. 1985.
[271] Bencsik J. 1996, 335.
[272] Bencsik J. 1994.

Görög kápolna Tállyán

Ennél természetesen korábbi időtől nyomon követhető Hegyalján a lengyel etnikum jelenléte. A 17–18. század folyamán indult meg a lengyelek lassú déli irányú mozgása, melyet a 18. század második felében meggyorsított Lengyelország feldarabolása és a határok megváltozása, melynek eredményeként a galíciai lengyel parasztság Hegyalján munkát tudott vállalni. Emellett Tokajban a 18. század második felében előbb egy jelentős számú hadsereg, majd egy lengyel katonai egység tartózkodott huzamosabb ideig, a tokaji katonai „magazinum" őrzésére.

Említést kell tenni a ruszin, vagy nagyon sok néprajzi tanulmányban kárpátukránként megnevezett népcsoport észak-magyarországi és kis mértékben hegyaljai jelenlétéről is. A ruszin és szlovák közösségek a 15–16. század óta jelen vannak, mind a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megye, mind Szabolcs-Szatmár-Bereg megye területén, kisebb-nagyobb közösségekben.[273] Gyakran érkeztek Hegyaljára idényjelleggel, robot és bérmunka céljából a 16. századtól kezdődően. Emellett meghatározó volt a borfuvaroszásban való részvételük is. A lengyel kereskedők Hegyalján megvásárolt borait vitték Lengyelországba. [274]

Nagyobb csoportjaik főleg a török hadjáratok után jelentek meg, a magyar földesurak betelepítései révén, elsőként a törökök által megtizedelt területekre. Azonban bár Borsod-Abaúj-Zemplén megye területén is több közösségük ismert, a Zemplén vármegye területén kialakult telepek betelepülésének története tekintetében kevés információ áll rendelkezésre. A jelenlegi ismeretek szerint három hullámban, 1714-től kezdődően érkeznek, így utolsók között a Szerencs–Tokaj–Sárospatak vonal mentén fekvő hegyaljai településekre.

[273] Paládi-Kovács A. 1984, 129.
[274] Udvari I. 1988, 50–57.

Fényes Elek a járási becslések alapján *(IV. táblázat)*. 3000 körül becsülte az ukránok és 10.000 körül a görög katolikusok számát,. A görög katolikus vallást elfogadó népcsoportok elsősorban az ukrán, szlovák és magyar etnikum közül kerültek ki.[275]

A ruszinok létszámának meghatározásánál Paládi-Kovács Attila Bidermannt idézi, aki a görög katolikusok számából indult ki. Ez alapján jelentékeny számú ukrán kisebbséget feltételezett Tokaj, Bodrogkeresztúr, Olaszliszka, Zsadány, Tarcal, Mád, Tállya, Erdőbénye, Tolcsva, Szerencs, Bekecs, Mezőzombor, Monok stb. helységekben. Szerinte a 19. század közepére elmagyarosodtak, amely azonban a mai napig nem fejeződött be, főleg a kulturális és részben a teljes nyelvi hasonulás terén.[276]

IV. táblázat. Az ukránok és a görög katolikusok számaránya a történelmi Borsod, Abaúj és Zemplén megyékben, az 1840-es években[277]

	Abaúj	Borsod	Zemplén (déli rész)
Ukránok	14.772	8.000	~ 3.000
Görög katolikus	14.772	10.904	~ 10.000

A 19. század második felében a Hegyalján napszámosként dolgozó népesség etnikai összetétele is megváltozott. A szlovák és ruszin fuvarosok helyét fokozatosan a Nyírség, Rétköz és Bodrogköz napszámos zsellérei vették át, ameky a települések homogenizálódásához vezetett.[278]

[275] Sasvári L. 1984, 154.
[276] Paládi-Kovács A. 1984, 131–133
[277] Paládi-Kovács Attila (1973, 343.) adatai alapján közli: Sasvári L. 1984, 149.
[278] Takács P. 1994, 156; Árva F. 1996, 76.

Etnikai és vallási párhuzamok

A 19. századra vonatkozóan már jóval pontosabb adatok állnak rendelkezésre az egyes települések etnikai és vallási összetételére vonatkozóan, ahogy az alábbi, V. és VI. táblázat Tállya és Tarcal vallási megoszlását mutató adatsoraiból is látható.

V. táblázat. ***Tállya*** *lakosságának demográfiai változása és vallási összetétele a 18. század vége és 20. század eleje közötti időszakban*

	Összes népesség (fő)	Ebből				
		református	katolikus	zsidó	evangelikus	egyéb
1784/87	4388					
1828	5408	1641	3351	416		
1850	5240	900	3400	600	330	10
1900	3598	469	2629	259	196	45
1920	3927	483	2920	299	172	53
1980	2819					

VI. táblázat. ***Tarcal*** *lakosságának vallási összetétele az 1900-as népszámlálási adatok szerint*[279]

	Összes népesség (fő)	Ebből				
		református	katolikus	zsidó	görög katolikus	görögkeleti
1828	3127	1481	1428	218		
1900	3739	1682	1460	306	314	31

[279] Dobos I. 1971, 27; Nagy, L. 1828, 439

Ebben a században lengyel és orosz területekről, illetve kisebb mértékben Cseh- és Morvaországból, valamint Sziléziából érkeztek nagy számban Hegyaljára a zsidó közösségek.[280] Főleg a 19. század elején, Lengyelország harmadik felosztását követően növekedett dinamikusan a számuk.

Aranykoruk 1810-től a filoxéra vészig tartott. A kereskedelem megkerülhetetlen szereplőivé váltak. A görög kereskedők helyébe léptek, mint kocsmárosok, boltosok, borfelvásárlók és élelmiszerárusok.[281] Hosszú időn keresztül nagy fluktuáció jellemezte közösségeiket. Erre utal az is, hogy már a 18. századból fennmaradt az összeírások alapján nagyságuk: 1759-ben 585, 1770-ben már 895 zsidó élt Hegyalján, elsősorban Tolcsván és Mádon.[282] Ebben az időszakban már monopol szerepet töltöttek be a hegyaljai bor kereskedelmében.[283] Ennek ellenére csak a 19. század második felétől telepedtek le véglegesen a régióban.

A zsidóság száma pontosan ismert Tállya településén viszonylag korai időszaktól, a 19. század első harmadától kezdődően. Fényes Elek 1830-as adatai szerint az északkelet-magyarországi vármegyék közül Zemplénben volt a legmagasabb az arányszámuk, összesen 14,6 fő élt a megyében. Létszámuk növekedéséhez ugyanakkor nagymértékben hozzájárult, hogy 1840-ben alkotott törvény engedélyezte a zsidók városba költözését, amely korábban akárcsak a kereskedelemben számos tevékenység esetében tiltott volt számukra. A 19. században a lengyelekhez hasonlóan, a gyorsan polgárosodó zsidóság is asszimilálódott.[284]

Létszámuk pontosan leképezte a hegyaljai bor gazdasági szerepét és jelentőségét. Tállyán és Tarcalon a 18. század második felében viszonylag alacsony volt a számuk, ellentétben Tolcsva, Mád, Bodrogkeresztúr és Tokaj településeivel. Mádon ugyanakkor

[280] Csorba Cs. 1984, 24; Frisnyák S. 1997, 69.; Balassa I. 1991.
[281] Takács P. 1994, 155–156.
[282] Takács P. 1989.
[283] Frisnyák S. 1997, 71.
[284] Uo.

már az 1770-es években felépült a zsinagógájuk.[285] Az 1873-as kolera, valamint a filoxéra és az ezeket követő gazdasági összeomlás után számuk a korábbi 600 főről a századfordulóra 250–300 főre esett vissza.

A filoxérát követően számuk dinamikus csökkenésnek indult, amelyet csak részben csökkentett az I. világháború után a Felvidékről és Kárpátaljáról Hegyaljára bevándorlók száma.[286] Az időközben megszűnő regionális kapcsolatok azonban szintén a terület fellendülése, a stagnáló gazdasági helyezt pozitív irányban történő elmozdulása ellen hatottak.

Gazdasági szerepüket mutatják az általuk épített zsinagógák is. A 19. század közepén a Hegyaljai vagy Tokaji járás 13 mezővárosa közül 9-ben építettek zsinagógát (Erdőbénye, Bodrogkeresztúr, Olaszliszka, Mád, Tállya, Tarcal, Tokaj, Tolcsva, Mezőzombor).[287] Sátoraljaújhelyen a 18. század végén, 1795-ben Mádon, 1800 körül Tarcalon, 1812-ben Szerencsen, 1875 körül Olaszliszkán, 1890-ben Tokajban, 1896-ban Abaújszántón, 1906-ban Bodrogkeresztúron épült fel. Tállyán három zsinagógájuk állt, amelyeket később lebontottak, illetve átalakítottak. A legutolsó ezek közül 1890-ben épült.

A zsidó közösségek mind Tarcalon, mind Tállyán – a hegyaljai mezővárosokhoz hasonlóan – elsősorban a településközpontban vagy annak közelében telepedtek le. Szórványosan, a helyi lakossággal keveredve építkeztek, nem különültek el, bár a vallási előírások erőteljesen hozzájárultak elszigeteltségükhöz.[288]

Az 1850-es évek után elsősorban Tállyát, Abaújszántót és Bodrogkeresztúrt érintő drasztikus népességfogyások már a „hegyaljai szőlő- és borgazdaság, illetve a hegyaljai mezővárosok elmélyülő válságával magyarázhatók.”[289] Ezzel párhuzamosan a 20. század elejére nemcsak a települések népessége csökkent jelentősen, hanem egy erőteljes homogenizálódás is végbement a településeken.

[285] Kárpáti L. 1987; Árva F. 1996, 80; Bencsik J. 1994, 203.
[286] Frisnyák S. 1997, 73.
[287] Fényes E. 1844. 396–411
[288] Uo.
[289] Süli-Zakar I. s. d. 40.

VII. táblázat. Tállya nemzetiségi változásai, 1880 és 1910 között

	1880	1910
Magyar	3154	3581
Német	130	18
Szlovák	220	37
Rutén		1
Szerbhorvát		1
Egyéb		12
összesen	3668	3650

Virágkor a 18. században

A Rákóczi-szabadságharc utáni békés évtizedek és Rákóczi Ferenc rendeletei ismét lehetővé tették a gazdasági fejlődést. Ez a közel egy évszázad volt Hegyalja virágkora.[290] Az északkelet-magyarországi vármegyék 1784-es népszámlálási adatainak tükrében Zemplén a legnépesebb megyévé vált *(VI. táblázat).* A 16–17. század viharos eseményei és nehézségei ellenére a borászatban rejlő gazdasági potenciál megteremtette annak lehetőségét, hogy a 18. században olyan fejlődés menjen végbe, amely újabb népességnövekedési hullámot eredményezett Zemplén vármegyében. A nyugodt időszak, a fejlődés lehetősége azonban mégsem hozott minden esetben fellendülést, ahogy azt Tállya példája is mutatja.

Bár pontos adatok nem állnak rendelkezésre a 17–18. században bekövetkezett etnikai változásokra vonatkozóan, a demográfiai adatok a gazdaság erősödését tükrözik. Az 1600-as évek elején Tarcal szinte teljesen kipusztult a török, majd a Bocskay-felkelés következtében garázdálkodó hadak dúlásai miatt. Az 1500-as évek eleje és 1700-as évek vége közötti két évszázadban ugyanakkor Tállyán a lakosság 3,5-szeres, míg Tarcalon az 1517-es és 1784-es adatok alapján 7,6-szoros demográfiai növekedés volt megfigyelhető. II. József korában a hegyaljai települések között az egyik legnépesebb Tállya volt, amely Orosz István vizsgálatai szerint a legsűrűbben lakott térség volt.[291] Ezt követően azonban a két település élete egymástól teljesen eltérő irányban folytatódott tovább.

[290] Orosz I. 1998, 36.
[291] Orosz I. 1984.

Mindkét településen rendelkezésre álló 1784-es adatokat bázisnak tekintve, 1910-re Tállyán 17%-os csökkenés, Tarcalon 38%-os növekedés figyelhető meg. Az utóbbi esetében a demográfiai emelkedés a belső migráció és kevésbé a természetes szaporulat eredménye volt. Mindemellett meg kell említeni, hogy Hegyalját mindig magas fluktuáció jellemezte.[292] Tállya esetében még az 1800-as évek első évtizedeiben jelentkező demográfiai tetőpont idején is magas volt ez a jelenség. Ha kisebb léptékben vizsgáljuk a két település demográfiai adatait, a 18. század közepétől mindkét településen egyenletes növekedés indult meg, amely 1828-ban érte el csúcspontját.

Tállyán a század eleje a fejlődés időszaka volt, viszonylag állandó lakossággal. A szőlőültetvények jelentős része extraneusoké volt. Dr. Takács Péter által feldolgozott adólajstromok egy gazdag város társadalmát mutatják.[293]

Mindez pár évvel később a háborúkat követő kolerajárvány következményeként drasztikus zuhanásba vált. Mindkét településen az 1784/87-es népszámlálási adatok alá esik a lakosság száma, 1863-ra érve el a mélypontot. Mielőtt Hegyalja kiheverhette volna a lakosság csökkenését a 19. század utolsó harmadában a filoxéravész olyan következményekkel járt, amely a 20. század elejére új társadalmi és gazdasági körülményeket teremtett, hosszan tartó hatást fejtetve ki a bortermelő rétegek gazdasági attitűdjeire

A változások során a korábban a kereskedelemben aktívan részt vevő nemesség teljes passzivitásba fordulást. „A régen kereskedő nemesek belesüllyedtek valami ernyedt közönybe s mintha belefáradtak volna elődeik odaadó, szervező és vállalkozó munkájába, egyszerre abba hagyták az aktív kereskedelmet, e helyett helyükbe várták […] a kereskedőket” – írja Komoróczy, majd folytatja: „a vállalkozástól való irtózás és a

[292] Takács P. 1994, 143.
[293] Takács P. 1994, 145.

várakozás pszichózisa vett erőt a lelkeken, s ez a pszichózis ráfeküdt az egész hegyaljai termelésre."[294]

Ugynakkor míg Tarcal a 19. század végére ismét eléri a század első harmadában mért lakosságszámot, addig Tállya egy minimális növekedéstől eltekintve fokozatosan csökkenő értékeket mutat, amelynek eredményeként a századfordulóra Tarcal lakossága meghaladja Tállyáét. Tállyán ezek az arányok negatív előjellel írhatók le. A század közepén, még a filoxéra vész előtt 23%-os népességcsökkenés indult meg, amely 1869 után a következő 11 évben, majd 1890 és 1910 közötti években 9-9%-os csökkenésben folytatódott.

Tállya demográfiai viszonyainak alakulása ugyanakkor nem egyedülálló Hegyalja déli mikrorégiójában. Hasonlóan drasztikus népességcsökkenésnek lehetünk tanúi Mád esetében is, ahol 1910 és 1920 között egy még erőteljesebb népességfogyás figyelhető meg.

Tállya gyorsan fogyó népességének okait Bencsik János a város vonzáskörzetének apadásával, a Tokaj–Tállya–Kassa kereskedelmi útvonalnak a Miskolc–Szikszó–Kassa útvonalra való áthelyeződésével, valamint a Tállyát későn elérő vasút kiépítésével magyarázza.[295] Tállya és Mád demográfiai adatsoraiban látható csökkenés mutatja annak a kereskedelmi útnak a jelentőségét, amely észak felé a bor útját jelezte. Takács Péter a tállyaiak túladóztatását, illetve a mezővárosi rang elvesztését is olyan tényezőnek tekintette, amely a 19. század második felében nagymértékben hozzájárulhatott a fejlődés megtorpanásához.[296] Mindezek együttesen a település fokozatos szegényedését és a vele együtt meginduló migráció erősödését mutatják.

Ezeken a településeken majdnem kétszer nagyobb népesség koncentrálódott, mint a jelenleg régióközpontnak számító Tokaj vagy Sárospatak településein. A kereskedelmi útvonalak átrendeződésével azonban Tokaj dinamikus növekedésnek indult, a 19. századra a térség legnépesebb településévé vált.[297]

Bencsik János által feldolgozott adatok alapján Tarcalon és Tokajban *(XIV. táblázat, Függelék)* folyamatos fejlődés és a lakosság növekedése, míg az összes többi településen egy ellentétes irányú tendencia volt jellemző. Tarcalon 1850 és 1869 között közel 17%, Tokajban 43%-os demográfiai növekedés figyelhető meg. Ezt a fejlődési irányt

[294] Komoróczy Gy. 1944, 127.
[295] Bencsik J. 1994, 199.
[296] Takács P. 1994, 149; Bencsik J. 1994, 198.
[297] Benccsik J. 1994, 199.

a század második felében is tartotta Tarcal, 1869 és 1880 között ugyan csak 0,5%-os, 1890 és 1910 között azonban már 30%-os emelkedéssel. Tarcalon lendületes, majd 1880-as években némileg stagnáló és utána ismét robbanásszerűen növekedő és fejlődő tendencia jelentkezett, hol Tokajt követve, hol megelőzve azt.

A stagnáló vagy csökkenő periódusok ellenére Tokaj-Hegyja gazdaságilag fejlett, népes régió képét mutatja. „Viszonylag kis területen a népes mezővárosok összefüggő füzérét találjuk”[298], melyek az ország legnépesebb városai közé tartoznak. A lakosság számának jelentős emelkedése nem a belső szaporodásnak köszönhető. A 18. század első felében Hegyalján végigpusztító pestis miatt feltételezhető, hogy az 1784-ben megfigyelhető magas lélekszám elsődlegesen a *migráció* eredményének tekinthető. A néprajzi kutatások kimutatták, hogy Tokaj-Hegyalja a 18–19. században számos etnikum számára jelentett sajátos gyűjtőmedencét a régió a gazdasági fejlettsége és a mezőgazdaság magas munkaerőforrás-igénye révén *(XIV. táblázat).*

[298] Tállya (4388), Mád (3475), Tokaj (2942), Tarcal (2756), Tolcsva (2210), Sátoraljaújhely (4023) és Sárospatak (2686). Süli-Zakar I. 36.

I. diagram. Tarcal és Tállya népességváltozásának alakulása 1784 és 1970 között

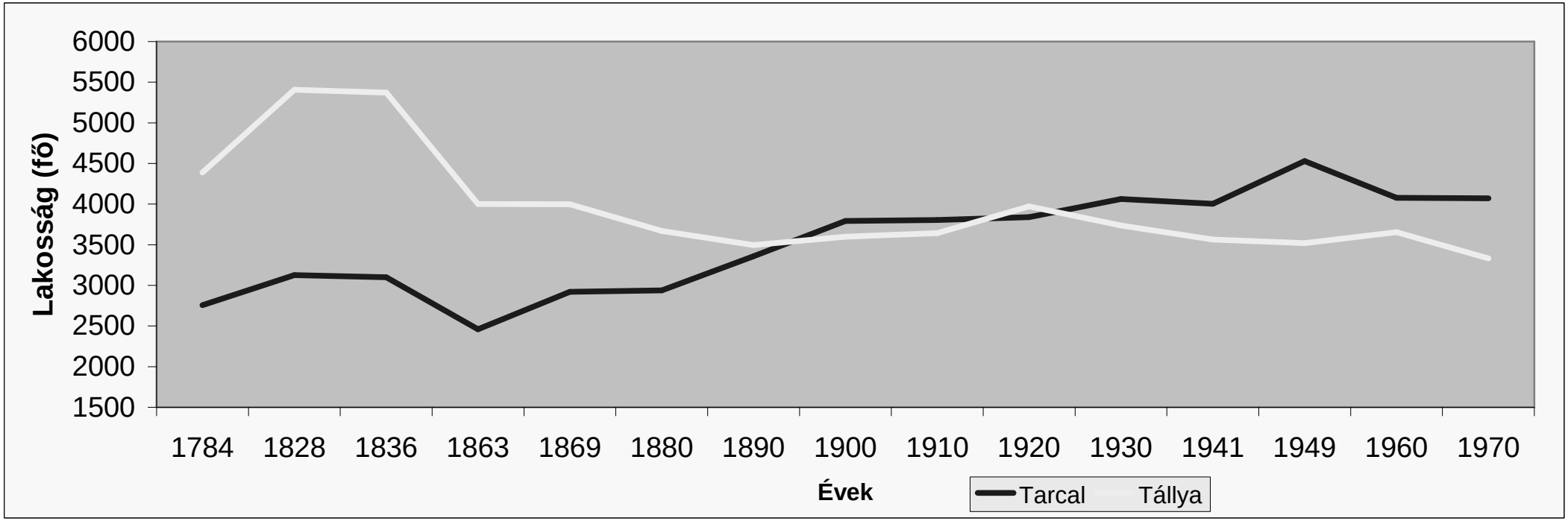

A filoxéravész társadalmi következményei

A század végén 15 év alatt a filoxéra majdnem teljesen kipusztította Hegyalja területéről a szőlőt. 300 000 kh szőlőültetvény pusztult el, vagy vált elhanyagolttá. A filoxérát követően eltűnt a munka- és gazdasági erő akkumulálódása. A szőlőtermesztésből vagy borkészítésből élők jelentős része tönkrement és sokan eladták földjüket.[299] A gazdasági válságot gyakran belső vagy amerikai migrációval igyekeztek megoldani, amelynek során „[…] a munkabíró lakosságnak kétharmada hagyta el az országot és próbált szerencsét Amerikában."[300]

A hegyaljai szőlőtermesztés a századforduló után kezdett ismét lábra állni. Azoknak a gazdáknak, akik belevágtak a szőlőrekonstrukcióba, már új szőlőtermesztési módszereket kellett alkalmazniuk. 1898-ban alapították meg egy kormányrendelettel a Szőlészeti Kísérleti Állomást, azzal a céllal, hogy egyrészt kutatásokkal, másrészt szaktanácsadással, tanfolyamokkal segítette a termelőket.[301] A filoxéra idején a tarcali Vincellérképző Intézet telepén, és a Királyszőlőben megindult az amerikai alanyba oltott szőlő telepítése. Ezzel az eljárással a filoxérának ellenálló szőlő honosodott meg Hegyalján. Az 1887-ben megjelenő új technológia pár évvel később Dr. Bártfai Szabó Gyula kezdeményezésére gyorsan elterjedt egész Hegyalján.[302]

Ebben az időszakban vált a leggyakoribb két szőlőfajtává a furmint és hárslevelű, a szőlő egyenes, kordonos ültetése, a kopaszfejes metszés helyett pedig a rövidcsapos váltómetszés. A leglátványosabb változást az ültetvények elhelyezkedése mutatta. A magasabban fekvő, nehezebben megközelíthető és megművelhető hegyoldalakról lejjebb, a hegyek szoknyájára kerültek, a szőlőt pedig sorba, nagyobb sor- és tőtávolságra ültették.[303] A szőlőtermesztés mellett, a borkészítésben is változások mentek végbe. A máslás, fordítás és a lőre fokozatosan háttérbe szorult.

A szőlőtermesztés és borkészítés mellett a társadalom terén is változások indultak meg. Egyre több társadalmi szerveződés (egyesületek, szövetkezetek, vállalkozások, hegyközségek) jelent meg az értékesítés és érdekképviselet erősítésére, vagy épp a gazdák szakmai segítésére..

---

[299] Dobos I. 1971, 26.
[300] Dobos I. 1971, 27.
[301] Mallár I. 1999, 60.
[302] Dr. Boros L., Dr. Dobány Z., Horváth K., 1994, 277–279; Pap M. 1985, 52–54.
[303] Pap M. 1985, 24.

Európában a 19. század első harmadában, Angliában jelent meg a közös anyagi és szellemi tőke befektetése révén megvalósuló gazdasági kollektív cselekvés első, a fogyasztás szervezésére irányuló szövetkezési formája. Rövid időn belül Európa több országában is hasonló szervezetek és a szövetkezetek újabb típusai születtek.[304] Megalakításukat a termelők piacon való megjelenésének ellehetetlenülése, a külföldi termékekkel szembeni versenyképesség csökkenése, illetve az új birtokosok tapasztalathiánya ösztönözte.[305]

A szövetkezetek hamarosan Magyarországon is feltűntek. Alapításukat Hegyalján jellemzően a szőlőtermesztés és bortermelés, illetve az értékesítés körüli, a 18-19. században jelentkező gazdasági nehézségek motiválták. A kivitelt ellehetetlenítő bel- és külpolitikai események következtében a 18. században mind nyugati, mind keleti irányban jelentősen csökkent az export. A piacok elvesztése, a nemesség érdektelensége, a kereskedelemben részt vevő görög, örmény és zsidó kereskedők profitorientált gazdasági magatartása a 19. század elejére komoly nehézségeket okozott Tokaj-Hegyalja borászatában.[306] Bár a Zemplén vármegye által felállított bizottság az 1825-27-es országgyűlésen több, a kereskedelmet és a borászatot fellendítő kérelmet is előterjesztett, azok végül mégsem emelkedtek törvényi szintre. Húsz évvel később az 1848-as szabadságharc után pedig nemcsak a termelés szűnt meg szinte teljesen, hanem az abszolutisztikus kormány is igyekezett minden területen ellehetetleníteni az összefogás és együttműködés különböző megnyilvánulási formáit.

Az első szövetkezeteket Magyarországon a nyugat-európai szövetkezetekkel, illetve egyesületekkel közel egy időben alapították. Önsegélyező, hitelező, majd később fogyasztási, értékesítő és beszerző célkitűzések mentén szerveződtek. Típusai közül legutolsóként, a 19. század végén jelentek meg a mezőgazdasági termelési szövetkezetek. Intézményesülésük az 1875. évi XXXVII. törvénnyel vette kezdetét, amely először szabályozta azok létrehozását és működését. A rendelettel jelentősen felgyorsult elterjedésük, és megnőtt a szerepük.[307]

Közel egyszerre kezdtek országos és regionális szinten is szövetkezetek alakulni. Hegyalján elsőként az Országos Központi Hitelszövetkezet tagjaként a Tokajhegyaljai Szőlősgazdák Pinceszövetkezete alakult meg, majd ezt követte 1883-ban a Magyar

[304] Győrfi, D. 2007, 144–145.; Simon S. 2007; Somai J. 2007; Hunyadi A. 2007.
[305] Győrfi, D. 2007, 145.
[306] Pap M. 1985, 46–48.
[307] Simon S. 2001, 21.

Bortermelők Országos Szövetkezete. Annak ellenére, hogy már a 19. század utolsó harmadában megalakultak az első gazdasági társulások és szövetkezetek, jelentőségük a 20. század elejétől erősödött. Az 1920-as években tettek szert növekvő szerepre a közös földhasznosításra szerveződött földbérlő, gépjavító vagy pinceszövetkezetek, illetve ezekben az évtizedekben vált meghatározó gazdasági szereplővé a közös értékesítésre épülő, 1898-ban alapított „Hangya" Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet is.

A 20. század elején további, a hegyaljai borászatot és értékesítést segítő szövetkezeti koncepciók keletkeztek, miközben újabb szervezetek jöttek létre. Liptai Albert már 1909-ben kidolgozott Hegyaljára egy állami felügyelet alatt álló tizenkét pinceszövetkezetet összefogó szervezetre vonatkozó tervet. Tényleges megvalósítására 5 évvel később, 1914-ben került sor, amikor felépült a Sátoraljaújhelyi magyar királyi állami közpince. A jelentős tárolókapacitással rendelkező pincében 11500 hektoliter bort tárolhattak bérben azok a termelők, akik számára nem állt rendelkezésre a megfelelő termelési eszköz és infrastruktúra.[308]

Az első világháború utáni drasztikus gazdasági, társadalmi és politikai változásokkal a társadalom és az egyes szervezetek is átalakulásra kényszerültek, alkalmazkodniuk kellett az új körülményekhez. A Hangya, a mögötte levő társadalmi bázisnak, illetve gazdasági, politikai tőkének köszönhetően sikeresen folytatta tovább működését. Ez az alap a vele kapcsolatban álló szervezetek számára is védelmet nyújtott.

Az I. világháború újabb súlyos megrázkódtatást jelentett Hegyaljának. Míg a filoxéra a termelés átalakulását, a világháború gazdasági és termelési változásokat vont maga után. A Szőlészeti és Borászati Felügyelőség a megtermelt borok termelésének és értékesítésének céljával alakult meg, majd 1918-ban a Hangya támogatásával a Hegyaljai Bortermelők Szövetsége, több más országos feladatokat ellátó részvénytársaság mellett.[309]

A szövetkezetek létrehozásának következő időszaka Tokaj-Hegyalján a 1930-as évekre tehető. 1931-ben jött létre a Tokaj-hegyaljai Bortermelők Pinceszövetkezete, 1936-ban pedig a Magyar Szőlősgazdák Országos Borértékesítő Szövetkezete (MASZOBSZ). Végül annak részeként, a Magyar Mezőgazdák Szövetkezetének és a Hangya Szövetkezet bevonásával, 1938-ban megalakult a Magyar Hegyvidéki Bortermelők Értékesítő Szövetkezete (MEGA).[310]

[308] Dr. Kováts D. 1986, 91.
[309] *Hangya* 1923. 17.
[310] Pap M. 1985. 54.

Az egyre szélesebb körű törvényi szabályozás során a korábban a tagok által önkéntesen létrehozott szervezetek mindjobban intézményesültek és centralizálódtak, gyakran nagyobb hálózatokba tagolódtak.[311] A tőke és a szakértelem hiánya szintén gyakran vezetett a kisebb szövetkezetek felbomlásához, vagy azoknak nagyobb országos szervezetekbe történő integrálódásához.

A társadalmi-gazdasági átalakulások következtében a termelők élet- és munkafeltételei, illetve a termelők köre is állandó változásban volt. A kereskedelemi, értékesítési és időközönként a termelési szaktudás hiánya a politikai, gazdasági változásokkal rendszeresen megjelent a mezőgazdaságban. Bár ezt a társulások, szövetkezetek, egyesületek előadások tartásával, ismeretterjesztő anyagok kiadásával igyekeztek csökkenteni, azok azonban csak hosszú távon éreztették volna hatásukat.

A szőlő- és bortermesztésben a 20. században már egyre inkább a politikai események szerepe vált meghatározóvá. A szocialisztikus eszmerendszer a szövetkezeteket állami intézkedésekkel próbálta erősíteni. Ezt mutatja a Hangya szövetkezet is, amely erőteljes politikai alapokon, nagy gazdasági tőkével jött létre, majd sorra hívta életre az egyes gazdasági területek koordinálására a gazdasági társaságokat, szervezeteket, miközben egyre nagyobb társadalmi bázisra tett szert.

A világháborúval határok megváltozása komoly negatív hatást fejtett ki a hegyaljai bor külföldi exportjára. A borok fő piaca a trianoni békekötés előtt Galícia volt, *„minden nehézség nélkül helyezhette el ott Tokajhegyalja bortermésének háromnegyedét. Ma ez megszűnt. És hiába van Lengyelországgal kereskedelmi szerződésünk, a lengyel kormány intézkedései egyenesen lehetetlenné teszik Lengyelországba való kivitelünket.”*[312] Az 1930-as években a mesterséges elzárkózás, a különböző gátló intézkedések a tokaji bor külföldi piacra juttatását szinte teljesen ellehetetlenítették.

A két világháború közötti időszakban a rendeletek ellenére a termelők komoly értékesítési és termelési nehézségekkel küzdenek: *„Tokajhegyalja helyzete ma már tarthatatlan: a borok a termelők pincéiben feküsznek, a szőlősgazdák már teljesen kimerültek…”*[313] A nehézségek miatt a bortermelők, és a Hegyközségi Tanács a

[311] Magyar Néprajz VIII. 2004.
[312] BAZML. IX.255. 199/1932
[313] BAZML. IX.255. 199/1932

borértékesítés legkisebb mennyiségének 25 literről 5 literre történő csökkentésével próbálta a belföldi kereskedelmet élénkíteni.

A két világháború közötti időre számos néhai mezőváros elmaradott, szegény faluvá süllyedt. Mindez nemcsak a növénykultúra ideiglenes visszaszorulásával járt, hanem Hegyalja lakosságának létalapját roppantotta meg.[314] A szőlő- és borkultúrával összefüggő teljes gazdasági és társadalmi szféra érintett volt: kereskedők, kézművesek, iparosok, pincevájók stb. kerültek csődbe vagy a csőd szélére. A kizárólag szőlőművelésre berendezkedett vidékeken így a lakosság jelentős része (napszámosok, kapások, csőszök, vincellérek, borkereskedők, hordókészítők) el- vagy kivándorolt. *„Nem faluk vagy vidékek, hanem országrészek mentek a filoxéra miatt tönkre, és az utolsó karóból vándorbotot, a présházi kötényből vándortarisznyát készítve indultak neki az új világnak”* – olvasható egy kortárs beszámolójában.[315]

Az egyik legszembetűnőbb változás a két vizsgált település esetében, a 19. század végén, 20. század elején a gazdasági szerepek, helyzet felcserélődése. Miközben Tállya lakossága csökken, Tarcal növekszik és a 20. század első harmadában megelőzi Tállyát. Bár etnikai változások a 20. században már nem jutnak szerephez, a belső migráció továbbra is jelen van a településeken. A szövetkezetek működtetéséhez mindinkább szakképzett szakembereket vesznek fel, akik nemcsak ideiglenesen telepednek le, hanem saját szőlőültetvényeket vásárolva a települések lakosaivá, gyakran prominens tagjaivá válnak.

[314] Takács P. 1994, 153.
[315] Burucs K. 1998, 59.

IV.

Gazdasági struktúraváltás a II. világháborút követően

A világháborút követően az új politikai ideológia társadalmi és gazdasági szemlélet- és struktúraváltást indított. Rendeletek sorával törekedtek az I. világháború óta nehéz helyzetben levő, elöregedő és rossz állapotban levő szőlőültetvényeket működőképessé tenni. Az ezzel párhuzamosan meginduló politikai átalakulás nyomán ugyanakkor alapjaiban szervezték át a hegyaljai szőlőművelést és gazdasági struktúrát. Először a földosztások és begyűjtés, majd a kollektivizálás és a termelőszövetkezetek kötelező megalakítása hozta nehéz helyzetbe a gazdaságot.

A szocializmus időszakában a szőlőművelést és borkészítést a régióban élő szokások, hagyományok és korábbi törvényi rendeletek majdnem teljes figyelembe vétele nélkül, drasztikusan megváltoztatták. Egy teljes generáció nőtt fel és vált a szőlőtermesztésben és borászatban aktív szereplővé úgy, hogy a korábbi évszázadok során kialakult borkultúra és gazdasági mechanizmusok csak a legminimálisabb mértékben érvényesülhettek. Talán még ennél is jelentősebb következménye az erőltetett közös cselekvéssel, az egyéni tulajdon visszaszorításával és a mennyiségi követelményekkel jelentkezett. A közös kezelésben levő szőlőtőkék termőre fordítása azok kihasználásával valósult meg, miközben folyamatosan romlott az állapotuk. A központi politikai ideológia a gazdákat a ’minél rövidebb idő alatt minél nagyobb termésmennyiség’ elérésére ösztönözte. Olyan mértékben átalakult Tokaj-Hegyalja szőlőtermesztése és borászata, amely még ma is jelentős mértékben determinálja a termelésben jelen levő szereplők gazdasági cselekvéseit.

A szocialista gazdasági mechanizmusokra reflektálva ment végbe az 1990-es években az új piaci és gazdasági viszonyokba történő integrálódás, bizonyos elemeinek megőrzése vagy épp teljes elutasításuk formájában. Hatása alól nem tudták kivonni magukat a hazai gazdasági szereplők, mint ahogy a megjelenő külföldi befektetőknek is

szembesülniük kellett a rögzült gazdasági attitűdök nyilvánvaló vagy látens továbbélésével.

Következményei épp abból adódóan váltak rendkívüli mértékben komollyá, mert szinte teljes mértékben felszámolták az évszázadok során kialakult gazdasági szerveződési formákat és működési jellemzőket, figyelmen kívül hagyták az egyéni döntéshozást és a régió társadalmi-, kulturális jellemzőit. Fennállásának időtartama és az ezen időszak alatt bekövetkezett változások mindazonáltal lehetetlenné tették a világháború előtti gazdasági mechanizmusok felélesztését. Így például a hegyközségek újbóli megszervezése, illetve a hagyományok szerepének ismételt növekedése is csak változtatásokkal tudott az új gazdasági struktúrához alkalmazkodni.

Eric Wolf az antropológiai kutatásokban már 1968-ban hangsúlyozta, figyelmet kell fordítani a történelemre, amely választ adhat arra a kérdésre, hogyan jött létre „a modern világ társadalmi rendszere".[316] A hegyaljai, illetve a sajátosan Tarcal és Tállya életét irányító társadalmi és gazdasági folyamatok történelmi áttekintése hozzájárul a jelenlegi egyéni és kollektív cselekvésben megmutatkozó gazdasági attitűdök értelmezéséhez. A fejezetben ezen, politikailag szervezett, a szabad piac törvényszerűségeit teljes mértékben felszámoló, felülről szervezett és központilag irányított gazdasági struktúra kerül bemutatásra, a két településen lezajlott folyamatok tükrében.

Földosztások

1945-ben a föld nélküli és kevés földdel rendelkező parasztok által életre hívott földigénylő bizottságok az elhagyott nagybirtokok felosztását tűzték ki célul. 1945 márciusában az Ideiglenes Nemzeti Kormány fogadta ezt el rendeletben, kiegészítve azzal, hogy a nyilas és egyéb fasiszta vezetőktől, háborús bűnösöktől teljes egészében, az 1000 kat. holdat birtokló gazdáktól az efölötti földbirtokokat el kell kobozni. Ezek a földterületek váltak a földosztó bizottságok működésének alapjává, amelynek szétosztásával gazdasági cselédeket, napszámosokat, törpebirtokosokat és nagycsaládos földművelőket juttattak földhöz, az 1945. évi VI. törvénycikk nyomán.

A földosztás ideológiáját az a nézet vezérelte, mely szerint *„a feudális nagybirtokrendszer megszüntetése biztosítja az ország demokratikus átalakulását és jövő*

[316] Wolf, E. 1995.

fejlődését, a földesúri birtokok parasztkézre adása megnyitja a politikai, társadalmi, gazdasági és szellemi felemelkedés útját, az évszázadok óta elnyomott magyar parasztság előtt."[317] A törvény nyomán országosan 3.258.738 katasztrális holdat osztottak szét 642.342 fő között, átlagosan 5,1 katasztrális holdhoz juttatva az igénylőket. Tállyán ennek során 1945-ben közel 50 igénylő jutott földhöz.[318]

Tarcalon az első jelentősebb, a földbirtoklást átrendező intézkedésre még a huszas évek elején került sor. 250 kat. hold 220 hadirokkant közötti szétosztásával[319] az 1930-as évek népszámlálási adatai szerint a teljes lakosságnak (4063 fő) már közel 9%-a rendelkezett földbirtokkal. Az 1945 utáni földosztások a ma is fennálló gazdasági helyzet kialakulásához, majd az új politikai-ideológiai és társadalmi berendezkedéssel annak konzerválásához vezettek. A rendelkezés következtében bár megduplázódott a szőlőültetvénnyel rendelkező gazdák száma, a kis területnagyság dominált.

1948-ban kezdte el a Tokaj-hegyaljai Hegyközségi Tanács újjászervezni a hegyközségeket. Előkészítéseként felmérték a korábbi szervezeteket, azok aktuális állapotát, szervezettségét, illetve az egyes hegyközségekhez tartozó tagok számát és az ültetvények nagyságát. Az új számsorok már a földosztások utáni megváltozott állapotokat mutatják. *(VIII. táblázat és II. diagram)* Eszerint Tokaj-Hegyalján 8540 hegyközségi tagot vettek nyilvántartásba. Közülük 87% fél hektárnál, 96%-a 1,5 hektárnál kisebb, 9%-a fél és másfél hektár közötti, 3%-a másfél és 5,76 hektár közötti ültetvényen gazdálkodott és mindössze a birtokosok egy százaléka rendelkezett 5,76 hektárnál nagyobb szőlőültetvénnyel.

VIII. táblázat: A Tokaj-hegyaljai községek szőlőterületéről készült kimutatás 1948-ban[320]

	0,576 ha -ig	0,576-1,5 ha	1,5-5,76 ha	5,76 ha felett
BAZM	7489	770	218	63
Tállya	566	176	98	18
Tarcal	407	98	43	5

[317] 1945. évi VI. tv. a nagybirtokrendszer megszüntetése és a földmíves nép földhöz juttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről. 1. §
[318] Dr. Boros L., Dr. Dobány Z., Horváth K., 1994, 286–287.
[319] Dobos I. 1971, 28–29.
[320] BAZML. IX. 252. I. 20/1948 (A táblázatban a katasztrális holdban megadott adatok az összehasonlítási alap miatt hektárban kerültek kiszámításra.)

II. diagram: A Tokaj-hegyaljai községek szőlőterületéről készült kimutatás 1948-ban[321]

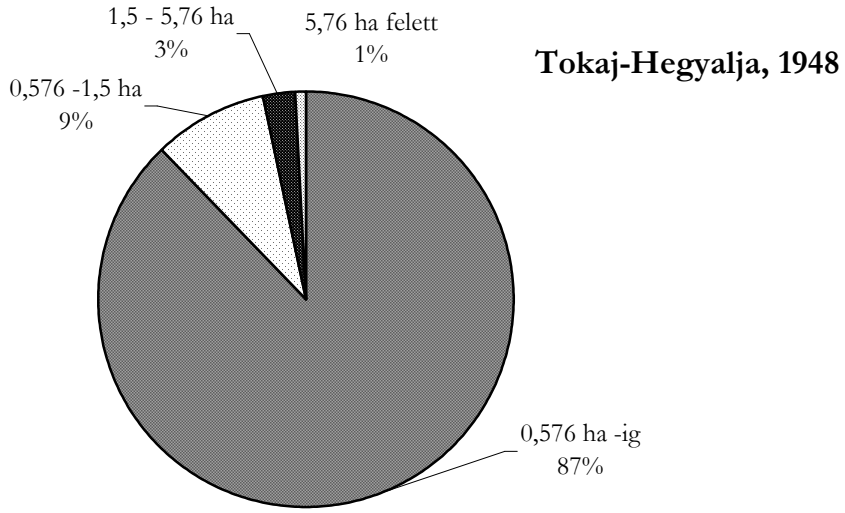

A megyei adatokhoz viszonyítva Tarcalon valamivel kevesebben birtokoltak fél hektárnál kisebb ültetvényt. 725 kataszrális holdnyi (körülbelül 413 hektárnyi) szőlőültetvényen 553 birtok volt, melynek 73%-a fél hektár alatti, 91%-a 1,5 ha alatti ültetvénynagyságú terület. Tállyán közel kétszer annyi bejegyzett hegyközségi tag volt, mint Tarcalon. 1948-ban a hegyközség összesen 1118 tagot számlált, amelyből 855 fő foglalkozott szőlőtermesztéssel 1146 holdnyi területen. Ez átlagosan 1,3 hold nagyságú szőlőültetvény-nagyságot jelentett. A megyei és tarcali adatokhoz képest Tállyán nagyobb átlagos ültetvénynagyság dominált. A birtokosok mindössze 66%-a rendelkezett 0,5 és 87%-a 1,5 hektárnál kisebb szőlőterülettel.

[321] BAZML. IX. 252. I. 20/1948 (A táblázatban a kataszrális holdban megadott adatok az összehasonlítási alap miatt hektárban kerültek kiszámításra.)

III. diagram: Tarcal hegyközség szőlőterületéről készült kimutatás 1948-ban[322]

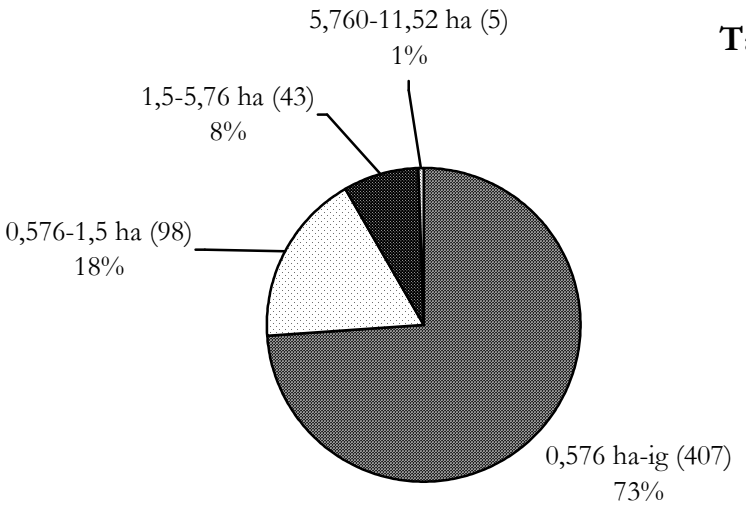

IV. diagram. Tállya község szőlőterületéről készült kimutatás 1948-ban[323]

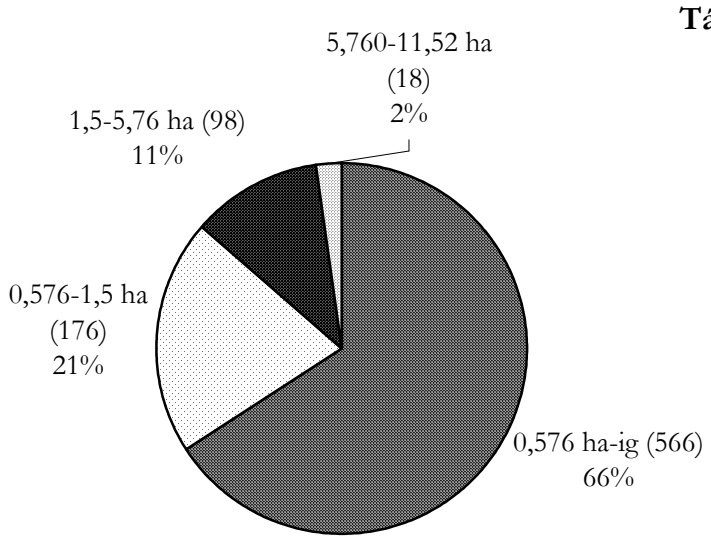

A földosztás önmagában még nem volt elegendő a cél eléréséhez, a gazdasági felemelkedés elindításához. Akadályozta ezt a háború során súlyos károkat szenvedett szőlőültetvények állapota, a széthullott gazdasági struktúra, a megfelelő termeléshez szükséges anyagi eszközök, a növényvédelem és egyéb védekező munkák és legfőképp a szaktudás hiánya. Gyakoriak voltak a lopások,[324] a szőlőnek, mustnak, gyümölcsnek

[322] IX. 252. I. 20/1948 (A táblázatban a katasztrális holdban megadott adatok az összehasonlítási alap miatt hektárban kerültek kiszámításra, a holdban kiszámított diagram a függelékben látható.)
[323] BAZML IX. 252. I. 20/1948 (A táblázatban a katasztrális holdban megadott adatok az összehasonlítási alap miatt hektárban kerültek kiszámításra, a holdban kiszámított diagram a függelékben látható.)
[324] BAZML IX.252. 1.19/1948. melléklet

zölden, lábon való értékesítése, mint ahogy magas volt a parlagon heverő, kihasználatlan területek nagysága is.[325] Tovább nehezítette a helyzetet, hogy az 1-5 holdat (0,576-1,5 hektár nagyságú ültetvényt) birtokló gazdák nem rendelkeztek befektethető tőkével, amely a korszerűsítéshez vagy a tőkék kihasználása nélküli gazdálkodáshoz elengedhetetlen lett volna, hiszen gyakran még a megélhetés sem volt biztosított. Mégis rögzült a hegyaljai hegyközségek kisparcellájú birtokstruktúrája, amelyeknek életben maradását a megalakuló állami vállalatok és termelőszövetkezetek tették lehetővé.

Centralizáció és a gazdasági nehézségek – megoldási alternatívák

Bár 1945 után a megnövekedett számú önálló kisbirtokok strukturálták Tokaj-Hegyalját, a 20. század második felében az ország és a gazdaság legfőbb meghatározója mégis a centralizáltság lett. A tervgazdaság időszakában nemcsak tulajdonosa lett az állam a termelési eszközöknek, hanem meghatározó szerepre tett szert a termelés, értékesítés folyamatában az életrehívott termelőszövetkezeteken keresztül. Központi tervekben határozta meg a megtermelendő áruk és szolgáltatások fajtáit, mennyiségét, azok elosztási csatornáit, akárcsak a források esetében, az egyes gazdasági egységek között.

A centralizált, ún. direkt tervutasításos rendszert a földosztásokkal egyidőben, 1946-tól kezdték kiépíteni az államosítások megindításával. Ennek érdekében 1947-ben felállították az Országos Tervhivatalt, amely három, illetve ötéves terveket dolgozott ki a népgazdasági célkitűzések megvalósítására. Az Országos Tervhivatal irányító szervként meghatározta a termelés és közületi gazdálkodás irányait. Ezeket a számadatokat és szempontokat a szakminisztériumok felé továbbította, rájuk bízva az irányelvekhez tartozó költségvetés kidolgozását. A tervekben a termelési feladatokat központilag, tervszámokra lebontva határozták meg, miközben arról is döntést hoztak, hogy a termeléshez szükséges eszközöket és anyagokat honnan, milyen formában és mennyiségben szerezzék be; meghatározták azok elosztását, a termeléshez szükséges munkahelyek számát és ezzel együtt a béreket is.

Az első hároméves terv az újjáépítésről, a háborús pusztítások okozta károk helyreállításáról szólt. Tokaj-Hegyalján legfontosabb feladatként, a tőkeállomány pusztulásával keletkező hiány pótlása, a termőképesség emelése, illetve a permetezés

[325] BAZML. IX. 252. 47/1947, IX.252. 15/1948. melléklet

eredményesebbé, hatásosabbá tételével vette kezdetét.[326] A szőlőültetvények 25-50%-ban hevertek parlagon. Minél hamarabb termővé fordításával a lakosság jelentős részének lehetett ismét munkát adni. A Hegyközségi Tanács szerint Hegyalján levő 10-12.000 katasztrális holdnyi szőlőültetvény és gyümölcsös megműveléséhez, gondozásához 11-13.000 munkásra volt szükség. A szőlő- és borgazdálkodáshoz kapcsolódó, más iparágakban foglalkoztatottakkal együtt tehát összesen 30-40.000 ember közvetlen megélhetését tette lehetővé. Az ültetvények felújításával tehát Zemplén vármegye teljes lakosságának körülbelül 25-30%-a részére lehetett megélhetést biztosítani.[327]

A helyzetet azonban súlyosbította a forgótőke elégtelensége, a régi gazdáknál a borkészletek megsemmisülése, míg az új birtokosoknál annak hiánya:

> *A felszabadulás után, de előtte is a szőlőtulajdonosok borkészlete megsemmisült. Nem volt mivel kezdeni a termelést, nem volt forgótőke. Különösen a kisgazdák, az újbirtokosok helyzetében van ez. Nem tudja megfelelő tőke befektetéssel művelni a szőlő és gyümölcsöst. Példa erre az előbb említett nagy jövedelmet hozó gyümölcsös, amely ma kisembereké, és amely gyümölcsös 1947. évben majdnem semmi termést nem adott. Nem visszavenni kell a juttatást ezen kisemberektől és igen elítélendő ezzel való ijesztgetések, amelyeknek ismét csak az a következménye, hogy nem termelnek odaadással, hanem támogatni és szaktudásukat kell fejleszteni.*[328]

Igyekeztek művelésre ösztönözni a termelőket több, rendeletben is megfogalmazott kedvezménnyel. Így két év türelmi időt kaptak az újgazdák, azzal a kitétellel, hogyha annak leteltével nem kezdenek neki a szőlőültetvény megműveléséhez, azt el lehet tőlük venni. Az új földtulajdonosok erősen ragaszkodtak megszerzett birtokaikhoz, ahogy azt egy Bodrogolaszi újgazda a „Hegyaljai napon" 1948. február 15-én kifejtette:

> *Egyszerű dolgozó emberek vagyunk, akik főuri birtokokon dolgoztunk. Most a demokráciában felosztották a szőlőt. Ma nem az 1848-as szellemben gondolkodnak sokan, hanem azon, hogy inkább visszaveszik a földet, de mi tanulni akarunk, de a földet vissza nem adjuk.*[329]

Már ebben a felszólalásban is felbukkant még egy égető probléma, a szaktudás hiánya. A földosztással állandó, releváns kérdéssé vált:

> *Nem várható az újbirtokosoktól, akiket valamikor szakszerű munkák elvégzésében kiváló, szakképzett szakemberek irányítottak, hogy ma amikor már a sajátjában gazdálkodik, éppen olyan szakértelemmel gazdálkodjon.*

[326] BAZML. IX. 252. 1. 15/1948
[327] BAZML. IX. 252. 1. 37/1948
[328] BAZML. IX. 252. 1. 37/1948
[329] BAZML. IX. 252. Jegyzőkönyv a Sárospatakon f. év február hó 29.-én megtartott „Hegyaljai napról"

Nem kell hangsúlyozni, hiszen köztudomású, hogy az eredményes szőlő és gyümölcstermelés nagy szaktudást követel a vele foglalkozótól és a szaktudást állandóan fejleszteni kell, korral együtt kell haladnia a termelőnek.[330]

A politika azonban úgy tekintett az új birtokosokra, mint akiket támogatni kell abban, hogy idővel sikeres birtokot legyenek képesek üzemeltetni:

A földbirtokok felosztása után a szőlőbirtokaink részben új gazdák kezeibe kerültek, akik felszerelés és kellő szaktudás hiányában nem tudják felvenni velünk a versenyt. Nekünk legfőbb kötelességünk kell, hogy legyen, hogy az új gazdákat segítsük.[331]

Ezt a célt szolgálták vándor szakemberek és pincemesterek által tartott gyakorlati oktatások, tanfolyamok, mint ahogy arra a század eleje óta az egyesületek, társulások és korábbi szövetkezetek is törekedtek. Az új képzések eredményességét vizsgáló állami ellenőrzések mégsem mutattak a pozitív elmozdulás irányába: *„[…] Zemplén vármegye területén működő hatósági szőlő és gyümölcstermelési szakemberek megállapítása az, hogy sok újgazda tartja magát távol a tanfolyamoktól.”*[332]

Javaslat született arra nézve is, hogy az értékesítési rendszer átalakításával, a közvetlen termelői értékesítés is lehetővé váljon. A problémák megoldását várták a kereskedelem bizonyos formáinak kiiktatásától. A világháború után nemcsak a határok módosultak, hanem nagyrészt le is zárultak a kereskedelem előtt, amely a megváltozott helyzethez alkalmazkodva, a hazai fogyasztói piacok felé fordult. A közvetlen és adómentes termelői értékesítéssel, a belföldi fogyasztás növekedését célozták meg. A kereskedelmet a szövetkezetek létrehozásával törekedtek kiváltani. Elgondolásuk szerint azonban *„[a] termelői kimérés csak akkor kifizetődő, ha nagyobb készlet áll rendelkezésre, ezért szükséges a kisgazdák szövetkezetekben való tömörítése, mert az ezzel járó előnyök kihasználásával lehetőség lesz az értékesítés jelenlegi nehézségeit kikapcsolni […]*. A szövetkezetektől remélték emellett az illegális kereskedelem megszűnését is.[333]

1948-ban a gazdák még nem hajlottak elfogadni azt a nézetet, amely szerint a szövetkezet megoldja az ágazatot sújtó nehézségeket. A Hegyaljai napon felszólalók, nem az ültetvénytulajodonosok, sokkal inkább a politikai vezetés nézeteit képviselték. Megpróbálták azt a gazdák számára olyan érvekkel alátámasztani, amely annak elfogadását segíti. Ebben az időszakban már aktívan zajlottak az első szövetkezetesítési törekvések, viszonylag csekély eredménnyel.

[330] BAZML. IX. 252. 1. 37/1948
[331] BAZML. IX. 252. Jegyzőkönyv a Sárospatakon f. év február hó 29.-én megtartott „Hegyaljai napról”
[332] BAZML. IX. 252. 1. 37/1948
[333] BAZML. IX. 252. Jegyzőkönyv a Sárospatakon f. év február hó 29.-én megtartott „Hegyaljai napról”

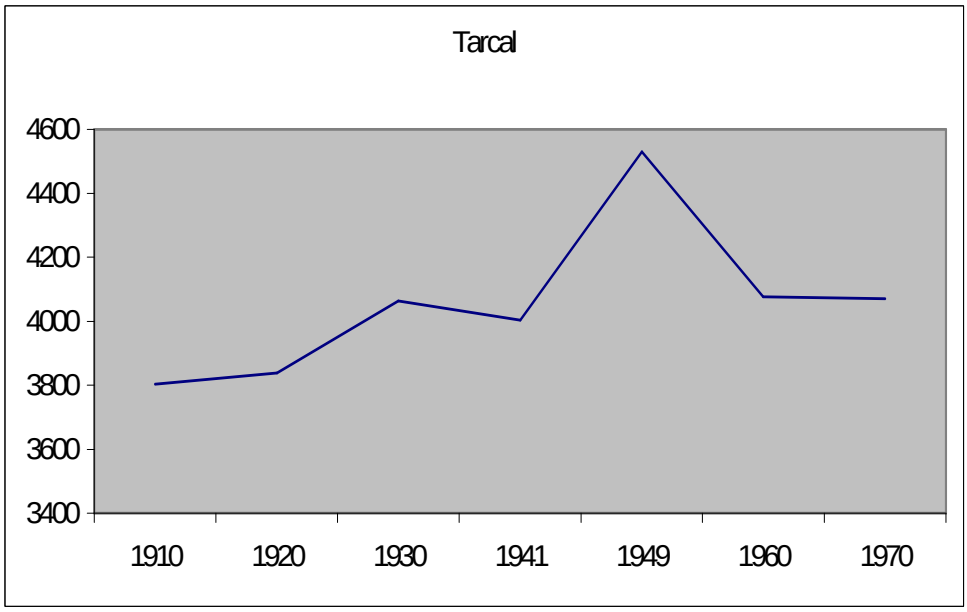

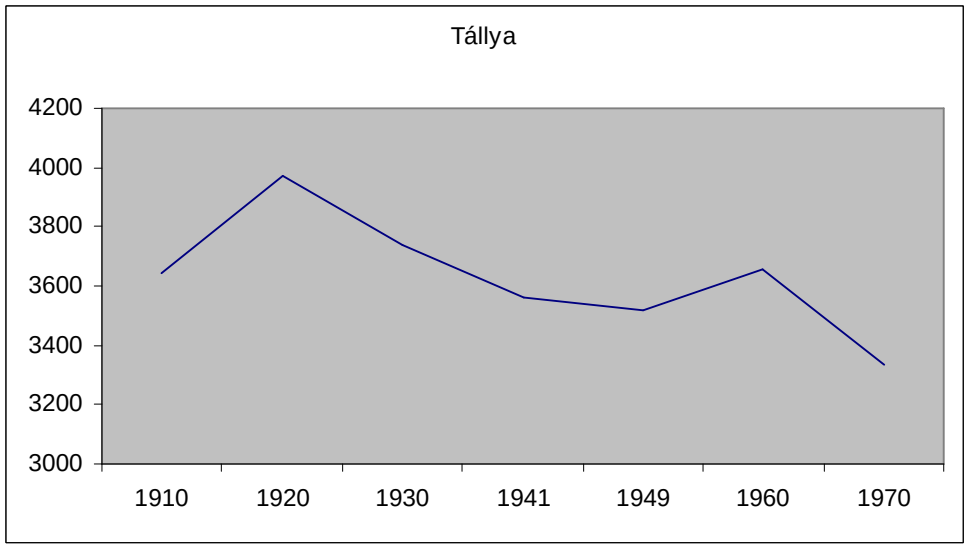

Állami vállalatok

A gazdák szövetkezetekben történő összefogásával párhuzamosan 1948-ban már folytak a tárgyalások a borértékesítéssel kapcsolatban egy országos szőlőfeldolgozó és borértékesítő központ, illetve szervezet létesítése ügyében is, amely végül regionális Borkombinátok felállításával valósult meg.

Tarcalon korábban működő vincellérképzés után, 1949-ben itt hozták létre a Szőlészeti és Borászati Kutató Intézetet, amely később szintén a Borkombinát tulajdonába került. Tállyán a Borforgalmi Vállalat és az Ültetvénykezelő Vállalat előzte meg a Borkombinántot, amelyeket szintén beolvasztottak az utóbbiba, annak megalapításakor. Általános tendencia volt, hogy az új nagyvállalatokat a korábban létrehozott vállalatok beolvasztásával hozták létre.

A vállalatok és a velük együttműködő termelőszövetkezetek a települések nagy körzetében biztosítottak megélhetést. Tállyán a földosztás után bár ismét növekedett a lakosság száma, 1960-tól, a szövetkezetesítéstől kezdődően ezt a lakosság-gyarapodást elvesztette és lakosainak száma folyamatos csökkenést mutat. Tarcalt 1941 és 1949 között erőteljes fejlődés jellemezte. Ekkor érte el népessége a legmagasabb mértéket, amelyet 1960-ra ismét elveszített.

1950-ben alakult meg a Tokajhegyaljai Borforgalmi Vállalat, valamint a Sárospataki és Mezőzombori Állami Gazdaság beolvadásával a Tarcali Állami Gazdaság. 1952-ben a Tokaj-hegyaljai Állami Gazdaságot, 1956-ban a Sárospataki Állami Gazdaság

beolvadásával a Tolcsvai Állami Gazdaságot, 1966-ban pedig az Abaújszántói Állami Gazdaságot alapították meg. Utolsó lépésként az 1970-ben meginduló Tokaj-hegyaljai rekonstrukció előtt 1967-ben összevonták a Tarcali és Tolcsvai Gazdaságokat.[334]

A szőlőtermesztési körzetek rendezési tervének elkészülését követően indult meg az új gazdasági struktúra megvalósítása. Ennek keretében 1971-ben a Borforgalmi Vállalattal és az Ültetvénykezelő Vállalattal egyesülve alakult meg a Tokaj-hegyaljai Állami Gazdasági Borkombinát, illetve az 1970-es években jöttek létre azok a szövetkezetek, amelyek egészen a rendszerváltásig szervezték a hegyaljai borászatot, a Borkombináttal együttműködve.

A Borkombinát gazdasági profilját a szőlőtermesztés, illetve a borszőlő, aszú, must és bor felvásárlása jelentette. Az 1970-es években Hegyalja bortermelésének közel negyedét a Borkombinátban megtermelt szőlő adta. A szőlő- és bortermesztés, kereskedelem teljes vertikumát átfogta működése. Szerepet vállalt a termelés koordinálásában, a felvásárlásban és tárolásban, a szőlő feldolgozásában, majd értékesítésében, valamint a telepítésekhez szükséges szaporítóanyagok előállításában. [335] Mint a legnagyobb felvásárló, körülbelül 50.000–60.000 termelővel[336] állt kapcsolatban a szövetkezeteken, szakcsoportokon, illetve üzemein keresztül.

Mind Tarcalon, mind Tállyán jelentős gazdasági szereplőként volt jelen. A megtermelt bort elsődlegesen a Szovjetunió, illetve a volt szocialista országok részére értékesítette. A Borkombinát az exportban a minél nagyobb mennyiség értékesítésére törekedett, épp ezért a termelőket minél több szőlő termesztésére ösztönözte. Ezt a módszert a világháború pusztításai után a borászok egy része is alkalmazta, minél több forgótőke megszerzésére törekedve. A termesztési eljárás negatív hatásai igen hamar megmutatkoztak. Már a világháború után, 1948-ban is arra intették a termelőket, hogy azt minél kevésbé alkalmazzák, hiszen:

> *Határozottan megállapítható, hogy a nagyobb mennyiségű bor elérése céljából mind több termelő metszi vagy metszeti a szőlőjét hosszúra. Ennek a zsaroló termelésnek következménye […] az lesz, hogy szőlőtermelésünk állománya hamar kimerül és kipusztul.*
>
> *[…]*
>
> *Választani kell a Tokaj-hegyaljai szőlőgazdálkodásnak most. Vagy visszatér a leggyorsabban a minőségi szőlő- és bortermeléshez, vagy tovább halad a megkezdett*

[334] http://www.tkrt.hu/cegismerteto.php?id=7 (Tokaj Kereskedőház Zrt. honlapja)
[335] Dr. Kováts D. 1986, 95.
[336] Zelenák I. 2002, 71.

úton és a minőség helyett a kvantumot akarja, ami a tokajhegyaljai szőlőtermelés egy-két évtized alatti kipusztulását eredményezi.[337]

A mennyiségi szemlélet a szőlőtermesztést további területeken is befolyásolta. A világháborút követően megindult a szőlőtőkék rekonstrukciója, illetve a nagyüzemek telepítései, amelyekkel az ültetvények átlag életkora az 1950-es évek második felétől folyamatos javulásnak indult. Az enyhe lejtésű hegylábfelszíneken már a hagyományos karós támaszrendszerrel szemben a kordonos művelési módot alkalmazzák. A változtatás lassan átalakította nemcsak Tokaj-Hegyalja tájképét, hanem a kisebb szőlőtermesztők között is terjedve, megteremtette a gépi művelés alapjait. Ez a technológiai váltás a sokszemre metszéssel együtt jelentősen megemelte a termésmennyiséget.

A „pozitív" eredmények mellett negatívak is jelentkeztek: csökkent a szőlő cukorfoka. Ennek ellenére a mennyiségi termelés nemcsak általánossá vált Tokaj-Hegyalján, hanem kimondatlanul is elvárt lett. A hagyományos kevés szemre metszéssel szemben beépült a szőlőtermesztők gazdasági mentalitásába, amelyet maga a Borkombinát is támogatott.

A szövetkezetek második korszaka

Az 1940-es évek második felére a földosztások nyomán jelentősen megnőtt azon kisbirtokosok száma, akik gyakran sem anyagi tőkével, sem földművelési ismeretekkel nem rendelkeztek. Ahogy a század elején is megmutatkozott, minden szakmai, illetve az adott ágazathoz kötődő szervezet törekedett a megfelelő szaktudás nélküli földművelés és az ebből adódó nehézségek megoldására. A szövetkezetek, társulások és egyesületek elsősorban tanfolyamok, képzések szervezésével igyekeztek ezen segíteni, míg a politikai vezetés a közös gazdasági szervezetek alapítását támogatta.

A politikai berendezkedés átalakulásával, a szocialista eszmerendszerrel meghatározó szerephez jutott a szövetkezeti, kollektív cselekvés. A kommunista szövetkezeti politika az együttműködés Szovjetunióból adoptált típusát próbálta a helyi viszonyok között alkalmazni. Ennek során valamennyi eddigi szövetkezetet az új földműves-szövetkezetekbe integráltak, illetve megszüntettek.

[337] BAZML. IX. 252. 1. 37/1948

A Magyar Nagyközségek és Szőlősgazdák Országos Szövetkezete, valamint a Hangya Szövetkezet összevonásával hozták létre 1947-ben a Magyar Országos Szövetkezeti Központot.[338] Ennek egyik főosztálya lett először a Hangya is, amelyet azonban 1949-ben nevében is megszüntettek.[339] Ezzel a szövetkezetek tulajdonát lényégében elvették és önálló működésüket csak formálisan őrizhették meg.

Míg korábban általános tulajdonságként fogalmazódott meg az önkéntesség, most erőteljesen centralizált formában, felülről irányítva és szervezve alakultak az új szervezetek. Az 1950-es években erőszakkal igyekeztek létrehozni a termelőszövetkezeteket, kötelezővé téve a tagságot. A leglényegesebb különbséget a korábbi időszakban létrehozott szövetkezetekkel szemben a központi irányítás, az önkéntesség teljes figyelembe vétele nélküli szemléletmód jelentette. Feyér Piroska is megemlíti a szőlő- és borgazdaság történetét feldolgozó kötetében, hogy „a szinte már tragikus tőkehiányt ellensúlyozó üzleti forma inkább kényszerű, mint meggyőződéssel átlényegített adaptációja gyűrűzött tovább a legfelső körökből a parasztokig."[340]

Épp ezen ideológiailag terhes időszak követeli meg az emberi kapcsolatokat gyakran befolyásoló érzelmi, ideologikus és kulturális tényezők vizsgálatát, amelyek legalább olyan mértékben hozzájárultak a gazdasági szervezetek eredményességéhez vagy eredménytelenségéhez, mint a tőkeszegénység vagy szaktudás hiánya.

A szocialista politika követői Hegyalján is az új típusú termelőszövetkezetekben látták az egyedüli lehetséges megoldást a világháború után kialakult sok kisparcellás szőlő lazább, de mégis nagyobb egységben való szervezésére.[341] Egyik speciális modelljét, a szakszövetkezeteket alkalmazták a szőlő- és gyümölcstermő vidékeken, amelyeket az 1950-es évek végén, 1960-as évek elején kezdtek el megalakítani.[342]

1945-ben és 1946-ban hozták a termelőszövetkezetek megalapítására vonatkozó első rendeleteket. Ezek szerint 1947. június 30-ig minden községben meg kellett szervezni a szövetkezeteket. [343] A rendeleteket a termelők nem fogadták örömmel, ellenálltak azoknak. Ezt mutatja Takács Ferenc államtitkár 1948-ban feltett kérdése is: *Miért nem próbálnak a hegyaljai gazdák szövetkezni, miért nem akarják a szövetkezeti kérdést*

[338] Magyarország története a XX. században
[339] Hangya, 1923.
[340] Feyér P. 1970, 579–580.
[341] Feyér P. 1970, 318.
[342] Simó T. 1983, 63.
[343] 131 000/1945., valamint 145 500/1946. és 146 760/1946. FM számú, földművelésügyi miniszter által hozott rendeletek alapján szervezik meg a termelőszövetkezeteket.

kezükbe venni? Egyesek ma is ügyesen megoldják, a többi is miért nem veszi kezébe a bel és külföldi értékesítést?[344] A föld azonban minden időben fontos értéket képviselt. Erősen ragaszkodtak hozzá a már birtokkal rendelkező gazdák és az újonnan ültetvényhez jutott birtokosok egyaránt.

A rendeleteket követően, az 1940-es évek végén minden településen megindultak a termelőszövetkezeti csoportok létrehozásának első kísérletei. Ezek azonban rövid időn belül feloszlottak. Az 1950-es évek eleje volt a szövetkezetek szervezésének újabb időszaka. Ennek 1956 vetett véget, amikor a korábbi tagok jelentős része ismét kivált a szövetkezetekből. A közös gazdálkodástól, az erőltetett kényszertől való idegenkedés, a szervezetek tőkeszegénysége és a szaktudás hiánya gyakran vezetett a megszűnéshez.

1956 után újabb rendeletekkel próbálták újraszervezni a szövetkezeteket. Az 1950-es évek végén megindult a mezőgazdaság „szocialista" átszervezése, majd 1967-ben megalkották a mezőgazdasági termelőszövetkezetről szóló törvényt. Az új gazdasági mechanizmus reformjának megindulásával a kisebb szervezetek egyesítésével nagyobb, erősebb szervezeteket törekedtek létrehozni.[345] Ennek keretében mind a szövetkezeteket, mind az állami vállalatokat nagyobb szervezeti egységekbe integrálták.

Közel két évtizedes próbálkozás után az 1960-as évek végén, 1970-es években alakultak meg végül azok a termelő- és szakszövetkezetek, amelyek működésüket már ténylegesen folytatni tudták évtizedeken keresztül. A szövetkezetek létrehozásának nehézségével szembesülve a politikai vezetés egy egyszerű megoldáshoz folyamodott: a hegyközségeket szervezték át szövetkezetekké, biztosítva ezáltal, hogy minden korábbi hegyközségi tag a szövetkezetekbe integrálódjon.

A két települést említve példaként, Tállyán 1969-ben alapították meg a szakszövetkezetet, Tarcalon 1974-ben jött létre a Tokaj-hegyaljai Mezőgazdasági Termelőszövetkezet, három évvel a Tokaj-hegyaljai Állami Borkombinát megalakulása után. Hegyalján, a legtöbb településen szintén ezekben az években alapították meg azokat a szövetkezeteket, amelyek végül átlagosan az 1990-es évek közepéig működtek.[346]

[344] BAZML. IX. 252. Jegyzőkönyv a Sárospatakon f. év február hó 29.-én megtartott „Hegyaljai napról"
[345] Ennek példájaként lehet megemlíteni Olaszi, Hercegkút és Makkoshotyka termelőszövetkezeteinek egyesítését a Búzakalász Mezőgazdasági Termelőszövetkezetbe (Pozbai D, 2005. 522–523), vagy Sátoraljaújhelyen 1959 és 1964 között több kisebb szövetkezet egyesülésével létrejövő Új Erő Mezőgazdasági Termelőszövetkezetet (Dr. Kováts D. 1986, 98.)
[346] Dr. Boros L., Dr. Dobány Z., Horváth K. 1994, 287.

Tállyán az első szövetkezetet 1950-ben hozták létre. A „Vorosilov" Termelőszövetkezet 149 hektár szőlőültetvényen gazdálkodva, 24-26 taggal indult. Vagyis az 1948-as adatokból kiindulva, a hegyközség szőlőültetvényének 10%-át sikerült bevinni a hegyközségi tagok 2%-ának bevonásával. Az 1950-es évek elején megindult társadalmi-, politikai változások következtében ez a szervezet 1956-ban feloszlott. Fél évvel később, 1957 tavaszán kísérelték meg újraszervezni „Rákóczi" Tsz-ként, azonban 1958-ban ez is megszűnt. Az 1959-ben „Virágzó Hegyalja" Tsz-ként megszervezett harmadik szövetkezet szintén rövid ideig működött. Négy évvel később, 1962-ben ezt is feloszlatták.[347] Tehát a hegyközség jogutódjává vált az 1969-ben megszervezett, 1975-ben „Dr Bárftai Szabó Gyula" Mezőgazdasági és Szolgáltató Szövetkezetté ászervezett, 1992-ig működő szakszövetkezetet. A rendszerváltás idején már összesen 497 hektár földterületen gazdálkodott, amelyből 107 hektáron termesztettek szőlőt.[348]

A „Tokajhegyaljai Mezőgazdasági Termelőszövetkezet Tarcal" a szőlőültetvényekkel rendelkező termelőket összefogó szakcsoporti ágazattal együtt 1960-ban alakult meg. A szakcsoport részben érdekképviseleti szervezetként működött: lebonyolította a tagok által megtermelt szőlő értékesítését a Borkombinát felé és részt vett a vele folytatott ártárgyalásokon, a szőlőárak megállapításánál, részben a termelés és feldolgozás folyamataihoz biztosította a tárgyi, technológiai és szakmai feltételeket és ismereteket.

A szövetkezetekbe belépő tagok kötelesek voltak földjüket és vagyonukat használatba átadni, részt venni a közös munkában és a közösség szervezeti életében. Egyedül a háztájinak nevezett földterület maradhatott a tagok tényleges tulajdonában. A szőlőültetvények kis területe számos esetben lehetővé tette, hogy háztáji kisüzemek maradjanak és a tulajdonosok számára ne váljon kötelezővé a szövetkezeti tagság. A cél a termelékenység és a gazdaság jövedelmezőségének növelése, illetve a tagok jövedelmének biztosításával a közös gazdaság fejlesztésében való érdekeltté tétel volt. Ezáltal az ipari és mezőgazdasági munka, illetve a város és falu közötti különbségek megszüntetését kívánták elérni.[349]

Eltérő volt a nagy vállallatoknál dolgozók helyzete. Esetükben kötelező volt a földet a termelőszövetkezet keretein belül művelni. Ellenkező esetben, ha kitudódott,

[347] Dr. Boros L., Dr. Dobány Z., Horváth K. 1994, 287.
[348] Dr. Boros L., Dr. Dobány Z., Horváth K. 1994, 296.
[349] Hercegkúti „Remény" Mezőgazdasági Termelőszövetkezet alapszabálya.

gyakran elbocsátást vont maga után. Juhász Erzsébet az akkor Tarcalon az állami gazdaságban dolgozó, ma Mádon borászkodó Leskó család esetét említi példaként, ahol „óriási szenzáció volt 1965-ben, hogy emiatt kikezdték és el is bocsájtották Leskó Istvánt az állami gazdaság éléről, Imrét pedig kihelyezték a tarcali téeszbe agronómusnak."[350]

Tokaj-Hegyalján a szövetkezetek két egyszerűbb felépítésű 20. századi típusa terjedt el, a szakszövetkezet, illetve a pinceszövetkezet. Az előbbi jellemzője, hogy olyan területeken hozzák létre, ahol a nagyüzemi termelés nem valósítható meg, legfőképp a kedvezőtlen természeti viszonyok miatt.[351] A pinceszövetkezet a bor feldolgozására, tárolására és értékesítésére szerveződik.

A szakszövetkezet, vagy ahogy gyakran nevezték, szakcsoport bonyolította le a tagjai által megtermelt szőlő értékesítését a Borkombináttal, részt vett az ártárgyalásokon, a szőlőárak megállapításánál, segítette a termelő eszközökhöz, anyagokhoz és növényvédő szerekhez való hozzáférést.

A szakcsoporthoz való tartozás azonban nem volt kötelező, erre csak lehetőséget adott. Mint minden szövetkezet egyedi, nem kollektív javakkal, például kedvezményekkel,[352] útépítések finanszírozásával és egyéb szolgáltatások biztosításával is igyekeztek minél több tagot megnyerni. A szakszövetkezetek céljuk szerint segítették, szervezték és fejlesztették a tagok egyéni, családi szőlő- és gyümölcstermesztő tevékenységét. Emellett pozitív ösztönzők, illetve „árukapcsolással" kulturális szórakozási, művelődési lehetőségek sorát biztosították a tagok számára.

Ez az eljárás a szocializmus idején a teljes gazdasági szférában érvényesült. Az 1940-50-es évekkel ellentétben szinte minden gazda tagja volt a szövetkezetnek, az eltelt évtizedek és a látens, belépést „ösztönző" politika eredményeként.

A szövetkezetek az 1950–60-as években a szőlőtermesztő állami gazdaságokkal, illetve a Tokajhegyaljai Borforgalmi Vállalattal, majd 1971 után ezek egyesüléséből létrejövő Tokaj-hegyaljai Állami Gazdasági Borkombináttal álltak gazdasági kapcsolatban. Ezek a nagy gazdasági szervezetek, mint állami felvásárlók biztosították a megélhetést a termelők számára a szövetkezetekkel együtt. Mindemellett saját földterülettel is rendelkeztek. Tállyán 177 hektár földterületen gazdálkodtak, amelyből 34 hektár volt

[350] Juhász E. 1998, 78.
[351] Simon S. 2001, 32.
[352] Ilyen kedvezmény volt a nagyüzemi felárból való visszajuttatás 10%-a.

szőlő.[353] Dobos Ilona említi, hogy Tarcalon a kisebb szőlőbirtokok egyéni kezelésben maradtak és csak termésük 10 százalékát adták le, amely a magas felvásárlási árak mellett nagy jövedelmet jelentett a szőlőtermelők számára. *(XIII. interjú)*

A szakszövetkezetek lényegében a kisüzemi, illetve háztáji termelést integrálták a nagyüzemi keretek között.[354] Az egyéni, családi gazdaságok termelték meg továbbra is a szőlőt, majd a termék értékesítésében, illetve feldolgozásában a szakszövetkezet nyújtott segítséget. Azáltal, hogy a szőlőültetvények egy része egyéni kezelésben maradt, a mezőgazdasági kisüzemek „csak a nagyüzemekkel szimbiózisban termelhettek eredményesen."[355]

Az előző időszak szövetkezeteivel szemben még egy lényeges különbséget meg kell említeni. A század eleji egyesületek és szövetkezetek különböző nagyságú földbirtokokkal rendelkező termelőket tömörítettek. Általános jellemzőjük volt, hogy a szervezeten belüli struktúra a társadalmi hierarchiát tükrözte és vezetői a nagybirtokosok közül kerültek ki. Ez a szocializmus ideájával ellentétes felépítés teljes mértékben eltűnt az új szervezetekben. Az azonos jogok és kötelezettségek fogalmazódtak meg célként, amely épp a szervezetek mérete miatt kevéssé tudott érvényesülni. Az egyes tagok által befektetett munka és idő, illetve az egyes tagok által elérhető nyereség nem állt arányban egymással.

Mindezen nehézségek ellenére az 1960-as évek végén, 1970-es évek elején megalakított szövetkezetek közel három évtizeden keresztül szervezték a hegyaljai szőlőtermesztést és borászatot. Termelők generációja szocializálódott a korszak gazdasági ideológiája alatt. Gazdasági attitűdjeik részévé vált az a termelői mentalitás, amely a rendszerváltás után számos akadályt gördített a termelők elé az új gazdasági stratégiák kialakítása során.

A gazdaság átszervezése a rendszerváltás után

Szerkezetében a tarcali és tállyai borászat napjainkban is több tekintetben a szocializmus, illetve az azt közvetlen megelző időszakra jellemző állapotokat mutatja. Tizenöt év változásainak diakronikus áttekintésével, 3 évet – 1988, 2001, 2003 –

[353] Dr. Boros L., Dr. Dobány Z., Horváth K. 1994, 303.
[354] Simó T. 1983; Dr. Ihrig K. 1937; Juhász J. 1988.
[355] Harcsa I., Kovách I. 1996, 104.

kiválasztva, láthatóvá válik a KSH- adatokból a rendszerváltást követően lezajlott társadalmi és gazdasági átalakulás során bekövetkezett teljes gazdasági szerkezetváltozás mértéke és iránya.

IX. táblázat. Tállya tulajdonviszonyai 1980-ban[356]

	Összesen	Ebből			
Tulajdonos	**(ha)**	**szántó**	**legelő**	**szőlő**	**egyéb**
Borkombinát[357]	177	100	43	34	
Szakszövetkezet	474	200	124	68	82
Állami erdőgazdaság	1395				
Kisüzemi gazdaság	1749			547	
Összesen	3795			649	

Az országos adatok szerint 1988-ban a szőlőtermesztés 142 ezer hektár területen zajlott. Ebből a „szocialista szektor" tulajdonába 92 ezer hektárnyi ültetvény tartozott, amely az összes szőlőterület 64%-át alkotta. Magántulajdonban mintegy 50 ezer hektár, az összes szőlőterület 36%-a volt *(VII. diagram).*

VII. diagram. Tállya teljes földterületének tulajdonlási megoszlása 1980-ban[358]

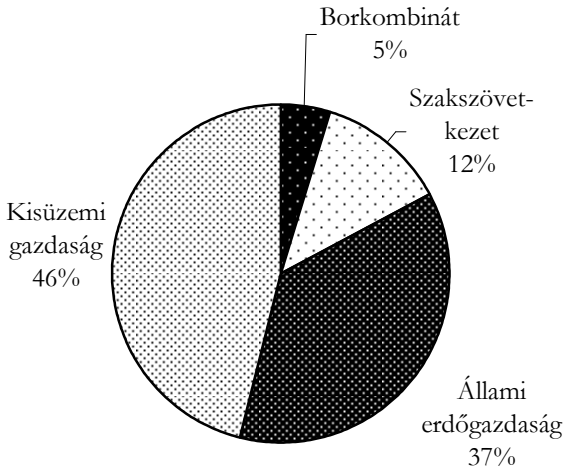

Tállya összes földterületének tulajdonlási megoszlása 1980-ban

[356] Dr. Boros László, Dr. Dobány Zoltán és Horváth Károly által összegyűjtött adatok alapján. In: Dr. Boros L., Dr. Dobány Z., Horváth K. 1994, 288.
[357] 1969-től 1992-ig birtokolt földterület nagysága.
[358] Dr. Boros László, Dr. Dobány Zoltán és Horváth Károly által összegyűjtött adatok alapján. In: Dr. Boros L., Dr. Dobány Z., Horváth K. 1994, 288.

Tállya esetében ez az országos átlagnál magasabb értéket mutatott. Az 1992-es, még a rendszerváltás előtti állapotokat őrző adatok szerint a kisüzemi-, magántulajdon 78%-ot képviselt. *(IX. táblázat)* A szövetkezet 497 hektár földterületet birtokolt, amelynek jelentős része, 56,5%-a szántó, 24,3%-a legelő volt. Fölterületének mindösszesen 19,2%-án, 34 hektáron műveltek szőlőt.

VIII. diagram: A szőlőtermesztés szektorok szerinti %-os megoszlása 1988-ban[359]

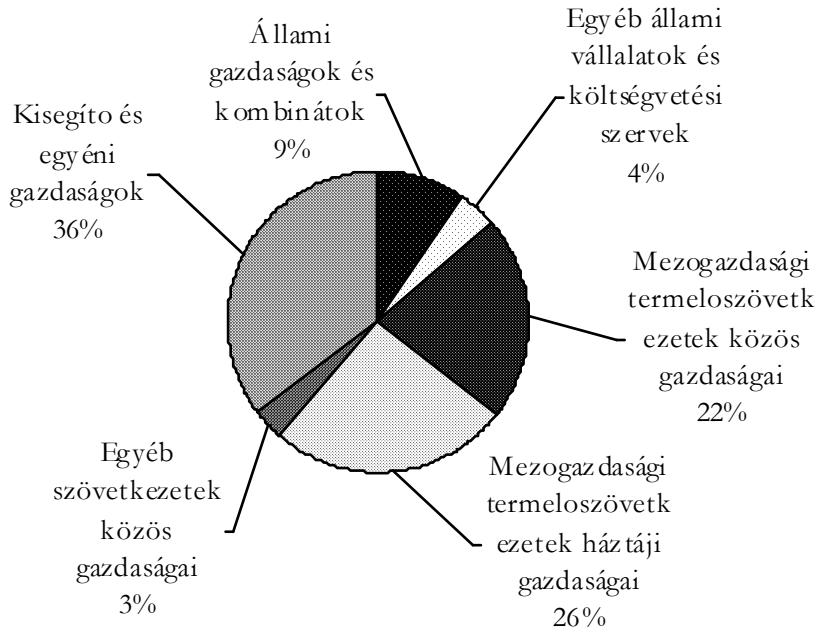

A gazdasági szerkezet strukturálódásával, a 2003. évi, a teljes mezőgazdaságra vetített KSH-adatok azt mutatták, hogy az egyéni vállalkozások az összes működő vállalkozás 61%-át, míg a társas vállalkozások 39%-át alkották, amelyből már csak 8% maradt állami tulajdonban *(IX. diagram).*

Összevetve a diagramokat, az állami és szövetkezeti tulajdon rohamos csökkenése és új gazdasági formák dinamikus növekedése indult meg. Ezt a folyamatot Hegyalján a Borkombinát rendszerváltás utáni privatizálása, illetve a szövetkezetek felszámolása erősítette fel. Míg ezek az események ösztönözték, illetve segítették a vállalkozások megjelenését és megerősödését, addig a kistermelők helyzetét nehezítették.

[359] Kozma P. 1991, 47.

IX. diagram. A gazdálkodási formák megoszlása a teljes mezőgazdaságban, 2003-ban (KSH 2004)

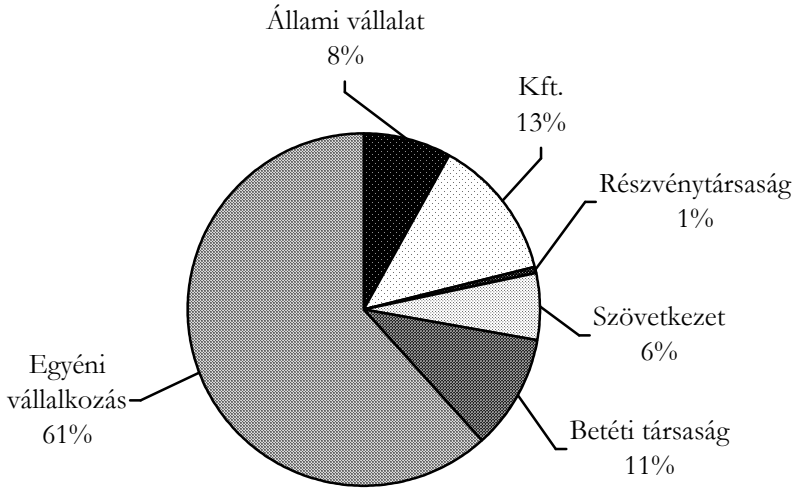

Földosztás új formában: privatizáció

A Borkombinát első privatizációja után a céget 8 kisebb és 3 nagyobb egységre darabolták. Utódvállalata, az 1993-ban létrehozott Tokaj Kereskedőház Rt.-vel együtt részegységei a hegyaljai nagyobb gazdasági társaságok alapjaivá váltak. Mellettük új, magántulajdonban álló gazdasági társaságok és családi pincészetek is alakultak. A két település közül elsősorban Tarcalon nagyobb vállalkozások jöttek létre. Birtoknagyságuk 10 és 100 hektár között változik és Hegyalja több településén vannak ültetvényeik. A rendelkezésükre álló tőke lehetővé teszi folyamatos fejlesztésüket, bővítésüket, a legjobb szőlődűlők megvásárlását.

A nagy gazdasági társaságok megjelenésével megindult a szőlőültetvények összevonása, amellyel nagy, egységes birtoktestek alakultak ki. Napjainkban ezek a gazdasági társaságok képezik a helyi borásztársadalom egyik legreprezentatívabb, leglátványosabb rétegét Hegyalján. Az ültetvények mellett, nagy pincerendszerek és modern technikai eszközök biztosítják a tárolást és termelést, míg a vendéglátáshoz általában a régi nemesi birtokok reprezentatív műemlék épületei adják a színteret, azok gazdag múltját is bevonva a hegyaljai bor marketingjébe.

A Borkombinát Tokaj-Hegyalja teljes szőlőterületének majdnem felét birtokolta, amelynek körülbelül ¼-e maradt a jogutód szervezet tulajdonában. A termelői szerkezet

átalakulásával egyidejűleg, a kereskedelmi szféra is átrendeződött. Az orosz piac megszűnésével és a KGST felbomlásával olyan gazdasági körülmények keletkeztek, amelyek jelentősen megnehezítették az addig monopol felvásárló szerepét betöltő Borkombinát, majd utódvállalata a Tokaj Kereskedőház Rt. működését.

A piac részleges megszűnésével a Kereskedőház csökkentette felvásárlásait, bár 1994-ben még így is felvásárolta Hegyalján a kisüzemek által megtermelt szőlő összes termésének körülbelül 1/3-t.[360] A Tokaj Kereskedőház Rt.-vel a szimbiózis fokozatosan egyre korlátozottabb keretek közé került.

A termelői és kereskedelmi szféra radikális változásai országosan komoly problémákat eredményeztek, amelyre maga a politika is reflektálni kényszerült. A 2002-ben összeállított Nemzeti Fejlesztési Terv felmérése szerint országosan az összesen 130 ezer hektárnyi szőlő- és gyümölcsültetvényre – melyből 93 ezer hektáron termesztenek szőlőt – az elaprózott birtokszerkezet, a törpebirtok túlsúly volt jellemző. Országosan, az összes szőlőültetvénynek a Statisztikai Hivatal szerint a 70 százaléka fél, 90 százaléka pedig egy hektárnál kisebb területű. Ezen birtokok az összes földterület 31%-án helyezkednek el.[361] Az országos viszonyok paralel leképzése mutatkozik meg a helyi szőlőültetvény-birtoklásban is.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye esetében a fél és 1 hektár közötti szőlőültetvények az összes ültetvény 48%-át alkották *(X. diagram)*. Az összesen 8931 hektárnyi összes ültetvényből 286 hektár, az összes terület 3%-a volt méret alatti, vagyis 500 m^2 alatti területnagyságú. Ezt a területnagyságot, mint háztájit vagy kisüzemet lehet meghatározni, amelyen étkezési célra termelnek szőlőt, illetve saját felhasználásra bort, 10 hektolitert, a jövedéki adó határsávja alatt.

[360] Boros L. 1999, 274.
[361] Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program 2003, 21–22., KSH 2001.

X. diagram. A B.-A.-Z. megyei 500 m^2 és azt meghaladó (összesen 8645 hektárnyi) szőlőültetvények ültetvényméret szerinti megoszlása 2001-ben (KSH 2001)

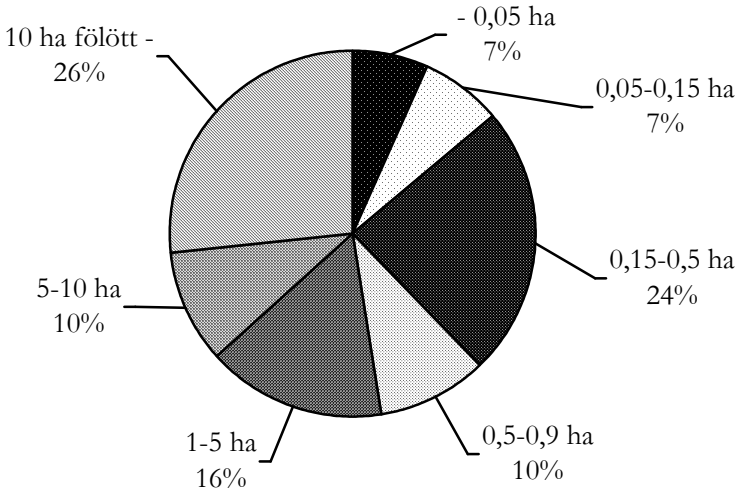

Hegyközségek újjászervezése

A rendszerváltást követően a hegyközségeket is újraszervezték. A hegyközség, annak 1994-es, 1995. március 1. napjával hatályba lépett törvényi újraszabályozása[362] után, olyan érdekképviseleti köztestületként jelent meg, amely egy-egy, az 1994-es törvények szerint 50, a 2007-es módosítás[363] után 500 hektárnyi szőlőterülettel rendelkező bortermő vidék vagy bortermőhely termelőit és felvásárlóit tömöríti. Célja a megtermelt, illetve értékesített bor eredet- és minőségvédelmének biztosítása. Nyilvántartja az árutermő szőlőbirtokosat, a borászati feldolgozás céljára szőlőt, vagy nem palackozott bort felvásárlókat, illetve a 1500 m^2-nél kisebb területen szőlőültetvényt megművelő házikertiszőlő-birtokosokat.

A hegyközségek folytonossága olyan mértékben megszakadt, hogy jóformán csak az idősebb generáció tagjai ismerték azt a gyakorlatban. Ebből adódóan erőteljes ellenérzések követték ismételt megszervezésüket (lsd. IV. fejezet). A hegyközségeket 1945 utáni teljes gazdasági átszervezés idején, 1949-től egyre erőteljesebben visszaszorították, bár a 4600/1947. ME sz. és 63 600/1947. FM számú rendeletek még arról szólnak, hogy minden olyan községben hegyközséget kell alapítani, amelynek határában 100 hold

[362] 1994. évi CII. törvény a hegyközségekről
[363] 2007. évi CLV. törvény

beültetett szőlő és gyümölcsös van, mint ahogy maguk a termelőszövetkezetek is hozhatnak létre hegyközségeket.[364]

Az új szervezet, bár számos téren támaszkodott a régi jogszokásra, már az új társadalmi és gazdasági rendszerhez igazodott. Háromlépcsős szervezeti struktúrát építettek ki a települések, régiók és az országos szervezeti szint létrehozásával. A legalsó szint a települések borászait fogja össze, mint a Tállyai, illetve a Tarcali Hegyközség. A Tokaj-hegyaljai borvidéken a földterületek alapján, a 27 településen 21 hegyközséget szerveztek, majd ezeket 2007 után 8 hegyközségbe vonták össze. A hegyközségek 2-2 tagjával szerveződik a következő szint, a regionális feladatokat ellátó hegyközségi tanács. Végül országos hatáskörrel a Hegyközségek Nemzeti Tanácsa a regionális borvidéki hegyközségi tanácsok 2-2 küldöttjével működik.[365]

Legfontosabb feladata újjászervezett formájában az eredetvédelem, a borhamisítókkal szemben a termelők által megtermelt bor eredetének igazolása a felvásárlók felé, mint ahogy a korábbi évszázadokban is a hegybíró mellett tevékenykedő borbíró „ügyelt a bor jó hírnevének megtartására."[366] Emellett a hegyközség vezetője, a hegybíró adja ki a telepítési és kivágási engedélyeket.

Tarcal 2007-ig az ötödik legnagyobb szőlőterülettel rendelkezett a hegyaljai települések sorában. A 2007-es hegyközségi törvény módosítása után a Tarcali Hegyközségbe beolvadt a tokaji. Ezzel területe 497 hektárról 657 hektárra, míg tagjainak száma 705 főről 993 főre emelkedett 2008-ra. A 2000. évi mezőgazdasági statisztikai adatok szerint a településen 217,68 hektár fél hektárnál nagyobb szőlőültetvényt tartottak nyilván, amely 384 fő birtokában volt. A tarcali hegyközségben, ugyanebben az évben, 825 tag szerepelt. A két számadat közötti különbség, kb. 440 fő azokat a hegyközségi tagokat takarta, akik nem helyi lakosok, csak felvásárlással foglalkoznak, illetve fél hektárnál kisebb területtel rendelkeznek. Ezen utóbbi csoportot a KSH, mint gazdaságméret alatti háztartásokat, más adatokkal összevontan kezel. Jelenleg 1043 tagja van, mellyel a 8 hegyközség közül a negyedik legelaprózottabb. *(XIII. táblázat)*

A Tállya-Golop Hegyközség szintén a legnagyobb szőlőterülettel rendelkező hegyközségek közé tartozott. A 2007-es törvénymódosítást követően, Monok és Abaújszántó településeinek a hegyközséghez csatolását követően területnagyságát, illetve

[364] Égető M. 1970, 302.
[365] www.hnt.hu
[366] Juhász E. 1998, 85–86.

az egy hegyközségi tagra jutó átlagos földterületet tekintve, a borvidék második legnagyobb szervezetévé vált. *(XVII. táblázat)*

A legfrissebb hegyközségi adatok párhuzamba állíthatók a II. világháború utáni földtulajdonlásra jellemző állapotokkal. Bár megjelentek a külföldi befektetők, a nagybirtokok valójában szintén közel azonos nagyságot képviselnek, tulajdonosaik a 20. század eleji nagybirtokosokat váltották fel, vagy épp az örököseik élesztették újra a privatizáció után visszaszerzett régi nagybirtokokat.

A szövetkezetek harmadik korszaka

A rendszerváltás a társadalom és gazdaság teljes átalakulását indította el. A gazdaságban a termelés és értékesítés új piaci alapokra helyezése a korábbi gazdasági szervezetekben is változásokat eredményezett. Új gazdasági társaságok sora keletkezett, a régiek megszűnésével vagy átalakításával párhuzamosan. Ezek a folyamatok a szövetkezeteket is új alapokra helyezték.

A mezőgazdasági tulajdonviszonyok átrajzolódása jelentős következményeket vont maga után. Magánkézbe került a termőföld és a termelőeszközök jelentős része, és ismét kisbirtokok sora keletkezett. A társadalmi szerkezet ismételt rétegződését gyakran „az értékrend és a kollektív identitás zavarai és a politikai instabilitás terhelte.”[367]

Országos viszonylatban 300-400 árutermelő, palackozott borokat forgalmazó szőlőbirtokkal egyetemben sok 2-3 hektáros kisbirtok jött létre.[368] Főleg a kezdeti időszakban, az új, főként külföldi tőkével alapított nagybirtokok termőre nem fordulásával, illetve a Borkombinát utódjával, a Tokaj Kereskedőház Rt.-vel fennálló gazdasági együttműködésre továbbra is erőteljes szimbiotikus kapcsolat volt jellemző.

A rendszerváltással egy hosszas, képlékeny, átmeneti periódus és a szövetkezetek harmadik időszaka vette kezdetét. A kollektív cselekvést pozitívan értelmező termelők két alternatíva közül választhattak a szövetkezeti együttműködéssel kapcsolatban. A privatizációt követően egyszerre jelentkezett a régi szövetkezetek fenntartásának, illetve újak létrehozásának igénye, a magántulajdonba került eszközökre építve.

[367] Harcsa I., Kovách I., Szelényi I. 1994, 15.
[368] Alkonyi I. s. d. 9–10.

Az 1990-es évek elején az új jogi keretek között a régi szervezeteket ismét bejegyeztették a cégbíróságokon, új alapszabállyal és a tagok névsorával. Így folytatta továbbra is működését például a tállyai, tarcali, hercegkúti és bodrogkeresztúri szövetkezet. A tagság önkéntessé vált és a szövetkezetek tagjai szabadon dönthettek a maradás vagy a kiválás mellett. A gazdasági lehetőségeket kevésbé feltérképező tagok gyakran a korábbi keretek közötti gazdasági tevékenységet választották. Ezek a szövetkezetek viszonylagosan hosszú időszak elteltével, átlagosan 15 évi működés után szűntek meg.

Ezekkel párhuzamosan, a Borkombinát első privatizációjával újabb szövetkezetek jelentek meg. A Borkombinát anyagi eszközeinek, pincéinek, feldolgozáshoz szükséges eszközeinek, illetve a régi szövetkezetekből kilépett tagok vagyonának apportálásával 1992 és 1993 között 19 pinceszövetkezetet alapítottak Hegyalján, kiváltva a megszűnt termelőszövetkezeteket és szakszövetkezeteket. Ugyanakkor a pinceszövetkezetek is egy kritikus időszakban állami beavatkozás által jöttek létre a tárolási, feldolgozási és értékesítési nehézségekre adott válaszlépésként. Átlagosan 10 éves működés után megszűntek és közülük ma már csak néhány folytatja működését. Meg lehet ezek között említeni az erdőbényei és a bodrogkeresztúri pinceszövetkezetet.

A legtöbb ekkor alapított szervezet megszűnését a Borkombinát utódjának, a Tokaj-Kereskedőház Rt.-nek a pinceszövetkezetekből történő kivonulása gyorsította fel. Gyakran még megerősödésük előtt került erre sor, amelynek következtében működésképtelenné váltak:

> *Kivonul, de a bevitt apport képezi a szövetkezet vagyonának egy részét, ezt ő eladja a szövetkezeti tagoknak. Fizessék meg magyarul a pincét meg a tárolóteret. De ekkor kiderült, hogy erre már nem hajlandó senki beadni a pénzt. Ráadásul leszüretelte a termést, feldolgozta saját költségén, bevitte ebbe a közös pincébe és akkor még tőle követeltek pénzt. Tehát nem kapott a szőlőjéért 1 Ft-ot sem, de a pince megvételéért, meg a bor kezeléséért, meg esetleges palackozásért stb. viszont össze kellett volna adni a pénzt, amiből tudják ezeket a folyamatokat finanszírozni. Ehhez meg nem voltak hozzászokva az emberek. Ahhoz voltak hozzászokva, hogy beadták a szőlőtermést és másnap vagy 1 hét múlva felvette érte a pénzt. Ilyen körülmények között hát elég naiv gondolat volt, hogy majd ezt meg fogják érteni az emberek egyik napról a másikra.*[369]

Az állami, illetve volt nagyvállalatok támogatásával alapított szervezetek mellett a termelők körében egyre általánosabbá vált a szövetkezetek alapításának önálló kezdeményezése, amelyre az első példák az 1990-es évek második felétől kezdődően

[369] FM040409Tc, 2004.

említhetők meg. Az önként szerveződő szövetkezetek jelenségének megerősödéséhez még el kellett telnie néhány évnek és majd csak az ezredfordulót követően vált általánosan elterjedté a magángazdaságok körében. A tagok főként a kiválással megszerzett, illetve a privatizáció során kapott gazdasági tőkét fektették az alapításba. További jellemzőjük volt, hogy gyakran párhuzamosan szerveződtek a pinceszövetkezetekkel. Azok a gazdák, akik bizalmatlanok voltak az alakuló szervezetekkel szemben, olyan szövetkezetek létrehozására törekedtek, amelyek nagyobb biztonságot adtak azáltal, hogy erősebb bizalmi, szolidaritási kötelékek között szervezték meg azokat.

A szövetkezetek olyan problémákkal és gazdasági jelenségekkel kerültek szembe, amelyek vonatkozásában nem rendelkeztek megoldási stratégiákkal. Az 1992-től meginduló privatizáció és kárpótlás folyamata a gazdasági szerkezet radikálisan átalakulásával járt. Az igénylőknek kiosztott földterületek gyakran drasztikusan lecsökkentették a szövetkezetek gazdálkodási területét. Ennek következtében számos szövetkezetet is felszámoltak.

Az átalakult és ismét bejegyzett szövetkezeteknek nemcsak a művelési területek csökkenésével, szétaprózódásával kellett szembenézniük. Ahogy az új termelőknek és a nagyvállalatoknak, úgy a szövetkezeteknek is komoly kihívást jelentett a piac visszaesése és az állami támogatások megszűnése. Gyakorivá váltak a kifizetetlen szőlőfelvásárlások, megtorpant a készleten levő bor forgalma, amelyek nagy veszteségeket generáltak.

Azok a szövetkezetek, amelyek elég erősek tudtak maradni a privatizáció után is, képesek voltak áthidalni a nehézségeket és tovább folytatni, illetve idővel ismét nyereségessé tenni működésüket.[370] Ehhez elengedhetetlenné vált, hogy a piacgazdasági körülményekre reflektálva működésüket új alapokra helyezzék.

A rendszerváltás után a szövetkezetek működésében több változás is történt. A szocializmus idején létrejött gazdasági szervezetekre még jellemző volt, hogy árukapcsolással a pozitív ösztönzők, kulturális javak is bevonásra kerültek a gazdasági működésbe. Az új szervezetek ezeket leépítették és csak a tagok gazdasági érdekeinek közös tényezőjének racionalizálására törekedtek. A tagok közötti kapcsolatok kizárólag a gazdasági együttműködésre redukálódtak. Azonban az is nyilvánvaló, ahogy azt Mancur Olson is kifejtette, hogy „ha egy szervezet tevékenysége kimerül abban, hogy egy kollektív

[370] Itt lehet példaként megemlíteni a Hercegkúti Mezőgazdasági Szövetkezetet is. (Hőgye I. 1998. 133–140.)

jószág megszerzéséért lobbizzon valamilyen nagy csoport számára, akkor ez a szervezet nem képes jutalmakat és pozitív szelektív ösztönzőket felkínálni potenciális tagjainak."[371] A csoport tagjai számára pozitív értéket képviselő ösztönzők csökkenése épp ezért gyakran akadályozza a szervezet növekedését.

Párhuzamok és új tendenciák

A társadalmi-gazdasági átalakulás új gazdálkodási formákat hívott életre, megváltoztatta az állami és magánszektor részvételét a termelés és értékesítés folyamatában. A kollektív cselekvéssel szemben felerősödött az egyéni gazdálkodás. Ezen átalakulási tendenciák problémák, új kihívások sorát generálták és generálják ma is. A szőlő- és bortermeléssel foglalkozó gazdáknak új egyensúlyi helyzetet kell találniuk a hagyomány és innováció állandó összeütközéseinek színterén.

A borászatban bekövetkező változások egyik legfontosabb jelensége a gazdasági struktúra módosulása. A korábban viszonylag egyszerű szerkezetű, a szövetkezeti keretek és a Borkombinát által működtetett borásztársadalomban összetett rétegződési folyamat indult el a változatos gazdasági társaságok, magánvállalkozási forma és a nonprofit szervezetek megjelenésével. A gazdálkodás mozgató rugója egy új kapitalista szemléletű piac lett, amelynek szereplői az összetett változások indikátoraivá váltak.

Ahogy ez a két településen megfigyelhető, az átrendeződés során sok kis és közepes nagyságú földterülethez jutott kisvállalkozási formában működő termelő jelent meg, akiknek egy csoportja bekapcsolódott a turizmusba. Ezek kiépítését a gazdasági mellett kulturális és társadalmi tényezők befolyásolták. A körülmények erős alkalmazkodási képességet igényeltek a borászoktól és magasszintű szakismereti tudást vártak el. A gazdasági cselekvés legfőbb meghatározója az egyéni cselekvés lett, szemben az előző időszak kollektivitásával, annak ellenére, hogy mind a szőlészet, borászat, mind a turizmus jelenlegi gazdasági helyzete összefogásra is inspirálja a termelőket.

A rendszerváltás folyamata során a korábbi kötelékek megszűnésével, a piac struktúrálódásával egy aktív szervezői, önszervezői folyamat indult el, mind a vállalatok, mind a gazdák oldalán, amely mint az „útkeresés időszaka" definiálható. Az 1945 utáni folyamatokhoz hasonló változások mentek végbe a szőlő- és bortermelésben. Bár a

[371] Olson, M. 1997, 165.

gazdasági viszonyokban számos azonosság található, a problémák megoldásában ellentétes törekvések figyelhetők meg.

Akárcsak a II. világháború és a földosztás után, az 1990-es években is a bekövetkező események egyrészt a szabadság, önállóság, másrészt a bizonytalanság érzését, légkörét eredményezték. A termelők egyedül találták magukat a megváltozott társadalmi és gazdasági folyamatok közepette egy olyan birtokon, melynek önálló működtetéséről a legtöbben nem rendelkeztek elegendő tapasztalattal és a modernizációhoz szükséges befektethető tőkével, ahogy az a földosztás után végbement.

A piaci kereslet és kínálat instabilitása szintén az 50 évvel ezelőtti eseményeket idézi vissza: *Általános észrevétel Tokaj-hegyalján, hogy nincs boreladás. Nincs kereslet. […] Igen nagy divat – sokszor kényszerből – a bornak, gyümölcsnek zölden, lábon való értékesítése. Ki jár jól, illetve ki járhat rosszul ilyen esetben. Rosszul csak a termelő. Ilyen kényszerértékesítés elé néz a termelő ezen az éven* [ti. 1948] *is. Nyugodt, kiegyensúlyozott kereskedelmi úton való értékesítésre kevés kilátás van.*[372]

A problémák sok tekintetben a rendszerváltást követően szinte teljes mértékben megismétlődtek, újra visszatértek. A hasonló alapokon eltérő megoldási stratégiák alkalmazása figyelhető meg. A II. világháborút követő politikai-ideológiai berendezkedés a közös cselekvés erőteljes fejlesztésére törekedett. A nehézségek leküzdésének legjobb módszerét a szövetkezetek létrehozásában és a kollektivizálásban látta. A korszak ideológiai nézete szerint az *„altruista szellemű szövetkezeti értékesítés, amelybe az export is bekapcsolódna hatékonyan, megoldottá tenné ezt a helyzetet.*[373]

A kisgazdák szövetkezetben való tömörítését motiválta, hogy az intézményi keretek létrehozásával kiiktatható a kereskedelem, és nagyobb készletek hozhatók létre, miközben megszüntethető az illegális kereskedelem. Emellett megfelelő termelési eszközök biztosíthatók a termelők számára, amely hozzájárul a minőség javításához, akárcsak a bor szakszerű kezelésében való segítségnyújtás.

A gazdák az 1990-es években, a szövetkezeti keretek között történő együttműködést megszüntették, vagy ha fenn is tartották azt újjászervezve, gyakorlatilag nem tudták eredményes intézményként működtetni, annak ellenére, hogy a fennálló gazdasági körülmények közepette a kollektív cselekvés hatékony stratégiai célkitűzést

[372] Uo.
[373] Uo.

jelenthet. Ezek a folyamatok az egyéni cselekvés dominanciáját tükrözik, illetve az együttműködéssel szembeni, látensen mindig jelenlevő, negatív attitűdre utalnak, amelyet a rendszerváltást követő események be is igazoltak.

A 20. század végén azok a gazdák, akik a meglevő szőlőültetvény üzemméretét és szerkezeti felépítését nem fejlesztették, a rendszerváltással kialakuló feltételek közepette értékesítési és termelési problémákkal néznek szembe. A Borkombinát privatizációs időszakának bizonytalan helyzetét az 1990-es évek elején a megalakuló gazdasági társaságok felvásárlásai bár enyhítették, napjainkra újból permanens problémaként jelenik meg a szőlőértékesítés nehézsége. A nagy gazdasági társaságok saját telepítésű, de még nem termő területeinek nagysága előre vetítette azt a jelenleg releváns problémát, mely szerint a felvásárlások során egyrészt fokozatosan csökken a felvásárolt szőlő mennyisége, másrészt a piac igényeihez alkalmazkodva, egyre jobb minőséget várnak el a termelőktől.

Ez a helyzet két jelentős problémát generál. Az ültetvények termőre fordulásával párhuzamosan csökkenő felvásárlás túlkínálatot teremt a piacon, és feszültségeket generál a kínálat és kereslet által meghatározott piac szereplői között. Ennek következménye a minőségi változás. A kereslet oldalán jelentkező minőségi elvárások a kistermelők szőlőtermesztési technológiájának fejlesztését követelik meg, amely újabb teherként, a termelőktől gazdasági alkalmazkodási képességet igénylő tényezőként jelenik meg.

Az időszerű kérdéssé váló szétaprózottságra és az ebből adódó gazdálkodási nehézségekre mégsem a kistermelőknél jelent meg az összefogásra irányuló törekvés, mint megoldási alternatíva, hanem egy gazdaságilag aktív rétegnél. A védettséget jelentő hálók helyére újakat kellett építeni, amelyek a bizonytalanság érzésének csökkentésében segítenek. A gazdálkodás újraszervezése, egymás támogatása, a kollektív útkeresés, az értékesítési nehézségek együttes megoldása, mint pozitív lehetőség, a rendszerváltást követően, továbbra is megmaradt, amit a termelőszövetkezetek fenntartására irányuló törekvések is mutattak. Az egyéni gazdálkodással járó nehézségek nagyságát mutatja, hogy az önálló vállalkozásba kezdő borászok látensen, gyakran továbbra is azonosultak a kistermelőkre jellemző szemléletmóddal, amely az egyéni cselekvés buktatói miatt, a kollektív együttműködés szerepét hangsúlyozza.

A folyamatos külső problémák az összefogás és egységes fellépés igényét generálták, amely abban fogalmazódott meg, hogy együttműködve olyan gazdasági bázist hozhatnának létre, amely el tudná érni a jelenleg a kisbirtokok hatékonysága ellen működő helyzet megszüntetését. Ezen szerveződés alatt – a borászok elképzelése szerint – olyan

rendszert szeretnének megvalósítani, amely a megtermelt szőlő közös feldolgozásában, raktározásában, palackozásában és elsődlegesen értékesítésében és reklámozásában valósulna meg, ahogy Európában jelenleg is a szövetkezetek működnek. Az egyéni cselekvés irányába való elindulás mellett megmaradt az együttműködés iránti igény, melyet a megszűntetett szövetkezetek helyett létrehozott új szövetkezetek, valamint a megjelenő civil szervezetek példáznak. Ez a vágy mégsem garantálja azok sikerességét, amit mind külső, mind belső tényezők nehezítenek. Viszonylag nagyobb eredményességet tudnak felmutatni a szintén alulról szerveződő, civil szervezetek, a különböző egyesületek, mint például a Tokaj-hegyaljai Borút Egyesület, a Tállyai Borút Egyesület, vagy a Tokaj Renaissance Egyesület.

Míg az egyesületek jóval nagyobb szerephez jutnak napjainkban, addig a szövetkezetek a negatív előítéletek által meghatározottak. Bár a gazdák hazánkban is számos, Nyugaton a gazdálkodást befolyásoló tényezőt, gazdálkodási formát átvettek és meghonosítottak, a szövetkezeti keretek között történő működést továbbra is elutasítják. A szövetkezeti együttműködés külföldön levő példái nem gyökeresedtek meg. Okai az előző rendszer társadalmi, politikai és gazdasági berendezkedésében, illetve a gazdák mentalitásában keresendők. Sokkal inkább a különböző egyesületi formák, mint civil, alulról jövő kezdeményezések terjedtek el, amelyeket azonban elsősorban a turizmussal is foglalkozó borászok szerveznek, és csak kisebb csoportok összefogásában, kevés eredményt felmutatva valósulnak meg.

V.

Tokaj-Hegyalja gazdasági szereplői

Egyik legnevesebb borvidékünkön, Tokaj-Hegyalján, kivételes hagyományok, szokások és értékek alakultak ki az évszázadok során. Sajátos kultúra jellemzi, amelynek alapját a gazdaság egy speciális szegmense, a régióra jellemző szőlőtermesztés és borászat teremtette meg. A termelésben és értékesítésben megjelenő hagyományokkal, szokásokkal a változatlanság, míg a piaci körülményekhez való alkalmazkodással, az újításokkal a fejlődés képviselője. A hegyaljai szőlő- és borkultúra egyszerre az állandóság és a folyamatos változás, megújulás jelenlétének és összeütközésének színtere. Ez a dualizmus alapjaiban határozza meg a szőlő- és bortermelés, illetve értékesítés átalakulásának irányait, mely évszázadok óta sajátossága Hegyaljának.

A generációkon keresztül öröklődő tapasztalatok akkumulálódása során a szőlészettel, borászattal foglalkozó gazdálkodók felismerték a táji, ökológiai adottságokban rejlő lehetőségeket. Ezeken az alapokon, új termesztési és készítési technológiákkal és eljárásokkal, mint az aszúkészítés innovációjával, a 16–17. század folyamán unikális termék keletkezett. A fellendülő borászat a 19. század utolsó harmadáig a régió húzóágazatává vált, amely az országos átlagnál nagyobb népsűrűség eltartását tette lehetővé.

A század végén a filoxéra alapjaiban rengette meg a borászatot és rajta keresztül Hegyalja egész társadalmát. A szőlőtermesztés drasztikus hanyatlása után egy erőtlen fejlődést, majd az I. világháborút követően a stagnálás állapotát tudta csak fenntartani. Ezt az állapotot konzerválta, illetve a korábbi termelési és értékesítési csatornák helyett új irányok kijelölésével drasztikusan átszervezte a szocializmus időszaka. A korszakra jellemző szemlélet és gondolkodásmód következményeképp megváltozott a tokaji bor társadalomban és a borra épülő, azzal összefonódó gazdaságban betöltött szerepe.

A rendszerváltással elmozdulás vette kezdetét. A központosított gazdálkodást felváltotta a szabad piaci kereslet és kínálat által szabályozott gazdasági magatartás, és ismét a törvényi szabályozás és gazdasági érdeklődés figyelmének középpontjába került. A gazdasági struktúraváltás nem a régi gazdasági formák felelevenítéséhez vezetett, hanem már teljes mértékben a globalizációval áthatott piac szabályai szerint indult útjára.

Az új üzemszervezeti formák bár a nyugati piaci és gazdasági irányzatok mentén jelentek meg, az elmúlt időszak történelmi eseményei sajátos jelleget kölcsönöznek annak. Ezen rendszer leírása az alapja a gazdasági szereplők viselkedésmintáinak, illetve döntési mechanizmusaik gazdasági antropológiai elemzésének, amely a külső és belső tényezők vizsgálatával, a termelés, elosztás, fogyasztás jelenlegi jellemzőinek feltárását adja az V. fejezetben.

Üzemszervezeti formák a szőlőkultúrában

Az 1990-es években lezajlott rendszerváltás mind a gazdaságban, mind a társadalomban teljes átalakulással járt.[374] A kialakuló feltételek, legfőképp a piac teljes transzformációja, valamint annak a nyugati gazdasághoz való közelítése új stratégiát követelt meg a szőlészet és borászat gazdasági szereplőitől mind termelési, mind értékesítési szinten. Ennek során gazdasági átrendeződés kezdődött el.

A gazdasági működés, illetve annak változásai nem vizsgálhatók a termelés és értékesítés folyamataiban megjelenő hagyomány értelmezése nélkül. A gazdasági és társadalmi változások által az üzemszervezeti formákban lezajló változásokon keresztül, nyomon követhető a termelés és értékesítés területén bekövetkező fejlődés, illetve a hagyomány és innováció diskurzusa.

Az új irányokban induló fejlődés maga után vonta a hagyományok át-, illetve újraértékelését, mellyel párhuzamosan főként külföldről érkező új eljárások és technológiák, új típusú borok jelentek meg, a piaci igényekhez igazodva.[375] Tokaj-Hegyalja ismét a hagyományok és innováció konfliktusának középpontjába került, ahol ahhoz, hogy ismét meg tudja teremteni az egyensúlyt, újabb fordulat előtt áll.

[374] Harcsa I., Kovách I., Szelényi I. 1994, 15–43.
[375] Az átalakuló piaci igények között meg lehet említeni a száraz borok iránti keresletnövekedést, a reduktív technológiával készülő borokat, vagy a cuvé-típusúakat, melyek készítésmódjukban is eltérő ismereteket, szaktudást és technológiai felkészültséget várnak el a borászoktól.

Jelen fejezet a rendszerváltást követő politikai, gazdasági átalakulás következményeként megjelenő egyéni és kollektív cselekvési módokat, üzemszervezeti formákat mutatja be.

Gazdasági szereplők

A lakosság negyede, a családtagokat is megbecsülve körülbelül a fele a szőlészetben, borászatban, időszakos vagy állandó munkavállalókkal is számolva, pedig a két harmada áll közvetlen vagy közvetett kapcsolatban a mezőgazdaság ezen ágával. Így fogalmazott erről az egyik borász: *„… itt azért akárki akármit mond, mindenki valamilyen szinten kötődik a szőlőtermesztéshez.”*[376] A szőlő- és borkultúra évszázados hagyományai szinte minden családban generációkon keresztül nyomon követhetők. Ahogy folytatta: *„most ugye lehet, hogy nincs szőlője 20 éve, de az ő dédnagyapjának biztos, hogy volt. Annak, aki itt él, vagy aki elszakadt innen, az is kötődik valahol hozzá.*[377]

Az egyes csoportok közötti különbségtételt az értékesítésnek, illetve a bortermelésnek a termelők gazdasági tevékenységében betöltött helyzete határozza meg. A csoportokra jellemző viselkedésminták gyökerei bár több évszázadra nyúlnak vissza, az elmúlt évtizedek eseményei determináltak. Minden közösséget saját történelmének kontextusában kell értelmezni, amellyel megválaszolható az a kérdés, hogyan, milyen külső és belső tényezők hatására alakult ki a jelenlegi gazdasági állapot. Hegyalja életét irányító társadalmi és gazdasági folyamatok történelmi változásainak áttekintése hozzájárul a napjainkat jellemző, helyi gazdasági attitűdök, mentalitás és a kialakult üzemszervezeti formák értelmezéséhez. A munkafolyamatok, gazdasági tevékenységi körök szerint, különböző társadalmi-gazdasági csoportok különböztethetők meg.

A hegyaljai szőlészettel, borászattal foglalkozó gazdasági szereplők az elvégzett munkafolyamatok, gazdasági tevékenységi körök, illetve annak az egyén gazdasági helyzetében betöltött szerepe szerint, öt gazdasági csoportba sorolhatók.

[376] SS030905, Tarcal
[377] SS030905, Tarcal

Termelők

1. csoport: azon termelők, akik saját fogyasztásra termelnek szőlőt, készítenek bort, illetve a szőlőt bogyó vagy must formájában értékesítik.
   A szőlőből csak 10 hektoliter alatt termelnek bort.

Termelők és értékesítők

Egyéni vállalkozások, gazdaságok

2. csoport: 1 hektár fölötti szőlőültetvényt birtokló gazdák, akik a megtermelt szőlőt bogyó vagy must formájában értékesítik, saját vállalkozást működtetnek.
3. csoport: körülbelül 1 hektár feletti ültetvénnyel rendelkező gazdák, akik a szőlőtermesztés mellett 10 hektoliter felett készítenek bort, és annak értékesítését is önállóan végzik. A csoporton belül külön alcsoportként jelennek meg azok a borászok, akik az értékesítést a borturizmuson keresztül valósítják meg.

Társas vállalkozások

4. csoport: az előbbi csoporttal azonos célok jellemzik, de tevékenységüket gazdasági társaságok formájában, több munkavállalót is foglalkoztatva végző hegyközségi tagok. Ez a csoport rendelkezik a legnagyobb befolyással a hegyaljai szőlőtermesztés és borkészítés átalakulási folyamataiban. Ezen csoport tagjai a külföldi befektetők is, akik hatása nem hagyható figyelmen kívül a hegyaljai borászat átalakulási folyamataiban.

Értékesítők

5. csoport: azon vállalkozók, akik nem foglalkoznak termeléssel, a megtermelt szőlőt bogyó vagy must formájában továbbértékesítési céllal vásárolják meg a helyi termelőktől, amelyet felvásárlási állapotában vagy feldolgozva értékesítenek.

XI. diagram. Tarcal pincészeteinek ültetvény-nagyság szerinti csoportosítása[378]

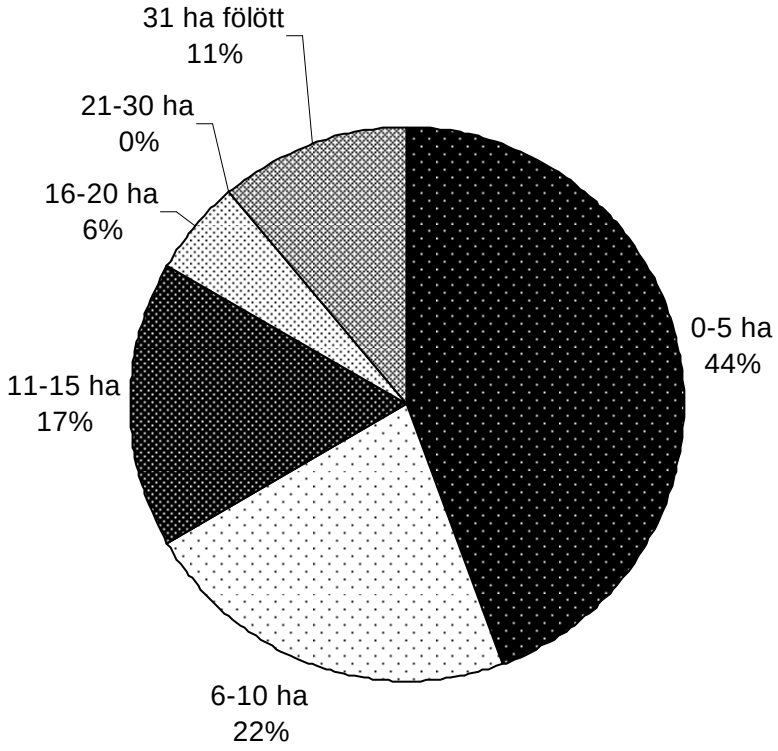

X. táblázat. Tállya szőlőültetvényeinek tulajdonviszonya, 1992-ben[379]

Tulajdonos	**Szőlő (ha)**
Borkombinát[380]	34
Szakszövetkezet	107
Kisüzemi gazdaság	507
Összesen	648

[378] Adatok forrása: Alkonyi L. 2009, az Interneten saját honlappal rendelkező pincészetek által közölt, illetve az interjúk során összegyűjtött adatok

[379] Dr. Boros László, Dr. Dobány Zoltán és Horváth Károly által összegyűjtött adatok alapján. In: Dr. Boros L., Dr. Dobány Z., Horváth K. 1994, 299.

[380] 1969-től 1992-ig birtokolt földterület nagysága.

XII. diagram. Tállya szőlőültetvényeinek tulajdonosi megoszlása 1992-ben

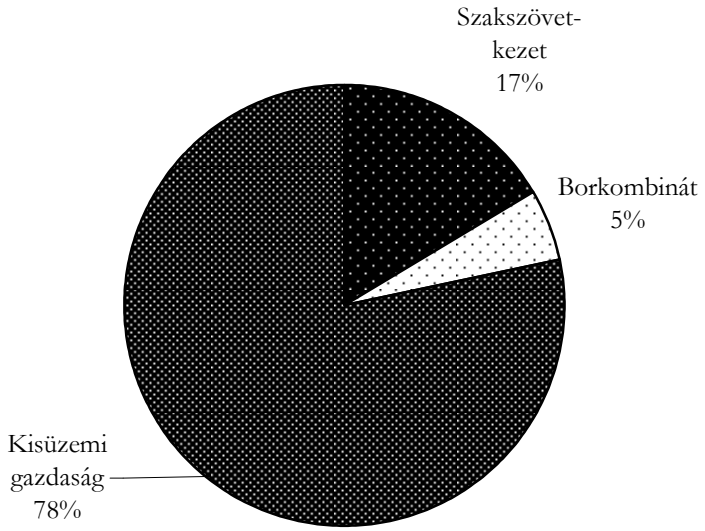

Tállya szőlőültetvényeinek tulajdonosi megoszlása 1992-ben

XIII. diagram. Tállya pincészeteinek ültetvény-nagyság szerinti csoportosítása[381]

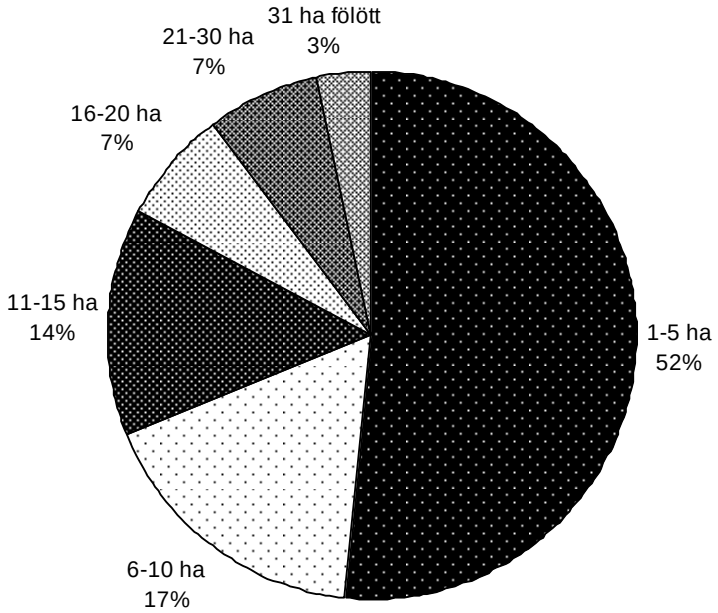

[381] Adatok forrása: Alkonyi L. 2009, az Interneten saját honlappal rendelkező pincészetek által közölt, illetve az interjúk során összegyűjtött adatok

Szőlőtermesztők és borászok

A lakosság nagy része jelenleg is rendelkezik 0,5 és 1 hektár közötti szőlőültetvénnyel, mely történelmi meghatározottsággal bír, különösen a 20. század második felében lezajlott események tekintetében. A legnagyobb csoportot azon gazdák alkotják, akik kizárólag a szőlő mezőgazdasági termelésével foglalkoznak. Általános jellemzőjük a kis alapterületű ültetvényméret és a megfelelő technikai háttér hiánya. A régi technológia gyakran szakmai ismeretek hiányával is párosul.

A hegyközségi tagoknak több mint 90%-a csak szőlőtermesztéssel foglalkozik. A rendelkezésére álló szőlőültetvényeken a jövedéki adó alá nem eső 10 hektoliter alatt termelnek, és szüretelés után bogyó formájában értékesítik a többletet, a III, IV, illetve az V. csoport tagjainak. Az egy hektár alatti terület a gazdaságossági érték alatt van, ahogy azt egy interjúalany is említette:

> *[…] ezeknek* – ti. az 1 hektár alatti gazdasági üzemeknek – *a gazdaságossága nagyon megkérdőjelezhető. Tudnillik a legtöbb esetben annyi árbevételt tudnak realizálni, amennyi a költsége a termelésnek. Azért tűnik jövedelemnek az, ami képződik rajta, mert a kisebbek nem bérmunkával művelik meg a szőlőjüket, hanem a saját maguk két kezével, meg a családtagok besegítésével. Ezt költségként ők nem számolják fel, tehát úgy tűnik, hogy a bevételnek az a része, amely nem megy el gépi munkára, növényvédő szerre, meg kötöző anyagra, mintha jövedelem lenne. De hát ez nem éri meg. Tulajdonképpen az ő munkabérük, amelyet úgy lehet számítani, mintha a saját szőlőjükbe lementek volna napszámba munkát végezni. Körülbelül ennyit tudnak vele megkeresni. Tehát igazából a szőlőtermesztés nem jövedelmező. A legtöbb esetben éppen csak hogy a költségeit fedezi a termesztésnek.*[382]

A kisüzemek a családtagok munkaerejére épülnek, a szőlő megműveléséhez nem vesznek igénybe külső, fizetett segítséget. Emiatt a megtermelt profit nem a tényleges tiszta nyereséget mutatja, abból nem kerül levonásra – mint ahogy kiszámításra sem – a család által elvégzett munka értéke. Ahogy arra 2003-ban a Tokaj Kereskedőház Rt. Igazgatója is rávilágított:

> *Itt* – ti. Hegyalján – *körülbelül tízezer olyan kistermelő tevékenykedik, dolgozik, aki csak a saját munkaerejét tudja a kis nyolcszáz négyszögöles szőlőjébe befektetni, nincsen borászati feldolgozása, nincsenek borászati gépei, nincsenek piacismeretei. Hazaszeretete van, szőlőszeretete van […]*[383]

Működésükre a rendszerváltás és a Borkombinát megszűnése negatívan hatott, a felvásárlások drasztikus csökkenése, illetve a piaci igények megváltozása miatt. A Tokaj

[382] MF040409, Tarcal (Melléklet I. interjú, részlet)
[383] Haeffler A. 2003. március 12., 19:32

Kereskedőház Rt. mellett megjelenő új nagy vállalatok felvásárlásai bár kezdetben kompenzálták a Kereskedőház csökkenő felvásárlásait, azok ültetvényeinek termőre fordulásával egyrészt kevesebb, másrészt jobb minőségű szőlőt vásároltak csak fel. A magasabb minőség eléréséhez anyagi, szakmai és technológiai befektetésekre és beruházásokra van szükség, amelyet nem minden termelő képes biztosítani. A piaci kereslet és igények átalakulása miatt *tehát az igazán kicsik abban gondolkodnak, hogy el kell adni a területüket […]* – és valójában – *akinek már 1 hektár szőlője van, az stabil.*[384]

Az egy hektár feletti területen gazdálkodóknál a szőlőültetvényből származó nyereség már meghaladja a befektetett munkaerő és anyagi eszközök ráfordításait, azonban még itt is főmunkahely mellett jelenik meg a szőlőművelés. Ezek a gazdák alkotják elsődlegesen a második csoportot. Bár körülbelül 5 hektárnyi szőlőültetvény-nagyság az a terület, amelyre már önálló gazdasági üzem szervezhető, vannak olyan termelők, akik 6 hektáros szőlőjük művelését továbbra is másodállásban végzik. Az ültetvénynagyság bár már elég nagy, a csak szőlőértékesítésre épülő diverzifikálatlan üzemstruktúra még nem teremt elegendő bevételt az önálló működéshez. Erre abban az esetben nyílik lehetőség, ha az egyéb tevékenységi körökkel is kiegészül, és azokkal együtt főállású foglalkoztatottjává válik az ültetvény birtokosa. Itt időszakosan már megjelenik a külső munkaerő alkalmazása is.

A termelők tevékenységüket ezen a szinten horizontálisan és vertikálisan bővíthetik, tehát önellátó üzemmé fejlesztve az első esetben növelik a feldolgozottságot, a második esetben pedig új termékek, technológia és bővebb választék alkalmazásával, az eddigi tevékenységi körbe illeszkedő termelési és szolgáltatási ágakat építenek ki.[385] Mindennek feltétele a családban öröklődő, illetve folyamatosan növekedő szőlőültetvény.

Egy-egy pincével és termelőeszközökkel rendelkező családi borászat több generáció munkájával, illetve a rendszerváltás után a kárpótlásból jött létre: *Ez ugye komoly hozzáértést, felkészülést igényel. Merőben más dolog, mint csak szőlőtermesztőnek lenni. Onnantól kezdve, hogy borászkodni kezd, ehhez olyan technikai meg anyagi felkészülés kell, amit nem lehet egyik napról a másikra előteremteni… Akik magánszemélyek vannak ebben, azok általában generációból örökölték.* [386]

[384] MF040409, Tarcal
[385] Jelen T. 1992, 45.
[386] SS040710, Tarcal

A szőlészettel, borászattal foglalkozó gazdáknak ezért csak egy szűk csoportja volt képes önálló vállalkozásba kezdeni, kilépve a szőlőtermesztés háztáji vagy kisüzemi gazdálkodási keretei közül. Néhány nagyobb vállalat mellett, melyek a Borkombinát gazdasági egységeiből jöttek létre főként külföldi tőkéből.

Mindeközben szembe kellett nézniük azzal a jelenséggel is, hogy a külföldi trendek hatására megváltoztak a fogyasztói szokások. A nehéz borokkal szemben, a könnyed, reduktív technológiával készülők nyertek teret. Emiatt a pincészetek hatékony működéséhez elengedhetetlenné vált azok gazdasági fejlesztése és a tevékenység diverzifikációja. A már létező borászatot tovább erősítve kibővítették a turizmussal, amelyet vagy megszűnő munkahely után, vagy a meglevő mellett, kiegészítő munkahelyként kezdtek el. Ez a réteg a termelés mértékét növelve a gazdasági tevékenységet kibővítette az értékesítéshez kapcsolódó új szolgáltatásokkal. Itt részben a II. és legfőképp a III. csoport képviselőit kell megemlíteni. Az előbbi tagjai a szőlőt értékesítik bogyó vagy must formájában, míg az utóbbi képviselői az elkészített bort, saját értékesítési csatornákon keresztül. A bortermelők gyakran, ha elfogy, illetve kevésnek ígérkezik az éves termés, felvásárolnak az I. és II. csoport termelőitől is.

Tarcalon a Borkombinát gazdasági egységeiből létrejött cégekkel együtt 20 olyan pincészet található a településen, amely a termelés, feldolgozás és értékesítés teljes vertikumát megvalósítja gazdálkodásában, és összekapcsolja a turizmussal, mint az értékesítés egyik legfontosabb lehetőségével. *(XXII. táblázat)* A pincészetek összesen 315,75 hektár földterülettel rendelkezik, amelyből 162 hektár fekszik a Tarcal Hegyközség területén. *(A pincészetek tételes dűlőlistáját a cd-melléklet tartalmazza)*

Tarcalon a 3. és 4. csoportba tartozó pincészetek 44%-a 5 hektárnál kisebb szőlőültetvénnyel rendelkezik, míg a 31 hektár fölötti területtel rendelkező birtokosok már a 4. csoport tagjai közül kerülnek ki. Körülbelül 15 hektár felett már nagy vállalkozásokról lehet beszélni. *(XII. diagram)* Tállyán szintén létrejött néhány nagyobb gazdasági egység, szerkezetében Tarcalhoz hasonlít. A rendszerváltást követően 1992-ben még működtek az előző időszak állami gazdasági szervezetei. A szőlőültetvény tulajdonosi megoszlásában itt is megfigyelhető a magántulajdon magas száma, amely a Borkombinát privatizációja, illetve a szakszövetkezet megszűnését követően tovább erősödött.

Tállyán 29 szőlészetre, borászatra épülő vállalkozás működik jelenleg. *(XXIII. táblázat)* A 29 pincészet összesen 301,54 hektár földterületet birtokol Hegyalján, amelyből 281 hektár fekszik a Tállya-Golop Hegyközség területén. *(A pincészetek tételes dűlőlistáját*

a cd-melléklet tartalmazza) Tarcaltól részben eltérően jóval nagyobb az 5 hektár alatti szőlőültetvényt birtokló pincészetek száma, mint ahogy a 4. csoportba tartozó nagy vállalkozások száma is. Ezek az adatok tükrözik a két hegyközség általános jellemzőit. *(XIV. diagram)*

A IV., jelen munka szempontjából lényeges csoportot a gazdasági társaságok alkotják. Tarcalon települt le a Gróf Degenfeld, amely a volt vállalati (Borkombinát) központi épület átalakításával hozta létre Tokaj-Hegyalja első ötcsillagos szállodáját. Vele egyidejűleg jelent meg a községben a Királyudvar, szintén külföldi tőkével és szintén korábban vállalati tulajdonban levő épület – a Királyudvar – megvásárlásával és felújításával. Magyar tulajdonban levő vállalat Tarcalon az Andrássy Kúria Kft., valamint a Tokaj Hill Kft.

A Tokaj Kereskedőház Rt. a szőlőültetvények mellett tulajdonosa a Kutatóintézetnek is, amely még ma is meghatározó felvásároló a községben. Szerepe azonban az elmúlt időszakhoz képes jelentősen visszaesett, mint ahogy privatizálása is időről időre felmerül.

Még 1995-ben is Hegyalja legnagyobb állami tulajdonú vállalata volt a Borkombinát utódvállalata, a Tokaj Kereskedőház Rt. 3100 ha összes földterülettel Tokaj-Hegyalja teljes szőlőterületének majdnem felét birtokolta. Ebből a szőlőültetvény-nagyságból 703 ha (22,7%) volt termő és 47 ha fiatal telepítésű még nem termő szőlőterület volt. A megtermelt szőlő mellé 1994-ben 10 ezer tonna szőlőt vásárolt fel a helyi termelőktől,[387] amely körülbelül a kistermelők összes termésének 1/3-át jelentette. Ezen helyi, általában kis földterülettel rendelkező termelők csoportját, több mint 400 fő alkotja Tarcalon. Saját telepítésű, de még nem termő területeinek nagysága viszont előre vetítette azt a jelenleg már releváns problémát, mely szerint a felvásárlások során egyre

[387] Boros L. 1999, 274.

kevesebb, ugyanakkor egyre jobb minőségű szőlőt vásárolnak meg a termelőktől. Ez a helyzet fokozza a túlkínálat okozta feszültségeket.

A Borkombinát privatizációs időszakának bizonytalan helyzetét az 1990-es évek elején a beinduló vállalatok felvásárlásai enyhítették. A nagy vállalatok– hasonlóan a Tokaj Kereskedőház Rt.-hez – főleg addig vásároltak fel, amíg az újonnan alapított ültetvények nem fordultak termőre.

Ezeknek a nagyüzemeknek az indulása a rendszerváltás utáni kárpótláshoz és a Borkombinát privatizációjához kötődik. Megyei szinten az összes szőlőterület körülbelül 1/3-t birtokolják. Közös jellemzőjük, hogy többségükkel nagy külföldi vagy hazai tőke áramlott Tokaj-Hegyaljára a megvásárolt ültetvények és ingatlanok fejlesztésén keresztül. A külföldi tőke bevonásával létrehozott vállalatoknak számos európai országban van testvérbirtoka, amely az ott szerzett tapasztalatok szempontjából igen jelentős: általuk Hegyalján számos technológiai fejlesztés, újítás honosodott meg. Lobbijaik révén módosították a bortörvényeket és a borkészítés évszázadok alatt kialakult és törvényben rögzített hagyományait is, mely számos esetben – mint például az aszú érlelési idejének lerövidítésénél – ellenérzést váltott ki a termelőkből. Sok helyi gazda a hagyományok „semmibevételeként” értelmezte a változásokat.

Azonban ha „egy rétegen vagy csoporton belül bárki részesedik a társulások szolgáltatásaiból, akkor – [...] – egyúttal a csoport vagy réteg minden tagja élvezi a kérdéses szolgáltatások előnyeit. [...] Általánosítva minden lobbyszervezet, amelynek általános változást sikerült előidéznie a jogszabályokban vagy a szabályozásban, közös vagy kollektív jószágot nyújt ezáltal azoknak, akik hasznot húznak a szóban forgó változásból.”[388] A külföldi vállalatok olyan közös vagy kollektív jószágot hoztak létre, mely nemcsak a vállalatoknak, hanem a családi vállalkozásoknak is lehetővé tette a pénz forgási sebességének gyorsítását.

[388] Olson, M. 1987, 46.

VI.

A borászat beágyazottsága

A gazdaság alapja a társadalmi és anyagi tér, amelyet az emberek közösségei hoznak létre. Magában foglalja az anyagi érdekek területét, amely egy csoport tagjait egy másik csoporthoz kapcsolja, és része minden gazdaságnak. Egy közösség struktúrája hosszú idő alatt és lassan változik, amennyiben az alapvető társadalmi, gazdasági tényezők stabilak.

Az etnográfusok már több mint egy évszázada rámutattak arra, hogy a történelmi és etnográfiai társadalmakban és az ipariak némelyikében is, a gazdaság nemcsak a piacokat vagy a javak és szolgáltatások piacszerű cseréjét tartalmazza. Antropológiai nézőpontból a gazdaság lefedi a vagyonszerzés, termelés, szállítás és a dolgok és szolgáltatások használatának területeit és azok társadalmi, kulturális környezetét. A modern közgazdaságtan elsődlegesen a piacra és az árakra koncentrál, a piaci kereskedelem logikáját használják a nempiaci csere értelmezésére, annak ellenére, hogy azoknak eltérő erkölcsi és társadalmi paraméterei vannak.

A legtöbb közgazdász feltételezi, hogy az egyén racionális és egyedül áll a gazdaságban. Kényszer alatt cselekedve választja ki a célokat és eszközöket, amelyek maximalizálják érdekeit és jólétét. A közgazdászokkal ellentétben az antropológusok gyakran abból a feltételezésből indulnak ki, hogy az egyének kapcsolatban állnak egymással és a társadalommal, kapcsolatokat építenek és rombolnak, valamint a nyelv és anyagi dolgok által kommunikálnak. Az ember valójában társadalmilag konstruált, másokkal kommunikáló és kapcsolatban álló egyén. Társadalmi kapcsolatok nélküli, elkülönült egyéni cselekvésről épp ebből adódóan nem lehet beszélni még a személytelen piaci kereskedelemben sem, ahol a gazdasági kapcsolatokat szintén a társaskapcsolatok és a kultúra befolyásolja.

Ahhoz, hogy a hegyaljai borászat rendszerváltás után végbemenő átalakulását értelmezni tudjuk, tehát egyaránt vizsgálni kell a gazdaság, társadalom és kultúra egymással kapcsolatban álló és egymásra hatást gyakorló területeit. A gazdaságban megjelenő egyén a gazdaság, társadalom különböző színterein különböző szerepekben

jelenik meg, miközben gazdasági cselekvését kognitív, kulturális, strukturális és politikai beágyazottsága vezérli.

A gazdasági tevékenységek és folyamatok összességéből áll, különböző intézmények és közösségek által strukturált. A háztartások és vállalatok gazdasági egységei, szektorai közötti cserekapcsolat – a piac különböző csatornáin, típusain, illetve az állam a közvetítő, szabályozó szektoron keresztül – állandó körforgás formájában tartja működésben a gazdaságot. A gazdasági tevékenység végső célja pedig a fogyasztás, amely csere és kereskedelem révén valósul meg a piacon.

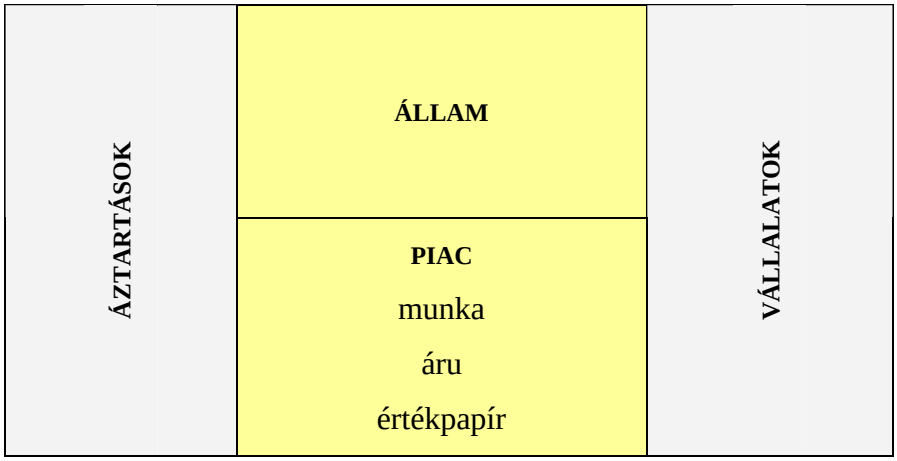

A piac

Napjainkban a politika és kultúra mellett, a társadalmi struktúrát a társadalmi diverzifikációval egyre nagyobb mértékben a piac működteti. Az első közgazdasági definiálási törekvések a neoklasszikus közgazdaságtan korába, Jevons, Marshall és Walras munkáihoz nyúlnak vissza. Míg a klasszikus közgazdaságtan számára a piac konkrét dolgot, egy meghatározott piaci helyet, földrajzi területet jelentett, a neoklasszikus közgazdászok már egy absztrakt fogalmat értettek alatta. Ezen az elvont értelemben használt piacon az eladók és vevők folyamatos interakciója határozza meg az árat,[389] a termékeket, valamint a piaci szereplők cselekvését és gazdasági mentalitását.

A néprajz és antropológia a piac formái közül elsősorban a klasszikus közgazdaságtani értelemben vett, fizikailag megjelenő piactereket vizsgálja, és nem az

[389] Kapás J. 2003. 1077–78.

integrált, önszabályozó piaci rendszereket, amelyek a modern ipari gazdaságokat jellemzik. Ennek tipikus megjelenési területei a paraszti társadalmak vagy – történeti keretek között – a mezőgazdasági társadalmak. Ezeken a helyeken a piacokat működtető egyének közvetlen interakciói figyelhetők meg.

A gazdasági antropológiának tárgya lehet az ipari társadalom is, hiszen az értékes javak megszerzésében és azokkal való gazdálkodásban hasonló folyamatok zajlanak mindenhol. A gazdaságtan javak és szolgáltatások termelésével, megtartásával, fogyasztásával, elosztásával, cseréjével és felhalmozásával foglalkozik elsődlegesen. Az antropológia ugyanakkor különleges szerepet játszik az anyagi világ jobb megértésében[390] azáltal, hogy a gazdasági tevékenységek emberi oldalát, az egyéneket ösztönző külső és belső tényezők, motivációk, szocializációs jellemzők, interakciók komplex értelmezési kerete között törekszik az egyéni viselkedés értelmezésére az élet egy színterén, a piacon.

A piac gyakran különböző társadalmak, eltérő kultúrával rendelkező tagjait egy közös tevékenység végzése közepette teszi megfigyelhetővé. A piacon a megtermelt javak és szolgáltatások a kereskedelem tevékenységén keresztül kerülnek át az eladótól a fogyasztóhoz. Ezek az interakciók vizsgálati lehetőséget nyújtanak annak megfigyeléséhez, hogy a piaci szereplők gazdasági cselekvését milyen mértékben határozzák meg a szocializációs jellemzők, illetve milyen mértékben befolyásolják, változtatják meg a piacok működési mechanizmusai a kommunikáción, illetve interakción keresztül.

A gazdaság két alapvető egységből szerveződik: a közösségekből és a kereskedelem személyes, helyi (piaci) vagy személytelen területeiből. Mindkettő megtalálható minden gazdaságban és mindegyiknek számos típusa, változata alakult ki. A kettő egyensúlya időről időre, a személyek és szituációk által változik. A gazdaságnak ez a két területe bonyolult módon összefonódik és a határ közöttük gyakran elmosódik.[391]

A gazdaság első egysége, a közösség, amely lehet kis csoport, mint például háztartások, társaságok vagy törzsi szervezetek, de lehetnek egymással fizikailag sosem érintkező csoportosulások is. A közösségek beágyazódhatnak egy másikba, átfedhetik egymást vagy épp különbözhetnek egymástól fontosságban (tekintélyben), időtartamban, érdeklődésben vagy belső struktúrában. Határaik lehetnek élesek vagy könnyen átjárhatók.

[390] Gudeman, S. 2007, 1.
[391] Gudeman, S. 2005, 95.

A közösségeket összetarthatja az alapjukat képező közös érdek, a kapcsolatok hálózata, amelyen keresztül kapcsolódnak egymáshoz és létrehoznak közösségeket. A hálózatok közötti kötelékek azok erőssége és fontossága alapján erősek vagy gyengék lehetnek: állandók vagy egy problémával szemben kialakuló rövid távú lehetőségek. Granovetter szerint a gyenge kötelékek gyakran az információ sokkal gyorsabb terjedését teszik lehetővé.[392]

A piacot ezzel szemben, a személytelen kereskedelem mozgatja, bár a cserefolyamatok közösségi kötelékekkel keveredhetnek, mint például a kereskedelmi partnerek, vagy a folytatólagos szerződések esetében. A piaci kereskedelemben az emberek, illetve az emberek és dolgok közötti kapcsolatok szerződésbe foglaltak. A személyes kereskedelem lehet hűvös, vagy érzelmekkel áthatott. Bár a kereskedelem tekinthető személytelen tranzakciónak, gyakorlatilag körbeveszi az a közösség, amely működteti azt. Épp ezért, a piacok, bárhol legyenek, szabályok vezérlik. A helyi piacokat hallgatólagos, vagy jogszokáson alapuló szabályok, míg a nagy, személytelen résztvevőkkel bíró piacokat gyakran sokkal közvetlenebb, speciális vagy írott megegyezések jellemzik.

Végül még egy fontos jellemzőjére ki kell térni a piacnak. Működése a közösségek vagy államok megállapodásaiban rögzített formális szabályozástól, illetve a bennük megjelenő informális szokások formáitól függ.

A piacokon közösségek különböző csoportjai találkoznak és egymástól gyakran eltérő szokások, kultúra és gazdasági viselkedés jelenségei jellemzik azokat. A piacon megjelenő közösség a kereskedelem jellege alapján a javak és szolgáltatások eladására törekvő eladók, illetve azok vásárlását szándékozó fogyasztók két nagyobb csoportjára tagolódik. Sem az eladókat, sem a vevőket nem lehet egységes csoportnak tekinteni. Mindkét oldal saját érdekeik, illetve az egymás közötti erősebb, illetve gyengébb társadalmi kapcsolataik, hálózataik által strukturált csoportokba szerveződik.

A két oldal között a piacon megjelenő javakon és szolgáltatásokon keresztül egyensúlyi helyzet jön létre. A kereslet-kínálati egyensúlyt közgazdaságtani értelemben a javak és szolgáltatások termelésének, illetve azok fogyasztásának lehetőségei, módja teremti meg.

[392] Granovetter, M. 1973.

III. ábra. A neoklasszikus közgazdaságtan szerint a keresletet és kínálatot meghatározó tényezők

Keresletet meghatározó tényezők:	Kínálatot meghatározó tényezők:
▪ Termék piaci ára ▪ Fogyasztók jövedelme ▪ A helyettesítő javak ára ▪ Kiegészítők termékek ára ▪ Fogyasztók ízlése	▪ A termék piaci ára ▪ A termelés technológiája ▪ Az erőforrások költségei

IV. ábra. A kereslet és kínálat alakulásának viszonya egymáshoz képes

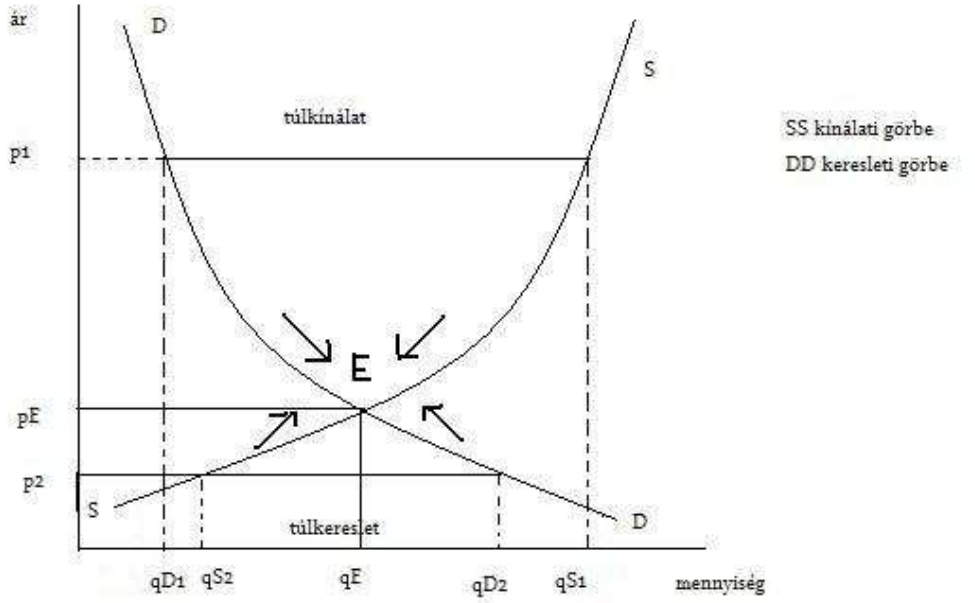

A gazdaság két nagy egységén, a piacon és közösségen keresztül az eladók és vevők között folyamatos kapcsolat alakul ki. Ezt a viszonyt egyrészt a piaci jogszokások, szerződések által szabályozott kapcsolatok, valamint a piaci kapcsolatokban részt vevők motivációi, szociális jellemzői strukturálják, mely időben és térben folyamatosan változik. A változásokat épp a piaci viszonyokban megjelenő emberi tényező változása generálja.

Ha tokaj-hegyaljai borászat piacát tekintjük, épp az indusztriális társadalmakra jellemző összetett, gyakran a globalizáció láthatatlan hatásaival átszőtt, gazdasági területet láthatunk, mely a piacot működtető közösségek által létrehozott jogszokásokban és törvényi szabályokban rögzített hagyományok sorára épül. A hegyaljai borászat kilépett a paraszti vagy mezőgazdasági társadalmakra jellemző gazdasági keretek közül és a

rendszerváltást követően felálló új gazdasági helyzetben, új gazdasági szereplőkkel és piaci helyzetekkel strukturálódó gazdasági tevékenységgé vált. Az előző rendszer, illetve történelmi múltja átértékelésével teremtette újra gazdasági viselkedését.

A borászok társadalmi csoportjával a változó gazdasági-társadalmi körülményekhez alkalmazkodó viselkedésmódok tanulmányozhatók, amelynek gazdasági magatartását az újrakonstruált piac és közösség határozza meg. A piac nem „pusztán a termelők felé érkező azon jelzések módozata, amelynek segítségével a termelők tudomást szereznek arról, hogy mit és milyen mennyiségben kellene termelniük."[393] A modern globalizált piacon egyre nagyobb jelentőséggel és szereppel bír a termelőknek a fogyasztók gazdasági motivációira gyakorolt befolyása, mint ahogy a termelők egymásra kifejtett hatása is. A piac gazdasági szereplői cselekvéseiken keresztül befolyásolják saját csoportjuk más tagjait és azok gazdasági cselekvését, illetve a kereskedelem más területén álló szereplőket.

A közgazdaságtan a piaci kereslet-kínálat egyensúlyának megteremtésében csak a piaci tényezőket veszi figyelembe, ezáltal elkülönül a közösség és piac területe. A közgazdaságtan az értékek területére koncentrál, amely mint elkülönülő szféra létrehozza az egész gazdaságot, ahol minden terméknek ára van és csere útján elérhető. Ebben az értelemben a gazdaság a háztartásokból és vállalatokból áll.

A háztartások saját munkaerővel és nyersanyaggal rendelkeznek, amelyet a piacon értékesítenek; a cégek megvásárolják ezeket a forrásokat és átalakítják termékekké és szolgáltatásokká azért, hogy a háztartások részére értékesítsék. Ez a piacokon keresztül megvalósuló, anyagok, javak és szolgáltatások körforgására épülő folyamat önálló, és a kormány nem közvetítő, hanem csak szabályozó szerepet játszik. Ebben a megközelítésben a hatékonyság központi érték, míg a fejlődés jelentése: a régit újjal helyettesíteni.

A gazdasági antropológia az érték fogalmát a közgazdaságtantól eltérően közelíti meg és értelmezi. Gudeman szerint a legtöbb jelenlegi közgazdasági elmélet az értékrelativizmust alkalmazza az egyén fogalmának előnyben részesítésén keresztül, amely befolyásolja a keresletet – és a kínálattal együtt – meghatározza az árakat és a javak értékét. Gudeman ezt azzal egészíti ki, hogy valójában az ember összefüggéstelen vagy aránytalan világban él, és az értékeket helyileg kell meghatározni és értelmezni. A kultúra az esetleges kategóriákon – mint otthon és munka, hétköznapok és hétvégék, szépség és

[393] Swedberg, R. 1989, 58.

hatékonyság, vagy barátság és szerelem – keresztül jön létre és formálódik. Ebből adódóan különböző értékterületekből tevődik össze a gazdaság.[394]

Közösségi értékek

Közös érték

A piaci szereplők egyik alapvető értéke a közösség közös érdeke, amely magában foglalja az állandó forrásokat (mint föld és víz), a megtermelt javakat és a megfogalmazott elméleti konstrukciókat, mint az ismeret, technológia, jog, gyakorlat, tudás és szokás. Kulturális megállapodásokat és hiteket tartalmaz, amelyek strukturálnak minden területet. Ezek a helyileg meghatározott értékek kifejezik egy közösség identitását is. Jellemzőjük továbbá, hogy nem becsülhető meg az értékük és változatosak.

A hegyaljai borászat széles spektruma jelenik meg ebben a közös érdekben. Hegyalján magában foglalja például azokat a szőlőfajtákat, amelyek csak erre a területre jellemző mikroklíma alatt képesek aszúsodni, azt a technológiát, mely ebből a jellegzetes, aszúsodott szőlőből előállítható bort létrehozza és az egész folyamatot átszövő, azzal együtt megjelenő hagyományokat, szokásokat.

Társadalmi kapcsolatok közösségi értéke

A közösséget meghatározó értékek között megjelenik a társadalmi kapcsolatok, a közösségi kapcsolatok becsült értéke. Ezeken a kapcsolatokon keresztül jönnek létre és kerülnek felosztásra a közösségben a közös értékek. A társadalmi kapcsolatok közvetítik a javak és szolgáltatások átadását, amely ugyanakkor kifejezi a kapcsolatokat.

Hegyalján a társadalmi kapcsolatok értékét a piac strukturálja. A termelők, a helyi borászok társadalmi kapcsolatainak két különböző irányát jelöli ki a piac. Különbséget kell tenni a termelők, a borászattal foglalkozó, terméket előállító gazdasági szereplőket jellemző társadalmi kapcsolat, illetve a termelők és fogyasztók között kialakuló, szintén sok esetben személyes tulajdonságokkal bíró társadalmi kapcsolatok között. Az előbbin keresztül az innováció, a termelés új irányai, a termék előállításához, értékesítéséhez kapcsolódó tudás, ismeretek kerülnek átadásra és átvételre, míg az utóbbi az értékesítésben kap elsődlegesen szerepet. A hegyaljai, családi gazdaságokra épülő borértékesítést főként a

[394] Gudeman, M. 2007, 6–7.

személyes értékesítés jellemzi, ahol az állandó, évről évre visszatérő vásárlók és a velük kialakított kapcsolat játszik meghatározó szerepet.

Az új technológiai eljárás – a reduktív borkészítés – elterjedése szintén a piac által artikulálódó társadalmi kapcsolatok elemzésén keresztül nyerhet értelmezést, a termelő és fogyasztó, valamint termelő és termelő közötti interakciók, egymásra hatások vizsgálatában.[395]

Itt kell megemlíteni a tokaji aszú, mint szimbólum, vásárlásban megjelenő értékét, melyet szintén az egyes közösségek közötti társadalmi kapcsolatok befolyásolnak. „[…] Sahlins szerint a fejlett kapitalista társadalom megértéséhez a szimbólumok termelésének folyamatát kell feltárnunk. Szerinte ugyanis napjaink kapitalizmusában a kizsákmányolás nem a gazdasági termelésben valósul meg, hanem a szimbólumok révén manipulált ízlés szintjén."[396] Álláspontját arra alapozta, hogy lényegében minden kulturális örökség konzervatív. Egy adott társadalom kultúráját az egyéntől teljesen független, generációról generációra hagyományozott jelentésrendszerekbe ágyazott szokások határozzák meg, s az nem más, mint a gazdasági és társadalmi struktúrán felül álló, objektivizálódott vagy fetisizálódott szimbólumok rendje.[397]

Bourdieu a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének vizsgálata kapcsán két olyan kérdést tett fel az életszínvonal emelkedése következtében előálló változások kapcsán, melyek értelmezése a borászatban is releváns. „A földrajzi és szakmai mobilitás, melyek kedveznek a különböző csoportok közötti kapcsolatoknak, nem ösztönzik-e az egyéneket arra, hogy fogyasztási döntéseikben többé ne saját csoportjuk hagyományos modelljeit kövessék, hanem választásaikat más csoportokhoz igazítsák, főleg azokhoz, amelyekhez a jövőben tartozni szeretnének, s hogy ilyen módon belépjenek a hivalkodó fogyasztás versenyébe?"[398] Valójában e kérdést kutatásomban nem a fogyasztók csoportjára alkalmazva szükséges értelmezni, hanem a termelők csoportja felől közelítve.

Az előzőhöz hasonlóan releváns problémára világít rá másik kérdése: „a termelési rendszer mind többek számára teszi hozzáférhetővé a korábban csak egyesek számára fenntartott javakat, kérdésessé válik, vajon nem hozza-e létre a megkülönböztetésre való törekvés – ami most már nem annyira meghatározott javak birtoklásához kötődik, mint

[395] Főleg a termelő és fogyasztó közötti kapcsolat vizsgálatánál elkerülhetetlen az egyes (kis- és nagy) termelők marketingpolitikája, melynek célja a termék minél sikeresebb értékesítése.
[396] Borsányi L.
[397] Borsányi L.
[398] Bourdieu P. 1978, 136.

inkább a javak felhasználási módjához – a ritkaságoknak egy új formáját, az »elfogyasztott« javak ritkasága után a »jól« fogyasztás művészetében való jártasság ritkaságát?”[399]

A tokaji bor hosszú időn keresztül, mint a „királyok bora” volt ismert, amely a nemesek és az egyház számára került értékesítésre elsődlegesen. A borturizmusban számos társadalmi réteg megjelenik. Emellett azonban egyre nő az igény a borászok oldaláról is a presztizst jelentő, ún. csúcsborok készítése iránt, melyek a fogyasztók legfelsőbb körét célozza meg.

Javak és szolgáltatások kereskedelmének közösségi értéke és a felhasználás és halmozás közösségi értéke

A javak és szolgáltatások kereskedelmi értéke a csere mértékében mutatkozik meg. A kereskedelemben résztvevők közösségileg alakulnak, mint társaságok, egyének, szövetkezetek, háztartások, családok, rokonságok, uradalmak stb. Ezek a cserék gyakran pénzforgalom vagy barter, csere útján valósulnak meg.

A felhasználás és halmozás közösségi értéke magában foglalja a forrásokat, kapcsolatokat, javakat és pénztőkét, tehát mindazt, amely más területek alkotóelemévé válik. Ezeket a felhalmozott értékeket az egyén és a közösség megtartja, befekteti, fogyasztja, vagy épp reprezentatív céllal használja. A gazdasági hatalom, társadalmi kötelezettségek és ideológiák által fenntartott és szabályozott.

A piac tehát olyan helyszínként jelenik meg, ahol a kereslet társadalmi csoportja találkozik a kínálat társadalmi csoportjával és egymást kölcsönösen befolyásolják. Ennek a befolyásnak a jelensége a hegyaljai borászatban is markánsan megfigyelhető, mindkét oldal irányába.

Vajon a reduktív technológia és bor hazai megjelenésében mennyire a külföldi befektetők és borászok hatása és mennyiben a hazai fogyasztók igénye fogalmazódik meg? Feltételezhető, ahogy külföldön a gyengébb termőterületek vagy a nem megfelelő feldolgozási hellyel és pincével nem rendelkező vidékeken a szőlő feldolgozására „kitalált” reduktív technológia indukálta a marketingpolitikában annak elfogadtatását a fogyasztókkal, most külföldi hatásra a hazai borászatban is megjelent új borfajták előnyei kerülnek hangsúlyozásra a nehéz hegyaljai oxidatív borokkal szemben vagy azok mellett.

[399] Bourdieu, P. 1978, 136–137.

Politikai beágyazottság

Szokás-jog-hagyomány

Tokaj-Hegyalja ma az ország egyik legismertebb borvidéke, amely számos tekintetben sajátos törvényekkel és egyedi borkultúrával bír a 16. század óta. Neve napjainkra összefonódott a borral, mely mind az országban, mind Európában egy, csak ebben a régióban előállítható, egyedülálló bortípust, az aszút jelenti elsődlegesen. Létrejötte azonban nemcsak a terület sajátos mikroklímájának köszönhető, hanem a különböző etnikumú, itt letelepedő emberek szaktudásának, tapasztalatainak is, akik az évszázadok során kikísérletezték és meghonosították azokat a szőlőfajtákat és termelési eljárásokat, melyek annak létrejöttéhez elengedhetetlenek.

A sajátosan csak erre a régióra jellemző termelési mód és termék megjelenésében nélkülözhetetlen fontossággal bírt mind a mikrorégió klímája, mind az itt letelepedő etnikumok kulturális változatossága. Ezen tényezők eredményeként egy speciális, elsősorban a minőségi kereskedelemben értékesíthető termék keletkezett, amely lehetővé tette nemcsak a „zárt borvidék”-hez tartozó települések rohamos fejlődését a 16–17. századtól kezdődően, hanem a gazdaságnak egyetlen termék előállítására, a szőlőtermesztésre épülő átstrukturálódását is.

A bor és készítési technológiája nemcsak a gazdasági életnek, de a kultúrának is meghatározó elemévé vált. Számos hagyomány, népszokás szerveződött körülötte, amelyek ma a „tokaji bor”, a hegyaljai borkultúra fogalmában összegződnek. Magában foglalja mindazon szokásokat és hagyományokat, amelyek a termelési és fogyasztási folyamatok során ahhoz szervesen hozzákapcsolódtak.

Ahhoz, hogy a borra épülő társadalmi berendezkedés hosszú távon működőképes lehessen, mind a termelésben részt vevő szűkebb közösség, mind a nagyobb társadalmi környezet oldaláról informális és formális keretek közötti szabályozás létrehozására volt szükség. A társadalmi- és gazdasági változások során időről időre, átértelmezésre kerültek. A folyamat során gyakran bizonyos elemek átkerültek a formális keretek közé, míg mások – jelentőségüket, szerepüket elveszítve – a hagyományok, és borkultúra területére vagy az informális korlátok közé „szorultak vissza”.

A régióban, a gazdálkodásnak egy mindig kiemelkedő jelentőséggel bíró területe, a szőlőművelés és borkészítés a 18–19. században olyan jelentőségre tett szert, amely Hegyalján, majdnem egyetlen termékre épülő monokultúrás gazdaság kiépülését eredményezte. A Hegyalján folytatott intenzív szőlőművelés és borászat a helyi gazdaság legfontosabb ágazatává vált. Frisnyák Sándor szerint „értéktermelése többszöröse lehetett a területi aránynak”,[400] a lakosság legfőbb jövedelmi forrását jelentette. Gazdasági szerepe az évszázadok során, összetett társadalmi és gazdasági változások során alakult ki.

A folyamat időbeli változásait nyomon követve, a szokások és viselkedésminták olyan aspektusait lehet vizsgálni, amelyekben megfigyelhető bizonyos elemek átvételének folyamata a hagyományok, a szokásjog, és a jog szférája között. Ezen tényezők a helyi identitás és mindennapi élet meghatározó elemeivé is váltak. Fel lehet tenni tehát a kérdést, *melyek azok a külső és belső tényezők, amelyek ezen elemek állandóságát vagy épp változását, átalakulását meghatározzák és mely elemek váltak a szokások, hagyományok vagy épp a törvények részévé és hogyan jelennek meg a mai borászatra épülő társadalmi csoport gondolkodásmódjában, viselkedésmintáiban és identitásában?*

Minden társadalom és közösség működése során, fennmaradásához és fejlődéséhez elengedhetetlen „korlátokat” állít fel, amelyekkel szabályozza a társadalmi interakciókat és kereteket teremt az optimális működéshez. Míg napjainkban ezek elsődlegesen a törvényekben, addig az előző évszázadokban és a zárt közösségekben a törvények gyökereit jelentő szokások, hiedelmek, viselkedésminták, majd a megszilárdulásukkal kialakuló hagyományokban öltöttek testet. A gazdaságban a borászat mindig hangsúlyos területén ennek egy újabb szabályozási területe, a falutörvények, szokásjog és a hegytörvények is különösen fontos szerepet kaptak.

Ez a folyamat az állandóság és változás egymásra hatásának kontextusában szerveződik. Az állandóság, a konstans állapot a változással szemben konstituálódik és válik a helyi életviszonyok alapjává, amellyel a kiszámíthatóság, biztonság érzése megteremtődik. A szokások, hagyományok és törvények legfőbb ismérve a generációról generációra öröklés, amelyet épp a változások tükrében újra és újra átértelmeznek.

Az előbbi két aspektus jellemzője továbbá, hogy olyan összetett folyamatként szerveződnek, amelyek a múlt tevékenységeit, a jelen szemüvegén keresztül értelmezve a jövő felé mutatnak irányt adott közösség tagjai számára. Az állandóság mellett, annak

[400] Frisnyák S. 1988, 26.

komplementer párjaként jelenik meg a gyakran a hagyomány ellentéteként értelmezett modernizáció is, amely ha nem is szembenálló elem, de annak értelmezésében mindenképp elengedhetetlen tényező, jelentést ad annak. Ezen utóbbi fogalommal áll szoros kapcsolatban az innováció kérdésköre is.

Egy-egy új módszer, eljárás bevezetése gyakran épp a termelőtevékenységet, annak szervezését vagy az előállított javak fogyasztását támogatja vagy segíti elő. Az innováció, a technikai, üzemszervezeti újítások, tehát – nagyobb léptékben – a mezőgazdasági forradalmak – „szoros kapcsolatban vannak egészen alapvető társadalmi változásokkal, az emberiség mind nagyobb része életszínvonalának emelkedésével."[401] Ebből eredően az innováció a tradíció, hagyomány oppozíciójaként feltételezhető. Új elemek, minták megjelenése adott közösségben ugyanakkor eltérő eredményhez vezethet, amely mind negatív, mind pozitív irányban elmozdíthatja egy rendszer működését. A külső körülmények és azok változásai – mint a társadalmi és gazdasági átalakulások – a hagyomány elemeinek átértelmezését is maguk után vonhatják.

A hagyomány, szokás elemei koronként, az azt „használó" emberekkel együtt szerveződnek újra és hol új tartalommal telítődnek, hol eltűnnek a mindennapi gyakorlatból. Bizonyos elemek, kulturális jelenségek állandósulnak, és oly mértékben megszilárdulnak, hogy a hagyományok, szokások közül kilépve átkerülnek a jog területére. Ez a folyamat Hegyalján a szőlő és bortermelés gazdasági tevékenységeinek – és azoknak a társadalom más területeivel való kapcsolatában – egymásra hatásában jelenik meg a legerősebben.

A gazdasági tevékenység olyan magatartás és cselekvés, amelyeknek eredményeként a társadalom tagjai a mindennapi létszükséglet kielégítésén keresztül, bizonyos technológiák alkalmazásával és bizonyos magatartásminták követésével – amelyek az egyes gazdasági tevékenységekkel kapcsolatban állnak – biztosítják fennmaradásukat. Ezek szervezésére az emberi társadalmak különböző intézményeket hoznak létre. A gazdaság működésének biztosítására létrehozott intézmények pedig meghatározzák magát a gazdasági rendszert is.[402] A gazdasági intézmények a fentiek értelmében tehát *olyan, emberek által létrehozott korlátok, amelyek strukturálják az emberi kapcsolatokat. Megkülönböztetünk ezek között formális korlátokat (mint a szabályok, törvények, alkotmány) és informális korlátokat (mint viselkedési normák, szokások,*

[401] Hoffmann T. 1975, 59.
[402] Pryor, F. 2005, 6.

hagyományok) és ezek jellemzőit. Ezek együttesen definiálják a társadalmak és különösen a gazdaságok ösztönző struktúráit.[403]

A gazdasági rendszer ezen intézmények összes alakzatát magában foglalja, és annak, mint egésznek a felvázolása láthatóvá teszi az intézményeket strukturáló gazdasági cselekvéseket és magatartásmintákat, amelyek szoros kapcsolatban állnak a kultúra területeivel is.

A gazdasági tevékenységek folyamatos átalakulásával, átszerveződésével a formális és informális korlátok elemei egyik csoportból a másikba kerülhetnek. A külső és belső változások során bizonyos elemek tekintetében a jogi szabályozás különösen fontossá válhat, míg más aspektusok esetében épp a változásokból következően azoknak a jog területéről való kikerülése figyelhető meg. A folyamatot példázza az aszú, mint innováció megjelenése a 16. század folyamán, majd a gazdasági növekedéssel párhuzamosan a hozzá kapcsolódó tevékenységek egyre szélesedő körét érintő szabályok gyarapodása. Ezen utóbbi esetben az is megfigyelhető, például a borhamisítások kapcsán, hogy negatív szokások szankcionálása gyakran jelentős hangsúlyt kap bennük.

Ezek a változások a társadalmi átalakulásokkal kölcsönös, oda-vissza ható viszonyban állnak. A társadalmi-gazdasági változások a fennálló formális és informális korlátok újraértelmezését maguk után vonják a társadalom fejlődésével párhuzamosan és új alapokra helyezik azokat.

A változás-állandóság folyamatait irányító külső-belső tényezők

A társadalmi-gazdasági változások vizsgálata során lényeges tényező a hagyományszerűség, a Kósa László által tradicionalitásnak nevezett jelenség problematikája. Kósa László megfogalmazásában „a tradicionalitás olyan, a társadalmi viszonyokból kinövő mechanizmus, mely az adott társadalmi-gazdasági állapotot, vele együtt pedig a kultúrát konzerválja, azaz ellenáll a felbontó-átalakító hatásoknak, akár külső eredetűek azok, akár a belső késztetésű fejlődés termeli ki őket.”[404]

Hegyaljával kapcsolatban viszont épp a piacgazdaságba való aktív bekapcsolódás zárja ki a kultúra konzerválódásának, a külső átalakító körülményeknek való ellenállás lehetőségét, de épp az átalakulásban megjelenve mégis annak jelenvalóságát. Ahhoz, hogy

[403] North, D. 1998, 79.; Idézi Pryor, F. 2005, 6–7.
[404] Kósa L. 1992, 149.

a tokaji bor minden időben és térben ugyanazt jelentse, állandó, a külső faktoroknak ellenálló elemekre is szüksége volt. Konzerválni kellett bizonyos tényezőket, bizonyos társadalmi-gazdasági állapotot. Ezeket bár a jog rögzítette, a hagyományban gyökereztek.

A tradicionalitás, a borászatban is, mint „fékező, bizonyos állapotokat fenntartó erő"-ként[405], „korlátként" jelent meg. A tradicionalitás a társadalmi, főként gazdasági kényszerben gyökerezik, akárcsak a jog különböző írott és íratlan formái. Minden társadalom kijelöli kultúrája azon aspektusait, amelyeket mint hagyományokat értelmez és jelentéssel, történelmi hitelességgel tölt meg. Néha ez a folyamat a régi gyakorlatok folytonosságának felismerését jelenti. Más esetekben a múlt hangsúlyozását adja a formákhoz és gyakorlatokhoz, amelyeknek kevesebb folytonossága van, mint a kijelölt utalások.

Valamit hagyományosnak nevezni, annak intézményesítését jelenti azáltal, hogy elmozdítja azt a kevésbé autentikus gyakorlattól, letisztítja a lényegéig, támogatja társadalmi megjelenését, és magában foglalja annak szükségességét, hogy a jövőbe kell vezetni. A hagyomány az értelmezés, a kiválasztás és megnevezés módjaként tételeződik, a társadalmi élet zűrzavarában tiszteletet keltő szabályok alapvető megfogalmazásaként.[406]

Az íratlan szabályok ezen csoportjának elemei részévé válhatnak a formális korlátoknak is, mint ahogy az Hegyalja esetében viszonylag korán végbement, a tokaji bor megjelenésével párhuzamosan. A hagyományok, szokások bizonyos kulturális jelenségei a szokásjog íratlan szabályai közé kerülve idővel átléptek az írott jog, a hegytörvények és falutörvények, majd az országosan hozott törvények csoportjába.

Szabályozás a középkorban

A szőlőművelés Magyarországon igen korai időszaktól kezdődően kiemelkedő gazdasági szerepre tett szert, az ország megfelelő földrajzi és éghajlati adottságainak köszönhetően. Ezt mutatják a 11. századtól kezdve fennmaradt királyi dekrétumok, alapítólevelek is, amelyek a mezőgazdaság többi részétől elkülönítve, azokból kiemelten említik. A szőlő és borkészítés a koraközépkortól megkülönböztető figyelemben részesült.

[405] Kósa L. 1992, 149.
[406] The Dictionary of Anthropology, 470–471.

Nemcsak az egyházi szertartásokban játszott meghatározó szerepet, hanem a rossz minőségű, vagy ihatatlan ivóvíz helyettesítőjeként is lényeges volt a mindennapi életben. Ezen tulajdonságának köszönhetően az iránta mutatkozó kereslet már a középkor folyamán meghatározó gazdasági termékké tette. A bor iránti kereslet jelentősen befolyásolta a termelést és kereskedelmet, valamint ezeken keresztül a termelők gazdasági mentalitását és a helyi, szőlőművelésre és borkészítésre épülő kultúrát.

Az állandó és magas kereslet kielégítésének igénye az árutermelés ezen speciális területén megkövetelte mind a termelés, mind a kereslet oldalán a stabilitást és kiszámíthatóságot, amely alapvető feltétele minden piaci működésnek. Ezt szolgálták a hagyományok és szokás területeiből kinövő szokásjog, rendeletek és törvények csoportjai, amelyek helyi, regionális és országos szinten egyaránt, az egyes törvényalkotók igényei szerint, meghatározták annak kereteit és működését. Már a szőlő- és bortermelés 11. századi, fentebb említett szabályozásai, vagy az extraneus városoknak az uralkodóktól nyert kiváltságai is ezt mutatták.

Bár a hegyaljai terület felemelkedése a 16. századdal vette kezdetét, annak későbbi jelentőségét már a megelőző évszázadok társadalmi eseményei is előre vetítették. A kereskedővárosok extraneus birtokosainak hegyaljai megjelenése a 15. századdal vette kezdetét. A szőlőtelepítések, szőlőtermesztés a 15. század végétől növekedik meg jelentős mértékben. Ahogy Ulrich Attila is említi, „a felvidéki városok ekkor már kiforrott szokásjoggal rendelkeztek," amely nagyarányú szőlőbirtoklásuk okára is rávilágít.[407] Szőlővásárlásaik szoros összefüggésben álltak azok tőkeerősségének növekedésével.[408] A birtokosok a régió gazdasági jelentőségének felemelkedésével párhuzamosan egyre nagyobb gazdasági szerepre tettek szert. Saját érdekeiktől vezérelve igyekeztek a maguk igényei szerint alakítani a régió bortermelését és értékesítését.[409]

[407] Ulrich A. 2003, 84.
[408] Ulrich A. 2003, 89., Gecsényi L. 1972,
[409] Komáromi É. 2006,

A hegyaljai aszú megjelenésének a törvényi szabályozás átalakulására gyakorolt hatása

Tokaj-Hegyalja szempontjából a 16. századot követő évszázadok játszottak meghatározó szerepet. Hírnevének alapjait egy innováció, a régió mikroklímája révén előállítható különleges bor, a tokaji aszú „megalkotása" jelentette. Szirmay Antal zempléni középbirtokos és nemes, helytörténetíró, a hegyaljai borról szóló munkáiban az 1560-as évekre teszi kezdeteit. A legújabb kutatások szerint azonban már a század első felében elkezdtek aszút készíteni.[410]

A háromszori kapálás, a szüret időpontjának késő őszre tolódásával megváltozott és javult a szőlő minősége, majd az aszúsodott szőlőszemek különválogatásával a 17. század folyamán megjelent az aszúbor is. Új termelési viszonyok alakultak ki ezzel a helyi gazdaságban. Az innováció sikere, a termék iránt mutatkozó kereslet rohamos emelkedésével párhuzamosan, gyors társadalmi és kulturális változásokat vont maga után. A kereslet növekedésével megindult a régió borászatának és gazdaságának fellendülése.

A 16. századdal kezdetét vette a piacgazdálkodás kiépülése, amelybe minden társadalmi réteg és csoport igyekezett bekapcsolódni. Ezt tükrözte az a társadalmi folyamat, amelynek következtében a 16. század folyamán először a nemesek, majd a század második felétől, a felvidéki városok extraneusai által elkezdett úton haladva, a gazdag főurak is elkezdtek borkereskedelemmel foglalkozni, gazdasági előnyhelyzetük kihasználásával. Ahogy Komoróczy György írja: a „főurak és nemesek a haszon kedvéért oly mértékben foglalkoznak kereskedelemmel, hogy a gyengébbeket megfosztják a kereseti lehetőségtől."[411] A nemesség részvétele a hegyaljai bor kereskedelmében nem feltétlen értékesítési stratégiájuk hozott gazdasági eredményeket Hegyaljának. Jelentősebb volt az európai nemesi, királyi udvarok felé meglevő társadalmi tőkéjük. Kapcsolataik révén számos főúri családhoz eljutott a tokaji bor.

Ezzel a gazdasági átalakulással együtt járt a szőlő termelésében és kereskedelmében részt vevő más társadalmi csoportok struktúrálódása is. A hegyaljai települések paraszti rétegében a polgárosodás viszonylag korai jeleit lehet megtalálni. Ahogy a paraszti életformából a polgárosodás felé haladó paraszti rétegeknél megjelent a pénzgazdálkodás, – főként a 18. századtól jellemzővé váló gazdasági folyamat hatására – annak egyre

[410] Csoma Zs. 2002, 34. Csoma Zsigmond Balassa Iván kutatásaira hivatkozva teszi az 1500-as évek első felére utalást.
[411] Komoróczy Gy. 1944, 124.

hangsúlyozottabb szerepe nemcsak átalakította, formálta kulturális arculatukat, hanem elindította erőteljesebb vagyoni tagozódásukat is. Mindezzel együtt járt gazdasági mentalitásuk átalakulása[412]. A hegyaljai termelés „szabályainak", módjainak rögzülésével meginduló egyre erőteljesebb kereskedelempolitika, a szőlőbirtokosok és az egész régió kultúráját és gazdasági mentalitását átszervezte.

A bor gazdasági potenciáljával, a szőlőbirtoklás az egész ország területén, nemcsak fő megélhetési forrást jelentett birtokosai számára, hanem gazdasági szerepéből eredően a szőlőt birtokló területeken a társadalmi felemelkedés eszközeként is szolgált.[413] Az abból származó magas jövedelem a tőkefelhalmozás kiindulópontjává vált, amely az egyének életvitelén túlmenően, a borászatra épülő területek, jelen esetben Hegyalja, regionális felemelkedését is meghatározta.

Az egyének életében játszott presztízsnövelő szerepen túl, egy-egy település, régió fejlődésében is hasonló jelentőséggel bírt. A 18–19. században birtoklása rangjelző volt. A szőlőbirtoklás, a szőlőterületek nagysága a települések presztízsét növelte, szorosan összefonódva azok kereskedelmi szerepével. A borászat által erősödő gazdasági élet fejlődésével együtt, erős urbanizálódás ment végbe Hegyalján, a „vásárvonal", valamint a kereskedelmi útvonalak mentén. Így vált jelentős településsé például az előbbi révén Szerencs, Tokaj, Sárospatak és Sátoraljaújhely, az utóbbi, Lengyelországba tartó útvonal mentén, pedig Mád és Tállya.

A Hegyalját érintő első rendelkezések nem a területen születtek, hanem az extraneus városokban, amelyek felismerték a – hegyaljai – borban rejlő gazdasági lehetőségeket és azt saját hasznuk növelésére törekedtek erősíteni. A városok, mint a kereskedelem központjai fejlődésük érdekében mindig gazdasági előnyhelyzetek megteremtésére törekedtek. Ennek során lakosaik az uralkodóktól számos, a hegyaljai bort és kereskedelmét is érintő rendeletet, kiváltságot harcoltak ki maguknak, hiszen még a legzivatarosabb történelmi események közepette is, amíg a szőlőtőkék nem pusztultak el, állandó bevételi forrást jelentettek művelőik számára.

Ebből eredően a szőlő minden korszakban az egyik legértékesebb ingatlannak számított.[414] Így nagyobb városaink, mint például a Hegyalján is fontos szerepet játszó Kassa vagy Bártfa városai, már a 14. század folyamán olyan árumegállító jogot kaptak az

[412] Kósa L. 1992, 147.
[413] Magyar Néprajz
[414] Feyér P. 1970, 22.

uralkodótól, amellyel kizárták a külföldi kereskedőket a határon túlra, és így elérték, hogy a borkereskedelemből származó haszon a magyar kereskedőknél maradjon.[415] Ezt az előnyüket egészen a 17. századig képesek voltak megtartani, és a legnagyobb felvásárlóterület képviselői, a lengyel kereskedők nem vásárolhattak bort személyesen az országban. A lengyel határokat lezárták, de velük együtt a Hegyalján élő görög és zsidó kereskedők helyzetének ellehetetlenítésére is törekedtek. A borértékesítés közös megszervezése helyett a nemesség és a városi kereskedők igyekeztek a saját helyzetükben rejlő előnyöket minél jobban kihasználni.[416]

Élénk gazdasági fejlődés bontakozott ki ezeken a gazdasági és társadalmi alapokon, a 17. századtól kezdődően. Az árutermelésre és pénzgazdálkodásra épülő gazdaság igen korán társadalmi változásokat generált és a gazdasági mentalitás átalakulásának eredményeként „a magyar paraszti társadalom átlagánál életmódjában, szemléletében, szokásrendjében és világlátásában sokkal polgárosultabb, vállalkozó szellemű társadalommá" szerveződéshez vezetett.[417] Tokaj-Hegyalján „a mezővárosi parasztpolgár fejlődés egész településláncolatban bontakozott ki [...] (Szerencs, Tállya, Mád, Tarcal, Tokaj, Abaújszántó, Erdőbénye, Tolcsva, Bodrogkeresztúr, Sárospatak, Sátoraljaújhely)."[418]

Ahogy Kósa László a paraszti réteg 19. századi polgárosulásával kapcsolatban írja: „a tőkés társadalomnak önálló, munkaerejével és termelőeszközeivel rendelkező, vállalkozóképes és vállalkozó szellemű tagja lett."[419] Hegyalján épp a szőlőbirtoklás nyújtotta kiváltságoknak köszönhetően, már jóval korábban megindult ez a folyamat, a terület virágkorában, a 17–18. század folyamán.

Ezekben a századokban az új termék iránti kereslet hatása alatt, a gazdasági érdekek által vezérelve, egységesülő szokásrend, hagyományalkotási folyamat ment végbe. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a korabeli szokások és hagyományok ma már nem tárhatók fel a maguk teljességében, az írott források hiánya miatt. Mai leírásuk – fennmaradt dokumentumok hiányában – elsősorban a jogban rögzült elemek meghatározásával és a napjainkban is élő, vagy feleleventett szokások, hagyományok felsorolásával rajzolható meg. Ezen utóbbiak pontos szerepének,

[415] Feyér P. 1970, 24.
[416] Komoróczy Gy. 1944, 118.
[417] Takács P. 1988, 13.
[418] Magyar Néprajzi Lexikon
[419] Kósa L. 1992, 149.

jelentőségének meghatározását tovább nehezíti, hogy ez az állapot is csak a 19. századig követhető vissza, valamint az, hogy a fennmaradt elemek gyakran, mint „revival”-ek élnek, a jelenkori körülmények között, új funkciókkal felruházva. Mégis e két irányból megközelítve mind a hagyomány, mind a jogalkotás folyamatának és összefonódásának számos pontja rekonstruálható.

A szokás, hagyomány és jog intézményeiben rögzülő elemek

Ahogy a szőlő birtokosait – elég itt példaként megemlíteni, hogy „a jobbágytelekkel ellentétben a szőlőbirtok adható, vehető, örökölhető és zálogosítható” voltát[420] – a birtokosokat összefogó szervezeteket, mint a hegyközségeket, is különleges jogok illették meg. A hegyközségek nem pusztán a szőlőhegyet védelmezték a birtokosok jogaival egyetemben, hanem magának a közösségnek az életében, irányításában is komoly szereppel rendelkeztek, döntési joggal bírtak.[421]

Különleges vonásuk volt, hogy a hegyközségeken belül minden társadalmi réteget azonos jogok illettek meg. Ezen tulajdonságából eredően tette lehetővé a szőlőbirtoklás a birtokosa részére a társadalmi felemelkedést. A hegyközségek, a belső fejlődés során, az életre hívott intézményekben a szőlőtermesztéshez és borászathoz kapcsolódó szokásjog elemeit kötelező érvényűvé tették minden birtokos számára. Széles körben szabályozták a művelés és viselkedés alapvető normáit. Mind a szőlősgazdák, vagyon- és jogvédelmét, mind a kötelezettségeiket és ezen túlmenően a „szőlőhegyen való viselkedésnek a közösség által előírt normáit” is rögzítették.[422]

Általánosan megfigyelhető a hegyközségi törvényeknél, hogy azok eltérnek egymástól, a gazdasági tevékenység más-más területére helyezik a hangsúlyt. A jelenség megmutatja, hogy valójában egy-egy közösség életében a borászat, szőlészet területén más-más tényező szabályozásában látták a legfontosabb problematikát. Emellett gyakran nem önállóan jelentek meg, hanem a falukönyvben, falutörvényekben, a falvak jogszabályalkotó tevékenységének ezen jellegzetes emlékeiben kaptak helyet. Ezek közül Hegyalján az egyik legismertebb, és legkorábbi idők emlékét is őrző írás, Mád fennmaradt Falukönyve. A könyv Mád és Tállya törvényeit őrzi. A két, egymás mellett fekvő település évszázadokon keresztül ugyanannak az uradalomnak a része volt.

[420] Magyar Néprajz
[421] Magyar Néprajz
[422] Égető M. 2001, 19.

A Falukönyv a benne foglalt törvények, rendelkezések és bejegyzések révén „belevilágít egy hegyaljai község életébe, fényt vet a bíró, a tanács hatáskörébe, működésére, törvények születnek itt, amelyek biztosítják a szőlők gondozását, megmaradását, a tulajdonjogot a tulajdonosuk számára, az erkölcs tisztaságát, a parasztság életét."[423] Ez a könyv falutörvényként funkcionált, bár bejegyzései alapján, javarészt a szőlőkkel kapcsolatos ügyeket tárgyalta, mint vásárlások, örökhagyások, cserék. Emellett találhatók benne földesúri, bírói rendelkezések, valamint a Tállyai törvények, amelyeknek cikkelyei kiterjednek mindenféle szőlőfölddel, szántófölddel kapcsolatos tudnivalókra.[424] Ez az időben 1598-ig visszanyúló falukönyv szinte hegyközségi törvénykönyvként működött.[425]

A falutörvények és hegytörvények alapját és gyökerét a szokásjog alkotta. A szokásjognak a falu rendjét szabályozó szerepe gyakran erősebb volt, annak írásba foglalásának igényénél is. Így többször csak akkor készültek, amikor a régebbi szabályokat írásba foglalásukkal meg akarták újítani,[426] amelyek az adott körülmények között a legmeghatározóbbak voltak, vagy épp káros szokásokat igyekeztek szankcionálni.

Az első, a gazdasági érdekeket biztosító, a termelést, kereskedelmet szabályozó rendelkezéseket a 14–15. századtól általánossá váló városi és megyei statutumok jelentik, amelyek főként a helyi termelés védelmére koncentráltak.[427] Szintén jelentős gyűjteményként kell megemlíteni az írott és íratlan jog, a szokásjog helyi rendeleteit, valamint a király által adott privilégiumokat összefoglaló, ún. jogkönyveket. Ez utóbbihoz hasonló módon fejlődnek a hegytörvények és azok intézményi kerete, a hegyközségek.

A szőlő birtokviszonyainak, a bor kereskedelmének szabályozása mellett a szőlőműveléssel, a szőlőhegyek rendjével kapcsolatban is számos szokásjog alakult ki. „A helyi viszonyok által meghatározott szempontok alapján kialakuló szokások elfogadása révén létrejött szabályok lettek az alapjai a hegyszabályoknak, rendtartásoknak."[428] Ezek a szokásjogra épülő szabályok már a 17. századra rögzültek a hegytörvényekben, a hegyközségek autonóm intézményeinek megszilárdulásával egyetemben. Égető Melinda szerint „a legkorábbi sokpontos, önálló szőlőhegyi statutumot a hegyaljai mezővárosok

[423] Kalmár J. 1968, 102.
[424] Kalmár J. 1968, 101.
[425] Ebben az esetben a falutörvény nem különül el a hegytörvénytől, amely utóbbit Belényessy Márta az előbbi sajátos formájának tekintette. In: Égető M. 2001, 21.
[426] Bodor, Gy. 1968, 257.
[427] Komáromi É. 2006,
[428] Komáromi É. 2006,

hozták létre 1641-ben[429] *„vincelérek csalárdsága, kapásoknak tulkapása, »napi számosoknak hamis munkája« s több efféle csalafintaság ellen tanácskozni határozni és rendtartást alkotni gyűltek össze Mád városában…”*[430]

Hegyalja a 17. században erősödött meg annyira, hogy szükségét érezték a szokások minél szélesebb területen való írásbeli rögzítésére és mind több termelőre történő kiterjesztésére. Mi sem mutatja ezt jobban, mint épp ezen 1641-es hegytörvény, amely elsődlegesen megerősíti az 1613-ban elfogadott 5 pontból álló végzéseket és rendeleteket, amelyek kiegészítik a körülbelül 80 évvel korábban, 1561-ben megalkotott *„Culturae Vinearum Regulamentum”* 48 pontját. Ez a közös szabályzat az első megnyilvánulása az összefogás által elérhető érdekképviselet pozitív eredményeinek, amelyet még a 18. században is alapvető fontosságúnak tekintettek. 1719-ben a közös Hegyaljai statutumban tovább fejlesztették, „egységesítve az addig meghonosodott szokásjogokat.”[431]

A hegytörvényből elsődlegesen Tokaj-Hegyalja 17. századi területi lehatárolása állapítható meg. Bár a korábbi rendeletek helységneveit nem őrizte meg az 1641-es hegytörvény, ezen utóbbit már tizenhárom, Abaúj-Torna és Zemplén vármegyei hegyaljai település – Tokaj, Tarcal, Mád, Tállya, Szántó, Zombor, Szerencs, Ond, Rátka, Bénye, Tolcsva, Liszka és Keresztúr képviselői – írt alá és öt felső-magyarországi királyi város – *„Tokaj-Hegyalja szőlőhegyein birtokos „pentapolis”, t.i. Bártfa, Eperjes, Lőcse, Kassa és Kisszeben sz. kir. városoknak”*[432] – kiküldöttje törvényesített. A településeket két társadalmi réteg, a polgárok és nemesek képviselték.

A lehatárolás mellett a szőlőművelés és borkészítés terén hozott egységes szabályok olvashatók benne. A „Regulamentum” (Redtartás) 48 pontja a szőlőművelésre vonatkozik, annak szabályozását tartalmazza, mintegy ugyanolyan kötelezettségeket fogalmazva meg minden településen. A rendtartásban foglaltak főként a szőlőtermesztés mezőgazdasági munkafolyamatainak helyes végzését és azok megszegésének szankcióit tartalmazzák. Az 1613-ra visszautaló végzések és rendelések legfőbb tételei a szőlőkben dolgozó munkások díjazását, valamint az extraneus birtokosok vincelléreinek büntetési tételeit tartalmazzák, akik *„az Szeoleo munkások(na)k szokot berit Annauatim fellyebb fellyebb verik es Ebregbitik…”*[433]

[429] Égető M. 2001, 26
[430] Égető M. 2002, 23.
[431] Takács P. 2007,
[432] Égető M. 2002, 23.
[433] Égető M. 2002, 24.

A rendtartás kimondja, hogy ugyanolyan szabályok érvényesek a vincellérekre és rajtuk keresztül az extraneus birtokosokra, mint a helybeliekre. Amennyiben pedig ezt megszegik, érdekes kitétele a büntetésüknek, hogy a bírság felét az Ónod végvárbeli katonáknak, a másik felét pedig *„az meg mondot varosokban es falukban leveo Templomoknak epitesere oszak.”*[434]

A törvényalkotásban részt vevő és azt aláíró települések neve mellett érdekesebb témánk szempontjából az a mondat, amely a fentebb említett *„Eleink 1613. Esztendőbeli” végzésére és az „az eleott 80 esztendeovel valo szép rend tartás”*-ra hivatkozik. Itt, a visszautalással ragadható meg első ízben a szokásból a törvényi szintre emelkedésnek, a szabályalkotásnak, intézményesülésnek a folyamata.

Ahogy Bodó Sándor is említi Hegyalja területi lehatárolásának folyamatos alakulásáról írt tanulmányában, „a XVI. század közepétől tehát már nem csupán a jogszokás irányította a szőlőmunkák menetét, hanem a mezővárosok egyenlő akarattal hozott írásos végzése is.”[435] A szabályalkotás ezen folyamata már a hegyaljai, tokaji bort készítő településeknek a borkészítésére vonatkozó egységesülését mutatja, amelyben megjelenik a közös érdekek által elérhető eredmények fontosságának felismerése.

Szintén még ebben a században kell megemlíteni azt az országgyűlési törvénycikkelyt, amely a hegyaljai szőlőtermesztésre és borkészítésre vonatkozott. Az 1655. évi országgyűlés 79. cikkelye legfelsőbb szinten szabályozza a hegyaljai termelést. A cikkely rendelete szerint „a hegyvám beszedése, valamint a fekete és aszu szőlő begyüjtése körül becsuszott némely visszaélések megszüntetendők”:

> *A hegyaljai városok előadják, hogy a polgároknak, meg a nemeseknek is, a földesurak szőlőhegyein levő szőlőikből, amaz urak tisztjei nemcsak hegyvám fejében a kitünőbb borokat választják ki és foglalják le az edényekkel együtt, és hogy nagyobb mértékeket szoktak használni; hanem visszaélésképen fekete és aszu vagy kitünőbb szőlőket is szoktak szedni és elvinni:*
>
> *1. § Határozták, hogy ezek, mint sérelmesek, jövőre szünjenek meg.*[436]

Tehát itt is egy visszaélés kapcsán kerül szabályozás alá a hegyaljai szőlőtermesztés, amely már az aszú különválogatásáról, mint szokásról tesz említést. Azt a nemesek tisztjei külön szedetik és elviszik a gazdáktól. A 16. század közepén meginduló folyamat tehát egy évszázaddal később már általános gyakorlatot mutat. Az 1650-es évekből származó, Szepsi Laczkó Máté nevéhez kötődő feljegyzések is ezt támasztják alá.

[434] Égető M. 2002, 25.
[435] Bodó S. 1988, 14–15, Dongó Gy. 1915, 155, 160.
[436] 1655. évi LXXIX. tc.

Az aszú tényleges megjelenését nem lehet pontosan meghatározni, mint ahogy azt sem, mikortól jelenik meg a szamorodni jellegű bor. A 16. század elején, 1524-ben a vidéken átutazó Paraceulsus már megemlíti a hegyaljai bor különlegességét, akárcsak a szintén ebben az évtizedben a vidéket bejáró Oláh Miklós püspök. 1536-ban írt *Hungaria* című munkájában a legnagyobb elismeréssel illette Liszka, Tarcal és Tállya borait: *vini optimi feracia*, azaz mint legjobb, legerősebb borokat említi.

> *[…] a hegyek körül Tarcal, Füzér, Újhely, Sárospatak, Buldókő [Boldogkő], Tállya, Szántó, Liszka mezővárosok, mind kiváló bort termő hely.*[437]

A vidék borai nemcsak jó minőségűek voltak már ekkor is, hanem neves, elismert bortermő helyeket jelöltek.[438] Szirmay Antal csak az 1560-as évek körüli időszakra helyezi mind a szüretelés késő őszi bevezetését és a háromszori kapálás által elérhető minőségi javulás általánossá válását.[439] Szintén az egységes, az aszúszemek különválogatása nélküli szüretelésre és borkészítésre utal Draskovics György által a pápának kínált bor. Balásházy János szerint az 1562-ben Draskovics György által a pápához eljuttatott bor szamorodni volt, azaz az aszúsodott szőlőszemekkel együtt szüretelt és érlelt bor.[440]

Kulturális fejlődés

Ezzel az eseménnyel veszi kezdetét a tokaji bornak a humanista irodalomban meginduló kivirágzása és az ahhoz kötődő legendák megjelenése és kibontakozása. A gazdasági fellendülés mutatójának tekinthető a kulturális „fejlődés", amely mindig azzal párhuzamosan gazdagodott vagy épp hanyatlott. A kulturális értékek gyarapodásának egyik meghatározó tényezője a rendelkezésre álló nyereség, amelynek visszaforgatása a gazdasági működésbe már nem szükséges.

Az egyik, a köztudatban máig élő legenda szerint Draskovics György 1562-ben a tridenti zsinaton egy ebéd alkalmával IV. Pius pápát tállyai borral kínálta meg, aki a zamatos bort megkóstolva, így kiáltott fel: *"...patrem sanctum talia vina decent!"* Ezen kettős jelentésű szójáték szerint „a pápához ilyen borok illenek" vagy „a pápához tállyai borok illenek". Ez a legenda és szójáték ihlette a humanista Bocatius János (1549–1621) egyik híres epigrammáját is, amely azóta is a tokaji borról alkotott kép, a tokaji borkultúra meghatározó, szerves részét képezi. A kis történet tehát egyszerre utal a tokaji bor

[437] Oláh M. 2003,
[438] Zelenák I. 2006,
[439] Feyér P. 1970, 30. Szirmay Antal: Notitia topographica politica inclyti comintatus Zempleniensis 1803.
[440] Feyér P. 1970, 30.

minőségére és a vidék fokozatos emelkedésére. Ezt támasztja alá maga a humanista költő és *Óda Magyarország termékenységéről* című költeménye is.

Hegyalja 16. században meginduló gazdasági fejlődése indikátorává vált a kultúra, művészetek terén meginduló fordulatnak. Ebben a században kezd kibontakozni Hegyalja és a tokaji bor mítosza a humanista irodalomban.[441] Ettől kezdődően nemcsak a 17–18. századi Hegyaljáról szóló költészet központi alakjává válik Bacchus, hanem abból kinőve hegyaljai hagyomány, borkultúra részévé válik.

A 18. századtól kezdődően nagy számban maradnak fenn népi Baksus (Bacchus) faragások és ábrázolások, amint szétvetett lábbal, hordón ül. Külön érdekességévé válik, hogy az antik istent magyaros ruhába öltöztetik.[442] Végbemegy Bacchus metamorfózisa a népi költészetben és hagyományban, a görög istenből *pater Tokajinus, tokaji atya* lesz. Szerves részévé válik a munkavégzést strukturáló ünnepi rendezvények szokásainak és hagyományainak. A hegyaljai szőlőmunkások által létrehozott szőlőműves társulatok által évente szervezett Bacchus ünnep a filoxéravészig állandó rendezvénye volt például Erdőbénye, Mád, Olaszliszka településeinek.[443]

A kulturális fejlődést is nyomon követve látható, hogy a hegyaljai bor minőségének javulásával és a kereskedelem fellendülésével nemcsak az irodalomban megy végbe változás, hanem a szokások, hagyományok területén is. Az irodalom által megőrzött legendák, szokások is újabb ismérvekkel gazdagodtak. Ahogy a 15. században még maga a bor az, ami a középpontba kerül, addig a 17. században Szepsi Laczkó Máté és Lórántffy Zsuzsanna nevével már az aszú kapcsolódik össze. Mindkét esetben egy már bevett, általános gyakorlat az, ami „megemlítésre kerül."

Országos rendelkezések és a tiltás, mint negatív szokást szankcionáló intézmény

Hegyalja virágkorát a 18. században élte. A Rákóczi-szabadságharc utáni békés évtizedek és Rákóczi Ferenc rendeletei a terület gazdasági fejlődését segítették, amely az előző évtizedek viharos eseményei következtében visszaesett. A borászatban rejlő gazdasági potenciál nemcsak segített átvészelni ezt az időszakot, de azt követően

[441] János I. 2003, Szörényi L. 2000,
[442] Pap M. 1985,
[443] Erdész S. 1988, 87.

hozzájárult annak gyors kiteljesedéséhez, amely hamarosan a települések országos átlag feletti népességnövekedését is maga után vonta. Ezt segítették a tokaj-hegyaljai német telepítések, amelyek több hullámban, a Rákóczi-szabadságharc idején elnéptelenedett településekre irányultak,[444] vagy a környező területekről induló bevándorlási hullámok is. Ebben az évszázadban hozták meg az első országos törvényi rendeletet, amely már Tokaj-Hegyalja gazdasági helyzetére és a gazdaságban betöltött szerepére utal.

Az első fennmaradt helyi, mai szóhasználattal regionális szabályozás megalkotása után több mint száz évvel, 1737-ben hozzák meg a Zemplén vármegye által felterjesztett első országos törvényt. Ez a szabályozás ismét a Hegyaljához tartozó települések felsorolását adja, lehatárolja azt, és rögzíti, mely településeken termett szőlőből készült bort lehet tokajiként értékesíteni.[445] Kijelenti, hogy a települések szőlődűlőiben *"termett borok a Tokajival a kereskedésben egy becsben tartatnak […] ezért azokat egyformán kell kezelni és azonos bélyeggel ellátott hordókban kell árusítani."*[446] Azonban még ez a törvény sem mondja ki Hegyalja zártságát. Ezt mutatja egy Balassa Iván által idézett, 1704-ből származó toborzó felhívás is, amely még Alsó-, Közép- és Felső-Hegyalja kisebb területi egységeiről tesz említést.[447]

Szintén ebben a században jelennek meg a borhamisítást tiltó törvények. Az országos törvények a koraközépkorban még elsődlegesen a borkereskedelem szabályozására, a borszállításokra, a termőterületek védelmére, a kereskedelmi formák betartására, a mértékek ellenőrzésére vonatkoztak. Jóval később vált fontossá a bor minőségének védelme.[448]

Általános jelenség, hogy azon termékeket, dolgokat hamisítják, amelyek jelentős értéket képviselnek, gazdasági nyereséget lehet elérni a „másolat" értékesítésével. A hegyaljai bor iránt mutatkozó egyre nagyobb kereslet maga után vonta annak hamisítására irányuló kísérleteket is. Ennek megakadályozására a 18. század első felében 4 törvényt is hoztak,[449] tiltva a kereskedők borhamisításait, a hegyaljai bor védelmében, a hamisítók büntetésének meghatározásával együtt. Ezek a törvények közvetetten a hegyaljai külföldi kereskedők ellen is irányultak, őket nevezve meg elsődlegesen, mint akik a tokaji bor

[444] Balassa I. 1984, 267., Balassa I. 1973, 285–320., Lengyel I. 1969, 233–243.
[445] Bodó S. 1988, 14–21.
[446] Sátoraljaújhelyi Állami Levéltár, IV-1. (p) 43. sz.; BALASSA Iván 2002, 5.
[447] Balassa I. 2002,
[448] Csoma Zs. s. d.
[449] Az 1715. évi IC. tc., az 1723. CXVIII. tc., az 1729. évi XII. tc., valamint az 1741. évi XXIX. tc. In: Feyér P. 1970, 34.

kereskedelmén minél többet akarnak nyerni.[450] A 18. századdal a korábbi jogilag szabályozott területek mellé felzárkózik a borhamisításra vonatkozó rendelkezések sora is.

Nemcsak a kereskedők próbálják a bort hamisítani. Nagyváthy János figyelte meg azt a jelenséget, hogy a gyengébb aszús években a jobbágyparasztok igyekeztek a szőlő cukortartalmát, aszúsodását befolyásolni. Ennek érdekében kenyérsütés után a kemencébe tették a szőlőfürtöket, hogy azok ott töppedjenek meg. Ezzel a technikával bár elérték a töppedést, a bor mégsem érte el az aszúra jellemző ízt és illatot,[451] hiszen a szőlő nem ment keresztül azokon a biológiai folyamatokon, amelyek az aszút aszúvá teszik. A bor termelése vagy értékesítése során a hamisítási kísérletek egyre többféle módon jelentek meg, amelyet mind több rendelettel vagy épp törvénnyel igyekeztek megakadályozni. A rendeletek legnagyobb száma erre irányult.

A helyzet súlyosságát mutatja a Zemplén vármegyei gyűlés 1807-es jegyzőkönyvének egy mondata és határozata. A hamisítások kezdtek komoly károkat okozni a hegyaljai bor értékesítésében: *„érzi az ország, hogy a hegyaljai borok hitelének csődje miatt a hollandus aranyak eltünedeztek”*. Ennek a folyamatnak a megakadályozása újabb szigorú szabályozást vont maga után:

> *Mivel legtöbb csalárdság és kártétel, a borok pancsolása és fertőzése a tiszántúli boroknak a hegyaljai területre való behozatala révén szokott történni, ezért, hogy az effajta csalásnak a jövőben eleje vetessék, és hogy a hegyaljai bort a tiszántúli bortól meg lehessen különböztetni, ezután a tiszántúliakat csak a göncieknél nagyobb hordókba, a hegyaljaiakat ellenben igaz gönci hordókba legyen szabad szűrni. Az előbb nevezett tiszántúli borokat – már az azelőtt is megvolt szokás szerint – egész a Boldogságos Szűz Mária tisztulásának napjáig a hegyaljai területre bármi címnél és oknál fogva ne vihesse be az országnak senki fia. Sőt, ha el is múlt az említett határidő, másképp ne legyen szabad azokat behozni, mint a Zemplén vármegye viceispányánál teendő jelentés és az általa adandó útlevél mellett.*[452]

Ez a rendelet már nemcsak a hamisításra utal, hanem megfogalmazódik benne az a tétel, amely Hegyalját mind zárt borvidéket definiálja, ahová más borvidékről származó bort tilos behozni. A rendelkezés felveti annak kérdését is, mely települések köre készíthet tokaji bort, ahová a tiszántúli borok behozatalát már meg kell akadályozni. A komoly presztízzsel járó jog épp ebből eredően hosszú időn át vitákat generált a települések között. Ez figyelhető meg abban, hogy bár lehatárolják Hegyalját és a hozzá tartozó településeket, azok száma a régió szélein fekvő települések esetében folyamatosan ingadozik.

[450] Feyér P. 1970, 34.
[451] Csoma Zs. s. d.
[452] Uo.

A 18–19. század folyamán végig megfigyelhető, hogy a települések száma 20 és 22 között ingadozik. Folyamatosan változik például Sátoraljaújhely, Sárospatak, Toronya és Szerencs helyzete és még számos településé, amelyeket korszakonként másképp ítéltek meg.[453] A 19. század elején, az 1820-as Zemplén vármegyei közgyűlésen is újfent vita tárgyát képezi, mely települések árusíthatnak Tokaji névvel bort.[454] Az ekkor rögzített 22 település már viszonylag állandónak tekinthető, még akkor is, ha a filoxéra vészt követő drasztikus társadalmi és gazdasági válság következtében Hegyalja határait kiterjesztik és 1900 után már 31, néha 32 települést sorolnak hozzá.

A filoxéra és az azt követő gazdasági visszaesés területi bővülést eredményezett. Véglegesen Hegyalja részévé vált Szerencs és környéke, valamint a korábban gyakran vitatott Sárospatak környéki falvak, így Hercegkút, Károlyfalva, Végardó, Bodroghalász.[455] Lényegében két település, Kistoronya és Szőlőske elcsatolásával, valamint két falunak Sárospatakhoz csatolásával, a mai zárt borvidék is e települések sorát tekinti Hegyalja részének.

Ezen túlmenően a filoxéravész másik gazdasági következménye volt a borhamisítások ugrásszerű növekedése. A megművelt szőlőterületek drasztikus csökkenésével párhuzamosan az előállított bor mennyisége is lecsökkent. A kínálat visszaesése a bor árának növekedésével együtt annak hamisítását is ösztönözte. Hatására ebben az időszakban több új eljárás is meghonosodott.[456] A filoxérát követően a mesterségesnek nevezett borok elleni küzdelem újabb törvényt hívott életre 1893-ban. A 23. törvénycikk országosan szankcionálja a borhamisítást és két pontban is külön említi a tokaji bort:

> ***3. §** Az oly természetes bort, melyhez külföldi mazsola-szőlő is hozzáadatott, "tokaji", "hegyaljai" vagy "szamorodni" elnevezés alatt forgalomba hozni tilos.*
> *[…]*
> ***5. §** Kihágást követ el és a mennyiben cselekménye a büntető törvények vagy a közegészségügyi törvény vagy szabályok szerint sulyosabb büntetés alá nem esik, 25 frttól 300 frtig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő az,*
> *[…]*
> *c) ki a 3-ik § első bekezdésében emlitett borokat "tokaji", "hegyaljai" vagy "szamorodni" elnevezés alatt forgalomba hozza;*

A filoxéravész társadalom- és gazdaságátalakító hatásai között nemcsak a törvények változását lehet megemlíteni. A helyi társadalom szerkezetében bekövetkező változások a

[453] Balassa I. 2002, 5.
[454] Uo.
[455] Uo.
[456] Ezeket az eljárásokat Csoma Zsigmond a borhamisításról szóló cikkében mutatja be.

hegyaljai borhoz kapcsolódó szokásokat, hagyományokat is átszervezték. A filoxéravész következményei között kell megemlíteni a hegyaljai szőlőműveléshez kötődő szokások átalakulását is. A szürethez kapcsolódó szokások, mint munkaszokások, „a munka elvégzésének tradicionálisan kötött módjai”-hoz kapcsolódnak, amelyek a gazdasági élet, a termelés zárt rendje szerint szerveződnek.[457] Ekkor is megindul a régi hagyományok felújítására irányuló törekvés Hegyalja több településén. Ezek között lehet megemlíteni a filoxéravész előtt több évszázados múltra visszatekintő szüreti koszorúvitel szokását.

A vész után a szüreti munkások által elhanyagolt szokást a századfordulón felülről szervezve, Darányi Ignác földművelésügyi miniszter nyomására a nagybirtokosok annak feleleventésére törekednek. Ezt eszköznek tekintették a bizonytalan helyzetben a feszültségek csökkentésére. Ugyanez a folyamat az 1920-as években megismétlődött egy országosan zajló folyamat részeként. Ennek során újból szüreti rendezvények, szokások kerültek megrendezésre Hegyalján, az új szervezetek, az iparos társulatok szervezésében.[458]

A hagyomány és jog ereje

A gazdaság fellendülésében meghatározó korszak volt a 17–18. század. A végbemenő gazdasági átalakulás hatására a paraszti, jobbágyi árutermelés is lendületet vett és képessé vált a kereskedelembe történő aktív bekapcsolódásra. Hegyalja is azok közé a borvidékek közé tarozik, amely a török hódoltság idején is magyar kézen maradt, és ez tovább növelte értékét. Nőtt az itt termelt borok iránti kereslet, mind az ország, mind az országon túli piacokon.[459] Ezt erősítette a hegyaljai aszú azon tulajdonsága is, hogy hosszú távon is jól szállítható volt.

A rossz közlekedési viszonyok közepette lassan előrejutó kereskedőknek a szállítás során kisebb kockázatot kellett vállalniuk a bor minőségének megtartását illetően. A fokozatosan egyre nagyobb távolságokra eljutó bor így európai hírnévre tudott szert tenni. A régióban termelt bort elsődlegesen a külföld számára exportálták az itt letelepedő, vagy itt rendszeresen megforduló kereskedők közvetítésével.

[457] Magyar Néprajzi Lexikon
[458] Erdész S. 1988, 88–93.
[459] Feyér P. 1981, 81.

A Hegyalját jellemző geográfiai-természeti környezet a gazdasági és társadalmi tényezőkkel kölcsönhatásban tehát olyan bortípus előállítását tette lehetővé, amely egyedisége révén, a helyi gazdaságban fokozatosan annak főprofillá válását ösztönözte és ezzel párhuzamosan egy egész közösség gondolkodásmódjának meghatározó elemévé vált. Ezt tükrözte, hogy mind több település igyekezett abba a csoportba tartozni, amelyek jogosan használhatják boraikra a tokaji nevet. Az itt termett bor által Hegyalját övező hírnév növekedése a borkészítő hegyaljai települések rangját is növelte. Ennek következtében a hegyaljai városok folyamatosan törekedtek a terület birtoklására[460] és a szőlőtermesztés szabályozására.

Minden társadalom alapvető fontosságúnak tartja, hogy tagjai között minimális összhang legyen. Ennek elérése érdekében társadalmi ellenőrző mechanizmusokat hoz létre, amelyek szabályozzák az egyének viselkedését. Ebből kifolyólag mindig vannak elfogadott viselkedési minták, mint ahogy el nem fogadottak is, amelyeket még szigorúbb szabályokkal igyekeznek visszaszorítani. „A legkirívóbb eltérések a normális viselkedéstől, amelyek a csoport összetartását veszélyeztetik," a törvény hatáskörébe tartoznak.[461] Azonos elvek szerint működnek a gazdaság terén is a normák és azok be nem tartásának szankcionálásai. A szokás társadalmi normákból áll, amelyeket és amelyekkel szintén szabályoznak. Mégis a gazdaság működése során időről időre felbukkannak olyan társadalmi szokások, amelyek korántsem a társadalom érdekeit szolgálták. Az egyéni érdekek gyakran felülírják az általános társadalmi normákat. A gazdasági működés, a lehetőségek kihasználása egy közösség több tagja körében is azonos válaszreakciókhoz vezet. Ezt tükrözik a borhamisítások, amelyek az egész közösség kárára válhatnak.

Azok az elemek váltak a jogi szabályozás részévé, amelyek a gazdasági stabilitás elérésében a lehető legnagyobb szerepet játszották, és amelyek gyakran a mindennapokban „negatív szokásként" megjelenő gazdasági magatartásformák korlátozására, visszaszorítására törekedtek. Itt kell megemlíteni a területi rendezést, – amely még ma is vitákat generál például Szlovákia és Magyarország között – vagyis azon települések meghatározását, amelyek részt vehetnek a kereskedelemben és árutermelésben; az egységes név meghatározását, amelyet a települések borászai használhatnak; és szintén a területi lehatárolás kulcselemévé vált „határokon belüli" feldolgozás; a szőlő és must kiviteli tilalmát, mint amelyek jogi szabályozásának fontossága túllép a szokásjog és

[460] Bodó S. 1988, 15.
[461] Hollós M. 1993, 131.

hagyomány keretein. Törvényi szabályozásuk a belső működés szempontjából legalább annyira fontos, mint a külső környezet felé való irányultságuk tekintetében.

A fennmaradt törvények alapján látható, hogy a társadalom differenciálódásával, a gazdaság fejlődésével párhuzamosan a leszabályozott területek köre is egyre gyarapodik. Azonban míg egy kisebb, zártabb közösség esetében a közös érdekek felismerése alapján önként követett és megtartott szabályok a hagyomány és szokásjog keretein belül is elégnek bizonyultak, addig a gazdasági-társadalmi fejlődéssel egyre összetettebbé váló gazdasági mechanizmus keretein belül a jogi szabályozásnak egyre nagyobb szerep jut. Ezek, a gyakran a külső környezet számára szóló törvények a gazdasági stabilitást szolgálják. Megmutatkozik mindez a hegyaljai borászat jogi szabályozásának egészen korai, a 17. századtól meginduló folyamatában, a helyi vagy regionális rendelkezések mellett az országos törvényekben való külön megnevezésében is. A folyamat során egyre több, korábban a hagyomány által irányított tényező került jogi szabályozás alá.

A szőlőfajták és készítésmód technológiai meghatározásának, szabályozásának hagyományban, szokásban gyökerező jelentőségét mutatják a borok körül ma dúló viták is, amelyek például az aszú érlelési ideje körül generálódnak. Ez a konfliktushelyzet jól reprezentálja, mely tényezők határozzák meg a helyi borászok identitását és borról alkotott nézeteit, a borkészítéshez kötődő hagyományok tükrében. Ezek között lehet megemlíteni legjellemzőbb elemként a modernizációval megjelenő új termelési és készítési módszereket, mint a reduktív technológiát és az ezzel készített borokat. A tradicionalitásban gyökerező ellenállás a modernizációval szemben épp ezt a „fékező, bizonyos állapotokat fenntartó erőt”[462] lehet látni, amely az előző évszázadokban az aszú kialakulásával intézményesült.

Az aszúbort hagyományos készítése teszi a hegyaljai borkultúra központi elemévé, amely már a kiválasztott szőlőfajtákkal, metszéssel kezdetét veszi, s megkülönbözteti a szőlő késői szürete, a botritisz penész, majd a leszüretelt szőlő feldolgozása és az annak során használt elemek, az alapbor, a puttonyszám, az érlelés ideje és módja, tölgyfahordóban, hegyaljai pincében. Más a helyzet a munkaszokások terén. Míg a termék minden időben és térben való azonosságát szabályozó rendelkezések a mai napig nemcsak a jogi szabályozás és hagyomány alapját képezik, addig az átalakuló munkamódszerekkel számos, hozzá kapcsolódó szokás és hagyomány eltűnt. A tokaji bor egyedi jellemzőinek kialakulásával a termelést és készítést strukturáló munkafolyamatok szokássá

[462] Kósa L. 1992, 149.

szerveződtek, majd bekerültek a szokásjogba és törvényileg meghatározottá vált szőlőtermesztés módja, a késői szüret – és annak pontos kezdetének meghatározása – vagy épp az aszúszemek különválogatásával vagy a szőlőfürtön hagyásával történő bor fajtáinak definiálása.

A filoxéravészt követően „a munka elvégzésének tradicionálisan kötött módjai" megváltoztak, átalakultak és legfőképp a munka menetét strukturáló ünnepi szokások el is vesztek. Számos népszokás feledésbe merült, annak ellenére, hogy mind a század elején, mind a század végén, a rendszerváltást követően történtek kísérletek felélesztésükre. Napjainkban a hegyaljai borkultúra elemei között bár továbbra is ott maradtak és a tokaji bor mindennapi bemutatásában helyet kapnak, eredeti feladatukat elvesztették és új tartalommal telítődve, új kontextusban, a turizmus keretei között tűnnek fel.

Politikai-, gazdasági változások hatása a tradicionáis termelési módokra

A tradicionális termelési eljárásban bekövetkező változások, átalakulási folyamatok következményei megfigyelhetők az aszú készítésében, az aszú mennyisége és az áztatóbor közötti arányszámok puttonyonkénti változásában.

A 19. században az áztatóbor és a bele kerülő puttonyonkénti aszúszemek aránya még jóval magasabb volt, mint a mai boroknál. A 19. század végén csökkent mind a gönci hordó, mint a puttony térfogata, amely az arányokat is jelentősen befolyásolta, ahogy a Függelék XIX. és XX. táblázataiban is látható. A változás következtében az új ötputtonyos aszú a régi négyputtonyosnak felelt meg.

A folyamat az aszú felhígítását, a régi hagyományos termelési mód újraértelmezését mutatja, amelyet a társadalmi, gazdasági változások indukáltak és a törvényekben azonnal rögzültek. A gazdasági helyzet instabilitását, illetve annak fokozatos, a fennálló helyzethez alkalmazkodó átalakulását a 20. században bekövetkező további, az aszú termelésére vonatkozó jogszabályok megjelenése mutatta.

A 19. század végén megindult minőségrontást a törvényi szabályozás legitimizálta, illetve az 1908. évi XLVII. tv. rendelkezett a termelésre és kereskedelemre vonatkozó egyéb jogokról és kötelességekről. Ezt a tövényt az 1924. évi IX. tv. váltotta fel, amelynek végrehajtási rendelkezésében az aszúknál már nem az áztatóbor és puttonyonkénti

aszúszemek egymáshoz viszonyított aránya alapján történt azok puttonyonkénti besorolása, hanem a bor kémiai összetételének arányában, cukor és extraktartalma alapján. *(Függelék, XXI. táblázat)* Ez a változás, az arányszámok törvényi rögzülése, a termlési eszközök szerepének csökkenésére is utal.

Az aszú minőségében bekövetkező változások tovább folytatódtak ezt követően is. A 19. századi, illetve a 20. századi puttonyonkénti arányszám kompenzálásaként 1936-ban bevezették a 6 puttonyos aszút. Arányszámai azonban továbbra sem érték el a régi 5 puttonyosét. Az 1936-os V. tv. az 1924. évi IX. és 1929. évi X. tv. helyett lépett életbe. A cukor- és extraktartalomra vonatkozó előírásokban ezt követően már kevés változtatás következett be, az újabb törvényi rendeletek is ezen állapotok további fennmaradását mutatják.

Az adatok időről időre bekövetkező eljárási átalakulásról beszélnek, amely a gazdasági tényezők hagyományra gyakorolt erőteljes befolyásoló szerepét illusztrálja. A minőségromlás oka lényegében nem más, mint a gazdasági érdekek érvényesülése: kevesebb aszú hozzáadásával elérhető ugyanaz a puttonyszámú aszú, amelyhez korábban jóval többet kellett hozzáadni. Ez a finom változás lehetővé tette, hogy az értékesítés során bár ugyanazok a termékek jelentek meg a piacon, azok valójában mégsem voltak azonosak a korábbi évszázadok boraival.

Kognitív beágyazottság – közösségi érdekek

Innováció: a borászat horizontális és vertikális bővülési körei

Ahogy Tokaj-Hegyaljáról és a hegyaljai borról szóló diskurzusokat hallgatjuk vagy olvassuk, a helyi borászok önmeghatározásában szinte mindig megjelennek a hegyaljai borkultúra elemét alkotó híres mondások. A tokaji bor körül kialakuló bormitológia kezdetei egészen a 16. század második feléig visszavezethetők.[463] Ehhez a humanista korhoz nyúlik vissza egyik legismertebb, a tokaji bort dicsérő mondatunk:

„Tokaj szőlővesszein nektárt csepegtettél…"

Ovidius és olyan jezsuita kommentátorok, mint Schez Péter *Metamorphoses Hungariae* című, Schenl Frigyes *Sedes Deorum, seu Hungaria rerum omnium copia affluens* című és Marotti Imre munkái nyomán a tokaji bor és a görög-római mitológia egybefonódott a tokaji borról szóló mitológiában és végül mai napig fennmaradt Kölcsey 1823-ban írt híres *Hymnus a Magyar nép zivataros századaiból* című költeményével állami szimbólumunk és a hegyaljai hagyomány részeként.

Hol helyezkedik el a térben Tokaj és ebben a Tokaj körüli földrajzi térben a hegyaljai borász. A hegyaljai termelő identitásának térbeli lehatárolása ugyanolyan lényeges a hegyaljai borkultúrában, mint a tokaji bor mitológiai azonosítása. Ennek meghatározását adja:

Incipit in Sator, definit in Sator.

A két Sátor-hegy határolja le azt a területet, ahol sajátos mikroklímája révén, Hegyalja nektárja, a tokaji bor és aszú szőlője megterem. Végül a térbeli lehatárolást követően, a borról folytatva a gondolatsort, halljuk:

Vinum regnum – rex vinorum[464]

mely

Summum Pontificem talia vina decent![465]

---

[463] János I. 2003; János I. 2002; Szörényi L. 2000.

[464] A Tokaji *„a királyok bora és a borok királya"*, melyet még a Napkirály, XIV. Lajos mondott a Tokaji borról.

[465] Ez a kettős jelentésű szójáték János István fordításában, mint *A pápához ilyen borok illenek – A pápához tállyai borok illenek!* szerepel (János I. 2003, 622.), míg Csokits János mint *A legfőbb paphoz ilyen borok*

A hegyaljai borászok olyan, az önreprezentációt és identitást tükröző mondatokkal írják le Hegyalját és a bort, valamint mutatják be azokkal önmagukat, amelyek gyakran – főként a humanista irodalomnak köszönhetően – a külföldiek előtt is, de a magyarok számára mindenképp ismertek, sőt közismertek a tokaji borral kapcsolatban. Míg az első mondatot már gyermekként megtanuljuk, az utóbbiak a borászok által fémjelzik a tokaji bort és definiálják önmagukat és helyüket társadalmunkban és gazdaságunkban.

Ezáltal feltűnnek a borok címkéin, a tokjairól szóló könyvekben, prospektusokban és jelszavaivá válnak, váltak Hegyaljának: halljuk azokat borkóstolókon, fesztiválokon, vagy akár konferenciákon. Annak a hagyománynak a részei, amely a tokaji bort készítő borász identitását leginkább meghatározza, s amely lényegében töretlenül fennmaradt a történelmi események viharai ellenére is. A történelmileg kialakult és kiválasztódott hegyaljai borkultúra és hagyomány részét alkotják, akárcsak például a szőlőfajták, az aszú készítési módja, érlelési technológiája és ideje, vagy épp a zárt borvidék fogalma és tartalma.

Mit jelent azonban a közgazdasági gondolkodás számára a hegyaljai borhoz kapcsolódó hagyomány, mely a borászok gazdasági magatartásmintáiban ölt testet, befolyásolja gazdasági cselekvéseiket, gondolkodásmódjukat? Erejük és jelentőségük a borászatban megjelenő innovációkkal való konfrontációban ölt leginkább testet. Ezáltal tehát az innováció, az újítás, és a konfliktus az etnográfia új vizsgálati területeként jelenik meg.

A rendszerváltást követő innovációs folyamatok

Schumpeter az innovációnak öt alapesetét különbözteti meg, így az új javak előállítását, új termelési eljárás bevezetését, új elhelyezési lehetőséget, új beszerzési forrást, illetve új szervezet létrehozását. *(X. táblázat)*

Az 1990-es évek elején megkezdődő változások Tokaj-Hegyalja vonatkozásában elinduló innovációs folyamatokkal gyakorlatilag még ismeretlen termelési eljárás (a reduktív technológia) és vele együtt új, a fogyasztók körében ismeretlen termék, fogyasztási javak (mint a reduktív borok) jelentek meg. Ezzel párhuzamosan az új minőségű javak előállítására való törekvés vette kezdetét, azok piaci elhelyezési

illenek! fordítást használja. (Csokits J. 2004.) A legelterjedtebb andekdoták a szójátékot IV. Pius pápához kapcsolják, amelyet Bocatius János híres epigrammája őrzött meg.

lehetőségének keresésével együtt (mint a turizmus során történő értékesítés). Végül az új szervezetek létrehozását is itt kell megemlíteni (így a borutakat, egyesületeket), a régiek megszüntetésével, vagy újjászervezésével együtt (ti. a korábbi termelőszövetkezetek, szakszövetkezetek, majd pinceszövetkezetek). Ezek a tényezők együttesen határozzák meg jelenleg a tokaj-hegyaljai borászat jelenlegi fejlődési irányait. Bonyolult egymásra hatásukban kell a hagyomány helyét, szerepét is meghatározni.

Új termelési eljárás, új termék

Az 1990-es évek társadalmi és gazdasági hatásai és a külföldi cégek által érkező újítások együtt eredményezték a borásztársadalomban és a borkultúrában bekövetkező alapvető változásokat, melyek leginkább a helyi kistermelők horizontális működési körének bővülésében figyelhetők meg.

V. ábra: A borász magánvállalkozók vertikális és horizontális működési körének bővítési útja

	TURIZMUS	
ÉRTÉKESÍTÉS	palackos kannás	szállásnyújtás ↑ egytálétel ↑ borkóstolás
BORÁSZAT	palackozó	reduktív technológia dűlő- és fajtaszelekció
SZŐLÉSZET		térállás sűrítése kevés szemre metszés

A szőlészetben, mint gazdasági tevékenységben bekövetkező változások, a külföldről érkező tapasztalatok, újítások hatására – mint a sűrű térállás, a kevés szemre metszés – főként technológiai innovációként jelennek meg, alkalmazásuk nem általánosan elterjedt. Oka főként abban keresendő, hogy nemcsak az újratelepítés, de az új sorálláshoz szükséges gépek is emelik a költségeket, amelyet a kisebb vállalkozások és az őstermelők nem minden esetben képesek követni. A kárpótlás eredményeként bár a termőföld

magánkézbe került, a termelési eszközök privatizációja ettől jóval elmaradt.[466] Ennek következtében a termelők egy része anyagi tőke nélkül a technológiai fejlesztésbe nem tudott belekezdeni, így továbbra is a szőlőt bogyó vagy must formájában értékesíti.

Az átrendeződés során sok olyan kis és közepes nagyságú földterülethez jutott termelő is megjelent a borászatban, akik a fejlődés során elsősorban a turizmusba való bekapcsolódás útját választották. Ehhez kapcsolódóan alulról szerveződő civil szervezeteket, egyesületeket hoztak létre és újra gondolkodásuk középpontjába került a hagyomány és borkultúra fogalma, mint a bor értékesítésének egyik lényeges eleme. A családi vállalkozások elsősorban a településre érkező, vagy azon keresztülmenő, újonnan kialakuló borturizmusra építenek, amely jelentős változásokat idézett elő a település és a borászok életében, új alapokra helyezve a bor értékesítéséhez kapcsolódó stratégiákat.

A magánvállalkozások vertikális bővítéséhez a termelők az 1990-es évek elején kezdtek hozzá, a szőlő önálló feldolgozási folyamatának felvállalásával. Ez a lépcsőfok a borászatba való bekapcsolódást jelenti. A tevékenység maga után vonta az értékesítési csatornák kiépítésének szükségességét. Az itt megjelenő új eljárások a termelők között már feszültséget, konfliktusokat is eredményeztek.

A véleménykülönbségek kiváltó oka elsősorban a reduktív technológia volt. A reduktív technológiának két fontos jellemzőjét/tulajdonságát kell megemlíteni. Egyrészt az 1960-as években megjelenő új borérlelési eljárás, a nagyüzemi termelés egyik elengedhetetlen elemeként jelenik meg, másrészt az érleléshez nem megfelelő talajadottságokkal rendelkező területeken is a szőlő- és borkészítésnek olyan lehetőséget biztosít, amely a borkészítésnek és ezzel párhuzamosan a borfogyasztásnak is új irányvonalait jelöli ki a későbbiekben.

Mindez olyan területeken való térhódítást tette lehetővé, melyek korábban épp ezen utóbbi tényező „hiánya” miatt, a borászatban nem vagy csak perifériális szerepet játszottak. Az éghajlati vagy talajadottságok miatt kedvezőtlen helyzetben levő területeken saválló, hűthető-fűthető tartályok olyan megoldást jelentettek, ahol a bort szabályozott körülmények között, a levegőtől elzártan volt lehetőség érlelni, mint Dél-Afrika vagy Kalifornia vidékein.

A reduktív technológiával készült bort a hagyományos, oxidatív, fahordóban érlelt bortól eltérő tulajdonságok jellemzik, amelyek a későbbiekben a bor értékesítésének és

[466] Harcsa I., Kovách I. 1996, 105.

marketingjének fontos elemeivé válnak. A bor bemutatásánál attribútumként jelent meg az alacsonyabb alkoholfok, az eltérő íz- és illatharmónia, a hagyományosan erjesztettnél gyümölcsösebb aroma. Gazdasági előnyként jelentkezett mindemellett az a tulajdonsága, hogy az új technológiával érlelési ideje a hagyományos fahordós érleléssel szemben 1,5-2 hónapra rövidült, ezáltal rövidebb idő alatt értékesíthetővé vált a piacon a már kiforrt, kész bor.[467]

Megjelenésében tehát volt két olyan elem, amely a borász cégeknek nagyon lényeges szempontot jelentett: rövidebbé vált – jóval – a bor érlelési ideje, és új ízt adott a bornak. A jó marketingen keresztül ezen tulajdonságaokra építve a bor egy trendet indított el a nyugati borkultúrában. Ez az új divatirányzat a külföldi cégekkel érkezett hazánkba, ahol elvileg erre az új technológiára nem lett volna szükség, hiszen itt adottak voltak a bor érleléséhez szükséges hagyományos feltételek.

Konfliktushelyzetet teremtett, hogy az új technológia alapjaiban rengette meg a hazai borászatot. A régi, oxidatív technológiát alkalmazó borászok úgy érezték, hogy

> *ezzel a kicsik alól azonnal kihúzták a talajt, mert innentől kezdve elértéktelenedett volna az összes meglevő pince, annak fahordós tárolótere, meg ugye csak az rúghatott volna labdába, akinek kóracél tartályai vannak, meg hűtőberendezése van… ennek külön épület kell, meg hőszigetelni kell, mert ez pincében, annak méretei miatt nehezen valósítható meg. Tehát ezzel elindult egy ellenállás a reduktív technológia ellen.*[468]

Két ellentétes irányzat ütközött össze a hegyaljai borászatban, amit tovább erősített az új technológiának, az idézetben is említett költséges megvalósíthatósága. Ezen dichotómia bár mára már kezd feloldódni, ma is érezhető a borászokkal folytatott beszélgetésekben.

A borászok egy „ortodox” csoportja továbbra is a hagyományos technológiával dolgozik, tehát fahordóban, pincében érleli a bort. Egyedüli változást az érlelésben az jelenti, hogy a szőlő nem a turizmusba is bekapcsolt pincében forrja ki magát, ahova így az érlelés egész ideje alatt le lehet menni. A borászok ezen rétegével szemben a többség már alkalmazza a reduktív technológiát, gyakran az aszúhoz készített alapbornál is. Vagyis *„most már mindenki tudomásul veszi, hogy az alapbort valóban szabályozott, reduktív körülmények között kell előállítani, mert akkor szebbek lesznek azok a borok.”*[469] Tehát megindult az új technológia elfogadása. Jól nyomon követhető ebben a folyamatban amint

[467] Vajna J. 1998, 117–119.
[468] MF040409, Tarcal
[469] MF040409, Tarcal

egy új elem megjelenik, majd fokozatosan beépül a helyi borászok tevékenységébe és átformálja a gondolkodást.

A borturizmusba is bekapcsolódott borászok igyekeznek tehát reduktív érleléshez szükséges tartályokat beszerezni, hiszen *„végülis arról szól a borászat, hogy itt is mindig benne van a próbálkozás valami újnak a kitalálására… Hát állítólag erre van nagyobb kereslet. Hát mindenki a saját piacát ismeri és aszerint termel, azt készíti.”*[470]

A külföldi tőkével érkező új trend nemcsak a divatot követők előtt nyitott meg egy új utat, hanem a bort előállító termelőket is váltásra, változásra kényszerítette. A hagyományos borkészítést teljes egészében mégsem tudja kiszorítani, azt a törvény is akadályozza. A hegyaljai aszúnak – bár a nagy cégek lobbijának eredményeként rövidebb ideig, de – továbbra is fahordóban kell érnie, puttonyszámtól függően 4-7 évig. Ez pedig garantálja mind a hagyományos borkészítési technológia, mind az ezt a technológiát alkalmazó borászok és a borkészítési hagyományok „fennmaradását”. A konfliktus feloldásának egyik módját jelenti az alkalmazkodás, a kialakult helyzet elfogadása tekintetben, mint ahogy azt végül a reduktív technológia bevezetése és a helyi borkultúrába történő beillesztése is mutatja.

Az egyéni gazdálkodás mellett két összefogásra épülő gazdasági magatartás figyelhető meg a borászok között, melyek a társadalmi kapcsolatok révén, azokból alakultak ki: így az egyesületi szervezetek és a szövetkezeti működés intézményeit.

Új piaci lehetőségek

Az innováció során megjelenő elemek külföldről, főként a külföldi tulajdonosok révén kerültek átvételre, ahol azok jelenléte több évtizedre tekintett vissza. Ott a divatból már átléptek a hagyomány elemei közé. Kettő elemet kiragadva jól látható ez a folyamat. A reduktív technológia és borok az 1960-as években Dél-Afrikában és Kaliforniában alakultak ki, a helyi természeti körülmények hatására. A borutak az 1950-es években jelentek meg Franciaországban, az autó térhódításával. Mindkettő visszatekint már egy bizonyos múltra, amely alatt generációs váltás, átadás és átvétel is bekövetkezett, és elindultak a hagyománnyá válás útján. A helyi, hegyaljai borászok tehát olyan elemeket vesznek át külföldről, melyek ott már részben hagyományos mintáknak tekinthetők. Épp ez

[470] SS030905, Tarcal

előlegezi meg azt is, hogy ezen innovációk hagyományként fognak megjelenni a hazai borászatban, mely elvezethet a borkultúrába való beépülésükhöz, ahogy az aszú készítése is végbement.

Az eljárás a hazai borászatban két szintéren keresztül érkezett. A rendszerváltás után a privatizációval hazánkban tulajdonhoz jutó és borgazdaságokat kiépítő külföldi borászatok a már külföldön működő gazdaságaik mintájára, az ott alkalmazott gyakorlatot átültetve szervezték meg mind a termelést, mind az értékesítést. Az alkalmazott reduktív technológia így alapvető termelési módként jelent meg, és a hazai termelőkhöz is utat talált, a vállalatok és egyéni gazdaságok borászai között létező kapcsolathálókon keresztül.

Új szervezetek

A rendszerváltást követően az intézmények különböző típusait szervezték újjá, vagy adoptálták azokat külföldi példák nyomán. A borvidék borászainak összefogása a hegyközségek mellett, két szerveződési formában realizálódott: az alulról szerveződő, civil szervezetekben, elsősorban egyesületekben (pl. Tokaj-hegyaljai Borút Egyesület, Tállyai Borút Egyesület, Tokaj Renaissance Egyesület), illetve a szövetkezetekben. Ezen utóbbi intézmény a 19. század végén jelent meg, a korlátozott lehetőségekkel rendelkező gazdasági szereplők közös együttműködéséből adódó előnyök felismerésével, alulról szerveződve, mely a 20. század második felében felülről szervezett formákban működött. A század végén, a szövetkezetek háttérbe szorulásával, gazdasági és társadalmi struktúraváltással párhuzamosan jelentek meg egyre nagyobb számban a hegyközségek, illetve a különböző civil szervezetek.

Érvek és ellenérvek

A rendszerváltást követően a hagyományok két csoportját kell elkülöníteni egymástól. Meg lehet különböztetni az újonnan „más kultúrából” átvett elemeket, amelyek a piacnyitással és a külföldi trendek által terjedtek el, valamint a generációról generációra öröklődött és az átvett hagyományokat.

Az előbbihez tartozók – melyek jelenleg jóval nagyobb szerepet játszanak a borászatban és borkultúrában – az új események, körülmények hatására alakultak ki a

tokaj-hegyaljai borászatban. Ezek között lehet megemlíteni legjellemzőbb példaként a reduktív technológiát és az ezzel készített borokat, vagy az új szőlőültetési technológiát.

A piac és a külföldi szakma igényeihez való alkalmazkodás a piacnyitás után egy olyan bortermő vidéken, amely nem a ma uralkodó ízlésnek megfelelő száraz borairól híres, különösen nehéz. Míg évszázadokon keresztül a piaci értékesítésben előnyként jelent meg a hagyományok és törvények legfontosabb eleme az aszú, addig épp annak tulajdonságai miatt, ma inkább hátráltató tényező.

Mellettük jóval meghatározóbbak az utóbbi csoportba tartozó, a borászatban hosszú generációkra visszanyúlóan jelen levő tölgyfahordós érlelés, és például a pince, tehát minden, ami az aszúbort azzá teszi, amit a piacon és a vásárlóknak jelent: egy zamatos, édes, nehéz és különleges magyar bort, hungaricumot.[471] A kettő között húzódó ellentétet mutatja az alábbi két idézet:

> *… aszúkészítésnél is maradtunk a hagyomány mellett…ahány puttonyos az aszú fahordóban érleljük, nem úgy mint ahogy elérték azok a hazaáruló magyarok és borászok, akik kiszolgálják azokat az embereket, befektetőket, akik azért mennek valahova, Tokaj-hegyaljára is, hogy a pénzét minél hamarabb újra lássa. Azok az újdonsült borújságírók is – itt lehet említeni a …-t és …-t – tehát azoknak az újságoknak a szakértőit és megfizetett embereit, akik eladják szabadságukat a biztonságért, akiket elsősorban a pénz érdekel, nem a tradíció. Azok elsősorban azt hirdetik, tudják, hogy a fogyasztó mit szeret.*
>
> *Az biztos, hogy a fogyasztási kultúra a frissebb, könnyebb ízű borok irányába ment el, de ez nem igaz a tokaji aszúra. Eddig nagyon sokat vitatkoztunk ezen… az az igazi aszú: ahány puttony, annyi év, ha kell egy-két évig fahordóban tárolják."*[472]

Az idézet egy őstermelő borásztól származik, akinek családja generációkra visszamenőleg foglalkozott borászattal, akárcsak az előző rendszerben, majd 1990 után magánvállalkozásként fő foglalkozásává vált a borkészítés. Vele ellentétben lehet idézni a Borbarát szerkesztője által készített 2001–2002-es *Borok és birtokok* című könyvben olvasható gondolatokat, a borok készítéséhez kötődő hagyományokkal kapcsolatban, a Tokaj Hétszőlő egyik borához fűzött kommentárjában:

> *Meg kell jegyeznünk, hogy éppen a birtok 1996-os Hárslevelűből készült hat puttonyosa bizonyítja, milyen nagy szamárság (mellesleg még csak nem is hagyomány) az aszúborok mininális érlelési idejének meghatározása. Ez a bor ugyanis már három hónapos korában is pazar, ugyanakkor légies és jól iható tétel volt. A kedvességét körülbelül négy-négy és fél éves koráig megőrizte, utána azonban*

[471] Az aszúbort hagyományos készítése teszi a hegyaljai borkultúra központi elemévé, amely már a kiválasztott szőlőfajtákkal, metszéssel kezdetét veszi, s megkülönbözteti a szőlő késői szürete, a botritisz penész, majd a leszüretelt szőlő feldolgozása és az annak során használt elemek, az alapbor, a puttonyszám, az érlelés ideje és módja, tölgyfahordóban, hegyaljai pincében.
[472] PJ040910, Tarcal

kezdett belesimulni az érlelt aszúk világába. A fogyasztó tehát hivatalosan egy esztendeig élvezhette az aszú legszebb formáját – sokat veszítet ezzel.[473]

Jól érezhető az a két ellentétes szembenállás, melynek egyik oldalát a csúcsborászok, valamint vállalatok, cégek, a másikat a családi pincészetek alkotják, akik ha nem váltanak, Alkonyi szerint „[…] hamarosan versenyképtelenek lesznek a nagy termelőkkel [szemben]. A hatékonyság szempontjából szorító nagyüzemek mellett a mezőgazdasági hagyományokból sarjadzó pincészetek a presztízs oldaláról is egyre inkább versenyhelyzetbe kerülnek."[474] Ezért az új technológia, a reduktív bor is lassan elfogadottá válik, beépül a borászok borkészítési gyakorlatába és megjelenik vele együtt annak ideológiai magyarázata.

A borászok aszúkészítése személyenként eltér, mint ahogy két dűlőn sem terem ugyanolyan szőlő. A megtanult borkészítésen kívül kell egy olyan intuitív megszerzett tudás is, amelynek hozzáadása révén a borász által készített bor más lesz, mint a szomszédé, és amely a bor értékesítésében, mint annak egyedisége, különlegessége fog megjelenni. Egy tállyai borász[475] így beszélt erről:

[…] ahhoz, hogy valaki egy jó borászatot összehozzon, körülbelül 30%-ban számít a családi hagyomány, 30%-ban a tanulmány, és érdekes módon a legnagyobb, 40%-ban az évek alatt nem mástól, hanem saját maga által […] attól, hogy összejárunk sose beszéljük meg, hogy ki, mit, hogy csinál. Ez egy érdekes dolog. De semmilyen borász, országos szinten sem. Vannak szakmai lapok, leírnak ott sokmindent, vannak borászati tankönyvek – én is tanultam – de alapvetően énnekem az a véleményem, hogy a legnagyobb részt, ahhoz hogy – nem arról van szó, hogy egy bor tiszta maradjon, hanem az, hogy hozzátegye azt a picit, hogy a fogyasztónak jobban tetszen az a bor, azt csak a saját maga, évek alatt – benne kell lenni. […] ha Önnek az apja borász lenne, mellette sokat elsajátítana, de mikor ő már nem élne, ön még újabb dolgokra rájönne, de nem mástól, teljesen magától.

Ezt nevezi P. Bourdieu *különlegességi érték*nek,[476] mely extraprofit elérését teszi lehetővé, és amely a borász neve által fémjelzett borban fog „testet ölteni." Vagyis ezen szemléletmód kisebb jelentőséget tulajdonít a családon belüli felhalmozási vagy szocializációs időszaknak. Kevesebb kulturális tőke kerül átörökítésre, mint amennyit a későbbiek során saját tapasztalatai által önmaga hozzátesz és eléri vele ezt a bizonyos extraprofitot.

[…] az iskola is kevés ehhez. Ha nem tapasztalok meg semmit se a nagyapám, vagy valamelyik barátom mellett, és akkor én járok az iskolába, aztán kijövök és akkor én vagyok a legjobb borász. Mondhatnám semmi akkor. Vannak dolgok a fejében,

[473] Alkonyi L. s. d., 277.
[474] Alkonyi L. s. d., 22.
[475] HA020903, Tállya
[476] Bourdieu P. 1998, 161.

mondhatnám az borzasztó kevés. Ezért jobb, ha fordítva indítja el az ember ezt az egészet. Inkább a gyakorlati részével és menet közben tartja magát. Tehát a szakirányú dolgokat utána. Nem lehet jó bort készítenie az ilyennek. Ha nem tapasztalt meg dolgokat személyesen. A jó borok úgy készülnek, hogy az emberek benne vannak mindenben nyakig. Kóstolgatja, meg minden. Millió apró részlete van ennek. És ha felfedezi, akkor csinálja, ha nem, akkor nem megy.

Az idősebbekre mennyire jellemző, hogy szakirányú végzettségük van?

Hát nem nagyon. Hát az ilyen tapasztalatokat, meg az ilyen apró csínyeket lehet ellesni tőlük. Szakiskolai végzettség nem nagyon. Őket az élet megtanította rá gyerekkorukba, meg szeretik a jó bort, akkor olyat csinálnak maguknak. Ugye nem kell nekik ehhez iskola. Ehhez már nekünk kell iskola, meg a felnövekvő nemzedékeknek.[477]

[477] SS04., Tarcal

Strukturális beágyazottság – társadalmi kapcsolatok

A struktúrák vizsgálata mind az antropológiában, mind a szociológiában különösen nagy figyelmet kapott hosszú évtizedeken keresztül. Központi szerepet töltöttek be Karl Marx, Claude Lévi-Strauss vagy Talcott Parsons nézeteiben egyaránt. A struktúra az egész egymáshoz kapcoslódó részei közötti kapcsolat és annak szabályozása.

A borászatot befolyásoló külső tényezők

A külföldi tulajdonosok, illetve külföldi mintára szervezett hazai nagy gazdasági társaságok jellemzője, hogy általuk nagy mértékű külföldi, vagy hazai tőke áramlott be a régióba a megvásárolt ültetvények fejlesztésén keresztül. A külföldi tőke bevonásával létrehozott vállalatoknak számos európai országban van testvérbirtoka, amely az ott szerzett tapasztalatok szempontjából igen jelentős. Példaként említhető itt a Vega Sicilia S. A, amelynek már hazánkban is értékesítésre kerülnek chilei és portugál borai.

Mancur Olson fogalmazza meg azt a nézetet, amely szerint „ha egy rétegen vagy csoporton belül bárki részesedik a társulások szolgáltatásaiból, akkor – [...] – egyúttal a csoport vagy réteg minden tagja élvezi a kérdéses szolgáltatások előnyeit. [...] Általánosítva minden lobbyszervezet, amelynek általános változást sikerült előidéznie a jogszabályokban vagy a szabályozásban, közös vagy kollektív jószágot nyújt ezáltal azoknak, akik hasznot húznak a szóban forgó változásból.”[478]

Hegyalján ezeken a cégeken keresztül honosodott meg számos, a helyi borászokra és gazdálkodásra nagy hatást gyakorló újítás. Lobbijaik révén módosították a bortörvényeket is. Az aszú érlelési idejének egy évvel való törvényi rövidítése a helyi termelők részéről ellenérzést váltott ki. Azt, mint a hagyományok „semmibevételét” értelmezték. Ugyanakkor a külföldi vállalatok mégis egy olyan közös vagy kollektív jószágot hoztak létre, mely nemcsak a vállalatoknak, hanem a családi vállalkozásoknak is lehetővé tette a pénz forgási sebességének gyorsítását.

A rendszerváltás gyorsan változó körülményei közepette a társadalmi és gazdasági tényezőkre való reagálás erős alkalmazkodási képességet igényelt a borászoktól. A

[478] Olson M. 1987, 46.

szőlőültetvénnyel rendelkező termelőknek mégis csak egy kisebb csoportja volt képes aktivizálni gazdasági, kulturális és társadalmi tőkéjét.

Az 1990-es években a gazdák elindulását „segítette” egy, a makrogazdaság szempontjából negatív tényező megjelenése. Az orosz piacok megszűnésével és a KGST felbomlásával ellehetetlenült az addig monopol felvásárló szerepét betöltő Borkombinát, majd utódvállalata a Tokaj Kereskedőház Rt. Ezzel rés keletkezett a borértékesítési piacon, illetve egyre növekedett a turizmus gazdasági szerepe és jelenléte. Ez a terület a szerveződő magánvállalkozásoknak lehetőséget biztosított a piacra történő belépésre. A gazdasági stratégiák közül tehát a középvállalkozói réteg a turizmusba való bekapcsolódás felé orientálódott, amely a vállalkozások további fejlődését is maga után vonta: horizontálisan bővült működési körük. A borászoknak ez a csoportja a megtermelt szőlőt nemcsak feldolgozza, hanem különböző csatornákon keresztül saját maga értékesíti, elsősorban az átutazó turistáknak.

Az instabillá vált gazdasági-társadalmi környezet stabilizálása a borászatban és a turizmusba való bekapcsolódásban realizálódott. Elsősorban szőlőre épülő gazdaságok jöttek létre, a már rendelkezésükre álló gazdasági és társadalmi tőke révén.

> *Ez ugye komoly hozzáértést, felkészülést igényel. Merőben más dolog, mint csak szőlőtermesztőnek lenni. Onnantól kezdve, hogy borászkodni kezd, ehhez olyan technikai meg anyagi felkészülés kell, amit nem lehet egyik napról a másikra előteremteni… Akik magánszemélyek vannak ebben, azok általában generációból örökölték.* [479]

Vagy a rendszerváltás után a kárpótlásból. Egy-egy pincével és termelőeszközökkel rendelkező borászat kiépítése több generáció munkája révén alakult ki. Ezen alapokon szerveződtek a rendszerváltás után a pincészetek, amelyek hatékony működéséhez elengedhetetlenné vált a technikai korszerűsítés újabb tőke bevonásával, a minőség biztosítása érdekében. Tehát a már létező borászatot tovább fejlesztve horizontálisan is bővítették működési körüket kiegészítve azt a turizmussal, amelyet vagy a megszűnő munkahely után, vagy a meglevő mellett, kiegészítő munkahelyként kezdték el.

Az egyéni gazdálkodással járó nehézségek hatását mutatja, a vállalkozásba kezdő borászok látensen gyakran továbbra is azonosulnak azzal a kistermelői csoportokra jellemző szemléletmóddal, amely a megtermelt szőlőt bogyó vagy must formájában értékesíti nagyobb felvásárlók számára. Ez a tényező indukálja az összefogás és egységes fellépés igényét. Ezáltal olyan bázist képezhetnének, amely el tudná érni a jelenleg a

[479] SS040710, Tacal

kisbirtokok ellen működő negatív helyzet megszüntetését. A szerveződés alatt – a borászok elképzelése szerint – olyan rendszert szeretnének megvalósítani, amely a megtermelt szőlő közös feldolgozásában, raktározásában, palackozásában és elsőként reklámozásában valósulna meg, ahogy Európában a szövetkezetek működnek. Az egyéni cselekvés irányába való elindulás mellett tehát megmaradt az együttműködés iránti igény, melynek jelenleg két iránya figyelhető meg: a szövetkezeti intézmények, valamint civil szervezetek létrehozása formájában, az állam által jogszabályokkal működtetett hegyközségek mellett.

Az együttműködés jelentőségére utaló külső és belső gazdasági és társadalmi tényezők ellenére, a borászok működését sokkal inkább az egyéni cselekvés jellemzi a kollektívvel szemben. A termelőkkel készített interjúk során vetődött fel a kérdés, *vajon, a termelők, ha tudatában vannak az együttműködés előnyeinek, milyen tényezők akadályozzák azok tényleges működését?*

Egyéni és kollektív cselekvési minták

A hegyaljai borászat hosszú évszázadokon keresztül a családi gazdaságok tevékenységére épült, ahol főleg különböző etnikumú kereskedő csoportok, mint közvetítők vállalták fel az értékesítést. A megtermelt bor elsősorban külföldi fogyasztókhoz jutott el, a belföldi fogyasztást, a kiméréseken keresztül, a törvény szigorúan szabályozta még a 20. század első felében is. Hasonlóképp a szocializmus tervutasításos időszakát is ez a struktúra jellemezte, ahol a kereskedői csoport helyett a Borkombinát, illetve a vele együtt működő termelőszövetkezetek látták el a közvetítői feladatokat.

Mindkét esetben a termelőnek rendelkezésére állt egy közvetítő réteg, amely a termékeit – szőlő, must vagy bor formájában – megvásárolta, majd értékesítette. Ez a helyzet a rendszerváltással átalakult. Megszűnt a Borkombinát, illetve a termelő- és szakszövetkezetek rendszere. Az egyének érdekeiket újra kellett konstruálniuk, melyben egyre nagyobb szerephez jutott az egyéni cselekvés, a termelés és értékesítés közös érdekeire kevés figyelem irányult.

Általános gazdasági viselkedésmintaként jelent meg ismét az egyénileg cselekvő borász, aki a termeléstől az értékesítésig az egész tevékenységi folyamatot irányítja, alapvetően családja és csak néhány, elsősorban ismerős, barát, illetve idénymunkás

segítségére és munkaerejére támaszkodik. Gyakran a borászatból származó jövedelem mellett egy állandó, rendszeres jövedelmet biztosító gazdasági tevékenység vagy munkahely is jelen van.

Általában a gazdasági vállalkozás erősödésével a két tevékenységből származó jövedelem közötti arány a mezőgazdaságból, borászatból eredő bevétel irányába tolódik el. A folyamat egyrészt mutatja az abból származó jövedelem viszonylagos stabilitása felé való elmozdulást, másrészt annak nagyságát és jelentőségét. Jól tükrözik ezt a nagy beruházások – ültetvény-, területnövelés, -felújítás, technikai eszközök korszerűsítése – melyeket elsősorban saját tőkéből és csak csekély mértékben hitelekből valósíthatnak meg. Az egyénileg cselekvő borászok gazdasági tevékenységében fontos szerepet tölt be a borturizmus, mint a bor értékesítésének legkisebb ráfordítással járó módozata.

Az emberi társadalom egyének által szervezett közösségek és csoportosulások különböző formációinak együttműködése által fejlődik. A társadalmi csoportok családi, rokoni, illetve nem rokonsági alapon szerveződő csoportjait különböztetjük meg. Az előbbi alapján szerveződnek az egyénileg cselekvő borászok gazdaságai, míg az utóbbi szerint strukturálódnak a kollektív együttműködési formák. A preindusztriális társadalmak esetében a nemek, életkor és etnikai alapon szerveződő csoportoknak van elsősorban szerepe, míg az iparosodott társadalmakban főként önkéntes tagságon alapulnak. A szervezetek szerepe a társadalmi kép stabilizációjában jelentkezik, egy komplex társadalomban segítik a tagok céljainak elérését. „A szervezet által létrehozott társadalmi valóság ugyanis teljes egészében olyan emberi mű, amely a célirányos, meghatározott funkciók ellátására szakosodott cselekvések terepe.”[480]

A társadalomtudományok különleges figyelemmel fordulnak a közösségek együttműködési formái iránt, vizsgálva azok belső, illetve a külvilággal való kapcsolatának struktúráját, kommunikációját, a közösség tagjait és még sok egyéb szempontot. Az emberi közösségeket a dichotómia jellemzi. A közösségeket alkotó egyének egyszerre törekednek a közösség tagjaivá válni és attól elkülönülni, egyénként viselkedni és cselekedni – főleg ha a nyugati társadalom individualisztikus ideológiájának hatása alatt.

A korai antropológiai és szociológiai munkáktól kezdődően folyamatosan jelen van a társadalmi együttműködés, illetve az egyén és közösség konfliktusának témája, ahogy az például Malinowskinál, Radcliffe-Brown-nál vagy Marxnál is megjelent. Az első két

[480] Csepeli Gy. 2003, 19.

antropológust a társadalmi integráció érdekelte, az a kérdés "*Miért működnek együtt az emberi lények egy társadalmi mintán belül?* Malinowski ezt a problémát belülről szemlélte, s az egyéni önérdek tételével hozakodott elő; Radcliffe-Brown ugyanezt kívülről vizsgálta, s a hangsúlyt arra fektette, amit úgy tekintett, mint az integrációs típusok változatosságát, melyek mindegyike a hit és a szertartások egyedi, mégis koherens rendszerében fejeződik ki."[481]

Marx a kollektív cselekvést, az együttműködést úgy értelmezi, mint a munka egyik formáját, „amikor ugyanabban a termelési folyamatban vagy különböző, de egymással összefüggő termelési folyamatokban sok ember tervszerűen egymás mellett és összedolgozik…"[482] A fogalom Marxnál összefonódik a társadalmi osztály fogalmával. Ebből indul ki Elster, aki 1985-ben már úgy értelmezi a társadalmi osztályt, mint amely „az emberek olyan csoportja, amely tagjainak, ha a birtokukban lévő termelési feltételek optimális felhasználására törekszenek, akkor azonos típusú tevékenységekbe kell bekapcsolódniuk."[483] A termelési feltételek elemei a bourdieu-i tőkefajták. Marx szerint az ugyanabba az osztályba tartozók azonos osztálytudat megléte esetén összehangolt cselekvésre törekszenek, tehát kollektív cselekvővé válnak.

Elster az osztálytudat értelmezését már úgy adja meg, mint egy társadalmi osztály képességét arra, hogy kollektív cselekvőként viselkedjen.[484] Az egyéni érdekek azonban gyakran a kollektív érdekkel ellentétesek, mely konfliktust eredményez. Marx és Elster politikai közösségekre, osztályokra irányuló kutatásai nem válaszolják meg a gazdasági alapon szerveződő közösségekben jelentkező konfliktusokat, illetve azok feloldási lehetőségeit. Lényegüket a játékelméletek, illetve Olson kollektív cselekvésről alkotott nézetei világítják meg leginkább.

A kollektív cselekvés eredményességénél Max Weber a kognitív feltételeket hangsúlyozza, azaz a közösség tagjainak tisztában kell lenniük „azoknak az oksági összefüggéseknek a természetével, amelyek helyzetüket meghatározzák."[485] Szintén az eredményesség feltételeként jelenik meg a csoportnagyság, a csoporttagok közötti kommunikáció, a csoport stabilitása, kulturális heterogenitása, illetve a politikai vezetők kollektív cselekvésben betöltött szerepe.

[481] Leach, E. 1996, 27.
[482] Marx, K. 1975, 162.
[483] Elster J. 1985, 331. In: Szántó Z. 1997,
[484] Elster J. 1985, 347. In: Szántó Z. 1997,
[485] Szántó Z. 1997,

A társadalmi együttműködés különböző formái gazdasági, politikai, szociális és kulturális alapon egyaránt szerveződhetnek. A hegyaljai borászat esetében elsősorban a gazdasági alapon szerveződő csoportosulásoknak van meghatározó szerepe. Azonban feltehetjük az Elster által megfogalmazott kérdéseket a hegyaljai közösségek szerveződése esetében is: *„mekkora nyereménnyel (haszonnal) és veszteséggel (költséggel) kell számolnia a racionális egyénnek, ha részt vesz a kollektív cselekvésben, vagy ha nem vesz részt? Mi motiválja a kollektív cselekvésben való részvételre az egyéni cselekvőt, illetve mi tartja távol tőle?”*[486]

Egyéni és kollektív cselekvés szerepének változása

Az 1990-es években negatív gazdasági tényezők befolyásolták a szőlő- és bortermelést, mind országosan, mind regionálisan. Felbomlottak a szövetkezetek, privatizálták az állami vállalatokat, így Hegyalján a Borkombinátot, miközben jelentősen beszűkültek a korábbi borértékesítési csatornák. A változások eredményeként a szőlőtulajdonosok immár ténylegesen önálló birtokosai lettek ültetvényeiknek és irányítói szőlő- és borértékesítésüknek, az új gazdasági és piaci körülmények közepette.

A szövetkezetek jelentős részét a rendszerváltást követően felszámolták és vagyonukat a tagok között felosztották. Miközben a megmaradt szövetkezetek újjászervezésével igyekeztek új alapokra helyezni a régi gazdasági intézményeket, újak alapítására is számos példa adódik.

Ezek a kollektív cselekvésre épülő intézmények a gazdaság és a vidéki élet strukturális elemei voltak, összefogták a mezőgazdaság különböző ágainak termelőit, így Hegyalján a szőlőtermesztéssel és borászattal foglalkozó gazdálkodókat, akárcsak a hegyközségek. A szövetkezetek olyan termelési egységként jelentek meg, amelyek a családi vállalkozásokhoz, valamint a gazdasági társaságokhoz hasonlóan, a termelés, feldolgozás és értékesítés során jutottak szerephez, komplex feladatokat láttak el. Működésük során a tőke és a munka nem vált el egymástól, mindkettőt a tagok adták.

Ennek értelmében a kollektív gazdasági cselekvés olyan szabályozott interakcióként jelent meg, amely a gazdasági viselkedés egy lehetséges megnyilvánulási formájaként az egyének által önállóan nem vagy csak nagy befektetések révén elérhető

[486] Elster J. 1985. 358371. In: Szántó Z. 1997,

célok, nyereség minél könnyebben való megszerzésére irányult. Ezen célok elérésére szerveződő gazdasági tevékenység nemcsak a gazdasági cselekvésekre jellemző racionális döntés fogalmával jellemezhető, mint ahogy az alábbi interjúrészletből is látható:

Az előző rendszer idején milyen lehetőségek voltak értékesítésre és borkészítésre?

[…] szövetkezeti formák működtek, itt is volt szőlőtermesztő szakcsoport. Aztán ezek valamilyen oknál fogva megszűntek. Általában rossz szájízzel szűntek meg, ezért ódzkodnak most ezektől a szövetkezésektől. Ezek úgy működtek, mint amik most az elképzelésekben is vannak. De akkor senki sem gondolt abba, hogy azért mégis hellyel-közzel jól működött. Most, mire rájöttek, […] már a kutyát nem érdekli. 20-30-80, meg 100 termelő tartozott bele. A termés egy részét feldolgozta magának a szakcsoport, lerakták pincébe, nagy részét értékesítették szőlőbogyóként, akkor még a Tokaj-hegyaljai Államgazdasági Borkombinátnak. Akkor még közösen szedték le, vitték, beadták nekik, egy részét feldolgozták, bent volt a pincében a pénz. Tehát maga a pince értéket képviselt a hordóktól a borig. Gyakorlatilag ez megszűnt, mert nem jó ez, mert kommunista elv, meg szocialista elv, meg mit tudom én mi volt, csak jó nem. Szétverték és ezek mind 99%-ban rossz szájízzel szűntek meg. Nem érdekel most már senkit. Pedig, ha azok akkor megmaradtak volna, akkor most nem volna most semmi probléma. Azóta csodálatosan vagyonosodhatott volna egy ilyen szakcsoport. A termelőnek meg semmi gondja nem volna, csak megtermelje a termését, gondozza, meg leszüretelje, a többi meg a szakcsoport vezetőségének lenne a feladata. Ennyi. Ez ha működne, működne már vagy 30 éve. De hát ugye szétverték, nem megy. Most meg már nincs ember, akit ebbe bele lehetne húzni. Ahol ez jól szűnt meg, mert valami miatt muszáj volt megszűnnie, ott most gyorsan összeálltak, mert látták a lehetőséget. Azt, hogy lehet bármilyen módon értékesíteni, hogy ha együtt vagyunk. Akkor együtt képviseljük és nagy mennyiséggel piachoz tudunk jutni. Állami, meg európai uniós támogatásokat, tudunk közösen igénybe venni, […][487]

A politikai-ideológiai változásokkal megszűnt a kollektivitás kötelező ereje és az egyéni cselekvés vált meghatározóvá a gazdasági tevékenységekben. A közös együttműködéssel szembeni negatív érzések két területen is befolyásolták a gazdasági viselkedést. Egyrészt megnőtt az egyéni gazdálkodás jelentősége a gazdák szemében, másrészt háttérbe szorult a kollektív cselekvés szövetkezeti formája. Ezen utóbbi területen a közös cselekvés egy új formája, a civil szervezetek nyertek inkább hangsúlyt, főleg abból adódóan, hogy kevesebb kötelezettséget és együttműködést vártak a tagoktól, mint ahogy a külső gazdasági körülmények és azok változásai is az egyéni cselekvés gazdasági szerepét erősítették.

Ahogy a termelésben megszűnt a kollektív cselekvés lehetősége, az értékesítés is egyéni cselekvés formájában folytatódhatott tovább. A Borkombinát privatizációját követően kialakult nagy gazdasági társaságok bár szintén felvásárlóként jelentek meg az első években a piacon, új telepítésű, még nem termő szőlőültetvényeik miatt, azok termőre

[487] SS040710, Tarcal

fordulásával folyamatosan csökkent felvásárlásuk. Helyüket a csak értékesítéssel foglalkozó, szőlőültetvényt egyáltalán nem birtokló gazdasági társaságok veszik át. A kis földterülettel rendelkező termelők így a bizonytalanság ellenére, továbbra is ezeken a csatornákon keresztül értékesítették megtermelt szőlőjüket.

A legfontosabb változások főként a termelés módjának átszervezésében, a szőlőtermesztés technológiájának megváltoztatásában jelentek meg. Míg az előző időszakban a minőségtől függetlenül vették meg a szőlőt a termelőktől, addig napjainkban már a termelés során a minőségre helyeződik a hangsúly, amely a korábbitól eltérő művelési eljárást követel meg a termelőktől. Helyzetüket jelentősen nehezítette a közös érdekképviseleti szervezet, a termelőszövetkezetek megszűnése.

Drasztikus változásokkal kellett szembenéznie a szőlő- és borértékesítési piacon a borászoknak és új értékesítési csatornákat kellett keresni. A helyi állami felvásárló intézmény privatizációját követően, a felvásárlás mértékének jelentős csökkenése után, a megváltozott gazdasági környezetben már a borásznak magának kell feltérképeznie azokat a helyeket, ahol a hagyományos technológiával készülő, nehéz tokaji borok is képesek piacot nyerni.

A termelők (itt a III. csoportba tartozó gazdák) számára a borértékesítési piacon egy új fogyasztói csoport, a turizmus erősödése jelentett új kilépési lehetőséget. Bár korábban is létezett a borturizmus, valódi megjelenése ezen időszakra tehető, amelynek intézményi keretét, a termelők számára, a külföldi példára szervezett Borút Egyesületek adták.

(Ön)szerveződés, együttműködési formák

A helyi középvállalkozói réteg aktivitása mutatkozik meg a közös cselekvésben, a különböző társulási formák megalapításában. Gazdasági magatartásuk kulturális meghatározottságának vizsgálata választ ad arra a kérdésre, az egyéni és kollektív cselekvés napjainkban milyen szerepet tölt be a hegyaljai borászatban.

Hoebel–Frost szerzőpáros áttekintő antropológiai munkájukban foglalkoztak a társadalmi szerveződés kérdésével, annak történelmi megjelenését, szerepét vizsgálva. Az emberek közötti együttműködés és annak intézményi keretek közötti megjelenése „az önkéntes egyesülések […], társulások létrehozására való hajlam nem a mai, sőt nem is a

civilizált emberek sajátja […] Ezek a csoportok gyakorta a nem vagy az életkor közös nevezőjére épülnek, vagy épp a közös tapasztalatból vagy a közös tudásból erednek…”[488] Az egyesülés fogalmának meghatározásához M. Banton definícióját veszik át, aki azt olyan csoportként értelmezi, „amelyet egyetlen vagy több közös érdek érvényesítésének a céljából szerveztek.”[489]

Az emberi társadalom legkorábbi szerveződési formáiban éppúgy jelen voltak, mint napjaink társadalmaiban, a legegyszerűbbektől a legösszetettebbekig. Tízezer évvel ezelőtt minden emberi társadalom a vadászatra és gyűjtögetésre támaszkodott, a népsűrűség viszonylag alacsony volt, és a csoportok a családok maroknyi kis társaságaiba szerveződtek. A domesztikáció, a megszilárdult települések, a hierarchikus társadalmak, a városok és végső soron az államok fejlődése alakította át szisztematikusan a társadalmakat.[490]

A társadalmak összetettségének növekedésével paralel módon annak egyes részei is tovább szerveződtek alcsoportokra, abból eredően, hogy „a komplex kultúrák jobban differenciálják a funkciókat és az érdekeket.” Ezzel együtt egyre inkább megfigyelhető az a társadalmi jelenség is, amelyet Hoebel és Frost is megemlítenek: „az urbanizáció és minden más törekvés, amely gyengíti a rokoni kötelék erejét, elkerülhetetlenül elő fogja segíteni a társaságok létrehozására irányuló kompenzációs tendenciát.”[491]

Malinowski a Trobriand szigetek gazdasági folyamatait bemutató munkájában jelenik meg elsőként a gazdasági cselekvések társadalmi szerepe. A gazdasági tevékenység szereplőit egy adott közösségen belül számos társadalmi kapcsolat köti össze, amelyek befolyásoló szereppel bírnak gazdasági attitűdjeikre, gazdasági magatartásukra nézve. A szabályok által meghatározott gazdasági jelenségeket, olyan intézményekként definiálta, amelyek „egy cél érdekében egyesült és megszervezett emberek csoportját”[492] alkotják.

A cél elérésére többféle stratégia alakult ki, melyek egymás alternatíváiként jelennek meg. Az emberi társadalom alapvető szervezőelemeit jelentik, amelyek a történelem folyamán állandóan alkalmazkodnak a kultúra és társadalom inkoherens, folyton áramlásban levő átalakulásaihoz, változásaihoz. Douglass North megfogalmazása szerint „rules of game”, vagyis játékszabályok irányítják működésüket. A szabályok

[488] Hoebel, E. A., Frost, E. L. 1976.
[489] Hoebel, E. A., Frost, E. L. 1976.
[490] Earle T. 2002, 83.
[491] Hoebel, E. A., Frost, E. L. 1976.
[492] Malinowski, B. 318.

betartását meghatározott mechanizmusok biztosítják. Ezek között kell megemlíteni a szabályok alapján létrejövő szervezeteket, társulási formákat, így az egyesületeket is.[493]

A komplex társadalmakban megjelenő nem rokoni köteléken alapuló szerveződéseknél az emberi viselkedést determináló gazdasági tényezők válnak meghatározóvá, és egyik legfontosabb jellemzőjük a közgazdaságtanból átvett 'költség-haszon'-elemzés jelensége lesz. A legtöbb gazdaságantropológiai kutatás azon a feltételezésen alapul, hogy a gazdasági viselkedés és magatartásváltozás, az alternatív választások az egyéni döntéshozásban költség és haszon mérlegelése során alakulnak ki értelmezhetők.[494]

A kollektív gazdasági cselekvés e nézőpontból tehát olyan szabályozott interakciónak tekinthető, amely a gazdasági viselkedés egy lehetséges megnyilvánulási formájaként az egyének által önállóan nem, vagy csak nagy befektetések révén elérhető célok, nyereség minél könnyebben való megszerzésére irányul. Ezen célok elérésére szerveződő gazdasági tevékenység nemcsak a gazdasági cselekvésekre jellemző racionális döntés fogalmával jellemezhető.

A nem rokoni kötelékeken alapuló társaságok szerveződése régóta megfigyelhető Tokaj-Hegyalján. 1737-re alakult ki a településeknek az a köre, amelyek mint hegyaljai borásztelepülések, használhatták termékükre a tokaji elnevezést és egységes kedvezményeket élveztek. Ezen csak részben változtattak a későbbi történelmi események során, valójában a mai napig érvényben maradt, mind a hagyományokban, mind azok intézményesült, jogi szabályozás alá eső területein.[495]

A borvidéken élő termelők a termék és a terület fellendülésével párhuzamosan hozták létre a legelső intézményeket, amelyek közösen elfogadott szabályok által biztosították mind kifelé, a termékvásárlás felé, mind befelé, a termelők felé a biztonságot. Ezeket a legkorábbi és leginkább intézményesült formákat a középkortól létező hegyközségek és az azzal együtt fejlődő hegytörvények, valamint a régiónak, mint zárt borvidéknek törvényi megkonstruálása és szabályozása jelentették. Olyan társadalmi-gazdasági jelenségnek tekinthetők, amelyek – John R. Common megfogalmazásában –

[493] Acheson, J. 2002, 30
[494] Henrich J. 2002, 252.
[495] Bodó S. 1988, 14–19.

mint „biztos remények” („secure expectations”) csökkentik a bizonytalanságot, az emberek viselkedésének biztosításával.[496]

A hegyközségek már konkrét szervezetek formájában biztosították a gazdasági együttműködés legfontosabb területeit, a jogszabályi keretek között. Az évszázadokon keresztül fennálló hagyományok, szokások és intézmények a 19. század végén mentek át radikális változásokon, a természeti katasztrófa, a filoxéravész következményeként, mely nemcsak gazdasági, hanem társadalmi átalakulást is maga után vont. A visszatérés, majd a stagnálás hosszú időre meghatározta a helyi gazdaságot, ahol egyre erőteljesebben az egyéni cselekvés vált jellemzővé. A folyamat a 20. század második felében, a II. világháborút követő politikai eseményekkel változott ismét, melyet a felülről szervezett kollektivitás és centralizálás jellemzett.

A rendszerváltással felbomló kötelékek, hálók megszűnése után az 1990-es években ismét egy aktív szervezői, önszervezői folyamat indult meg mind az állam, mind a gazdák oldalán, amely lényegében az „útkeresés időszakaként” definiálható. A védettséget jelentő hálók helyére újakat kellett építeni. A gazdálkodás újraszervezése, egymás támogatása, a kollektív útkeresés, az értékesítési nehézségek együttes megoldása, mint pozitív lehetőség jelent meg. Az ismét aktuális kérdéssé váló szétaprózottságra és az ebből adódó gazdálkodási nehézségekre gyakran mégem a kistermelőknél jelent meg az összefogás – mind a szövetkezetek, mint pozitív intézmény, mind a civil szervezetek, mint megoldási alternatíva létrehozása – tekintetében, hanem sokkal inkább egy gazdaságilag aktív rétegnél.

Az 1990-es években újjászervezték a különböző intézményeket, illetve külföldi példákat adoptáltak. A Tokaj-hegyaljai borvidék borászainak összefogása a hegyközségek mellett két együttműködési formában realizálódott: az alulról szerveződő civil szervezetek (pl. Tokaj-hegyaljai Borút Egyesület, Tállyai Borút Egyesület, Tokaj Renaissance Egyesület), illetve a 19. század végétől, majd a 20. század második felében újabb hullámban, felülről szervezve, a 20. század utolsó évtizedétől pedig már alulról szervezett formában megjelenő szövetkezetek formájában.

Ezek a szervezeti formák bár a tagoktól várt hozzájárulás és a tagoknak nyújtott támogatás módjában eltérnek egymástól, céljaikban, vagyis a közös cselekvésben rejlő pozitív lehetőségek kihasználásának fontosságában megegyeznek. Az egyesületek főként a

[496] Acheson J. M. 2002, 30.

marketingtevékenységen keresztül próbálják a tokaji borok jobb társadalmi megítélését és a forgalom emelkedését elérni. A társadalommal való kommunikáció a legfőbb feladattá válik. A szövetkezetek a közös tárolás, borkészítés és értékesítés költségcsökkentő céljával szerveződnek, tehát a termelés, feldolgozás, elosztás klasszikus egységei alapján közvetlen gazdasági céllal működnek. Külföldön, így a nyugat-európai országokban ezek a szervezetek jól működő gazdasági együttműködési formának számítanak, amelyek a tagok összefogása által, a termelési-értékesítési feladatokhoz komplex módon nyújtanak segítséget a gazdaságok működtetésében.

Egyesületek

Az alulról szerveződő együttműködés egyik jelenleg legelterjedtebb formájaként van jelen nemcsak a hegyaljai, hanem a hazai, illetve az indusztriális társadalmakban. Jogi intézményesülésükkel egyre inkább elkülöníthető intézménycsoportként, társadalmi „szektor"-ként jelennek meg. Legfontosabb jellemzőjük, az alulról szervezettség. Nem tartoznak a kormányzat, állam által életrehívott szervezetek közé; a köz, közösség szolgálatára törekednek és végül a szervezet által termelt nyereség vagy eredmény nem, illetve nem csak a tagok között oszlik meg.

Ebből adódik, hogy a nonprofit szervezetek csoportjába tartozó egyesületek esetében is egyszerre két, egymásnak látszólag ellentmondó érték jelenik meg. Egyrészt „a szabadság és a személyes kezdeményezés iránti elkötelezettség (az a gondolat, hogy az embereknek jogukban áll önállóan cselekedni saját életminőségük javítása vagy más, számukra fontos személyek segítése érdekében)," másrészt „a szolidaritási elv, az a tudat, hogy az emberek nemcsak magukért felelősek, hanem azért a közösségért is, amelyhez tartoznak."[497] A nonprofit szervezetek képesek tehát sajátos módon összekapcsolni az altruizmust és a magánintézményeket.

Legnagyobb előnyük, hogy kis méretükből adódóan rugalmasak és intenzívebb kapcsolat kialakítására képesek a társadalom tagjaival. Alapításukat egyre több külső körülmény is ösztönzi. Ezek között meg kell említeni

[497] Salamon, L. M., Sokolowski, S. V., List, R. 2003, 9.

- az egyének azon felismerését, hogy „környezetük nem szükségszerűen megváltoztathatatlan, a lehetőségek esetleg másutt jobbak, a változtatás lehetséges”,[498]
- az alapítás leegyszerűsített folyamatát, illetve
- az elégedetlenség növekedését a piaci és állami mechanizmusokkal szemben, mivel azok nem képesek a modern idők bonyolult társadalmi, gazdasági és könyezetvédelmi válságait megfelelő módon kezelni.

Hatásuk között olyan tényezőket kell megemlíteni, mint például, hogy

- hozzájárultak a társadalmi aktivitás növekedéséhez: „a »társadalmi tőke« megteremtéséhez, azaz a bizalom és kölcsönösség kötelékének kialakulásához”,[499]
- felébresztették a nemi, környezetvédelmi, etnikai öntudatot,
- felkeltették az érdeklődést az emberi jogok iránt.

A civil szervezetek és egyesületek története a 19. század második feléig nyúlik vissza Tokaj-Hegyalján. Elsődleges céljuk már ebben az időszakban is a borászatot negatívan befolyásoló társadalmi és gazdasági jelenségek elleni küzdelem volt azokon a területeken, ahol a jogi szabályok nem nyújtottak elég védettséget. A szőlőtermesztés és bortermelés fellendítésére jött létre 1853–55 között gróf Andrássy György szervezésében a Tokaj-hegyaljai Borművelő Egyesület, 1870-ben a Bortermesztési Egyesület, 1871-ben Sátoraljaújhelyen báró Vay Miklós elnökletével a Hegyaljai Bormívelő Társaság, és a Waldbott Kelemen báró által alapított és elnökletével működő Zemplén vármegyei Gazdasági Egyesület.

Ezek az egyesületek olyan érdekképviseleti szervezetekként működtek, amelyek elsődleges célja a szőlőtermesztők és bortermelők segítése volt. Itt lehet példaként megemlíteni a Tokaj-hegyaljai Borművelő Egyesületet is, amelynek a kulturális, gazdasági és politikai életben játszott szerepének emlékét őrzi a Tokaj-Hegyalja album, melynek előszavában ez olvasható:

> *E munka a tokaj hegyaljai bormívelő-egyesület határozata folytán került sajtó alá. Czélja: megismertetni a Tokaj-Hegyalját, mint a világhírű tokaji borszőlőhegy-vidékét; feltüntetni: hogy mennyi szépség- és nagyszerűséggel alkotta a természet a borkirály számára eme székhelyét; bebizonyítani, hogy e hegyvidék ugy államgazdászati mint kereskedelmi szempontból fontos is, területének elegendő*

[498] Salamon, L. M., Sokolowski, S. V., List, R. 2003, 10.
[499] Salamon, L. M., Sokolowski, S. V., List, R. 2003, 10.

nagysága s a szőlőművelés azon fejlettsége által, melyet százados tapasztalatok, s a czélszerű utáni kitartó törekvés érleltek meg. Felmutatni azon természeti, szellemi és kézi erőket, melyeken a termelés czélszerűségének biztossága nyugszik; ugy a létező közlekedési eszközöket s azon egyéb körülményeket, melyek a hegyaljai borok kereskedési forgalomba hozatalára oly kedvezőleg alakulvák. Megismertetni Tokaj-Hegyalját, nem csak ugy mint vidéket egészében, hanem egyes részeiben, városaiban, növény- és vegytan tekintetben.[500]

Az Egyesület munkásságának köszönhető a Trianon utáni határok közötti új piaci és kereskedelmi útvonalak kiépítése is, amelyben jelentős szerepet játszott a szervezet. Egyik alapító tagja volt gróf Degenfeld Imre, akinek az utódai a rendszerváltást követően ismét megjelentek Tarcalon.

Szintén jelentős gazdaságpolitikai feladatokat vállalt fel a filoxéravész utáni szőlő- és borkultúra fejlesztésében a Zemplén Vármegyei Gazdasági Egyesület, amely Pap Miklós szerint a bortermelők legerősebb érdekképviselete volt.[501] Az 1929-ig működő egyesület külön lapot adott ki Zempléni Gazda címmel. Politikai erejét az az 1903–1904 között született vármegyei rendelet mutatja, amely összefoglalta és rendeletben kiadta a tokaji borvidék részére szükséges rendszabályokat. Ezt az 1908-as bortörvény is átvette. A törvény továbbélését tanúsítja, hogy ezen jogszabály alapján nyerte meg 2004-2005-ben Szlovákia azt a pert, melynek eredményeként a Trianon után Szlovákiához került településeken termelt bort is Tokaji név alatt lehet forgalomba hozni, hiszen azok nevesítve szerepeltek benne. Ezalapján született egyezség szerint

[…] a magyar fél elismeri: az 1908-as magyar bortörvényben nevesített három település szőlőtermő területeit bevonjuk a bortermelési tájkörzetbe, és a vonatkozó jogszabályainkat készen vagyunk annak érdekében harmonizálni, hogy a borvidék a kibővítés után is olyan zárt egységnek legyen tekinthető, melynek határai között különleges minőségű borok állíthatók elő. Ennek megfelelően a szlovák fél is vállalta, hogy a bortörvényt és más vonatkozó törvényeket is kész harmonizálni annak érdekében, hogy egységes minőséget biztosítva és egységes eredetet védve lehessen szavatolni az általa megtermelt tokaji bor minőségét.[502]

1902-ben alakult meg a Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesülete, amelynek célja a borértékesítés elősegítése volt. Ennek érdekében elsősorban ismeretterjesztési feladatokat látott el, illetve borvásárokat tartott.[503] Mellettük természetesen olyan civil szervezetek és kezdeményezések is megemlíthetők, melyek céljaikat nem tudták végül elérni. Ilyen volt

[500] Dr. Szabó J., Török F. 1867,
[501] Pap M. 1985. 54.
[502] Németh Imre Pozsonyban. In: MTI, FVM
[503] *Magyarország története a XX. században*. http://mek.niif.hu/02100/02185/html/1132.html

például a Magyar Hegyvidéki Bortermelők Értékesítő Szövetkezete, vagy a Tokaji Liga. Elsődleges céljuk ezeknek a szervezeteknek is a tokaji bor értékesítése volt.[504]

Ma a civil szervezeteknek jóval korlátozottabb szerepük van, elsősorban nyugati minták alapján a borturizmusban, illetve a hegyaljai borok eredetvédelmében tevékenykednek. A turizmusnak a borkultúrával való összekapcsolódását jelenleg általában úgy tekintik, mint egyedülálló lehetőséget egy térség gazdaságának fellendítésére, a hátrányos helyzetű területek megerősödésére. Ez a szemléletmód olyan pozitív problémamegoldási stratégiaként jelenik meg, amely a legtöbb település politikáját jelentős mértékben meghatározza. Hatására ebben a régióban is létrehozták 1997-ben a Tokaj-hegyaljai Borút Egyesületet, Tarcal akkori polgármesterének vezetésével. A szervezet célja a borvidék fejlődésének, fejlesztési irányának kijelölése volt.

Az alapszabályban rögzített célok elérése érdekében az egyesület számos kiadványt, prospektust jelentetett meg. Ezek között voltak térképek Hegyaljáról és a településekről – feltüntetve rajtuk azokat a borászokat, akik részt vesznek a borút programjában – valamint egy *Tokaj-Hegyalja értékei* címmel megjelent prospektus Hegyalja természeti és kulturális értékeiről, röviden bemutatva a természeti adottságokat, az egyes borászokat és szolgáltatásaikat. Ezt szolgálják a településeken elhelyezett táblák is, mutatva az oda látogatóknak, merre mit találnak.

A hegyaljai borászok közötti együttműködés hiányát és a kooperáció alacsony mértékét jelzi, hogy Tállya borászai saját borutat hoztak létre. A Tállyai Történelmi Borút Egyesület (ma Tokaj-hegyaljai Történelmi Borút Egyesület), „Tállya község fejlődése és a magyar jövendő iránt elkötelezett – tállyai illetőségű és/vagy ott ingatlannal rendelkező magánszemélyek, jogi személyek, valamint ezek jogi személyiséggel nem rendelkező szervezetei”[505] számára „…létrehozatalának és működésének célja a tállyai történelmi borút hagyományának felújítása és ápolása.”[506]

A hatékonyabb bormarketing érdekében jött létre a Tokaj Renaissance Egyesület, míg elsősorban a minőség- és eredvédelem hívta életre a Tokaji Bormívelők Társasága Egyesületet, illetve a Mádi Kör Eredvédelmi Egyesületet. A Tokaj Vinum Hungaricum Egyesület pedig mind a két előbbi területet felvállalja tevékenységében. Végül a 2009-ben megalapított Tokaj-hegyalja Fejlődéséért Szövetséget kell megemlíteni, mely több előbb

[504] Stumpf I. 2002, 115–118.
[505] http://www.tortenelmi-borut.hu/kezdo.html
[506] uo.

említett egyesület, illetve a Tokaji Borvidék Hegyközségi Tanács alapításában jött létre, az összefogást és együttműködést egy újabb szinre emelve. *(Az egyes szervezetek célkitűzései részletesen a függelékben.)*

Ezek közül a szervezetek közül az egyik legelterjedtebb, a különböző szervezetek és személyek összefogását igénylő civil szervezeti kezdményezéseknek számítanak a turisztikai kínálatra építő turisztikai utak. Közös jellemzőjük, hogy kisebb vagy nagyobb földrajzi egységen belül, azonos területhez tartozó intézmények, vállalkozások és magánszemélyek közös összefogását valósítják meg.

Borturizmus a borutak mentén

A turizmus és borkultúra találkozása révén születtek meg a borutak Franciaországban, az 1950-es években, az autó térhódításával. Ebben az időszakban még a gazdagabb rétegek kiváltságának és státusszimbólumának volt tekinthető nemcsak az autózás, hanem az ún. borturizmus is.[507] Az eltelt évtizedekben bekövetkezett gazdasági fejlődés eredményeként azóta megteremtődött ennek az intézményi háttere és megszületett az Európai Borutak Alapokmánya, az Európai Borutak Tanácsa keretében.

„Megalakulásuk célja általában egy, a borkultúrára alapozott kínálati terméklánc piacra juttatásának elősegítése, amelyben szerepet kapnak a szőlő- és bortermelők, az éttermek, a szállásadók, a vendéglátásban, idegenforgalomban tevékenykedők, a helyi értékeket és kultúrát megjeleníteni tudók, valamint a kapcsolható szolgáltatásokat végző egyének és szervezetek. A borút minősítési és védjegyrendszerének kialakításával pedig a minőség és eredetvédelem megvalósulását segíti, közvetlen gazdasági előnyökhöz juttatva az igényes szolgáltatást és körülményeket biztosítókat.”[508] Ezen gazdasági meghatározás mellett fontos kiemelni a társadalmi oldalt is.

A borút a modern, felfokozott életviteltől elmenekülni kívánó embernek azt az élményt adja meg, mely az utazásnak a meghosszabbításában, folyamatosságában és állandó változásában jelenik meg. Vagyis itt nem az elutazás és valahová megérkezés, hanem maga az utazás és egy egész régió lesz az, amelybe úgymond megérkezik a turista –

[507] Makádi O. 2001, 1.
[508] Makádi O. 2001, 2.

néhány napra vagy órára – hogy utána újra útra keljen a következő rövid, de bensőséges élmény eléréséig, az „autópályákon”.[509]

Ennek a vágynak a felismerése és kielégítése, kiszolgálása a borászok oldaláról változások sorát indította el. Elkülönült a bor érlelésére szolgáló pince a turisták fogadására használttól, és egyre intenzívebbé vált a bornak pincéből történő értékesítése és a szállásnyújtás. Különböző szolgáltatások kiépítésével válaszoltak tehát a borászok a változásokra, amelyet idővel a borutakon keresztül is próbáltak szervezni.

Hazánkban, az 1990-es években szerveződtek meg a borvidékeken a borút egyesületek, amelyek megjelenésére három tényező ad magyarázatot. A fentebb említett külföldi szerepük elsődlegesen olyan alternatívaként éreztette hatását, amelyet a piaci rés kihasználása vont maga után. Létrehozása azon borászok érdeke volt, akik a turizmuson keresztül építették ki értékesítési csatornájukat. Számukra nyújtott egy lehetséges (ön)szerveződési megoldást, amely a szövetkezeti formával szemben, mint működő, külföldi példa jelent meg az értékesítés és forgalom fellendítésére, az általa alkalmazott marketingstratégia révén.

Az egyesületbe való belépés önkéntes, mint ahogy a tagoktól is kevés kötelezettséget vár el. Tehát kötetlenebb, struktúrájában is sokkal lazább intézményként jelent meg a téeszek által korábban terhelt gazdák számára. Olyan szervezeteknek tekinthetők, ahol a civil szervezetek lényegéből adódóan a szabályok nagyobb szabadságot biztosítanak tagjaiknak.

Mit jelent a borturizmus és borút?

Borturizmus Tokaj-Hegyalján című tanulmányában Makádi Orsolya Marianna a *borút*, borturizmus értelmezéséhez a következő definíciót idézi: *a turizmus olyan speciális ága, ahol összefonódik az idegenforgalom a kereskedelemmel. A látogató így megismerkedhet a szőlőtermeléssel, a feldolgozással és a vendéglátással, a borospincétől a tanyasi csárdáig. Betekintést nyerhet a borvidéken élő emberek életébe, a borvidék kultúrájába, évszázados történetébe.*[510]

[509] Köstlin szerint ugyanis a nagy tömegben utazó emberek már olyan nyomot hagynak maguk után, amelynek során „az alig használt ösvények utakká, főutakká s végül autópályákká váltak…” In: Schleicher 1998, 208.
[510] Makádi O. 2001, 1.

Ezen meghatározás lényegében megfelel a borkultúra definíciójának is. Tehát lehet azt mondani, hogy a borkultúra szellemi, elvont fogalma a borturizmusban ölt testet, s nyeri el végleges megvalósulását a borút során.

Ettől eltérően határozza meg Erdősi Mária. Szerinte a borút *„a szőlő- és borkultúra helyi megjelenési formái köré szerveződő, településeket és térségeket összekötő komplex térségi turisztikai kínálat.”*[511] Ez a nézet már nem a turizmusnak az utazók céljai, elvárásai és vágyai felől közelíti meg a borút, borturizmus kérdését, hanem a szolgáltatók oldaláról. Ugyanakkor már megfogalmazza a borutakkal szemben támasztott szakmai követelményeket is.

A borturizmus és borutak antropológiai vizsgálatában mindez a hivatalos megfogalmazástól eltérően jelenik meg. Jól megragadható ez a borászok önreprezentációjában, mindabban, amit fontosnak tekintenek magukról megjeleníteni és a találkozások során elmondani, bemutatni.

A fentebbi idézeteket összefoglalva, azokra reflektálva és azokból kiindulva a Függelék XIV. táblázata foglalja össze, mi az, amit Tokaj-hegyalján a borkultúra fogalma magában rejt. A Révai Lexikon meghatározásából a bor készítése előtt meg kell említeni magának a szőlőnek a termesztését és az ahhoz kapcsolódó szokásokat, melyek szintén a történelem során, különböző népek, kultúrák egymásra hatása és az évszázadok tapasztalata során olyan tényezővé váltak, mely nem választható külön a tokaji bortól és borkultúrától. A definícióból nem lehet kihagyni a szőlő termesztéséhez, a bor készítésével, kereskedelmével, fogyasztásával kapcsolatos anyagi és szellemi dolgok közül, a társadalmi környezetet, a tokaji bor köré szerveződő egyesületekkel, a borúttal, a hagyományos vendéglátással, mely szintén jelentős szerepet játszik a régió legjellemzőbb, a mezőgazdasággal összefonódó gazdaságpolitikában. „A turizmusban rendkívül sokféle érdek, szükséglet és hatás összegződik, illetve ütközik össze.”[512] Egyik oldalát ennek a turizmusból élő régiók és emberek gazdasági alapjai jelentik, amely emellett Schleicher Vera szerint sajátos identitást is teremthet. Másik oldalát ugyanakkor a turizmus során egy adott területre érkező „utazó tömegek” jelentik, akik pihenés, szórakozás, a „mindennapi életből való kilépés, menekülés” céljával érkeznek.

A két csoport találkozása interkulturális találkozásnak is nevezhető, hiszen eltérő kultúrákat, értékrendet, mentalitást, szokást stb. képviselnek, amelyek kölcsönösen hatnak

[511] Erdősi M. 2002, 5.
[512] Schleicher V. 1998, 203.

egymásra. A két terület közül dolgozatomban a turizmus felől érkező, a borászokra, borászatra hatást gyakorló tényezőket mutatom be, melyek a község és a tokaj-hegyaljai borászatban a rendszerváltás óta eltelt időszakban bekövetkezett változásokban jelentős szerepet játszottak és játszanak napjainkban is, meghatározva a település fejlődését és környezeti képét.

A turizmus egy speciális területét képviseli a falusi turizmus. Az egyik legrégibb úticélnak tekinthető a falu és a vidék. Ha időben visszafelé a gyökerei után kutatnánk, valószínűleg eljutnánk a romantika idilli parasztvilágához, melyből máig megőrződött néhány „archaikus" kép a falusi életformával, az ott élő emberekkel kapcsolatban, s ötvöződött a csend, pihenés, a hétköznaptól való teljes elszakadás érzése utáni vággyal. A pusztai turizmussal kapcsolatban ez a 19. századi költészeti-irodalmi-művészeti irányzatokban jól nyomon is követhető. Azonban már ekkor sem csak úgy jelenik meg, mint a nemzeti önkép egyik kifejezési formája. Mellette felismerik, hogy ez a külföldi érdeklődők igényét is kielégítheti.[513] A Tokaj-Hegyaljára irányuló turizmust ösztönzi a természeti környezet, a műemlékek sokasága és a régió bizonyos területeinek a Világörökség-listára kerülése. Mindezek fontos szerepet játszanak a turizmusban és gyakran csak a sok közül egyetlen programként jelenik meg az itt termelt egyedi hungaricum, a tokaji bor megkóstolása.

A borturizmusnak a hegyaljai településekre gyakorolt gazdasági hatása a hagyományok változását és új hagyományok megjelenését is maga után vonta. Nem lehet figyelmen kívül hagyni mindebben a turizmusnak az anyagi oldalát, ahol – profán módon fogalmazva – maga a kultúra válik önálló piaci termékké és ennek eladása és megvétele az, amely köré újabb kulturális jelenségek szerveződnek. Kulcsfontosságú tisztában lenni azzal a ténnyel, hogy „a turistaipar egyszerre alakíthat ki teljesen sajátos, újszerűnek tűnő kultúrtermékeket és rombolhat le már meglevő, hagyományosnak elfogadott szokásokat."[514]

[513] Kürti L. 2000, 115.
[514] Kürti L. 2000, 112.

A borturizmus tarcali példája

A pincék a város két szélén helyezkednek el Tarcalon, három út mentén. A Keresztúri úti Pincesor a falu északi részén, míg a Mandulás és Téglagyári Pincesor a község déli végén találhatók. Emellett vannak elszórtan pincék az épületek alatt is, a település központjában. A borturizmusban is részt vevő borászok pincéi döntően az előbbi pincesoron, valamint a településnek a domborzatilag magasabban fekvő területein vannak.

A Keresztúri úti Pincesor múltja nem tekint vissza több évszázadra. 1988-ban vájatta az egyik Egerből ide települő borász az első pincét. Példáját követve a borászok saját elképzeléseik szerint építették ki pincéiket, az 1990-es évek első felében. Megvalósításukban, kiképzésükben a tulajdonos szemléletmódja tükröződik, mely egyúttal a turisták számára is érdekességgel szolgál. Így mi is megcsodáltuk egy másik borász pincéjét, amely az egyik legkülönlegesebb. Pincéjét kereszt alakban vájatta ki, melynek hosszabbik szára közepén egy jurta formájú, kör alakú térben leülhetnek a vendégek, és megcsodálhatják a borgyűjteményt, míg a kereszt két szárának találkozásánál gyermekeinek születésekor lepalackozott és félretett aszúk[515] sorakoznak faállványokon. A borász nagyon vallásos ember, aki meggyőződését, életének mozgatórugóját pincéjében is megmutatja. Saját identitásuk, gondolatviláguk fizikai megjelenéseivé válnak a pincék.

Tehát ez az újonnan kialakuló pincesor már lehetőséget adott a borászoknak, hogy ne egy már meglevőt alakítsanak át, hanem egy teljesen újat tudjanak létrehozni, amit már a pincében való vendégfogadás céljai is motiváltak. A fejlesztés és a vendégek számára kialakított termek minden borásznál megfigyelhetők mind Tarcalon, mind Tállyán. Sőt, szívesen mesélnek is pincéjükről, annak bővüléséről, bármikor megmutatják, nagyon büszkék rá. Szintén állandó elem egy kis borkiállítás, ahol különböző, unikális borokat mutatnak be. Ezeknek a boroknak története van. Azt lehet mondani, hogy akárcsak a pince, a palackok is élnek és mesélnek.

A turizmushoz kapcsolódóan nemcsak a pincék alakultak át. A vendégek fogadására igyekeztek szálláslehetőségeket is teremteni. A több napig a területen maradó turista további lehetőséget jelent a település fejlesztésére. Ezért kapnak a különböző rendezvények is egyre nagyobb szerepet. Tarcalon ezek közül a Tarcali Napok júliusi, valamint a Tarcal, Bodrogkeresztúr és Tokaj városai által közösen szervezett szüreti napok

[515] Ezt megfigyeltük Tállyán H. J.-nél is.

és a május végén Tokajban megrendezésre kerülő Tokaji Borok Fesztiválja a legjelentősebbek a térségbe érkező turizmus szempontjából. Ezek a rendezvények új keletű jelenségek a térségben. Még a legkorábbi időtől kezdve megrendezésre kerülő Tarcali Napokat is csak a 9. alkalommal rendezték meg 2004-ben, míg a Tokaji Borok Fesztiválja abban az évben 3. alkalommal volt látható.

A turizmusnak a településen való kialakulása fokozatosan ment, megy végbe, amelyben annak is szerepe volt, rendelkeztek-e már korábbi évekből olyan tapasztalatokkal és baráti kapcsolatokkal, amelyek megadták azt a motivációt, hogy elinduljanak a borturizmus irányába, valamint adott volt-e hozzá bizonyos tőkenagyság. Egyik helyi borásszal készített interjúból[516] olvasható az alábbiakban egy idézet:

- *A rendszerváltás előtt mit kezdett a szőlővel?*
- *Leadtuk az Állami Gazdaságnak. Hát nekem, már akkor is volt egy ilyen kis pincém, kis borászkodást végeztem, csak úgy a magam módján, a magam kedvére. Finom borokat állítottunk elő. A baráti körnek. És annak, akit én akartam. Vagy névnapot csináltunk, vagy, csak meghívtunk 10-15 barátot vagy munkatársat, akikkel az ember nagyon jót mulatott. Én ezt élveztem, örültem neki… Örültünk neki nagyon, hogy a baráti kör dicsérte a borainkat. Tehát mán akkor is foglalkoztatott ez. Az embernek a munkája, ha valahol, valaki megkóstolja vagy tudja, hogy na, ez az enyém és megdicsér, akkor annak mindig nagyon örülünk…*
- *A rendszerváltás után pedig megnyílt az értékesítés is…*
- *Igen. Igen. … a nejemmel beszélgettünk róla. Tele volt ugyanis a pincénk, na, nem nagy mennyiséggel, 50-60 hektó borral. Jött a másik szüret is és nem tudtunk vele mit csinálni, mert nem vásárolták fel. Na, most mondom a nejemnek, hogy azt kéne csinálni, hogy mérnénk itthon a bort. Ha elvisznek 5 litert hetente, már az is valami…*
- *Hogy alakult ki a vevőköre?*
- *Hát a vevőköröm így alakult ki, hogy akik eljöttek, annak névjegykártyát adtunk, egy kis rövid beszédet tartottunk, hogy milyen boraink vannak, hogy készítjük őket, meg ez meg az. Na, meg a vevőkör az jobban úgy alakult ki, hogy hát ugye csak vittek 5-10 liter bort. … és sok vevő úgy jött, hogy nem voltam még itt, de már nagyon sokszor ittam a borából… Meg reklámoztuk is az újságban, hogy ezt megnyitottuk, azt megnyitottuk. De most már fogjuk vissza a reklámot. Hál' Istennek a vevőkörünk megmaradt, de már most a mennyiségre kell nekünk odafigyelni. Mert mi úgy vagyunk vele, hogy csak szamorodni borokat értékesítünk.*

Általában minimális reklám jellemzi a borászatokat. Szórólapok, internetes hirdetések után a borászt kézről kézre adó vevőkör mintegy önmagától, külső hatás nélkül szerveződik. Kérdésére a legtöbb borász hasonló választ adott, mindenkinek kialakult a stabil, állandó vevőköre van, amely biztosítotja számukra a megtermelt bor értékesítését.

[516] PL030829, Tarcal

Ez azonban az egész család hozzájárulását igényli, a vendéglátás folyamatos készenlétet követel minden tagjától.

Új szemléletként jelenik meg a hegyaljai turizmusban annak, a borászok megítélése szempontjából a régiónak a világörökségi listára való felkerülése is, és az arra való reflektálás. A turizmusnak ugyanis van egy újabban fellendülő és egyre fontosabbá váló területe, mégpedig az *örökségturizmus*. „A turisták egyre nagyobb érdeklődést tanusítanak a kulturális örökségek iránt legyen az autentikus és jelentéssel bíró, lapos és szórakoztató 'pszeudo-élmény' vagy lehetőség arra, hogy az emberek új tapasztalataik révén jelentéseket konstruáljanak."[517] Ennek a településre és Hegyaljára gyakorolt hatását azonban még nem lehet teljesen felmérni, miután a borászok is eltérően gondolkodnak róla. Míg néhányan újabb lehetőségét látnak benne a terület további fellendítésére, addig mások inkább szkeptikusan fogadják. Egy tállyai borász így vélekedik róla:[518]

> *most, hogy Tokaj-Hegyalja 32 települése közül öt magtelepülés megkapta a Világörökség részévé válást, azt mondjuk, hogy nekünk ezt azzal kell megszolgálni, hogy olyan minőséget állítunk elő…*

A Világörökséghez való tartozás ugyanakkor garantálja a fennálló hagyományok és értékek fennmaradását, amely azáltal, hogy kapcsolatot teremt a múlttal, újabb élményforrást jelent a turista számára. „Az elmúlt ezer év alatt kialakult szőlőművelési hagyományok érintetlen, eredeti formában való továbbélése és a borvidék évezrede tartó egysége indokolta, hogy az UNESCO Világörökség Bizottsága a Tokaji borvidéket 2002-ben mint kultúrtájat felvette a Világörökségi Listára" – olvashatjuk a Világörökség honlapján.[519] Vagyis az „örökség" révén egy kapcsolódási pont keletkezik a turizmus borra és Világörökségre irányuló ágai között, melyek együttesen is ugyanazt a célt igyekeznek elérni, a borászat egyedi jellegének, készítésének fennmaradását.

Mindez azt is jelenti, hogy egy ütközési pont keletkezik az autentikusság, a hagyományos borkészítés, az eredeti megőrzése és a turisták újabb és újabb igényeihez való alkalmazkodás között a hagyományok terén. Egyrészt azok megőrzése, felelevenítése,

[517] Kalocsai Cs. 1998, 197.
[518] KCs020905, Tállya
[519] www.vilagorokseg.hu

másrészt az újak konstruálása között folyamatos ellenét generálódik. Ezt tükrözi magának a borkultúrának, mint kifejezésnek az állandó változása.

Szövetkezetek

Tokaj-Hegyalján az elmúlt 150 év gazdasági, társadalmi változásai során meghatározó szerephez jutottak a szövetkezetek. Célkitűzéseik szerint a termelés, fogyasztás, értékesítés sokszereplős területeit törekedtek összefogni, és képviselni a tagok azonos egyéni érdekeit.

A rendszerváltást követően új tendenciák jutottak szerephez a gazdaság szerkezetváltásában. A termelők számára az egyik legnagyobb változást a függetlenség érzése jelentette. Lehetővé vált a szőlőtermesztés és borkészítés szövetkezeti együttműködés nélkül, nemcsak háztáji, vagy a Borkombinát tulajdonában levő üzemek birtokain, hanem nagyobb, saját tulajdonban vagy kezelésben levő ültetvényeken. A gazdáknak lehetőségük nyílt arra, amelyre ötven éve nem volt alkalmuk, szuverén gazdaságokat hozni létre. A szövetkezetekből kilépő tagokat a saját tulajdon birtoklásának tudata motiválta. A kisüzemek egy része miközben nagy felvásárlók számára értékesítette a megtermelt szőlőt, igyekezett a piaci lehetőségek feltérképezésével önálló gazdaságot, magánborászatot kiépíteni, kilépve az őstermelői körből.

A társadalmi és gazdasági szinten egyaránt jelentős változásokat hozó évek számos nehézséggel is jártak. A vállalati és szövetkezeti leépítésekkel párhuzamosan megnőtt a munkanélküli réteg, amely főleg vidéken, annak bizonyos területein a 30%-ot is elérhette.[520] A termelők egy része számára a súlyos munkanélküliséggel terhelt helyzetből a mezőgazdasági termelésben való önfoglalkoztatás jelentette a kiutat. A privatizáció során visszakapott, illetve a már meglevő családi földterületen önálló gazdasági tevékenységbe kezdtek. *(I. sz. interjú)* Az önálló vállalkozást indító borászok a nagybirtokoktól és felvásárlóktól elszakadva, kiszélesítették működési körüket. A szőlőültetvényeken megtermelt szőlő egyéni feldolgozására törekednek. A bort már saját, újonnan kiépített vagy kibővített pincékben tárolják, és maguk keresik meg az értékesítési csatornákat. Ennek a folyamatnak már 1989–90 körül tapasztalhatók voltak az előjelei, az újabb tárolóhelyek kialakításának igényében. Tarcalon ennek eredményeként épült ki a Bodrogkeresztúrra vezető utat jobbról szegélyező löszfal mentén, a korábban a

[520] Harcsa I., Kovách I. 1996, 105.

Borkombinát tulajdonában levő területen egy új pincesor. Az 1990-es évek elején indult meg az új pincék kiépítése, s mostanra 15-16 új pince sorakozik egymás mellett.

Gazdasági cselekvésük gyökerei a szocialista időszak második gazdasághoz nyúlik vissza. Mai jelenlétük az abból kinövő magánkezdeményezés mértékét mutatja. A folyamatban nemcsak kényszervállalkozási törekvés látható. Sokkal inkább egy, a szocializmus idején megszakadt, vagy látensen tovább élő folyamat felerősödése ismerhető fel, amely a szakszövetkezetekkel lényegében fenn tudott maradni, majd az 1970-es évektől enyhülő politikai vezetés időszakától erősödésre is lehetősége volt.

A vállalkozásba kezdő réteg csak töredéke a rendszerváltást követően szőlőültetvényhez jutott családoknak. Jelentős részüknél a szőlőtermesztés továbbra is második gazdaság maradt. Ezen társadalmi csoport esetében mutatkozik meg leginkább a közös érdek, a nagy felvásárlókkal szemben a szőlő- és borértékesítés során közös képviselet felállításában. Gazdasági mentalitásukat mégis egyfajta passzivitás jellemezte.

Szabó Piroska Nagyrákoson a mezőgazdasági termelők rendszerváltás utáni gazdasági attitűdjeit vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy bár a rendszerváltás pozitív várakozással töltötte el a kisvállalkozók vagy a belevágni szándékozók nagy részét, sok gazda viselkedésében – akik saját maguk vagy szüleik mind a 3, vagy legalább 2 gazdasági változás[521] idején már rendelkeztek földdel – a bekövetkező drasztikus események hatására gazdasági cselekvéseikben sokkal inkább az elbizonytalanodás és a kivárásra építés vált jellemzővé.[522] Ahogy a vállalkozás elindítása is aktivitást kívánt a termelőktől, hasonlóan egy társas együttműködés is ezt igényelte, így a bizonytalanság és kivárás itt is éreztette hatását.

A hegyaljai borászat szereplőinek a gazdasági és politikai helyzetre adott válasza korántsem értelmezhető teljes mértékben ebben a kontextusban. Az egyéni és kollektív cselekvés gazdaságban betöltött szerepét számos kulturális és társadalmi tényező, illetve a történelmi események, az egyének kollektív emlékezete is befolyásolja. Az átélt pozitív vagy negatív élményeken átszűrve értelmezik a jelenlegi gazdasági helyzetet és lehetőségeket. A szövetkezeti együttműködés, mint egy lehetséges alternatíva jelent meg előttük, amely azonban negatív benyomásokkal volt terhelt, immár nemcsak a

[521] Ezek az 1945 utáni földosztás, a 1960-as évek szövetkezetesítései, valamint az 1990 utáni rendszerváltást követő események, amelyek az emberek életére jelentős hatással voltak. Laki M., Szalai J. 2004, 17.
[522] Szabó P. 2005.

szocializmus, hanem a rendszerváltást követően alapított szervezetek kevésbé hatékony működése miatt is.

A termelőszövetkezet léte, majd a rendszerváltás utáni megszűnése így ahhoz vezetett, hogy bár az új, az 1990-es évek utáni, megváltozott körülmények között szükséges lenne, mégsem tud megvalósulni az összefogás „szövetkezeti formában" Alternatív megoldást jelenthet a kisebb szőlőgazdaságok fennmaradásához és fejlődéséhez.

Pozitív példáját számos európai országban nyomon lehet. Az Európai Unióban 1998-as adatok szerint a mezőgazdaságban kb. 33 ezer szövetkezeti vállalkozás működött, amely az összes mezőgazdasági aktív dolgozó kb. 80 százalékának ezen keretek közötti működését jelentette.[523] Feltételezhető, hogy a szövetkezeti együttműködés[524] a külföldi példákhoz hasonlóan hazánkban is pozitívan segítené a kis- és középtermelőket, mint ahogy arra Kovách is utal *A mezőgazdasági privatizáció és a családi farmok jövője Közép- és Kelet-Európában* című tanulmányában. Szerinte a szövetkezeti mozgalom újjáéledése várható.[525] Azonban míg ez a mezőgazdaság más területein megfigyelhető, Hegyalján a szőlő- és bortermelés ágazatában elenyésző a jelenléte. Tokaj-Hegyalján megvalósításukra jelenleg kevés kezdeményezés mutatkozik, amelynek okai számos tényezőre visszavezethetők.

Az alábbi fejezetben ezeket és azon jelenségek kereülnek bemutatásra, amelyek a szövetkezetek és civil szervezetek létrejöttét hátráltatják vagy épp elősegítik. A társadalomtudományok különböző területeinek képviselői eddig számos oldalról közelítve értelmezték a problematikát, és eltérő válaszokat adtak a kollektív cselekvést hátráltató vagy esetleg gátló tényezők okainak vizsgálata kapcsán az együtt- (vagy egyedül) működés kérdésére.

[523] Sümegi 2002, 5.
[524] „… a szövetkezeti pincészetbe a termék beszállítása leginkább a „kis" termelők számára jelent fontos »értékesítési« lehetőséget, akinél a feldolgozás, saját eszközökkel, az esetek legnagyobb többségében, gazdaságilag nem fenntartható." In: Sümegi 2002, 8.
[525] Kovách L. 1995, 80–81.

Társadalmi, gazdasági és kulturális változások

Ahhoz, hogy az egyes, immár szuverén gazdasági szereplők ismét a kollektív cselekvés mellett döntsenek, az előző időszak negatív tudatával kellet szembenézniük. Erősen determinálják a termelők gazdasági attitűdjeit nemcsak a nehéz gazdasági körülmények, hanem a csoportok inkoherens jellemzői és a szocializmus negatív tapasztalatai is:

> *[…] szövetkezeti formák működtek, itt is volt szőlőtermesztő szakcsoport. Aztán ezek valamilyen oknál fogva megszűntek. Általában rossz szájízzel szűntek meg, ezért ódzkodnak most ezektől a szövetkezésektől. Ezek úgy működtek, mint amik most az elképzelésekben is vannak. De akkor senki sem gondolt abba, hogy azért mégis hellyel-közzel jól működött. Most, mire rájöttek, […] már a kutyát nem érdekli. 20-30-80, meg 100 termelő tartozott bele. A termés egy részét feldolgozta magának a szakcsoport, lerakták pincébe, nagy részét értékesítették szőlőbogyóként, akkor még a Tokaj-hegyaljai Államgazdasági Borkombinátnak. Akkor még közösen szedték le, vitték, beadták nekik, egy részét feldolgozták, bent volt a pincében a pénz. Tehát maga a pince értéket képviselt a hordóktól a borig.*
>
> *Gyakorlatilag ez megszűnt, mert nem jó ez, mert kommunista elv, meg szocialista elv, meg mit tudom én mi volt, csak jó nem. Szétverték és ezek mind 99%-ban rossz szájízzel szűntek meg. Nem érdekel most már senkit.*[526]

A korábbi együttműködést jellemző szokások és az egyéni cselekvési lehetőségek hiánya negatív emlékeket, illetve gazdasági cselekvési magatartásmintákat hagyott a borászokban.[527] A kialakult érzelmi és ideológiai attitűd ma is determinálja a kollektív cselekvést:

> *Hát, egyedül nem lehet csinálni semmit. Elég széthúzós társaság. Nem igazán. Pedig egy közös kell, amiben mindenki egyszerre reklámozza a Tokajit és nem elsősorban a sajátját, és akkor idejön a vendég. De ennek a problémának még fejben van az oka. […] az elmúlt 50 év, meg az itteni szövetkezési formák meg ilyen dolgok. Hát, azért nem lehet igazán rávenni az embereket semmiféle együttműködésre, mert ha meg meghallja, hogy szövetkezés, meg tsz, akkor már menekül is el. Nem hogy termékértékesítés, meg közösen. Elmenekülnek még a környékről is, ha ezt meghallják.*[528]

Ezt a jelenséget a Harcsa–Kovách–Szelényi szerzők által írt *A posztszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban* című tanulmányban a szerzők értelmezése szerint az állami és szövetkezeti tulajdon, mint negatív tényező, az elítélendő és elvetendő ideológia szerepébe került. Az egyének ellentételezésként az egyéni

---

[526] SS040710Tc, 2004

[527] „Hivatalosan az önkéntesség volt meghirdetve, de a valóságban több olyan intézkedést is hoztak, amelyekkel a parasztok szövetkezetekbe lépését kívánták kierőszakolni” In: Harcsa I., Kovách I., Szelényi I. 1994. 17.

[528] SS040710Tc, 2004

cselekvést helyezték előtérbe, miközben „a meghatározó ideológia az volt, hogy az állami és szövetkezeti szektornak lényegében el kellet tűnnie [...]”[529]

A termelők egy része ebből adódóan nem fogadta pozitívan az 1990-es évek után ismételten felülről irányított szövetkezetek alakítását sem. Ambivalens viszony alakult ki a szövetkezetekkel szemben. A korábbi gazdasági kapcsolati rendszer megszűnése mellett szerepet játszott a tagok szemléletmódja, az anyagi nehézségek, a tőke és szaktudás hiánya is. *(I. sz. interjú)*

Az új szervezetek egyik legfontosabb jellemzője a szocializmus idején életre hívott intézményekkel való szervezeti és társadalmi kapcsolatban, illetve az azzal való szembenállásban fogalmazható meg. Lényegében miközben a szocialista ideológia és annak minden fizikai és szellemi megnyilvánulásának elutasítására törekedtek, valójában az az egyének gazdasági attitűdjében, cselekvési mintáiban jóval erőteljesebben beívódott. Ahhoz, hogy ismét szövetkezeti keretek között együtt dolgozzanak és gazdálkodjanak, mind az előző időszakra, mind a korábbi szövetkezetekre reflektálva, azokkal diszkurzív módon kell megtalálni a megfelelő gazdasági stratégiákat.

A szövetkezeti formában történő összefogás szándéka elsősorban azon szőlőültetvénnyel rendelkező termelők körében jelent meg, akik egyrészt korábban is tagjai voltak a szakszövetkezeteknek, másrészt a rendszerváltást követően önálló vállalkozást indítottak. Több esetben generációk óta szőlőtermesztéssel foglalkoztak, és az 1990-es években adódó lehetőségek között szőlőültetvényük és működési körük folyamatos bővítésével igyekeztek új gazdasági alapokra szert tenni. Ezen társadalmi csoport együttműködésre való törekvése nem egyedülálló.

Korábbi példák mutatják a gazdasági cselekvésben betöltött szerepük jelentőségét. Szabó Ferenc a Csanád megyei Gazdasági Egyesület esetében említette, hogy bár a tagok 70-75%-t a 100 hold alatti parasztbirtokosok alkották, addig a szervezetet a 300-1500 kat. hold földterülettel rendelkező birtokosok irányították.[530] A 19. század végén létrehozott, korábban említett gazdasági szervezetek, társulások, szövetkezetek, egyesületek szintén ezt támasztják alá.

[529] Harcsa I., Kovách I., Szelényi I. 1994, 27.
[530] Szabó F. 1971, 461–489.

A nem felülről, állami keretek között létrehozott szervezetek esetében gyakran a helyi közösség elismert, befolyással, gazdasági, társadalmi és politikai tőkével, illetve szaktudással rendelkező tagjai, gazdái jártak élen azok megalapításában. Elsősorban a nagyüzemi termelés felé orientálódó termelők váltak az egyes szervezetek motorjaivá. Azok a gazdák, akik belevágtak az éppen formálódó, épp ezért kiszámíthatatlan piacgazdasági keretek közötti önálló vállalkozások indításába, rendelkeztek azzal a kezdeményező készséggel, amely képes volt a passzív vagy bizonytalan őstermelőket is maguk mellé állítani.

Ugyanakkor nem törekedtek nagy szövetkezetek létrehozására, gyakran akadályozták is annak bővülését. Ez a jelenség épp a szocializmusban működő szövetkezetekben jelen levő egyik negatív tényezők, Mancur Olson által ún. potyautasoknak nevezett gazdasági szereplők miatt alakult ki. Bár az emberek bizonyos csoportjait gyakran fűzik össze közös érdekek, szervezeti összefogásuk akadályokba ütközik egyrészt a tagoknak a működtetéshez szükséges anyagi bázis és időráfordítás, valamint az abból az egyén számára juttatott nyereség aránytalansága miatt. A szövetkezeteknek tehát megoldást kellett találni szervezeti és stratégiai működésüket hátráltató személyi problémákra.

Vagyis „[...] a közös szándékot szolgáló egyéni áldozatok nyomán keletkező előnyökből a csoport minden egyes tagja részesedik”[531], így azok a potyautasok is, akik nem járultak hozzá a közös erőfeszítésekhez. „Érdemes a dolgot a többiekre hagyni „hadd csinálják ők”, ámde a „többieket” szinte semmi sem ösztönzi arra, hogy bármit is tegyenek a csoport érdekében, így a csoportcselekvés szinte egyáltalán nem jön létre. […] nagy létszámú csoportok, még ha racionális egyének alkotják is őket, nem cselekednek csoportérdeküknek megfelelően.”[532]

Tokaj-Hegyalja esetében a közös pinceszövetkezeteknél is minden tag részesült tároló- és feldolgozóhellyel, illetve az értékesítési csatornák kiépítésével, egyenlő volt az azok által elérhető tagok közötti nyereség is. Tehát „a közös érdekkel rendelkező nagycsoport tagjaként cselekvő egyén […] csupán parányi részt kap az előnyökből.”[533] Ez az előny a tagokat arra is ösztönözte, hogy igyekezzenek kizárni „külső”, a korábbi

[531] Olson, M. 1987, 44–45.
[532] Olson, M. 2001, 80.
[533] Olson, M. 2001, 81.

szakszövetkezethez nem tartozó gazdák csatlakozását, épp az elérhető nyereségből való nagyobb részesedés miatt.

Az Olson-paradoxonnak is nevezett jelenség kiküszöbölése fontos tényezővé vált a szövetkezetek alapítói számára. Ezért új pinceszövetkezetek mellett új szervezeteket is alapítottak. Ezáltal törekedtek arra a tagok, hogy kiszűrjék soraikból azokat, akik költség és időráfordítás befektetése nélkül igyekeznek megszerezni a szövetkezet által előállított kollektív javakat. Általában egymást jól ismerő közösségek szervezték meg az új szövetkezeteket, amelyekben kevésbé érvényesült a hierarchia, és nagy hangsúlyt kapott az egymás iránti bizalom.

A pinceszövetkezetek után nem sokkal alapított egyik tarcali szövetkezet esetében a tagok szűk körű, zárt csoportot igyekeztek létrehozni, megakadályozva az inaktív tagok kizárását. Hasonlóképp hoztak létre Hercegkúton is új szövetkezetet, amelyet így jellemezett egy tarcali borász:

> *[…] Tehát 1-2 évi működés után mind megszűnt [ti. a Borkombinát tulajdonából létrehozott pinceszövetkezetek] kivéve egyet, de az nem is volt igazán pinceszövetkezet, mert az úgy jött létre, hogy nem 360 szerencsétlen ember hozta létre, hanem a szövetkezet alapításához 10 főre volt szükség. Összeállt 4 kollega, beléptették a feleségeket, meg a gyerekeket és mindjárt megvolt a 10 tag. Na az működik ma is. Na de azoknak pénzük volt. Meg ők tudták, hogy mit kell csinálni. Ők már eleve azért alapították a szövetkezetet, mert tudták ide még nyomni kell évekig keményen be a pénzt, aztán majd egyszer visszajön. De hát ezt a kisember nem merte megcsinálni.*[534]

A rendszerváltás utáni bizonytalan, kiforratlan gazdasági és politikai időszaka, a teljes gazdasági, társadalmi és politikai környezet bonyolult struktúraváltása minden gazdasági szereplő számára kihívást jelentett. A kisüzemeknek és a szövetkezeteknek szembe kellett nézniük a termelés, feldolgozás és értékesítés területén jelentkező új elvárásokkal, illetve a piaci körülményekre reflektálni képes szaktudás hiányával, vagy a tagok közötti kommunikációs és stratégiai problémákkal egyaránt.

Ahogy az egyéni gazdaságok, úgy a szövetkezeti együttműködés kialakulását és erősödését is nehezítette a befektetni szükséges, hosszú idő alatt megtérülő anyagi ráfordítások magas aránya. Mindez az 1990-es években a folyamatos változások, átalakulások állandó jelenlétével volt terhes a mindennapokban. Ezen belső és külső tényezők együttes hatásának következményeire hozhatók fel példaként az 1990-es évek elején alapított pinceszövetkezetek.

[534] FM040409Tc, 2004. (Megjegyzés: az interjú idején még sikeresen működő szövetkezet azóta szintén megszűnt)

A Borkombinát átalakulásával, privatizációjával és feldarabolásával az apportként bevitt eszközökre építve megszervezett pinceszövetkezetek hamarosan újabb nehézséggel találták szemben magukat. A Kereskedőház az átadott eszközöket, pincéket, tárolóhelyeket, és eszközöket felajánlotta megvásárlásra, amely újabb költségekkel járt a tagokra nézve. Ez az anyagi befektetés a bizonytalan piaci körülmények között jóval nehezebben valósulhatott meg.

Az egyének egymás iránti bizalmatlansága, „a hagyjuk a másikra" szemlélet, másrészt a befektetések hosszú és épp ezért kockázatos megtérülési ideje csökkenti a szervezetek integritását. A pinceszövetkezetek esetében egy gondolkodásmódjában nagyon is heterogén, még korántsem egységes és ebből kifolyólag egymás iránt bizalmatlan egyének kényszerültek együttműködésre. Ahhoz, hogy egy csoport hatékonyan tudjon cselekedni, tagjai között léteznie kell a belső szolidaritásnak és meg kell szerveződnie. Ezt mutatják a pinceszövetkezetek megalapítását követően, azzal párhuzamosan létrehozott új szövetkezetek is. A hercegkúti szövetkezet példája emellett felhívja a figyelmet a belső szolidaritás, az integráció szerepére is.

Amennyiben ezeket a belső nehézségeket áthidalta, gazdasági cselekvését a külső tényezők felé kell fordítania. Igazodniuk kell más gazdasági szereplők cselekvéseihez, és magához a piachoz. Annak változásaira reflektálva kell kialakítaniuk működési, termelési stratégiájukat.

Annak ellenére, hogy a szövetkezetek megreformálták szervezeti felépítésüket, működésüket, illetve korlátozták a kollektív javakat előállító és azt élvező tagok számát, a megszűnések továbbra is magas aránya további külső és belső tényezők létére utal, amelyek a szervezetek tevékenységét és hatékonyságát hátráltatják. Az 1990-es években alapított régi vagy új szövetkezetek szinte mindegyike megszűnt felszámolással, vagy végelszámolással az ezredfordulóra.

A szövetkezetek negyedik korszaka: az ezredforduló

A szövetkezés lehetőséget jelent a kisüzemek gazdasági fenntartásához. A kistermelők számára, akiknek a feldolgozás vagy értékesítés önállóan gazdaságilag nem megoldható, a szövetkezeti együttműködés gazdasági alternatívát jelent. Alátámasztják ezt tudományos vizsgálatok, de megfogalmazódik az igény a termelők és a politika oldaláról is:

Pedig, ha azok akkor megmaradtak volna, akkor most nem volna most semmi probléma. Azóta csodálatosan vagyonosodhatott volna egy ilyen szakcsoport. A termelőnek meg semmi gondja nem volna, csak megtermelje a termését, gondozza, meg leszüretelje, a többi meg a szakcsoport vezetőségének lenne a feladata. Ennyi. Ez ha működne, működne már vagy 30 éve. De hát ugye szétverték, nem megy. Most meg már nincs ember, akit ebbe bele lehetne húzni. Ahol ez jól szűnt meg, mert valami miatt muszáj volt megszűnnie, ott most gyorsan összeálltak, mert látták a lehetőséget. Azt, hogy lehet bármilyen módon értékesíteni, hogy ha együtt vagyunk. Akkor együtt képviseljük és nagy mennyiséggel piachoz tudunk jutni. Állami, meg európai uniós támogatásokat, tudunk közösen igénybe venni, […][535]

Ennek az igénynek a materializálódásaként lehet tekinteni az ezredfordulót követő újabb szerveződési tendenciát is. 2000 és 2003 között a szövetkezetek alapításának újabb hulláma indult meg.

Jellemzőjük, hogy már nem a privatizáció által generálódott anyagi és társadalmi tőkére, illetve állami támogatásra építve alakultak, a tagok önerőből szervezték meg azokat. A gazdasági együttműködés ezen újabb hulláma mutatja, hogy megerősödtek a társadalmi, gazdasági kapcsolatok, illetve növekedett a kollektív cselekvés iránti motiváció. Ezzel párhuzamosan csökkent az az érzelmi, ideológiai negatív attitűd, amely a szövetkezetek rendszerváltás utáni évtizedeit jellemezte. A tagok már új pénzforrásokat is be tudtak vonni a megalapítás és fenntartás folyamatába. Gazdasági tevékenységük és versenyképességük erősítését az Európai Unió által adott támogatások, az operatív programokhoz benyújtható pályázatok révén igyekeztek elérni.

Működési, kommunikációs stratégiájukban megjelenik egy új elem. A vállalkozásokhoz, vállalatokhoz hasonlóan gyakran önálló arculat kialakítására töreknek. Ezek között lehet példaként megemlíteni a rátkai Első Tokaj-hegyaljai Borkultúra Termelő, Értékesítő és Szolgáltató Pinceszövetkezetet, amely a tradíciók megőrzését és a minél jobb minőség elérését tűzte ki célul. A pinceszövetkezet a hagyományok elsődlegességét hangsúlyozta: „szövetkezetünk tehát olyan magánszemélyek egyesülése, akik nem a borból akarnak megélni, ezért megengedhetik maguknak az évszázados, manufakturális technológia betartását.” A szövegből az is kiderül, hogy elsősorban nem a kistermelőket egyesítette, hanem azokat a termelőket, akik más gazdasági bevételi forrásokkal is rendelkeztek. A hercegkúti szövetkezetek ezzel szemben a település termelői számára kívántak közvetítői, segítő támogatást nyújtani:

„A szövetkezetünk alapszabályában rögzített fő tevékenységi köre a bortermelés. A tokaji zárt borvidéken a Tokaj Kereskedőház Rt-t követően a második

[535] SS040710Tc, 2004

legnagyobb szőlőfelvásárlónak számít. Borászati tevékenységünkhöz az alapanyagot felvásárlással biztosítjuk, főként a tagok irányított szőlőtermesztési technológia által gondosan művelt magántermelői parcelláiról. A községben élő mintegy 800 helyi lakos zöme jövedelmük kiegészítése, megélhetésük biztosítása érdekében szőlőtermeléssel foglalkozik, szinte minden családnak vannak szőlőterületei. Mivel a családok nagy részében található szövetkezeti tag, a vállalkozás fontos feladatának tekinti a helyi lakosok által termelt – megfelelő minőségű – szőlőtermés felvásárlását."[536]

Alapításukra már egy gazdaságilag, politikailag viszonylag kiforrott időszakban került sor. Mégis, az új törekvések, az egyedi arculat és célkitűzések sem jelentik feltétlen az eredményes működést. Továbbra is általános tendencia, hogy a szervezetek többsége átlagosan 10 éves működés után megszűnik.

Az eltelt két évtized mutatja, hogy újabb és újabb kezdeményezések indulnak a gazdasági együttműködés hatékonyabbá tételéhez, illetve megalapozásához. A szervezetek megszűnésének magas aránya arra utal, hogy a társadalom és a gazdaság továbbra is instabil. Bár a változások már megindultak, az még nem elég ahhoz, hogy megállapítható legyen egy pozitív gazdasági áramlat elindulása. Az újabb és újabb kezdeményezések mégis ebbe az irányba mutatnak, annak ellenére, hogy a megszűnő szervezetek száma még mindig jelentős.

Tokaj-Hegyalja esetében két lényeges kérdést kell ezzel kapcsolatban megvizsgálni. Egyrészt a borászok társadalmi csoportjának nyilvánvalóan közös érdeke a termelés és feldolgozás lehetőségeinek javítása, a szőlő- és bor egységes képviselete, illetve értékesítése a piacon, az árak alakulásának befolyásolása. Az egyéni érdek bár megegyezik a csoport érdekével, mégis erősebb hatással bír a belső szolidaritás alacsony intenzitása miatt. Következményeként gyakran jelentkezik, hogy a szövetkezetek kis hatékonysággal tudnak cselekedni. A belső kohézió alacsony szintjére a történelmi események, a társadalmi és kulturális jellemzők szolgálnak magyarázatul. Bár a különböző kollektív cselekvési formák mindig jelen voltak Hegyalján, az egyéni cselekvés domináns szerepet játszott. Ez a szocializmus felülről szervezett intézményeivel háttérbe szorult, és a háztáji gazdaságok működtetésében bírt csak szereppel.

A rendszerváltás után a függetlenséggel párhuzamosan az egyéni döntés szabadsága is megerősödött. Az egyéni cselekvés, a tulajdonlás, a szövetkezetekkel szembeni gazdasági magatartás ellentételezéseként jelent meg. Meghatározó szereppel bírnak

[536] Arany Sárfehér Szőlő és Bortermelők Szövetkezete honlapja

dominanciájában a történelmi hagyományok, az egyének gazdasági attitűdjében való rögzülésük. A tokjai bor egyik jellegzetessége, az egyediség hasonlóképp hozzájárul a közös cselekvéssel szemben az egyéni cselekvés előtérbe kerüléséhez, amelyet a szövetkezetek törekednek arculatuk és működésük során alkalmazni.

A dűlőszelektált borokat hangsúlyozó nemzetközi tendencia szintén erősíti a megkülönböztetésre való törekvést. Mindez ambivalens helyzetet idéz elő a szövetkezeti működésében. A közös cselekvés erre sok esetben nem ad lehetőséget. Kevésbé nyújt mozgásteret az önálló, sajátos jellegzetességek kialakítására. Ennek a tényezőnek különösen azért van jelentősége, mert a szövetkezetek alapítói között jelen vannak képzett borászok, akik gyakran a szőlő- és bortermelés teljes vertikumát beépítik gazdasági működésükbe.

Az előző időszak a szervezeteket a politika által való szervezettségén túl, még egy területen negatív jellemzőkkel ruházta fel. A szervezetek méretei, a kilépés és kizárás lehetőségének hiánya megnövelte az Olson által potyautasoknak nevezett tagok számát. Az erőteljes politikai, ideológiai tulajdonság, a gazdák teljességének bevonása mellett ez a jelenség nemcsak a közös érdekek tudatát, hanem az integrációt és a szolidaritást is háttérbe szorította.

Mindez a hatékony közös cselekvést lehetetlenítette el. Következményei a következő időszak szövetkezeteinél is éreztették hatásukat azáltal, hogy a társadalmi kapcsolatok vesztettek erősségükből. A közös fellépés az együttműködésnek egy másik területére tevődött át, amely jóval kevesebb kötöttséggel jár a tagokra nézve. Napjainkban virágkorukat élik az egyesületek, amelyek a szocializmus időszakába szintén háttérbe szorultak.

Kulturális beágyazottság

A gazdaságban és a társadalomban bekövetkező változások épp az állandóság és változás szembenállásában ragadhatók meg, mint ahogy a szokás, hagyomány jelenléte és mibenléte is épp az újításokkal való oppozícióban jelenik meg a maga teljességében.

Hegyalján ez a folyamat az innovációban, a külföldi termelési eljárás, illetve stratégiák hazai adaptációjában, a hagyomány elemeivel való diskurzusában figyelhető meg. A hegyaljai borászatot évszázadok során kialakult és idővel törvényileg is rögzült, intézményes folyamatok jellemezték, melyek konfrontációba kerültek a 20. századi innováció során megjelenő új termék és termelési eljárás, de legfőképp a gazdaság pénzügyi és piaci folyamataival.

Innováció – divat – szokás – hagyomány

Az 1980-as években a társadalomtudományi és gazdasági kutatásokban egyaránt fontos kérdéssé vált az innováció és hagyomány területe. A század második fele – főleg Nyugat-Európában és Amerikában – a gyors technológiai és kommunikációs fejlődés időszaka. Értelmezése kapcsán megjelent a globalizáció fogalma, melynek ellenpólusaként definiálódik ma a hagyomány fogalma.[537]

1911-ben dolgozta ki Joseph Alois Schumpeter (1883–1950) az innováció fogalmát. A *The Theory of Economic Development* című könyvében a vállalkozói jelenséget, mint innovációt, majd a *Capitalism Socialism and Democracy* (1942) könyvében azt, mint alkotó rombolást („creative destruction") értelmezte.[538] Az innováció a gazdaságban bekövetkező gyors, újszerű változások jelöléseként jelent meg a gazdaságtudományi elemzésekben. Az innovációt bár gazdasági igények keltik életre, annak megjelenése, kialakulása társadalmi, kulturális, politikai hatások kontextusában szerveződik. Társadalomtudományi relevanciáját a divattal, illetve a szokással és hagyománnyal szembeni dichotóm kapcsolata adja meg.

[537] Voigt V. 2007.
[538] Dictionary of Sociology, 2006, 338–339.

Az innováció új termelési forma kialakulásaként definiálható. Schumpeter értelmezése szerint „az innováció éppúgy magában foglalja egy új termék feltalálását, mint új piacot, vagy egy új szervezeti forma feltárását…”[539] Artyunov két típust különböztet meg: *evolúciós*, tehát fokozatosan, észrevétlenül bevezetett, valamint *forradalmi innovációt.*[540] Az előbbi típusba sorolható az aszúhoz és készítéséhez kötődően kialakuló hagyományok köre, míg az utóbbit a rendszerváltást követő átalakulási folyamatok, és például a reduktív technológia képviseli. A filoxéravészt követő fajtaszelekció, a Hegyalján ültethető szőlőfajták nevesítése és a korábbi nagy fajtaszám leszűkítése szintén a forradalmi innováció típusába sorolható, mely utóbbi egy negatív, külső hatás eredményeként jelent meg. Ha ezeket a példákat nézzük, az evolúciós innováció esetében jelentősebb szerephez jut a belső környezet, míg a forradalmi innovációnál a külső környezet, a kívülről érkező hatások dominálnak.

Ha az átalakulás hosszú időn keresztül, kis lépésekben, folyamatos alkalmazkodás során megy végbe, a jelenség sokkal inkább fejlődésként értelmezhető. Csak ha az újszerűség, egy új minőség megjelenése a legfőbb jellemzője a folyamatnak, akkor tekinthető innovációnak Schumpeter szerint. A meghatározó jellemző az ugrásszerű változás, amely a meglevő dolgok kombinációjára épülő termelés folyamatát új kombinációk megvalósításában szervezi újra. Artyunov E. Sz. Markarjanra hivatkozva úgy vélte, a tradíció, hagyomány „valamikor innováció volt, s minden innovációnak elvileg esélye van arra, hogy hagyománnyá váljék és pontosan az innováció birtokbavételének képességében rejlik a hagyomány életképessége.”[541]

Az innováció első megjelenésében még divatként tételeződik a társadalomban. A divat jellemzője a szokással és hagyománnyal való szembenállás, melyet napjainkban, teljes mértékben a gazdaság, a termékek eladhatósága determinál. A divattal ma minden eladható. A divat teremthető, főleg PR-, marketingfogásokkal. Götz Eszter a divatot a következőképp jellemzi:

> *A piacképesség termékké teszi azt, amit sokáig emberinek tudtunk. A terméknek pedig marketing kell. A divat-marketing bűvkörében a mennyiség kezdi kormányozni létünk minőségeit. A divat dönti el, mennyire vagyunk mi magunk piacképesek, és milyen PR-fogásokkal tudjuk megnövelni a saját fogyasztói értékünket. Ami divat, az része a fősodornak, az itt-és-most legelevenebb kifejeződése; varázsa még apró részletekben is hat, ha csupán jelként alkalmazzuk az amúgy divaton kívül eső többi elem között. Minden divat, ami ma szebb, mint tegnap volt, és ami meguntabb, mint a*

[539] Schumpeter, J. A. 1980.
[540] Artyunov, Sz. A. 1989, 106.
[541] Artyunov, Sz. A. 1989, 106.

holnapi. A divat az idő és az ember legszűkebb keresztmetszetű találkozása - történetéből viszont könnyedén leolvasható sok száz esztendő politikai, hadászati, geográfiai vagy technikai története. […] A divat visszafelé szemlélve a kultúra történetének leglátványosabb indikátora; az adott korból tekintve azonban nem más, mint a tradíció tagadása.[542]

A rövid ideig tartó, fennálló divat gyakran csak egy generációhoz köthető. Az időtartam a legfőbb ismérve, és bár közös vonása a hagyománnyal, hogy „mindkettőnél megjelenítenek egy [új] mintát, melyet mások elfogadnak,"[543] mégsem válik minden divat hagyománnyá. Feltétele a generációs átadás és átvétel. A hagyomány legfontosabb attribútuma a tartósan, időről időre ismétlődően történő továbbadás, a közösség tagjainak egy hallgatólagos szabályok szerinti viselkedése.

Ezen utóbbi célt szolgálja a szokás is, mely a mindennapi rendszertelen életet strukturálva a rendezett, zárt állapot felé vezet. Szokásnak nevezzük azt a cselekvést, amely „az emberek társadalmi kapcsolatait, mindennapi életét szervezi, függetlenül attól, hogy a szervező minták a gyakorlat természetes összehangolódásából származnak-e, vagy a mindennapi élet történelmi típusainak megőrzött, hagyományozott formáiból. Szokássá válhat bármi, ami a társadalmi normák vezérlésével egyöntetűvé válik, ismétlődik és szabályosság jellemzi."[544] Az újítás, innováció ellentétének tekinthető. A szabályos ismétlődés, a generációs átadás-átvétel nemzedékek tradíciójaként, vagyis hagyományként jelenik meg.

Tehát a szokás az újítás és hagyomány dialektikus viszonyának „hétköznapi megoldása." Folyamatosan visszatérő, mind a gazdaságot, mind a kultúrát szervező jelenség az állandóság és az abban rejlő, kiszámíthatóságából adódó biztonság – megőrzésére irányuló törekvések és az újításokkal való kísérletezések állandó konfrontációja, amely megőrzi, mégis előrelendíti adott közösség tagjait és a gazdaság működését.

Az említett hegyaljai újítások részben régi hagyományokon alapuló divatnak, részben már szokásnak, hagyománynak tekinthetők, a kulturális tőke részét képezik. Bourdieu szerint nagy szerepe van a megszerzésében a családnak és a család gazdasági és kulturális tőkéjének, annak a – mondjuk a borászatra vetítve – többlet ismeretnek vagy különlegességi értéknek, mely az elsajátítási folyamat alatt, idővel a személy részévé válik, inkorporálódik. Kialakul egy borászhabitus, melynek része az a tudás, amely a bor

[542] Götz E. 2004, 101.
[543] Shils, E. 1989, 36.
[544] Magyar Néprajzi Lexikon, 2004.

készítésmódjában fog megjelenni. Mindez a kulturális tőke inkorporált formájába sorolható, megjelenhet objektivált, materiális formában, vagyis mindabban az anyagi formában, amelyben – jelen esetben – a bor testet ölt, és amely egyedivé teszi azt. Ezt jelentik a gönci hordók, a pincék, szőlőültetvények, címkék, prospektusok és kiadványok. Mindemellett azt is meg kell jegyezni, hogy ezek már gazdasági tőkét is képeznek; működésük, működtetésük a közösség és az egyén kulturális tőkéje által történik.

Itt kell megemlíteni a *társadalmi tőke* fogalmát is, mely Bourdieu szerint olyan erőforrás, amely egy csoporthoz való tartozáson alapul.[545] Ez az általuk birtokolt tőke hitelképességet kölcsönöz nekik, s mint hegyaljai borászok profitálnak társadalmi összekapcsolódásukból vagy tőkéjükből és kulturális tőkéjükből. E társadalmi tőke alapja, mely identitásuk meghatározó eleme a különleges tokaji bor, az aszú. Lényegében a kulturális tőkét jelentős részben a hagyomány, egy emberi közösségben tovább élő magatartásforma, szokás, ízlés, felfogás és szellemi örökség[546] működtet és állandósít annak ellenére, hogy minden generáció alakít rajta, és időről időre módosít.

Hagyomány a gazdaságban, innováció az etnográfiában

Ha az előbbi meghatározásból indulunk ki, *mit jelent a hagyomány a gazdaság számára?* Értelmezhető-e a közgazdasági definíciókkal a tradicionalitás? Etnográfiai megközelítésben azok a gazdasági tevékenységekben rendszeresen megjelenő, bizonyos gondolkodásmintákhoz kötődő elemek és szokások kerülnek a vizsgálat középpontjába, amelyek generációról-generációra tovább öröklődtek és a mindennapi gazdasági magatartásformákban realizálódnak egy-egy meghatározott tevékenység során. A gazdaságtan elvont absztrahálása szintjén ez a gazdasági tevékenységet befolyásoló tényező nem írható le számokkal és racionális választásokkal.

A társadalomtudományokban 1981-ben jelent meg Edward Shils *Tradition* című könyve, mely a későbbiekben sok vitát és sok támaszt is jelentett a hagyományértelmezés területén. Értelmezése szerint „hagyománynak minősül bármi, amit tartósan vagy ismétlődően továbbadnak, tekintet nélkül tartalmára és intézményi környezetére. […]

[545] Bourdieu, P. 1998, 165.
[546] Horváth I. 1999, 53.

magában foglal anyagi tárgyakat, elképzeléseket mindenféle dologról, személyek és események képeit, gyakorlatokat és intézményeket […]”[547] Eric Hobsbawm a „kitalált hagyomány” fogalmával azt úgy értelmezi, amely „olyan gyakorlatok együttese, amelyeket rendszerint nyíltan vagy hallgatólagosan elfogadott szabályok irányítanak, rituális vagy szimbolikus természetük van, és viselkedési normák bevésésére törekszenek ismétlés által, ami automatikusan magával hozza a múltba vezető folyamatosságot.”[548]

Hogyan értelmezhető etnográfiailag az innováció? Miben ragadható meg a lényege? Schumpeter klasszikus munkájában úgy határozza meg az *innovációt, mint* új kombinációk megvalósítását: az új termékek, technológiák, termelési technikák terjesztésével, új beszerzési és értékesítési piacok létrehozásával, valamint struktúraváltozások előidézésével új szükségleteket, új fogyasztási mintákat hív életre.[549] Innováció maga a divat is. Bizonyos elemeinek időről időre sikerül áttörniük a tradicionalitás falain, és maguk is a hagyomány részévé válnak. A közgazdaságilag definiálható innováció fogalma oldaláról a tradicionalitás gazdasági értelmezése is lehetővé válik: az innováció a változással újraértelmezi az állandóságot és a tradicionalitást. Hogyan jutnak át azonban a hagyomány „szűrőjén” az újítások?

A két bekezdés kérdései, az egyes tudományterületek gondolati sémájából következő módszertani szembenállásra és szemléletmódjuk jellegzetességeire világítanak rá. A dichotómia feloldását jelentheti a tradicionalitás és innováció gazdasági antropológiai megközelítése, mely a két tudományterület összeolvasztására törekszik. A hagyomány az etnográfia egyik kulcsfogalma, bár az újítások kérdése is folyamatosan felmerül. Vörös Károly a magyar paraszti társadalomban megkülönböztette az „archaikus termelési eljárásokat fenntartó” és „a modern termelési eljárásokkal, technikákkal kísérletezni kezdő paraszt” csoportokat.[550] Hasonlóképp ez a felosztási séma jelen esetben, napjaink borászközösségeiben is alkalmazható kiindulási pontként.

[547] Hofer M. 1987, 9., Shils, E. 1983, 12.
[548] Hofer M. 1987, 10, Eric Hobsbawm, Introduction: Inventing Tradition. In: Eric Hobsbawm and Terence Ranger (eds.): The Invention of Tradition. Cambridge, 1983, 1–14.
[549] Schumpeter, J. A. 1980, Balogh G. 2006, 126.
[550] Vörös K. 1977, 6.; idézi: Kósa L. 2003.

Hegyaljai borkultúra: innováció vagy tradíció?

Hogyan értelmezhető az innováció és hagyomány szerepe a hegyaljai borászatban?

Daryll Forde 1934-ben úgy fogalmazott, hogy „a kultúra nem statikus, a környezeti feltételekkel kapcsolatban alkalmazkodásra és változtatásra képes. Az alkalmazkodás felfedezések és újítások révén megy végbe, amelyek nem magától értetődőek, s amelyek mindegyike minden közösségnél kívülről származó szerzemény vagy adalék. […] Ugyanilyen fontosak a korlátok, amelyeket társadalmi minták és vallási képzetek emelnek erőforrások kiaknázására vagy fizikai adottságokhoz való alkalmazkodás elé.”[551]

Ezen változó kultúra példája Tokaj-Hegyalja, ahol adott természeti környezetben lehetséges jobb termelés, az aszúkészítés – az egyik legreprezentatívabb eleme a hegyaljai borászatnak – forradalmi innovációval jelent meg a 15–16. században. A bor az emberek kultúraalkotó tevékenységének köszönhetően keletkezett, és a köré épülő szokások és hagyományok köntösében vált azzá, amit ma jelent, és ami a borkultúra definíciójában megfogalmazódik. Európa különböző pontjairól érkező emberek hozták magukkal szaktudásukat és hagyományaikat, majd azok ötvözésével, fejlesztésével, a gazdasági innováció során, a történelem eseményeinek során[552] kialakult a Tokaj-Hegyaljára jellemző borkultúra, a kapcsolódó sajátos *kulturális és társadalmi tőkével*, mely ma a turizmus alapjait is meghatározza.

A tradicionalitás-innováció dualizmusa mindig jelen van a gazdaságban. Hegyalja esetében meghatározó szereppel bírnak mind a régi értékek és szokások megtartása formájában, mind a mindennapi gazdasági magatartásba beépülő új termelési, fogyasztási tényezők sorában.

[551] Forde, D. 1934.
[552] A háborúk miatt egyre későbbi időre tolódott szüretek jelentős szerepet játszottak abban, hogy felfedezték a botritiszes szőlőből készült bor különlegességét.

A hagyomány-innováció között feszülő ellentétek egyik legjobb példája a 20. században a „hagyományos” borkészítési technológia és az új reduktív technológia között feszülő konfliktus.

Fel lehet tenni a kérdést, vajon a „hagyományos” technológiához, módszerekhez ragaszkodó borászok nemcsak azért ragaszkodnak a „hagyományhoz”, mert az megtartó erőként biztonságot nyújt?

És vajon a hegyaljai borkultúra hagyományos elemeinek van-e még ma funkciójuk, avagy az csak annyi, amennyiben hozzájárulnak a bor értékesítésének erősítéséhez?

Egy jelenség vagy innováció elterjedési folyamatának „jellemző vonása, hogy mindig vannak korai alkalmazók, a többség mindig késik, és vannak hátul kullogók stb. […] Általános megfigyelés, hogy valamely innováció elterjedésében a korai fázisokat az újítás elfogadottságát tekintve a szakadék szélesedése jellemzi, amit később, ahogy az elterjedés megközelíti a 100%-os szintet, a különbségek fokozatos csökkenése követ”.[553]

Az innováció elemei a hagyomány részeként állandósulhatnak a társadalomban és gazdaságban bekövetkező változások hatására. Ezek a változások a tradícionalitásra és annak elemeire is állandó, folyamatos hatást fejtenek ki. Ennek során a hagyomány elemei közé újak kerülnek be, mások eltűnnek vagy épp rég elfeledettek jelennek meg újra, miközben a funkciók nem feltétlen teljesen azonosak azokkal, amelyeket korában betöltöttek. Azonban, melyek azok, amelyek bizonyos körülmények között ismét megjelennek a borkultúrában, és mennyire változik vagy változhat meg a funkciójuk? Milyen új jelentések társulnak hozzájuk? Mi válik hangsúlyossá, és mi motiválja, generálja a változásokat?[554]

A közgazdaságtan a tradíciót elsődlegesen a gazdasági működést segítő vagy hátráltató tényezőként értelmezi a termelés kontextusában. Hegyalja vonatkozásában az AVOP-ban is hangsúlyos szerepet kap a mezőgazdaság és turizmus közötti kapcsolat és azok fejlesztési lehetőségei, mert „a mezőgazdasághoz kötődő termelési- és kulturális

[553] Sparks, C. 2007. 1017.; Rogers 1986, 170–172.
[554] Pl. az aszúérlelés idejébe való beavatkozásban

hagyományok jelentősek, de ma még az idegenforgalom szempontjából többnyire kihasználatlanok". Tehát fejlesztésük elengedhetetlen a régióra vetítve, annak fellendülése érdekében. Külön kiemeli a program, hogy „[…] a természetes területek, és a tradíciók ápolása megfelelő alapul szolgál az egyre népszerűbb aktív, illetve a zöld turizmus fejlesztéséhez, az egyedi turisztikai értékek jobb kihasználásához. Ezt a folyamatot azonban a műszaki infrastrukturális hiányok mellett, a térségi együttműködéssel kialakított komplex kínálat, a piacra jutást elősegítő szolgáltatási marketing hálózat, valamint a vendéglátók széles körű képzettségének hiánya erőteljesen fékezi".[555]

A vidék fejlesztésénél ezért külön hangsúlyt kap a „vidék tárgyi és szellemi örökségének védelme és megőrzése". Ennek kizárólag gazdasági célja van: a „vidéki népesség gazdasági és szociális tevékenységei fizikai színterének megújítása és közösségeik kulturális értékeinek megőrzése", amely segíteni képes a lakosság helybentartása mellett, gazdasági és társadalmi aktivitásuk növekedését és a vidék turisztikai potenciáljának növekedését. „[…] magában foglalja az épített, természeti és kulturális örökség és identitás megőrzését és megújítását, amelyek hozzájárulnak a település és a táj karakteréhez, miközben gazdasági és közösségi tevékenységek alapjául szolgálnak."[556]

A Tokaj-Hegyalján megvalósuló jelenlegi újítások olyan innovációnak tekinthetők, melyeket külső hatásra és belső ösztönzésre, a piac igényeinek kielégítése érdekében vettek át vagy hoztak létre a borászok. Épp ezért elsősorban a divatra jellemző utánzás jellemzi. A vállalkozások jelentős része olyan kulturális tőke létrehozására törekszik, amely eladható, vagyis turizmusba és pénzre, tehát gazdasági tőkébe fordítható át. Lényege annak fogyaszthatóvá tétele és ennek a fogyasztható kultúrának a folyamatos (újra)termelése. Olyan szimbolikus gazdaságként működik a hegyaljai borászat, amely „szelektál: eldönti, hogy a történelemből, a hagyományokból és a kulturális sokféleségből mit kell láthatóvá tenni és mit nem."[557]

A múlthoz való hozzáállás a rendszerváltást követően jelentős változáson ment keresztül. Okai abban keresendők, hogy az 1990-es évek elején a társadalomban és a gazdaságban jelentős változások zajlottak, melyek erős alkalmazkodási képességet igényeltek és igényelnek ma is a borászoktól. Arról ugyanis nem lehet elfelejtkezni, hogy a

[555] AVOP 2003, 31.
[556] AVOP 2003, 34.
[557] Niedermüller s. d.

rendszerváltással új körülményekhez kellett alkalmazkodni és visszatérni vagy újraalkotni a régi hagyományokat, amelyek mentén a gazdasági élet szerveződik.

Az új hagyományok, szokások konstruálását nagymértékben elősegítette az előző rendszer, amely a kollektivizálással és modernizációval gyakran elutasította a múlt hasznavehetetlennek vagy épp rendszerellenesnek, a kapitalizmus negatív hatásainak, következményeinek tekintett gyakorlatait. A rendszerváltás tehát lehetőséget teremtett arra, hogy a szocializmus előtt, illetve a szocializmus alatt működő társadalmi és gazdasági gyakorlatokat, cselekvéseket újragondolják az új körülmények között és újraértelmezzék a borászathoz kapcsolódó szokások és hagyományok körét. Immár a piac igényei szerint alakultak, illetve konstruálódtak újra a szokások és hagyományok, melyeknek egyik fő szervezője a turizmus lett. A szokások, hagyományok újrakonstruálása az érdekek által motivált cselekvések mentén kezdett el formálódni a gazdaság politikai, kulturális, strukturális és kognitív beágyazottságának hálójában.

Borkultúra és hagyomány

Az 1990-es évek elején a borászoknak az új gazdasági környezet értelmezésével új borkultúrát és értékesítési stratégiát kellett kialakítaniuk és elsajátítaniuk. Az ekkor meginduló társadalmi-gazdasági folyamatok, és innováció egyrészt új hagyományokat hoz létre, másrészt régieket éleszt fel módosult tartalommal. Ennek során egy új borkultúra-fogalom alakult ki, annak régi és újonnan megjelenő elemeivel együtt, mely sok szállal kötődik a megjelenő turizmushoz, mint a borászat egyik legfontosabb értékesítési stratégiájának tényezőjéhez. A rendszerváltással meginduló változások Schumpeter elméletből következően négy területen indult meg az innováció.

X. táblázat: J. A. Schumpeter innovációs eseteinek hegyaljai megjelenése[558]

Innováció területei	Innováció során megjelenő újítások
Új termék	- Reduktív borok
	- Cuvé borok
Új termelési eljárás	Reduktív technológiai eljárás
Új piaci elhelyezési lehetőségek	Borturizmus kiépítése, bekapcsolódás
Új szervezetek	Civil szervezetek (egyesületek, alapítványok)

Az innovációs folyamatokat a rendszerváltást követő teljes piacvesztés, a külföldi, a hazai termelők számára sikeresnek tűnő trendek ösztönző hatása indukálta elsődlegesen. A belső ösztönzés csak kis mértékben, mint a megélhetés egy formája jelent meg, és a kollektív együttműködés területén az egyesületek, illetve a szövetkezetek kevés szerephez jutottak. Míg az előbbiek viszonylag jobban, az utóbbiak szinte egyáltalán nem tudták a borászokat összefogásra inspirálni. Új, a borutak szervezésére, illetve a borászok közös marketingjére törekvő civil szervezetek jöttek létre, míg a régieket (ti. a korábbi téeszek, szakszövetkezetek, majd pinceszövetkezetek) megszüntették. Ezek a tényezők együttesen határozzák meg jelenleg a tokaj-hegyaljai borászat jelenlegi fejlődési irányait. Bonyolult egymásra hatásukban kell a hagyomány helyét, szerepét meghatározni.

Ahogy a rendszerváltás után napjainkban lezajló átalakulási folyamatok során is megfigyelhető az innováció, újítások megjelenése, úgy az aszú és annak előállítási szabályainak fokozatos formálódását is hasonló folyamatként lehet értelmezni. Csoma Zsigmond szerint, „bár a 16. század első harmada óta állandóan fejlődött, változott az aszú készítése, alapjaiban, a lényegét tekintve mégis állandósult és máig jól elkülöníthető más borkészítéshez viszonyítva a tokaji aszúborok készítése."[559] Az aszú és a töppedt szőlő felhasználásával készülő bortípusok, és a hozzá kapcsolódó termelési eljárások állandósulásukkal, a közösség minden tagja általi elfogadásukkal a hagyomány részévé váltak, a korábbi innováció ezzel tradícióvá alakult.

Ha az aszút vizsgáljuk, a 17. századtól kezdve lehet ténylegesen megállapítani, hogy általános szokássá válik az aszúszemek különválogatása. Ezekben a századokban ugyanakkor nemcsak új, a mai napig a tokaji bort fémjelző aspektusok megjelenése

[558] Schumpeter, J. A. 1980, 111.
[559] Csoma Zs. 2003, 38.

ragadható meg, hanem a hagyományokból és szokásokból kilépő szabályozás intézményesülési folyamata és a jogban való rögzülés számos eleme is. Ezekben az évszázadokban indul meg ténylegesen a korábban közös megegyezésre épülő cselekvések szabályokba foglalása, így elsősorban Hegyalja „lehatárolása", a szőlő művelése, valamint az aszú készítésének alapjait jelentő különválogatás területei. Ezek azok a legfontosabb elemek a tokaji bor és borvidék esetében, amelyek rögzítése a helybeli és a kereskedelem révén távolabbi gazdasági szereplők számára is alapvető fontossággal bírtak. Így Hegyalja felemelkedésének időszakára már egy egységes szabályozási rendszer jellemzi, amely a későbbi évtizedekben bár részleteiben változik, az alapjai tekintetében már egységként jelenik meg.

Az 1990-es években meginduló innováció során megjelenő elemek közül többet is külföldről vettek át (főként a külföldi tulajdonosok révén), ahol azok jelenléte már több évtizedre megy vissza. Mind a hazánkban is adoptált borutak, mind a reduktív bortechnológia elindult a hagyománnyá válás útján, már hagyományos mintáknak tekinthetők. Épp ez előlegezi meg azt is, hogy ezen innovációk hagyományként fognak megjelenni a hazai borászatban, mely idővel elvezethet a borkultúrába való beépülésükhöz, ahogy az aszú készítése esetében is végbement. Mindkét innovációs jelenség a helyi borkultúra alakulására jelentős hatást gyakorolt, mely kifejezés állandóan megjelenik a borászat és turizmus írott és szóbeli forrásaiban, az interneten, valamint egy borászati folyóirat címeként is.

A borturizmus intézményesülésével fokozatosan kialakult a borkultúra új, turizmushoz kapcsolódó formája. Definíciója magában rejti a változás lehetőségét is. Megváltozott a puttonnyal való szüretelés, a lábbal taposás, préselés, a szürethez kapcsolódó számos szokás. Megjelent egy új formája, ahol már felmerül a „megalkotott" és „autentikus" hagyomány problematikája is, amelynek rekonstruált voltáról semmi kétséget sem hagy az elmúlt 50 év eseményeinek ismerete. Azt is meg lehet említeni, a kezdeti időszakban a konstruálásnak volt nagyobb szerepe, a későbbiek során a változás szükségszerűségéből kiindulva, már nem ez lesz a meghatározó.

Benyák Zoltán, egy hegyaljai borász próbálta a borkultúra fogalmát körüljárni a Borászati Füzetek egy cikksorozatában,[560] valamint egy, az interneten olvasható cikkében.

[560] A cikksorozat 2000 és 2001. év három számában jelent meg.

Alapdefinícióként Révai Nagy Lexikonát vette,[561] mely szerint a borkultúra *„a bor készítésével, kereskedelmével és fogyasztásával kapcsolatos anyagi és szellemi dolgok összessége."* Ez, ahogy a szerző is megállapítja, nagyon tág fogalom, amelynek pontosabb definiálása, a mögöttes értékek meghatározása elősegítheti a „gyakorlat előmozdítását". Ebben benne foglaltatik a borhoz kapcsolódó gazdasági-, társadalmi- és kulturális tényezők történelmi fejlődése és azok egymásra hatása. Ennek alapján *„minden dolog, amely a borhoz, illetve a bor fogalmához tapadt, besorolható a borkultúra fogalomrendszerébe."*

Tehát a „bor […] kilépett egyszerű árucikk voltából és a lehető legmélyebben beágyazódott az emberi kultúrába."[562] Fogalmi meghatározása lényegében magának a borturizmusnak a célkitűzéseivel is összevonható. A borturizmus nem más, mint a borkultúra materializálódott megjelenési formája, mely a borturizmus, borút definíciók alapján is elénk rajzolódik.

Clifford Geertz szerint a kultúra „[…] szimbólumokba ágyazott jelentések történetileg átörökített modelljét, szimbolikus formákban örökölt eszmék rendszerét jelenti, amelyek közvetítésével az emberek kommunikálnak, megőrzik önmagukat, és kifejlesztik az életre vonatkozó ismereteket és viselkedésmódjukat."[563] A jelentések és szimbólumok egy társadalom, azaz egy közösség tagjai közt megosztva léteznek.[564] A szimbólumok a gondolatok hordozói, ezáltal az egyes kultúrák „szimbólumok rendezett halmazai."[565]

Szimbólumok rendezett halmazának tekinthető a hegyaljai borászat, amely megmutatkozik a borvidékre vonatkozó hegytörvényekben is. A hegytörvények a hagyomány azon elemeinek egyik legkorábban intézményesült formái, melyeknek egész hegyalján egységesen érvényesülniük „kellett." Ezek együttes megvalósulása, a szabályokban megmerevedett hagyomány teljesülése garantálja a tokaji bor minőségét és állandóságát. A borkultúra fogalma, annak tartalma hasonlóképp, ezeknek a szimbolikus jelentéseknek, „a szimbólumok rendezet halmazának" kivetülése.

Csepeli írja, hogy a „kultúra az elődök által megteremtett hagyományok őrzője, miközben benne rejlik a tagadás, az újítás, a jövő szelleme."[566] Az újítás maga után vonja a hagyományok átértelmezését és újrakonstruálását. Ha szem előtt tartjuk, hogy a kultúra

[561] Révai Nagy Lexikonában jelenik meg utoljára a fogalom a később kiadott lexikonokban már nem szerepel.
[562] Benyák Z. 2000, 26–27.
[563] Geertz, C. 1973, 89.
[564] Borsányi L. 1989, 11.
[565] Geertz, C. 1973, 363.
[566] Csepeli Gy. 2003, 19.

nem változatlanul hagyományozódik át egyik nemzedékről a másikra, hanem azon valamennyi nemzedék változtat és így egyszerre élnek annak régről örökölt elemei az újonnan kialakuló elemekkel;[567] akkor jelen esetben annak sebessége és módja – a hogyan – az, ami annak antropológiai vizsgálatát relevánssá teszi.

A korábbi hagyományok ennek során a változások következtében konfliktusba kerülnek a külföldről érkező szokásokkal, a turizmus elvárásaival, mialatt megőrzésük fontossága nemzetközi viszonylatban is fontossá vált azáltal, hogy Hegyalját a Világörökség részévé nyilvánították, és azt törvényben rögzítették. Tehát a gazdasági folyamatok átalakulása megváltoztatta az egyéneknek a hagyományokhoz való viszonyát, amelyben ellentétes érdekek és szemléletmódok konfrontálódtak egymással, átalakítva ezáltal a társadalmi viszonyokat.

Shilsnél olvasható a hagyományok két részre tagolása, mely megfigyelhető a hegyaljai borászatban is, annak további tagolásával. Edward Shils magyarul 1981-ben megjelent tanulmányában a hagyományt két részre osztja. Megkülönböztet „az elsajátítási folyamatban szerepet játszó", valamint „a „szocializáció", „asszimiláció" során továbbadott hagyományokat."[568] Csoportosítása azonban nem fedi le a helyi hagyományok sajátosságait, azokba nem sorolhatók bele a társadalmi-gazdasági átalakulásra, valamint a turizmusra reflektálva kialakuló hagyomány megjelenési formái.

Ahhoz, hogy ezek a helyesen most még inkább a divat és a gazdasági változások által indukált újításnak nevezett jelenségek valóban hagyományként definiálódjanak, az idő tényezőjének is meghatározó szerepe van. Hagyománynak döntően akkor tekinthető egy jelenség (vagy társadalmi tevékenység), ha a következő generációk is átveszik azt, „ha egy eszme vagy gyakorlat ugyan el is terjed, ám csak rövid ideig él, […] nem válik hagyománnyá, még ha alapjaiban tartalmazza is azokat az átadó – átvevő közötti továbbadási mintákat, melyek a hagyománytisztelet lényegét képezik."[569] Shils meghatározásából kiindulva tehát csak divatról, illetve hagyományalkotási törekvésekről lehet beszélni, hiszen az 1990-es évek óta a borászok első generációja van jelen a gazdaságban, tevékenységük úttörő jellegű.

A borászat mai irányvonalaiban a Sharon Zukin által a városkutatásban megfogalmazott szimbolikus gazdaság elmélete érvényesül. A vállalkozások jelentős része

[567] Madarász Gy. 2001,
[568] Shils E. 1981, 26.
[569] Shils E. 1981, 35.

olyan kulturális tőke létrehozására törekszik, amely a turizmus során szolgáltatásra, pénzre, gazdasági tőkére transzformálható. Lényege annak fogyaszthatóvá tétele és ennek a fogyasztható kultúrának a folyamatos (újra)termelése. Niedermüller Péter a városok hagyományainak értelmezése során írja, hogy „a szimbolikus gazdaság egyébként szelektál is: eldönti, hogy a történelemből, a hagyományokból és a kulturális sokféleségből mit kell láthatóvá tenni és mit nem. Tehát ez nem csak menedzselési gyakorlat, hanem a hatalomgyakorlás eszköze is."[570]

A szimbolikus gazdaság, jelen esetben a turizmus és borászat kölcsönhatása által folyamatosan változó borkultúra szerveződése során dől el, a múlt eseményei és a hagyomány elemei közül mi az, ami „eladható, " és mindennek során maga Hegyalja „hogyan, miképpen határozza meg magát, múltjának, történelmének mely szeleteivel, szakaszaival milyen mértékben azonosul."[571] Ezen folyamat során tehát egy identitásváltozás is végbemegy a régióban.

Végigtekintve Hegyalja 20. századig felvázolt történelmén, az a geográfiai-természeti környezet, amely Hegyalját jellemzi, olyan bortípus előállítását tette lehetővé, amely egyedisége révén mindinkább a helyi gazdaságban annak főprofillá való válását, fejlesztését ösztönözte, az egyre növekedő kereslet révén. A 19. század végéig a kultúrtáj a járványok és a társadalmi-politikai események hatása ellenére is meg tudta őrizni fejlettségét; Hegyalja az ország egyik legurbanizáltabb területének számított, amelynek a filoxéra, majd az I. világháborút követő események vetettek véget, és vezették teljesen új utakra a termelést és a gazdaságot.

Napjainkra, etnikai összetételét tekintve, egy majdnem teljes homogenitás jellemzi Hegyalját. A Rátkán és Hercegkúton még megfigyelhető sváb öntudat; és a hegyaljai zsidó kultúra mellett jelenleg a század utolsó harmadától egy belső migráció az, ami megfigyelhető. Ez azonban korántsem akkora mértékű, hogy a demográfiai adatokban jelentős változásokat eredményezzen, mégis mindkét településen megfigyelhető, hogy a turizmussal is foglalkozó borászok között magas az aránya azon termelőknek, akik első vagy másodgenerációs betelepülőnek számítanak.

Végül utolsó tényezőként említést érdemelnek a rendszerváltást követő események is. Itt már nem közvetlen migráción keresztül kerülnek egymással interetnikus kapcsolatba az emberek, hanem maguk a gazdasági kapcsolatok kerülnek előtérbe. Az egyik

[570] Niedermüller s. d.
[571] Niedermüller s. d.

legfontosabb interkulturális kommunikációs pontnak tekinthető a Hegyalján kiépülő külföldi tulajdonban levő borászatok megjelenése és azok hatása a helyi termelőkre. Az általuk beáramló külföldi technológiák és trendek erőteljes befolyásoló szereppel bírnak azokra a gazdákra, akik, ahogy fentebb is említettem, a szőlészetet és borkészítést fő megélhetésüknek tekintik.

Az 1990-es évek elejétől elindított vállalkozások gazdasági szervezésében nagy szerephez jutnak a helyi körülmények között megvalósított új minták, melyek nagyvállalatokon, valamint a borászok között gyakori külföldi pincészetekbe szervezett tanulmányutak során szűrődnek be, így a turizmus egyre nagyobb szerephez jutásának megjelenésében is. A kereslet igényei szerint alakultak a hagyományok, melynek fő szervező ereje a turizmus lett. Lassan az érdekek által motivált cselekvések szerint változik és átalakul a hagyomány.

A termelők és önkormányzatok közötti széleskörű összefogását és a szervezetek létrehozását az idegenforgalom fellendítése vezérelte. Lényeges elemei a környezetkultúra közös szervezése, a megrendezett, szinte az egész falut és a környező településeket is megmozgató ünnepek, mint a szüreti napok, valamint a borászok részéről a vendégházak és a(z új) hagyományok „hozzáadása” a vendéglátáshoz.

Az új gazdasági rendszerben a legfőbb érdek, mely a hagyományok változását is jelentősen meghatározza, a gazdasági tőke. A szerint formálódnak vagy épp maradnak meg, ahogy a fizetőképes kereslet[572] ezt igényli, mely Hegyalján ez jelen esetben nem más, mint a borturizmus. A helyi borászok fő értékesítési útja a pincéből való közvetlen értékesítés a régióba érkező, vagy átutazó turisták számára. A ’(bor)turizmus-kultúra’ együtt motiválja a turistát amellett, hogy a környezetet is igyekszik megismerni, amelynek alapját a hagyomány és a borkultúra fogalma és annak tartalma képezi.

A borászatnak a turizmusban való sikerességét az a pszichés motívum magyarázza, hogy egyre nagyobb a bensőségesség, az élményszerzés, a különleges, unikális dolgok iránti vágy az emberekben, melyet az utazás során próbálnak megtalálni.[573] Hegyalján ezt kapja meg a turista, s ha nem is tudatosan, de ezekre az elemekre építenek a borászok is. A

[572] A fizetőképes keresleten belül is ugyanakkor meg kell különböztetni két csoportot, amelyek igényei a borral és Hegyaljával kapcsolatban jelentősen eltérnek egymástól. Mást várnak el a palackozott borokat vásárlók és mást a borturizmus résztvevői.
[573] Horváth I. 1999, 36.

régi hagyományok közül a pince, mely korábban szinte csak a tárolás, érlelés funkcióját töltötte be, most kibővül. Itt látják vendégül a turistát, megmutatják a borokat, megkínálják egytálétellel és mesélnek neki Hegyaljáról, az adott településről, a borokról és a szőlőfajtákról és esetleg a pincéről szóló legendákról. Proxemikailag olyan térnek tekinthető, mely közel hozza az embereket egymáshoz. Az ezáltal szerzett élmény és az ezt kifejező borvásárlás pedig már nem is biztos, hogy csak a bornak szól. Amikor a bort otthon megkóstolják, annak ízén keresztül a pincében kellemesen eltöltött órák emléke és a hegyaljai táj, kirándulások és azok élményei is felidéződnek.

A borászok viselkedésébe ezek a minták olyan mélyen beivódtak, hogy még a kutatót is gyakran turistaként kezelik, akiknek óhatatlanul megmutatják és elmagyarázzák, hogyan kell helyesen fogni a poharat, és hogyan kell a bort megkóstolni, mit kell nézni és érezni, annak összes apró rítusával együtt. Egy jól működő kulturális turizmus alakult ki Hegyalján, mely „[…] feltárja, életre kelti a helyi kulturális értékeket, megőrzi és ápolja a tradíciókat – közönséget 'szolgáltat' a kulturális eseményekhez, ezzel nagyban hozzájárul a világ – s egyben az emberiség kultúrájának – jobb megismeréséhez. Emellett a turisztikai kínálat változatosabbá tétele érdekében új kulturális értékek teremtésére inspirál…"[574]

A fogyasztói ízlésnek megfelelően választanak a történelmi korok hagyományai és elemei közül, ötvözve azokat a külföldről érkezőkkel. Az egyes elemek előtérbe vagy háttérbe kerülése folyamatosan fenntartja a hagyományt, mely ezáltal lehetőséget teremt arra is, hogy azok „megújulva" alkalmasak legyenek a változó piaci, gazdasági körülményekhez való alkalmazkodásra.

[574] Horváth I. 1999, 48.

Kitekintés

A gazdasági antropológia definíciója

A közgazdászok, míg figyelemreméltó hangsúlyt fektetnek arra, ahogy a piacgazdaság működik, addig kevés figyelmet fordítanak a piacgazdaság szerveződésére, a társadalomnak a piacgazdaság létrejöttére történő reflektálására.[575] Az antropológusok a közgazdaságtannal ellentétben ezért olyan tényezők vizsgálatára helyezik a gazdaság vizsgálata során a hangsúlyt és dolgozzák ki elméleteiket, amelyek pont ezen utóbbi területekre koncentrálnak. Az antropológiai nézőpont szerint az egyének (gazdasági) viselkedését meghatározó külső és belső tényezők egyrészt sosem azonosak vagy egyenlők, másrészt együttesen és egymásra kölcsönösen hatva befolyásolják azt. Ebből következik, hogy az emberi létezés nemcsak, hogy nem működik a közgazdászok elvont, absztrakt elméletei szerint, de nem is képes arra.[576]

Az oppozíció ellenére a közgazdaságtan és az antropológia mégis találkozott a gazdasági tevékenységek vizsgálatának számos pontján: így az anyagi szükségletek, termelés, elosztás, fogyasztás területein egyaránt. Az egymástól nyert pozitív ösztönző erők mellett több problematika is generálódott, melyet főként az egyes tudományterületek kutatási irányultsága és módszertana indukált. Megjelent a beágyazottság-izoláltság kérdéskörében, valamint a saját és idegen kultúra gazdasági cselekvéseinek értelmezésére irányuló kutatások során. Egyik feloldása vezetett el a beágyazottság fogalmához, valamint a közgazdasági elméleteknek az antropológiába történő bevonásához és átértelmezéséhez.

A Herskovits által kidolgozott „összehasonlító gazdaságtan” megteremtette az alapját egy univerzálisabb gazdasági tudománynak. Célja volt, hogy szélesebb etnográfiai alapokon álló pozícióból olyan általánosításokat fogalmazzon meg, amelyet a Marshall és más formális közgazdászok által kifejlesztett elemző apparátussal köt össze. Az 1950-es években ezek az orientációk vezették az antropológusokat két, egymással szemben álló táborba, a szubsztantivisták és formalisták csoportjába. Ez, a főként Polányi munkássága által generált vita az 1940-es évek végétől szintén jelentős hatást fejtett ki a gazdasági

[575] Ensminger, J. 1996,
[576] Durrenberger, E. 2005, Heinrich, J. 2005,

antropológia mai irányultságára, és újabb jelentős előrelépést hozott a gazdasági antropológia és a közgazdaságtan tudományos kapcsolatában.

Az emberi kultúra egyik legérdekesebb, mégis gyakran legnehezebben megfogható része a gazdaság, amely a társadalmi viszonyok sajátos területének tekinthető. A kultúrába – mely meghatározza az ember mindennapi cselekvését, gondolkodását, látásmódját (és áthatja az egyes társadalmi alrendszereket) – akárcsak a társadalmi struktúrába „beágyazódnak" a gazdasági tevékenységek.[577] „Polányi és Schumpeter világosan megfogalmazták, a gazdaság nem légüres térben működik, hanem meghatározott társadalmi intézmények között, és ezek az intézmények, illetve az intézményeknek a változásai a gazdasági rendszert bizonyos fejlődési irányokba terelhetik, alapvetően megváltoztathatják."[578]

Ennek a jelenségnek lehetünk tanúi az utóbbi másfél évtizedben Tokaj-Hegyalján mind a társadalom különböző területein, mind a gazdaságban érvényesülő tendenciák áttekintése és a korábban említett tényezők értékelése során: az egyes társadalmi vagy gazdasági intézmények és társulási formák átalakulásában, vagy épp újak keletkezésében.

A **gazdasági antropológia** leírja azokat a módokat, ahogy az emberek termelnek, elosztanak és javakat fogyasztanak, ahogy ezek a mechanizmusok szerveződnek és működnek, valamint ahogy összekapcsolódnak más rendszerekkel. Leírja az emberek viselkedését és döntéseiket egy rendszer terminusában, és az emberek cselekvéseinek a rendszerre gyakorolt hatását.[579] A gazdasági antropológia annak megértésére törekszik, hogy a különböző gazdasági rendszerek hogyan szervezik a termelést, elosztást és fogyasztást, amelyek alapján meg lehet érteni az azt működtető rendszert és részeit, valamint azok egymáshoz való viszonyát. Másik célja ugyanakkor leírni ezeket a struktúrákat egy olyan terminusban, amely univerzálisan érvényes a különböző gazdasági rendszerek megértéséhez minden időben és helyen.[580]

A gazdasági antropológia tehát megpróbálja értelmezni, ahogy egy társadalom szükségletei és keresletei kielégítésre kerülnek a rendelkezésre álló javak és szolgáltatások beszerzésével, miközben folyamatosan szem előtt tartja, hogy ezek a gazdasági folyamatok nem értelmezhetők a kereslet kulturális definiálása és a hagyományok megértése nélkül,

[577] DiMaggio, P. 1990,
[578] Andorka R. 1995, 37.
[579] Durrenberger, E. 2005,
[580] Durrenberger, E. 1996; 2005,

amelyek meghatározzák, hogyan és mikor kerüljenek azok kielégítésre.[581] Jelen esetben ezen túlmenően kulturálisan meghatározott maga a termelés is. A gazdaság kulturális, politikai, strukturális és kognitív beágyazottsága együttesen vezérli a hegyaljai termelők gazdasági cselekvését és mentalitását.

Tokaj-Hegyalja gazdasági antropológiai eredményei, mint modell

Ha Tokaj-Hegyalja borászatát akarjuk gazdasági antropológiai értelemben vizsgálni, a 20. század második felében, illetve utolsó évtizedében lezajló események, a változások folyamatában lehetőséget nyújtanak erre. A rendszerváltással nemcsak a birtokszerkezet rendeződött át radikálisan, hanem egy tömeges piacvesztés ment végbe, amely a tájegység teljes termelési vertikumát átalakította.

E 20. század végén lezajlott folyamat nem volt egyedülálló az ország és hegyalja gazdaságában sem. Hasonló problémákkal néztek szembe országos szinten a mezőgazdaságban a 19. század végén, ahol negyedszázad alatt a középbirtokos réteg a korábban birtokolt földterület felét vesztette el. Az egyes társadalmi rétegek komoly értékesítési nehézségekkel kerültek szembe a megváltozott kereskedelmi körülmények között és gyakorlatilag szaktudás nélkül néztek szembe a gazdasági átalakulással.

A II. világháború és az új politikai döntések szintén a 19. század második felében megfigyelhető állapotokhoz hasonló helyzet kialakulásához vezettek. A földbirtoklás átrendeződésével sok olyan kis és közepes ültetvénynagysággal rendelkező termelő jelent meg, akiknek teljesen új körülmények között, az előző rendszerben működésüket „segítő” állami felvásárló cégek nélkül kellett kiépíteniük egy működőképes vállalkozást.

Mindkét esetben a szövetkezetek szervezésével igyekeztek választ találni a felmerült problémákra. A politikai vezetés által felállított szervezetek révén törekedtek fellendíteni, illetve új alapokra helyezni a gazdaságot. Míg első alkalommal sikeresen tudtak üzemelni a szövetkezetek – a gyakori szövetkezeti megszűnések ellenére is – addig a szocializmus alatt kiépített szövetkezetek negatív megítélése ezt nem tette lehetővé. Viszonylag kevés jól működő, gazdaságos szervezet létezett.

A 20. század utolsó évtizedei a II. világháború utáni állapotokhoz hasonlatos helyzetet teremtettek, ahol a borászoknak nemcsak az előző rendszerre jellemző, a termelés

[581] www.webref.org/anthropology/e/economic_anthropology.htm

és értékesítés szintjén egyaránt átalakuló gazdasági helyzetet kellett értelmezniük, hanem egy döntően új értékesítési stratégiát és ezzel párhuzamosan az értékesítést segítő borkultúrát kellett kialakítaniuk.

Ezen, Tarcal és Tállya esetében bemutatott folyamat Tokaj-Hegyaljára is jellemző, mint ahogy országosan minden borvidéknek ugyanezen problémákkal kellett szembenéznie önmaga újrakonstruálása során a 20. század végén. Ezen folyamatban, a helyi gazdasági cselekvési minták konstruálásában jelentős hatást fejtettek ki a piacnyitással a nyugati országok felé irányuló, külföldi befektetők által megjelent szőlőtermesztési, borászati és értékesítési irányzatok és a piac, valamint a teljes társadalom átalakulási folyamatai.

A korábbi gazdasági irányok helyett napjainkban új tendenciák kezdték szervezni a hegyaljai borászatot. A külső körülményekhez való alkalmazkodás diverzifikált, épp az adott régiót jellemző hagyományok, kulturális tényezők és termelési módok miatt, mégis egységes a szövetkezeti együttműködés elutasítása és a külföldi trendhez való alkalmazkodás terén.

*

A szőlőtermesztésre és borászatra vonatkozó, országos törvényekben rögzített termelési, elosztási és fogyasztási struktúra általános keretet ad az összehasonlító vizsgálatokhoz. A gazdasági struktúra ezen hármas egységében a külföldi és hazai, külső tényezők hatására végbemenő változások eltérő gazdasági helyzeteket eredményeznek, amelyet jelentős mértékben az adott területen élő gazdasági szereplők viselkedése, gazdasági döntéshozási folyamatai határoznak meg.

Ebből következően például Villány, vagy Szekszárd esetében is, a helyi viszonyoknak a nyugatról érkező trendekhez való nagyobb mértékű hasonlóságai eredményezték boraik nagyobb elismertségét – lehet megemlíteni azt az alapvető tényezőt, amely a tokaji borvidéket a jelenlegi gazdasági versenyben inkább hátráltatja, mint segíti, mégpedig a helyi hagyományok alapját jelentő nehéz, édes aszúk, amelyekkel szemben e két borvidéken is a száraz borok dominálnak.

*

Szintén a gazdasági stratégiák változását eredményezheti a gazdasági szereplők egyéni, illetve kollektív cselekvési mintái közötti különbség. Tokaj-Hegyalja esetében az új stratégia körvonalazódásával mind egyéni, mind kollektív cselekvési minták megjelentek, a régi, családi, illetve tanult minták felelevenítésével és újraértelmezésével,

valamint új minták konstruálásával párhuzamosan. A gazdasági cselekvésminták történelmi determináltsága a kollektív cselekvési minta előnyeit is háttérbe szorító, az egyéni gazdasági viselkedésminták és stratégia megerősödéséhez vezetett.

Az egyéni és kollektív cselekvési minták vizsgálata országos szinten lényeges kérdés. Az 1950-es évek erőszakos kollektivizálása, szövetkezetesítése, illetve a nagy állami vállalatok létrehozása és az egyéni gazdálkodás ellehetetlenítése általános jelenség volt. Azonban annak kérdése, a közös együttműködés milyen eredményeket tudott elérni a rendszerváltást követően, rávilágít – azonosságok esetén – a szocializmus egyik negatív társadalmi következményére, a közös cselekvéssel szembeni ellenérzés gyökereire; az újonnan kiépülő gazdasági rendszer egyéni cselekvést támogató jellegére egyaránt.

A bevezetőben feltett kérdésekre azonban a helyi viszonyok alapján megfogalmazott következő válaszokat, vagy épp az adott régióra jellemző külső és belső tényezők miatt eltérő eredményeket lehetne adni. A párhuzamok, illetve a különbözőségek vizsgálata hozzájárul egy univerzálisan érvényes modell megrajzolásához.

*

Az 1990-es évek után bekövetkező gazdasági átalakulások milyen hatást gyakoroltak a helyi gazdasági közösségre? Mely termelők váltak borászokká, milyen külső és belső tényezők hatására? Milyen gazdasági és társadalmi szereplők jelentek meg velük és mellettük Hegyalján, tehát hogyan strukturálódott, illetve fejlődött a helyi gazdaság?

Az 1990-es években bekövetkező gazdasági átalakulások hatást gyakoroltak a helyi gazdasági közösségre. A korábban viszonylag homogén szőlő- és bortermelő közösség erőteljes differenciálódáson ment keresztül. A rendelkezésükre álló társadalmi, gazdasági és kulturális tőke segítségével megindult a csoport strukturálódása, amelyet az ültetvény-nagyság, illetve a tevékenységi kör bővítése által lehet csoportosítani. A megfelelő társadalmi és gazdasági tőkével rendelkező termelők képesek voltak a szőlőültetvényen önálló borászatot felépíteni, illetve azt horizontálisan bővítve, újabb vállalkozásokkal stabilizálni.

A változások nagyfokú alkalmazkodást, illetve az új helyzetekre történő gyors reflexiót igényeltek a termelőktől. A gazdasági átalakulás és fejlődés eredményességét nagymértékben a bourdieu-i tőkék determinálták, hiszen „nem az egyes intézményes berendezkedési formák a meghatározottak, hanem a személyközi kapcsolatok rendszerének

néhány alapvető mintája. Bármely gazdasági rendszeren belül ugyanazon mintákat találhatjuk meg sok különböző társadalmi kontextusban, sok különböző intézményen belül."[582]

A külföldi gazdasági szereplők hazai stratégiái milyen hatást gyakoroltak a helyi gazdasági szereplőkre, illetve a piacra?

Napjaink társadalma gyorsan változik, állandó mozgásban van, mely az élet minden területén érezteti hatását, folyamatos alkalmazkodást követelve résztvevőitől. Megfigyelhető ez a jelenség a borászatban, kisebb léptékben, egyetlen településre levetítve is. Az 1990-es évek eleje új helyzetet teremtett a korábbihoz képest, amit elsősorban a megváltozó gazdasági és társadalmi tényezők, így a bevezetőben is említett gazdasági szerkezet átalakulása, a régi piacok elvesztése, tehát a rendszerváltásnak az élet minden területén jelentkező hatásai eredményeztek.

Meghatározó ezek között a piaci szerkezet teljes átstrukturálódása, mely leginkább annak volt köszönhető, hogy 1989 előtt az árukivitel közel fele a KGST-országokba irányult, ahol a minőség jóval kevesebb figyelmet kapott, mint a nyugati országokban értékesített termékek esetében. Az 1990-es évek elején összeomlott a keleti országokba irányuló export, amelyet fokozatosan a nyugati export, valamint a hazai kereslet növekedése ellensúlyozott. Ezen utóbbi piacon érvényesülő igényekhez való alkalmazkodás azonban a minőség erőteljes emelését tette szükségessé.

A kezdeti drasztikus piacvesztés, valamint az új területek kezdeti nehézségei a társadalmi-gazdasági változások jelentős, máig ható következményeket eredményezték. Ezek között kell megemlíteni a felhalmozódás, a pincekapacitás túlterhelése és a bor árának lenyomása, alacsony szinten tartása formájában megnyilvánuló gazdasági tényezőket. Az értékesítés területén jelentkező kihívások hatására a termelők társadalmi kapcsolatai, interakciói jelentős változásokon mentek keresztül, gazdasági magatartásuk átalakult. A megjelenő nagy borászatok, a turizmus erősödése, felértékelődése hatására, az egyéni cselekvés került előtérbe az előző rendszerre jellemző felülről szervezett kollektív cselekvéssel szemben. Mindemellett mind a külföldi példák, mind a hazai újonnan kialakuló gazdasági-társadalmi helyzetek az együttműködés különböző formáinak kiépítésére is inspirálták a termelőket. Ezek közül főleg a civil kezdeményezések, az

[582] Leach, E. 1996, 152.

egyesületek jutottak nagyobb szerephez, amelyekkel párhuzamosan a szövetkezeti együttműködés fokozatosan háttérbe szorult.

A civil szférában felerősödő és a gazdasági területen csökkenő összefogás irányaiba való elmozdulás korántsem zajlott zökkenőmentesen. Ebbe az irányba sarkallta az elmozdulást maga a gazdaság is, azáltal, hogy a kistermelőknek a helyi piacokon kívül a nagyobbakon való megjelenése csak az összefogás megvalósulása által vált lehetségessé. A 20. század második felében történt események, társadalmi összefogást jelentősen gyengítették mind Hegyalján, mind Tarcalon. A gazdasági visszaesés eredményeképp a tokaji bornak jelentős piacvesztéssel kellett szembenéznie. A folyamat megváltoztatására való törekvés, a tokaji régi hírnevének visszaállítása egyre fontosabbá válik a mindennapi borászatban és a helybeli borászok életében, mely jelenség indikátora elsősorban az 1990-es években lezajlott rendszerváltás volt.

Az új, főleg külföldi gazdasági szereplőkkel, illetve a hazai piac átalakulásával milyen innovációs folyamatok indultak meg, és ezek milyen hatást gyakoroltak a helyi gazdaságra, innováció és hagyomány a hegyaljai borkultúrában és a borturizmusban.

Az innováció kérdése összefonódik a gazdasági szereplők közötti társadalmi kapcsolatok és a társadalmi és gazdasági beágyazottság kérdésével. A Polányi Károly által 1944-ben kidolgozott „beágyazottság" fogalmát Mark Granovetter állította ismét a figyelem középpontjába. Granovetter a fogalmat az új intézményi közgazdaságtan nézetének társadalomtudományi követőitől és a közgazdászok gondolatmenetétől is eltérően alkalmazta a gazdaságszociológiában. Olyan „gazdasági cselekvést, eredményeket és intézményeket" értett alatta, amelyet „befolyásolnak a cselekvők személyes kapcsolatai és a kapcsolatháló egészének a szerkezete".[583]

A hegyaljai borászatban megfigyelhető, egymástól elkülöníthető gazdasági egységek ugyan nem állíthatók párhuzamba a Granovetter által felállított gazdasági jelenségek három szintjével, ugyanakkor megfelelés figyelhető meg közöttük. Legkisebb gazdasági egység az egyén, az az egyéni vállalkozó, aki családi alapokra épülő borászati tevékenységet folytat. A borászok által a luxustermékek csoportjába tartozó termékre épülő mikrovállalkozásokat működtetnek, amelyet gyakran egyéb tevékenységekkel, szolgáltatásokkal bővítenek ki.

[583] Granovetter, M. 1994,

Ezen fentebbi gazdasági egységek mellett kell megemlíteni a hasonló tevékenységet folytató, ellenben nagyobb szervezeti egységként megjelenő vállalatokat. Az egyéni gazdaságok és vállalatok közötti kapcsolat jelentős mértékben befolyásolta és átalakította az egyéni gazdaságok, a termelők gazdasági attitűdjeit, például az általuk alkalmazott termelési módok tekintetében.

A rendszerváltás után kialakuló vállalkozások gazdasági cselekvéseiben jól megfigyelhető a beágyazottság jelensége is. Ennek egyik legjobb példája a reduktív technológia alkalmazása. Megjelenését nézetem szerint az a tény magyarázza, mely szerint a hazai köztudatba a külföldről, a rendszerváltás után érkező új borok csak nagyon lassan törtek be. Az átlagos borfogyasztó hosszú időn keresztül nem volt tisztában annak valódi mibenlétével, így nem képezhetett megfelelő fogyasztói bázist sem. Sokkal inkább, mint a bor értékesítésének egy eddig nem ismert formája és épp ezért, mint pozitív piaci értékesítési marketinglehetőség jelent meg a borászok között, amellyel keresletük növekedését remélték elérni a termelők.

Fel kell tenni azonban a kérdést, *lehet-e hagyományról beszélni, ha az új termékek bevezetését, és generációról generációra történő folytatását gazdasági ösztönzők vezérlik?*

Napjainkban a reduktív és oxidatív technológia vívja harcát a tradicionalitás-innováció oppozíció mentén, mint ahogy az aszú megjelenése is hasonló innovatív változások során vált innovációból hagyománnyá, amely alapjaiban szervezte át a hegyaljai gazdaságot és magát a társadalmat is. Meg kell jegyezni, hogy amíg a külföldi gyakorlatban a reduktív technológia olyan találmányként Tokaj-Hegyalján mint gazdasági érdek jelent meg. Ebből következően sokkal inkább a divatra jellemző utánzásról, kulturális és gazdasági átvételről kell beszélni az innováció vonatkozásában.

A társadalmi-gazdasági változások szerepe a szokás, hagyomány, jog és társadalmi tevékenységek alakulásában.

A borászoknak kulturális, gazdasági és társadalmi tőkéjük révén megtermelt borát a hagyományok olyan köntösébe kell öltöztetni, mely azt kelendőbbé teszi. Tehát lényegében lehet azt mondani, hogy az ízlésnek megfelelően választanak a történelmi korok hagyományai és elemei közül, ötvözve azokat a külföldről érkezőkkel, amelyet a turistáknak a régióval, adott településsel kapcsolatos igényei határozzák meg. Az egyes elemek előtérbe vagy háttérbe kerülése folyamatosan fenntart egy hagyományt, mely

lehetőséget teremt arra is, hogy azok „megújulva” alkalmasak legyenek a változó piaci körülményekhez való alkalmazkodásra. A hagyomány által válik megfogalmazhatóvá a borkultúra fogalma is, mint a turizmus legfőbb szervezője.

A borkultúra Tokaj-Hegyalja értelmezésében a szőlő termesztésével, a bor készítésével, kereskedelmével, fogyasztásával kapcsolatos anyagi és szellemi dolgok, társadalmi jelenségek összessége, amelyek a borhoz kapcsolódó gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők évszázados történelmi fejlődése és egymásra hatásuk során alakultak ki és öltöttek testet e fogalomban. E tartalom bizonyos részeiben folyamatos változásban van, igazodva adott korszak társadalmi-, gazdasági-, kulturális eseményeihez,. Tartalmának átadása az a hagyomány, amelyet a turisták a borút során ismernek meg.

A hagyomány „jelenléte az emberi közösségek létének feltétele; az élők világában egyedül emberi közösségek sajátja, amennyiben ezek élettevékenységét a genetikai kódokban rögzített programokon túl olyan szimbolizált jelrendszerek irányítják (pl. a nyelv), amelyek a megtanulás-elsajátítás folyamatában válnak a különféle típusú (szociális, etnikus) közösségek tagjainak birtokává, szervezik ezek viselkedését”.[584]

Milyen külső és belső társadalmi okok befolyásolják a hegyaljai borászat egyéni és kollektív cselekvéseit.

2009-ben a Food&Wine című internetes portálon Alkonyi László és Szepsy István között kibontakozott vitáról írt rövid cikkben is elhangzik:

„A kibékíthetetlen ellentétek, az összefogás hiánya immár végérvényesen kikezdte a hazai boros szakmát is. Ha egy ilyen kis országban, egy még kisebb, nagyjából hatezer hektáros, igaz világhíres borvidéken sem tudnak egyetértésben dolgozni az ott élők, akkor mit várhatunk ezután országos szinten.”[585] Leach írja, „a kormányzati beavatkozás dilemmája, hogy a társadalmi tőke kulturális és történelmi folyamatokba való beágyazottsága miatt nem várható, hogy a kormányzati erőfeszítések hatására gyors és látványos változás következne be.”[586]

Az ipari forradalom után az árutermelés intenzitásának növekedésével ez a társadalmi-gazdasági rendszer átalakult, és lényegében a társadalom önálló részeként

[584] Magyar Néprajzi Lexikon, 2004,
[585] Csíki L. 2009.
[586] Leach, E. 1996, 152.

intézményesült, izolálódott a társadalmi és kormányzati rendszertől. A gazdasági cselekvések ennek ellenére, sosem önmagukban, hanem a társadalom kontextusában jelennek meg.

A hegyaljai borászat lényegében ezen az úton már az ipari forradalom előtt elindult, épp a termék luxusjellege miatt. Erre utalt egyrészt a szőlőtermesztés monokultúrás jellege, másrészt az a tény, hogy a hegyaljai borászat a törvények által legitimálva, a zárt borvidék, a hegyközségek, illetve a törvényi szabályozás által már a 18. század második felétől elindult a gazdaság és társadalom szegregációjának útján. A gazdasági tranzakciókat itt már elsősorban „nem a résztvevők társadalmi vagy rokonsági kötelezettségei határozzák meg, hanem az egyéni nyereségre való racionális törekvés."[587] Ez a folyamat a szocializmus idején megtört, és a rendszerváltást követően kezdett ismét eszerint működni.

A gazdaság izolálódása jelen esetben, az abban részt vevő közösség lehatárolásának lehetőségét is megteremtette. A gazdasági cselekvés mégsem választható le a társadalomról, önmagában nem értelmezhető. A beágyazottság-izoláltság között továbbra sem húzható éles határvonal. Az émikus vizsgálat során ahhoz, hogy a gazdasági cselekvéseket működtető logikát megértsük, ismerni kell a külső tényezőket, amelyek alatt azok működnek.

Róbert Péter *A vállalkozók és vállalkozások* című tanulmányában az 1990-es évek elején bekövetkezett változásokkal, átalakulásokkal kapcsolatban azt a megállapítást teszi, hogy már az 1980-as években megkezdődött a gazdasági egységek belső szerkezetének átalakulása, az állami vállalatok arányának csökkenése és a magánvállalatok növekedése, ahogy az a korábbi diagramokon is látható volt.[588] Az átalakulás során az egyéni cselekvésre helyeződött hangsúly, a kollektívvel szemben, mely utóbbi a szövetkezeti keretek felbomlásával jelentősen visszaszorult, és a közös gazdasági tevékenységgel szembeni egyetlen lehetőségként tételeződött.

A rendszerváltás idején már létezett egy, meghatározott anyagi bázissal induló kisvállalkozó réteg, amely azt követően újabb lendülettel vetette bele magát a gazdasági életbe. Jellemzőjük, hogy az önálló vállalkozásba kezdő borászokra nem a gyakran emlegetett kényszervállalkozói attitűd volt, hanem sokkal inkább a már a szocializmus idején kialakult kisvállalkozói magatartás. E réteg számára már rendelkezésre állt egy bizonyos szőlőültetvény-nagyság és vállalkozói tapasztalat is, amely nemcsak az

[587] Granovetter, M. 2001, 61.
[588] Róbert P. 1996, 448.

elindulást, hanem a fejlesztést is lehetővé tette. Lényegében pár év, évtized alatt építették ki azt a gazdaságot, amely régen *„három-négy generáció alatt alakult ki”* és amelyhez *„mindegyik hozzárakott valamit.”*[589]

Az egyéni cselekvés preferálása mellett továbbra is meg kell említeni az együttműködésre való igény tényezőjét is. Jellemző, hogy a középvállalkozók a turizmuson keresztül értékesítik boraikat, azonban mind a hazai nagy, mind a külföldi piacokon való közös fellépést olyan lehetőségként értékelik, mely egyrészt elősegíthetné a régió további fejlődését, másrészt az együttműködés megoldaná a kistermelők korábban már említett értékesítési nehézségeit. Ezen utóbbi gondolat gyakran saját magukra is érvényes kijelentést takart, azonosulást a kisvállalkozói csoporttal. Saját pincészetük és vállalkozásuk ellenére gondolkodásmódjukban továbbra is megtalálható a nagy felvásárlóval való szimbiotikus kapcsolatban rejlő, az előző rendszerben gyökerező pozitív viszony nézete.

Alejandro Portes és Julia Sensenbrenner, a társadalmi tőkét elemző tanulmányukban a korlátozott szolidaritás olyan fajtájának tekintik, amelynek kiindulópontja a „közös nehézséggel szembesülő emberek helyzetükre adott válasza”. „Ha a kialakuló érzés elég erős, akkor a kölcsönös segítség normájának betartásához vezet, amelyre mint erőforrásokra a saját céljaikat követő egyének támaszkodhatnak.”[590]

A törvényi keretek közé bekerülő regionális gazdasági helyzetre reagáló intézmények is ezen a korlátozott szolidariátson alapulnak, ahogy az 1641-es „regionális” törvény is mutatja, amelyben a szőlőrendtartás törvénybe iktatása, a közös kereskedelempolitika, a lengyelországi piacok megtartása, valamint a borszállítás útvonalainak kialakítása és azok védelmének kérdései alkották a legfontosabb pontokat. Ezek közül ma az első pont változatlan fontossággal bír, míg a másik kettő a kor igényei szerint átalakult. Jelenleg minden borász önmaga számára próbál értékesítési lehetőségeket teremteni, megelégedve saját terméke reklámozásával és értékesítésével, mely elsődlegesen a borturizmusra épülő gazdasági tevékenységeket és intézményeket jelenti.

Az összefogás látens szükségessége mutatkozik meg az egyesületek szervezésében, amelyek egyrészt képesek a tagok számára nagy függetlenséget biztosítani a kevés kötelezettség révén, másrészt létrehozásuk nem jár nagyobb anyagi megterheléssel az

[589] SS030905, Tarcal
[590] Portes A., Sensenbrenner J. 1998, 287.

egyes termelők számára, ahogy az alábbi, tállyai borút egyesület tagjával készített interjúrészletben is megmutatkozik.

> *A Tállyai Borút Egyesületnek a legnagyobb jelentősége abban áll, hogy összefogja itt a tállyai gazdákat, és mivel 2-3 hetente, havonta összejárunk, egy eléggé – nem gazdasági téren. Hanem úgymond erkölcsi vagy emberi téren együttműködünk, és nincsenek úgy mint más hegyaljai községekben, úgy mint Tarcalon, Tolcsván is előfordult már – különösen mióta jövedéki a bor, hogy sajnos ugye emberek vagyunk, egymásnak a bejelentgetése – 1-2 eset volt már. Én maguktól a vámosoktól tudom, mert én adóraktár vagyok, épp holnap jönnek, ők mondták, hogy Tállya ilyen téren egy elég korrekt község, hogy nincs nagyon – tehát eléggé jól vannak egymással a boros gazdák. Az értékesítésnél a Tállyai Borút Egyesületnek jelen pillanatban nagy szerepe nincs, lehet hogy majd lesz…*[591]

Ahogy az együttműködés, a közös cselekvés minden korszakban jelen volt a gazdaságban és levetítve azt a hegyaljai borászatra, napjainkban is megfigyelhető a civil szervezetek alapításában. Annak ellenére, hogy az elbizonytalanodás, a kényszerszövetkezetesítés, a termékmegkülönböztetés, a kollektív cselekvésben rejlő nehézségek, az ismét felülről szervezett pinceszövetkezetek kudarca, azok magas működési költségei, valamint a Kereskedőházzal továbbra is fennálló szimbiózis mind olyan tényezők, amelyek hatására mind a kistermelők, mind a középvállalkozók az egyéni boldogulás irányába orientálódtak.

Sokkal inkább a bor által meghatározott kulturális identitás összetartó ereje jelenik meg a civil szervezetek létrehozásában, mint a társas cselekvésekben rejlő gazdasági együttműködés által elérhető nyereség igénye, melyet továbbra is az egyéni gazdasági tevékenység által próbálnak elérni.

A szövetkezetek napjainkban a mezőgazdasági termelés és a vidéki élet strukturális elemei, melyek összefogják a mezőgazdaság különböző ágainak termelőit, akárcsak a hegyközségek. Olyan termelési egységnek tekinthetők, amelyek a családi vállalkozásokhoz, valamint a vállalatokhoz hasonlóan a termelés, feldolgozás és értékesítés során szerephez jutnak, komplex feladatokat látnak el, működésük során a tőke és a munka nem válik el egymástól, mindkettőt a tagok adják.

A szövetkezeti együttműködés megítélése kétértelművé vált az elmúlt élvizedekben. Ennek a társas szerveződésnek az elsődleges célja a szőlő közös feldolgozása, az egyéni gazdák feladatainak, valamint a munkaerő-, idő és tőkeráfordítás csökkentésére, amelyek a kistermelők számára jelentős segítséget biztosíthatnak. Az összefogásban rejlő lehetőségek és előnyök a legtöbb borász számára nyilvánvalóak:

[591] HA020903, Tállya

Pedig, ha azok akkor megmaradtak volna, akkor most nem volna semmi probléma. Azóta csodálatosan vagyonosodhatott volna egy ilyen szakcsoport. A termelőnek meg semmi gondja nem volna, csak megtermelje a termését, gondozza, meg leszüretelje, a többi meg a szakcsoport vezetőségének lenne a feladata. Ennyi. Ez ha működne, működne már vagy 30 éve. De hát ugye szétverték, nem megy. Most meg már nincs ember, akit ebbe bele lehetne húzni.

Az együttműködéssel és az általa biztosítható védőhálókkal és pozitív eredményekkel szemben mégis az egyéni cselekvés a meghatározó és csak, mint jövőbeli lehetőség jelenik meg a szövetkezés, annak ellenére, hogy:

Régen voltak pinceszövetkezetek. Tehát a pinceszövetkezet, a '70-es éveknek a találmánya volt, illetve régen is volt még a háború előtt. Egyszerűen arról van szó, hogy vannak kistermelők, kispincék, akik a saját termésüket, saját borukat, különböző okok miatt – vagy mert nincs tárolóhelyük, vagy mert nincs pincéjük, edényük, felszerelésük, szakképzettségük – nem tudják megcsinálni és akkor a pinceszövetkezetnél beteszik a bort, kezelik nekik és ezért fizetni kell. Aztán volt Értékesítési Szövetkezet, akik ugyanezt csinálták: a bevett borokat értékesítették és aztán elszámoltak vele, de ezek ma már nincsenek. De valószínűleg újra fognak alakulni, mert ezekre szükség van.[592]

Max Weber is utal arra, hogy „társadalmi kapcsolatokra is irányul a gazdálkodó gondoskodása, olyanokra, amelyekről azt tartják, hogy a jelenben vagy a jövőben hasznos szolgálatok fölötti rendelkezés származhat belőlük. Azokat az előnyös lehetőségeket, amelyeket a szokás-erkölcs, az érdekviszonyok, vagy a biztosított rend helyez kilátásba valamilyen gazdaság számára, kedvező ökonómiai lehetőségeknek nevezzük."[593] A hegyaljai borászatban elsődlegesen a civil szervezetek létrehozása tekinthető ilyen lehetőségeknek, a gazdaságnak a marketingen keresztül történő fellendítésével, szemben az egyes gazdasági tevékenységek közös elvégzése általi összefogás a szövetkezeti együttműködés keretében való megvalósítással.

Végül meg kell jegyezni, hogy mind a termelési folyamat együttes, a teljes vagy részterületeiben segítséget nyújtó szövetkezetek, mind az elsősorban marketingre épülő egyesületek a kapcsolathálók, a szervezet tagjai közötti belső és a szervezetre ható külső tényezők hatására gyakran kevés eredményt tudnak elérni. Az a forrás, amely ezek indikátora volt, önmagában hordta azok sikerességének kudarcát azáltal, hogy az értékesítés során keletkező nyereség mindig az egyén hasznaként jelenik meg, mely folyamatosan összeütközésbe kerül a kollektív együttműködés különböző formáinak hatékonyságával, valamint azok működésével.

[592] HA020803, Tállya
[593] Weber, M. 1947, 165.

*

A Tarcal és Tállya mikrovizsgálatának eredményei jelentős átfedésekkel képesek modellálni Tokaj-Hegyalja gazdasági struktúráját, illetve a gazdasági szereplők viselkedésmintáit. Meg lehet itt említeni a helyi viszonyokat is determináló, regionális tényezőket, a tokaji borra vonatkozó erőteljes jogszabályi feltételeket, vagy épp a helyi történelmi események láncolatát, amelyek az általános feltételezést lehetővé teszik. Ezen utóbbi tényező, főleg országos viszonylatban, az előző rendszer minden korábbi struktúrát gyökereiben átalakító jellemzője miatt, országos vizsgálat esetében is alapvető azonosságok megjelenését vetíti előre.

A piacnyitással érkező új trendek, illetve gazdasági struktúrák befolyásoló szerepe szintén nemcsak Tarcal, Tállya, vagy épp Hegyalja esetében, hanem országosan is jellemző. A rendszerváltást követően az ország gazdasági átalakulási folyamatai a nyugati irányzatok követésére törekedtek és törekednek ma is a globalizáció szellemében. A globalizáció hívószava egyre nagyobb mértékben általánosítja a termelési, értékesítési és fogyasztási szokásokat és módokat, azok nagyobb átjárhatósága, átláthatósága, illetve az azonosságra törekvés miatt. Emellett természetesen szintén általános jelenség épp a globalizációra való reflektálásként a különbözőség, a másság keresése, mely az általánosban mégis egyedivé tesz egy terméket vagy épp egy régiót.

A fejlődés, a gazdasági sikeresség mégsem egységes a borászatban. Egyrészt az egyéni döntéseket meghatározó bourdieu-i tőkék diverzifikálják mind regionálisan az egyes települések, mind országosan az egyes régiók piaci megjelenését és szerepét, másrészt egyre jelentősebb az az általános gazdasági mechanizmus, amely a fejlett országok gazdaságát jellemzi. Ahogy Tokaj-Hegyalja gazdasági szereplői is törekednek keresletük növelésére, egyre inkább a nyugatról érkező, illetve a hazai piacon jelentkező igényeknek igyekeznek megfelelni, a hagyományokban gyökerező identitásuk megőzése mellett, amelyet mint unikális jellemzőt igyekeznek védjegyként felmutatni. Mindez sosem léphet túl a piac által elfogadott, vagy még elfogadható kereteken.

Irodalomjegyzék

Acheson, James M: *Transaction Cost Economics: Accomplishments, Problems, and Possibilities*. In: *Theory in Economic Anthropology* (Ed. Jean Ensminger) Altamira Press., 2002

Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program. (AVOP) 2003, Budapest.

Alkonyi László: *Birtokok és borok*. 2001–2002. (s. d.) Borbarát.

Alkonyi László: *Tokaj iránytű 2009.* Budapest, Borbarát, 2009.

Althusser, Louis – Balibar, Étienne: *Reading Capital*. London, 1970. (http://www.marx2mao.com/Other/RC68NB.html)

Andorka Rudolf: *Homo socio-oeconomicus.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995.

Artyunov, Sz. A.: *Szokás, rítus, hagyomány*. In: *Hagyomány és hagyományalkotás* (szerk. Hofer Miklós, Niedermüller Péter) Budapest, 1987, 104–109.

Árva Ferenc: *Tarcal mezőváros gazdaság-, társadalom- és eseménytörténete*. In: *Tarcal I.* Tarcal, 1996, 63–97.

Dr. Bakos István: *Irodalmi út – Borút – Tokaj – Világörökség*, 2005.

Balassa Iván: *Az aszú térhódítása Európában. Tokaj-Hegyalja borai*, História, XX. évf. 1998, 5–6. sz., 38–40.

Balassa Iván: *A szocialista élet falun történő építése néprajzi kutatásának néhány kérdése*, Ethnográfia, 1952.

Balassa Iván: *A szőlőművelés és borkezelés változása a XVI-XVII. században Tokaj-Hegyalján*, Agrártörténeti Szemle, XVI. évf. 1973, 1–10.

Balassa Iván: *Tokaj-Hegyalja történelmének fő vonásai*, Zempléni Múzsa, II. évf. (2002. augusztus) 3. sz. 5–17.

Balassa Iván**:** *Tokaj-Hegyalja szőlője és bora*, Tokaj, 1991.

Bali János: *A kulturális antropológia története dióhéjban*. In: *A tükör két oldala. Bevezetés a kulturális antropológiába* (szerk. Boglár Lajos, A.Gergely András, Bali János, Hajnal Virág, Papp Richárd) Nyitott Könyv kiadó, Budapest, 2005, 19–32.

Balogh Gábor: *Az információs társadalom komponensei*. In: *Az információs társadalom dimenziói*, 2006.

Barna Gábor: *Német telepesek az egykori Északkelet-Magyarországon*. In: *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. II. Kiegészítő kötet.* Miskolc, 1985, 85–88.

Bencsik János: *Tokaj, a kiváltságolt kamarai mezőváros és hegyalja, avagy Tokaj-Hegyalja*, Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXXV–XXXVI, 153–161.

Benyák Zoltán: *A borkultúra termeléstörténeti vonatkozásai*, Borászati Füzetek, XI. évf. 2001, 1. sz., 27–28.

Benyák Zoltán: *A borkultúra gazdasági alapjai*, Borászati Füzetek, XI. évf. 2001, 3. sz., 28–29.

Bitterli, Urs: *„Vadak" és „civilizáltak"*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1982.

Boas, Franz: *Népek, nyelvek, kultúrák*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1975.

Bodó Sándor: *Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása.* Ethnographia, XC. évf. 1979, 4. sz.

Bodó Sándor**:** *Tokaj-Hegyalja körülhatárolása.* In: *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza*. Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, 1988, 14–22.

Bodor György: *Egy falutörvény a XIX. század elejéről*, Ethnographia, LXXIX. évf., 1968, 2. sz., 257–260.
Boros László**:** *A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza*, Nyíregyháza, 1999.
Dr. Boros László, Dr. Dobány Zoltán, Horváth Károly: *Tállya gazdasági élete*. In: *Tállya* (szerk. Dr. Frisnyák Sándor) Tállya, 1994.
Borsányi László: In: *Jelképek, kommunikáció, társadalmi gyakorlat. Válogatott tanulmányok a szimbolikus antropológia köréből.* (szerk. Hoppál Mihály–Niedermüller Péter), Budapest, 1983.
Bourdieu, Pierre: *Különbségek és megkülönböztetések*. In: Pierre Bourdieu: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1978, 136–151.
Burucs Kornélia: *Filoxéravész Magyarországon*, História, XX. évf. (1998) 5–6. sz., 57–62.
Clifford, James: *Az antropológia szélein*, Lettre, 2005, 57. sz.
Coleman, Simon: Economy and Religion. In: *Handbook of Economic Anthropology* (Edt. James G. Carrier) Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham, UK, Northampton, USA. 2005, 339–353.
Collerdo-Mansfeld, Rudi: Consumption. In: *Handbook of Economic Anthropology* (Edt. James G. Carrier) Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham, UK, Northampton, USA. 2005, 210–225.
Csepeli György: *A szervezkedő ember*, Budapest, Osiris Kiadó, 2003.
Csíki Sándor: *Vita Hegyalján?* (Szepsy István vs. Alkonyi László) In: Wine&Food 2009. 06. 30. http://www.foodandwine.hu/2009/06/30/vita-hegyaljan-szepsy-istvan-vs-alkonyi-laszlo/ (2010. 04. 21)
Csokits János: *Adalék egy tokaji adomához*. Új Forrás 36. évf. (2004) 10. sz., 98–99.
Csoma Zsigmond: *Bor és borászat a Kárpát-medencében*, Rubicon, XIV. évf. (2003) 127–128. sz., 4–9.
Csoma Zsigmond: *Erdélyi ürmösök és aszúk*, Rubicon, XIV. évf. (2003) 127–128. sz., 48–50.
Csoma Zsigmond: *Amikor még borbíróság létezett*. s. d.
Csoma Zsigmond: *Tokaj és a tokaji kereskedelmének történeti alapjai, évszázadai*. In: *Tokaj szőlővesszein*, 2002, 32–48.
Csorba Csaba: *A tiszáninneni régió néptörténeti vázlata*. In: *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*, Miskolc, 1984, 17–27.
Czinder, Gabriella: *Maurice Godelier: L'Enigme du don. Fayard, 1996.* (recenzió), Szociológiai Szemle, 1997, 4. sz.
Danyi Dezső és Dávid Zoltán: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*, 1960.
DiMaggio, Paul: *Cultural Aspects of Economic Action and Organization.* In: *Beyond the marketplace. Rethinking of Economy and Society*. New York: Aldine de Gryter. 1990.
Dobos Ilona: *Tarcal története a szóhagyományban*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.
Dobrossy István: *A 17–18. századi újgörög diaszpóra néprajzi jelentősége Északkelet-Magyaroroszágon*. In: *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon.* Miskolc, 1984, 159–169.
Dongó Gyárfás Géza: *A Tokaj-Hegyalja szőlőrendtartása 1641-ből*. AKK. XXI. 1915, 155–161.
Draskóczi István: *A honfoglalástól a 16. századig*. In: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig* (szerk. Honvári János) Budapest, Aula Kiadó, 2000. 7–79.
Dumont, Louis: *Az indiai kasztrendszerről*. In: *Szociálantropológia.* Kézirat. Budapest, 2003, 169–79.

Durkheim, Émile: *Az öngyilkosság*, Budapest, Osiris Kiadó, 2003.
Durkheim, Émile: *A társadalmi munkamegosztásról*, Budapest, MTA, 1986.
Durrenberger, E. Paul: *Labour*. In: *Handbook of Economic Anthroplogy.* (Edt. Jeames G. Carrier) Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham, UK, Northampton, USA. 2005, 125–140.
Durrenberger, E. Paul: *Measurement is Economic Anthropology*. In: *Encyclolpedia of Social Measurement*, 2005, Vol 1: 723–732.
Durrenberger, E. Paul, Tannenbaum, Nicola: *Chayanov and Theory in Economic Anthropology*. In: *Theory in Economic Anthropology* (Edt. Jean Ensminger) Altamira Press, Walnut Creek, 2002, 137–154.
Gecsényi Lajos: *A középkori borok királya: a szerémi bor*. História, XX. évf. (1998), 5–6. sz., 27–29.
Godelier, Maurice: *A gazdasági antropológia tárgya és módszerei*. 1978. (kölönlenyomat) Budapest
Granovetter, Mark: *A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája*. In: *A gazdasági élet szociológiája* (szerk. Lengyel György, Szántó Zoltán) Budapest, BKE, 1994.
Eades, J. S.: Anthropology, political economy and world-system theory. In: *A Handbook of Economic Anthropology* (ed. James G. Carrier). Edward Elgar, 2005. 26–41.
Earle, Timothy: *Commodity Flows and the evolution of Complex Societies*. In: *Theory in Economic Anthropology* (Edt, Jean Ensminger) Altamira Press. 2001.
Economic Anthropology. Readings in Theory and Analysis. (Edt. LeClair, Edward E., Schneider, Harold K. Holt) Rinehart and Winston, Inc. London, 1968.
Elster, Jon: *Marxism, Functionalism and Game Theory. The Case for Methodological Individualism.* Theory and Society, 3. 1982.
Elster, Jon: *Making Sense of Marx.* Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
Ensminger, Jean: *Theory in Economic Anthropology at Turn of the Century*. In: *Theory in Economic Anthroplogy* (Edt. Jean Ensminger), 2002.
Erdész Sándor: *Szüreti népszokások kialakulása a hegyaljai mezővárosokban*. In: *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza*. Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, 1988. 86–93.
Eriksen, Thomas H.: *Az antropológia rövid története*. In: http://www.ajk.elte.hu/HallgatoiInformaciok/TanszekekHirei/Filoz%C3%B3fia/Antropologia%20rovid%20tortenete.pdf
Feyér Piroska: *Szőlő és borgazdaságunk történetének alapjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
Firth, Raymond: *Elements of Social Organization*. London, Watts, 1951.
Forde, Daryll: *Habitat, economy and society: A geographical introduction to ethnology*, 1931.
Földhasználat Magyarországon a 2000. évben – településsoros adatok. 2000. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
Frisnyák Sándor: *A Zempléni-hegység gazdasági mikrokörzetei a 18–19. században*. In: *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza*. Miskolc, Hermann Ottó Múzeum, 1988. 22–48.
Frisnyák Sándor: *Magyarország kultúrgeográfiai korszakai* (1895–1920) In: *Tér és Társadalom* 10., 1996, I. évf., 39–49.
Frisnyák Sándor: *Tokaj-Hegyalja zsidó népessége (1840-1941)* In: *Tanulmányok Tokaj-Hegyalja múltjából XVIII.* (szerk. Dr. Bencsik János – Antal Gábor) Tokaj, 1997, 69–84.

Gecsényi Lajos: *A középkori borok királya: a szerémi bor*, História, XX. évf. (1998), 5–6. sz., 27–29.
Gecsényi Lajos: *Városi és polgári szőlőbirtokok és kereskedelem a Hegyalján a XV–XVI. század fordulóján*, Agrártörténeti Szemle, XV. évf., 1972, 340–351.
Godelier, Maurice: *A gazdasági antropológia tárgya és módszerei*, Budapest, 1978.
Goodfellow, David Martin: *Principles of Economic Sociology*, London, Routledge, 1939.
Götz Eszter: *A hagyomány tagadása: a divat*, Ökotáj, 2004, 33–34. sz., 101–104.
Granovetter, Mark: *Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness*. In: *American Journal of Sociology*. 1985, 91. sz., 481–501.
Granovetter, Mark: *The strength of weak ties*, American Journal of Sociology, 1973, 78. sz., 1360–80.
Gudeman, Stephen: *Community and economy: econoy's base*. In: *A Handbook of Economic Anthropology*. (Edt. James G. Carrier) Edward Elgar, 2005, 94–108.
Gudeman, Stephen: *The Anthropology of Economy. Blackwell Publishing*, 2007.
Győrfi Dénes: *A Nagyenyedi Hangya szövetkezeti központ kialakulása, fejlődése, gazdasági, társadalmi jelentősége*. In: *Szövetkezetek Erdélyben és Európában.* (szerk. Csetri Elek, Egyed Ákos, Hunyadi Attila, Somai József). Kolozsvár, 2007. 141-184.
Haeffler András: *Izraelieké lesz-e a Tokaji bor?* In: *Kossuth Rádió*, Vasánapi újság, 2003. március 12., szerda 19:32
Hagyomány és hagyományalkotás (szerk. Hofer Miklós, Niedermüller Péter) Budapest, 1987.
„Hangya" termelő-értékesítő és fogyasztási szövetkezetek, a Magyar gazdaszövetség szövetkezeti központja első 25 éve (1898-1923). Budapest, 1923.
Hann, Chris: *A short history of economic anthropology*. In: *The Memory Bank*. www.thememorybank.co.uk. Kibővített formában megjelenés alatt: Economic Anthropology: a Short History. Polity Press, 2006.
Hann, Chris – Hart, Keith: *Economic Anthropology.* Polity Press, 2011.
Harcsa István, Kovách Imre: *Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók.* In: *Társadalmi riport, 1996*. Budapest, 1997.
Harcsa István, Kovách Imre, Szelényi Iván: *A posztszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban*, Szociológiai Szemle, 1994, 3. sz., 15–43.
Harris, Marvin: *Az indiai szent tehén kulturális ökológiája*. In: *Antropológiai irányzatok a második világháború után* (szerk. Biczó Gábor) s. d. [1966]
Heller Farkas: *A közgazdasági elmélet története*, Budapest, Aula Kiadó, 2001 [1943]
Henrich, Joseph: *Decision Making, Cultural Transmission, and Adaptation is Economic Anthropology*. In: *Theory in Economic Anthropology* (Edt. Jean Ensminger) Altamira Press, 2002
Herczegh Mihály: *Magyarország szőlő- és bortermelésének története*, A *Borászati Lapok* milleniumi számából. 1896, 6–10.
Herskovits, Melville. J.: *The Economic Life of Primitive Peoples*, New York, Knopfl. 1940.
Hobsbawm, Eric: *Tömges hagyomány-termelés: Európa 1870-1914.* In: *Hagyomány és hagyományalkotás* (szerk. Hofer Miklós, Niedermüller Péter) Budapest, 1987, 127–198.
Hoebel, E. A., Frost, E. L.: *Cultural and Social Anthropology*. New York, McGraw-Hill, 1976.
Hofer Miklós: *Előszó*. In: *Hagyomány és hagyományalkotás* (szerk. Hofer Miklós, Niedermüller Péter) Budapest, 1987, 7–15.

Hoffmann Tamás: *A mezőgazdaság forradalmai*. In: *Néprajz és feudalizmus*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1975, 59–84.
Hollós Marida: *Bevezetés a kulturális antropológiába*, ELTE-BTK Kulturális Antropológia, Budapest, 1993.
Horváth Attila: *Turizmus a kultúrában – kultúra a turizmusban*, Magyar Művelődési Intézet, Budapest, 1999.
Dr. Hőgye István: *Egy hegyaljai sváb község, Hercegkút története.* Hercegkút, 1998.
Humphreys, S. C.: *History, Economics, and Anthropology: The Work of Karl Polanyi*, History and Theory, Vol. 8., 1969, No. 2., 165–212.
Hunyadi Attila: A különböző szövetkezeteki típusok és a szövetkezeti értékrend kialakulása. In: *Szövetkezetek Erdélyben és Európában.* (szerk. Csetri Elek, Egyed Ákos, Hunyadi Attila, Somai József). Kolozsvár, 2007. 111-140.
Dr. Ihrig Károly: *A szövetkezetek a közgazdaságban.* Budapest, 1937.
Isaac, Barry L: *Karl Polanyi*. In: *A Handbook of Economic Anthropology* (ed. James G. Carrier). Edward Elgar, 2005. 14–26.
János István: *Hegyaljai bormitológia és az újlatin irodalom*. In: HOMÉ XLII. Miskolc, 2003, 622–629.
János István: *Bacchus és az iskoladráma Hegyalján*. In: HOMÉ XLI. Miskolc, 2002, 437–446.
Jelen Tibor: *A stratégiai tervezés lényege, a stratégia tartalmi elemei*. In: *Vállalkozások tervezése* (szerk. Bodor Szabolcs, Jelen Tibor, Mészáros Tamás, Virág Miklós) Budapest, 1992.
Juhász Erzsébet: *Beszélgetések Tarcalról: kitekintéssel a Tokaj-Hegyalja világhírű kultúrájára*, Tarcal, Tarcal Község Önkormányzata, 1998.
Juhász János: *Szövetkezeti modellek a magyar mezőgazdaságban.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
Kalocsai Csilla: *Örökség, turizmus és a világfalu*. In: *A turizmus mint kulturális rendszer*, Budapest, Néprajzi Múzeum, 1998, 197–203.
Kalmár János: *Mád tokajhegyaljai község élete a XVI–XVIII. században*. In: *Mád „Falukönyve”*, Mád, 1968.
Kapás Judit: *A piac mint intézmény – szélesebb perspektívában*, Közgazdasági Szemle, 2003, L. évf., 1077–1094.
Katona József, Dömötör József: *Magyar borok – borvidékek*, Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, 1963.
Kocsis János Balázs, Kopasz Mariann: *Gazdaság és társadalom*. In: *Szociológia közgazdászoknak* (szerk. S. Nagy Katalin) Budapest, Typotex Kiadó, 2007, 9–33.
Komáromi Éva: *A hegyközségek kialakulása és szabályozása a 20. század közepéig*, Zempléni Múzsa, 2006, 3. sz.
Komoróczy György: *Borkivitelünk észak felé*. Kassa, 1944.
Kósa László: *Parasztosodás – polgárosodás. A parasztság változásai Magyarországon a XIX. században*. In: *Közelítsek. Néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. Debrecen, 1992, 143–156.
Kósa László: *Nemesek, polgárok, parasztok, néprajzi, történeti antropológiai és művelődéstörténeti tanulmányok.* Budapest, Osiris Kiadó, 2003.
Kovách Imre: *A mezőgazdasági privatizáció társadalmi hatásai.* In: *Magyarország átalakulóban*, szerk. Mészáros József, Budapest, Népjóléti Minisztérium, 1994.
Kovách Imre: A mezőgazdasági privatizáció és a családi farmok jövője Közép- és Kelet-Európában. In: *Korunk*, 1995. 5. sz. 72–83.
Dr. Kováts Dániel: *Sátoraljaújhely, a 725 éves város.* Sátoraljaújhely, 1986.

Kozma Pál: *A szőlő és termesztése I. A szőlőtermesztés történeti, biológiai és ökológiai alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.
Kürti László: *A puszta felfedezésétől a puszta eladásáig: az alföldi falusi-tanyasi turizmus és az esszencializmus problémája*. In: *Turizmus és kommunikáció*, Pécs, 2000, 112–128.
Laki Mihály: *Kisvállalkozás a szocializmus után.* Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 1998.
Laki Mihály, Szalai Júlia: *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországán*, Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
Leach, Edmund: *Szociálantropológia*, Osiris Kiadó, Budapest, 1996.
Lengyel Imre: *A rátkai német település*. HOMÉ VIII. Miskolc, 1969, 233–243.
Lévi-Strauss, Claude: *Bevezető Marcel Mauss életművéhez*. In: Marcel Mauss: *Szociológia és antropológia*, Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 11–50.
L. Szörényi László: *A tokaji bor dicsérete a humanista, illetve a jezsuita neolatin irodalomban*. In.: *Tokaj a világirodalomban* (szerk. Sturm László) Miskolc, 2000.
Madarász Imre: *Gazdaság- és szervezetszociológia*. Egyetemi jegyzet. 2001.
Magyar Néprajzi Lexikon, Akadémiai Kiadó, CD-ROM, Arcanum Adatbázis Kft. 2004.
Magyarország története a XX. században. http://mek.niif.hu/02100/02185/html/1132.html
Makádi Orsolya Marianna: *Borturizmus Tokaj-hegyalján*, Borászati Füzetek, XI. évf. (2001), 3. sz., 1–8.
Malinowski, Bronislaw: *Baloma*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1972.
Mallár Imre: *A Tarcali Szőlészeti és Borászati Kutató Állomás előtörténete*. In: *Tokaj és Hegyalja XXI.* (szerk. Dr. Bencsik János) Tarcal-Tokaj, 1999. 60.
Marx, Karl: *A tőke*. In: *Marx és Engels válogatott művei.* 2. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1975.
Mauss, Marcel: *Szociológia és antropológia*, Budapest, Osiris Kiadó, 2000.
Mezőgazdasági statisztikai évkönyv 2002, Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2003.
Mérföldkövek a kulturális antropológiában (szerk. Paul Bohannan, Marc Glazer) Budapest, Panem Kiadó, 1997.
Monok István, Hapák József: *A bibliás Rákócziak*, Budapest, Kossuth Kiadó, 2006.
Nagy, Ludovicus: Notitiae politica – Notitiae politico-geographico-statisticae inclyti regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum, Budapest, 1828
Németh György: *Mámoros ókor*, Rubicon, XIV. évf. (2003), 127–128. sz., 102–106.
Németh Imre Pozsonyban. Körvonalazódik a kompromisszum a tokaji borral kapcsolatban. In: MTI 2004, FVM (Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium) 2004, http://www.fvm.hu/main.php?folderID=2073&articleID=5036&ctag=articlelist&iid=1
Németh Péter: *Tarcal története a honfoglalástól a mohácsi vészig*. In: *Tarcal I.* Tarcal, 1996, 7–32.
Niedermüller Péter: *Várospolitika és városkutatás. Havasréti József beszélget Niedermüller Péterrel*. In: Jelenkor, www.jelenkor.net
North, Dogulass C.: *Economic Perfomance through Time*. In: *International Agricultural Development* (Edt. Carl K. Eicher, John M. Staatz). 3rd edition. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1998, 78–90.
Olson, Mancur: *Nemzetek felemelkedése és hanyatlása. Gazdasági növekedés, stagfláció és társadalmi korlátok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.
Olson, Mancur: *A kollektív cselekvés logikája*. In: *A gazdasági élet szociológiája* (szerk. Lengyel György, Szántó Zoltán) Budapest, Aula Kiadó, 2001, 79–99.

Orosz István: *A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században*. In: *Hagyományok és megújulás* (szerk. Angi János, Mazsu János, Pallai László, Papp Imre, Pósán László) Debrecen, Csokonai Kiadó, 1995, 34–113.
Orosz István: *A bortermelés társadalomformáló hatása. Tokaj-Hegyalja fénykora,* História, XX. évf., 1998, 5–6. sz. 36–37.
Orosz István: *Bortermelésünk a polgári átalakulás korában,* Rubicon, XIV. évf., 2003, 127–128. sz., 59–62.
Orosz István: *Tokaj-Hegyalja a pápai tizedjegyzékekben*. In: *Szőlőtermelés és borkereskedelem.* Debrecen, 2009, 23–33.
Paládi-Kovács Attila: *Kárpátukrán telepek Észak-Magyarországon*. In: *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*, Miskolc, 1984, 129–134.
Paládi-Kovács Attila: *Ukrán szórványok a XVIII–XIX. században a mai Magyarország északkeleti részén,* In. *Népi kultúra – népi társadalom* VII. Budapest, 1973.
Pap Miklós: *A tokaji*, Budapest, 1985.
Polányi Károly: *A gazdaság mint intézményesített folyamat* (részlet) In: *Gazdaságszociológiai tanulmányok* (szerk. Czakó Ágnes et al.) 1989, Budapest, Aula Kiadó, 11–24.
Polónyi István: *A közgazdaságtan rövid története és irányzatai*, Budapest, Osiris Kiadó, 2002.
Portes, Alejandro, Sensenbrenner, Julia: *Beágyazottság és bevándorlás: megjegyzések a gazdasági cselekvés társadalmi meghatározóiról*, In: *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája* (szerk. Lengyel György, Szántó Zoltán) Budapest, Aula Kiadó, 1998, 281–317.
Pryor, Frederic, L.: *Economic Systems of Foraging, Agricultural, and Industrial Societies.* Cambridge University Press, Printed in the United States of America, 2005.
Róbert Péter: *A vállalkozók és vállalkozások*. In: *Társadalmi riport 1996*, Budapest, 1996.
Robotham, Don: *Political Economy*. In: *Handbook of Economic Anthropology* (Edt. James G. Carrier) Edward Elgar Publishing Limited, Cheltenham, UK, Northampton, USA. 2005, 41–59.
Sahlins, Marshall: *Stone Age Economics*. Chicago, 1974.
Salamon, Lester M., Sokoowski, S. Vojciech, List, Regina: *A civil társadalom „világnézetben”*, Budapest, Civitas Egyesület, 2003.
Samuelson, Paul. A., Nordhaus, W. D.: *Közgazdaságtan*, KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft. 1992.
Sárkány Mihály: *Gazdasági antropológiai irányzatok*. In: *Népi kultúra – népi társadalom IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, 347–388.
Sárkány Mihály: *A gazdálkodás etnográfiája és a gazdasági antropológia*. In: *Dissertationes Ethnographicae II. Tanulmányok az anyagi kultúra köréből*, Budapest, 1976–78, 18–30.
Sárkány Mihály: *Bevezetés*. In: *Documentatio Ethnographica 8.* MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest, 1981, 5–8.
Sasvári László: *Ortodoxok és görög katolikusok együttése Észak-Magyarországon a 18–19. században.* In: *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon.* Miskolc, 1984, 147–158.
Schleicher Vera: *Turizmus és regionalizmus*. In: *A turizmus mint kulturális rendszer*, Budapest, Néprajzi Múzeum, 1998, 203–213.
Schumpeter, J. A.: *A gazdasági fejlődés elmélete*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
Shils, Edward: *A hagyomány. Bevezetés*. In: *Hagyomány és hagyományalkotás*, szerk. Hofer Tamás és Niedermüller Péter, Budapest, 1989.

Shils, Edward: *Tradition*. The University of Chicago Press, Chicago, 1983.
Simó Tibor: *A szőlő-, gyümölcstermelő szövetkezetek új modelljéről*. Szövetkezeti Kutató Intézet, Közlemények 173. sz. Budapest, 1983.
Simon Sándor: *Nyugateurópai szövetkezeti modellek alkalmazhatóságának vizsgálata a magyar és román mezőgazdaságban*, Doktori értekezés, 2001, Szent István Egyetem, http://phd.okm.gov.hu/disszertaciok/ertekezesek/2001/de_71.pdf (2010. 05. 10.)
Simon Sándor: Nyugat-Európa legelterjedett szövetkezeti modelljei. In: *Szövetkezetek Erdélyben és Európában.* (szerk. Csetri Elek, Egyed Ákos, Hunyadi Attila, Somai József). Kolozsvár, 2007. 317-348.
Smelser, Neil J.: *The Sociology of Economic Life.* Prentice-Hall, Inc., New Jersey, 1963.
Somai József: A hitelszövetkezetek jelentősége Erdély gazdaságának alakulásában. In: *Szövetkezetek Erdélyben és Európában.* (szerk. Csetri Elek, Egyed Ákos, Hunyadi Attila, Somai József). Kolozsvár, 2007. 223-250.
Solymosi László: *Szőlőművelés Magyarországon a középkorban. A honfoglalástól a 14. századig*, História, XX. évf., 1998, 5–6. sz., 17–18.
Sparks, Colin, 2007. *Az Internet és a globális közszféra*. In: *Média, nyilvánosság, közvélemény* (szerk. Angelusz Róbert, Tardos Róbert, Terestyéni Tamás) Budapest, Gondolat Kiadó, 1017.; Rogers 1986, 170–172.
Statisztikai évkönyv 2003. B.-A.-Z. Megye. Miskolc, 2004.
Dr. Stumpf István: *A tokaji bor és az országimázs*. In: *Tokaj szőlővesszein*, 2002, 115–118.
Structures of Capital. The Social Organization of the Economy (Edt. Sharon Zukin, Paul DiMaggio), Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
Süli-Zakar István: *Tokaj-hegyalja és környékének népmozgalma 1787–1970 között*, Levéltári Évkönyv, III. évf., 35–69.
Swedberg, Richard: *Piacok szociológiája*. In: *Gazdaságszociológiai tanulmányok* (szerk. Czakó Ágnes et al.) 1989, Aula Kiadó, Budapest, 57–78.
Szabó Ferenc: *Egy megyei gazdasági egyesület mint a földbirtokosság érdekvédelmi szervezete az ellenforradalmi korszakban*, In: *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*, Budapest, 1971, 461–489.
Dr. Szabó József, Török Ferenc: *Tokaj-hegyaljai album. Tokaj-hegyaljai Borművelők Társasága*, 1967.
Szabó Piroska: *Életstratégiák Nagyrákoson*. In: *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken* (szerk. Schwarcz Gyöngyi – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós). MTA, Budapest, 2005, 285–293.
Szántó Zoltán: *A gazdaság társadalmi beágyazottsága*, Szociológiai szemle, 1994, 3. sz., 141–145.
Szántó Zoltán: *Osztály, osztálytudat és kollektív cselekvés*. In: http://www.mtapti.hu/mszt/19971/szanto.htm 1997, 1. sz. (2010. 05. 10.)
Szelényi Iván: *A kritikai institucionalizmustól a kapitalizmusok összehasonlító elméletéig – a kelet-európai társadalomtudomány teljesítményét értékelve, esélyeit latolgatva. Levél Kovács János Mátyáshoz*, Közgazdasági Szemle, XLIII. évf., 1996, 699–703.
Szociológiai irányzatok a XX. században, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.
Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17-19. századból. In.: *Szőlőhegyek történetének forrásai 1.* (szerk.: Égető Melinda) Budapest, 2001.
Szörényi László: *A tokaji bor dicsérete a humanista, illetve a jezsuita neolatin irodalomban*. In: *Tokaj a világirodalomban* (szerk. Sturm László) Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó, 2000, 18-23.
Takács Péter: *Szempontok Szabolcs megye társadalmának vizsgálatához.* Acta Academiae Paedogagicae Nyíregyháziensis, Nyíregyháza, 1985.

Takács Péter: *Az úrbérrendezés Mádon*. In: *A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza* (szerk. Bencsik János, Viga Gyula) Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1988, 5–13.
Takács Péter: *A zsidók Tokaj-Hegyalja társadalmában a 18. század végén.* In: *Tokaj-Hegyalja I.* Miskolc, 1989.
Takács Péter: *Tállya története*. In: *Tállya* (szerk. dr. Frisnyák Sándor) 1994, 85–175.
Takács Péter: *Tállya*. In: *Száz magyar falu könyvesháza*, Budapest, 2007.
Tarcal története II. (szerk. Bencsik János) Tarcal, 2006.
Tállya (szerk. Frisnyák Sándor) Tállya, 1994.
Tannenbaum, Nicola: *Chayanov and Economic Anthropology*. In: *Chayanov, Peasants, and Economic Anthropology*, London, Academic Press, 1983, 27–38.
The Dictionary of Anthropology (Edt. Barfield, Thomas) Blackwell Publishing Ltd., 2004.
The Dictionary of Sociology (Edt. Nicholas Aberbercrombie, Stephen Hill, Bryan S. Turner) Penguin Books Ltd., London, 2006.
The Handbook of Economic Sociology. (Edt. Smelser, Neil J., Swedberg, Richard) Princeton: Princeton Univerity Press, 2005.
The Penguin Dicitonary of Economics (Edt. Graham Bannock, R. E. Baxter, Evan Davis). Penguin Books Ltd., London, 2008.
The Sociology of Economic Life. (Edt. Mark Granovetter, Richard Swedberg) Oxford: Westview. 2001.
Ulin, Robert C.: *Hagyományalkotás és reprezentáció mint kulturális tőke. A délnyugat-francia borászat története*. In: *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája* (szerk. Lengyel György, Szántó Zoltán) Budapest, Aula Kiadó, 1998, 217–238.
Ulrich Attila: *Tokaj*. Várostörténeti tanulmányok IV., (szerk. Bencsik János) Tokaj, 2003.
Ulrich Attila: *Tarcal mezőváros esemény-, gazdasági- és társadalomtörténete a mohácsi csatától 1711-ig*. In: *Tarcal I.* Tarcal, 1996, 33–63.
Ulrich Attila: *A bortermelő mezőváros törvényei*. In: *Beszélgetések Tarcalról: kitekintéssel a Tokaj-Hegyalja világhírű kultúrájára* (szerk. Juhász Erzsébet) Tarcal, Tarcal Község Önkormányzata, 1998.
Vajna Tamás: *Újkori maliganizmus. Bortechnológiai forradalom*, HVG, XX. évf. (1998. október 10.), 1011. sz., 117–119.
Varga Bálint: *Versenystratégiák a magyar borászatban*, Borászati Füzetek, X. évf. (2000), 2. sz., 11–16.
Veres László: *A vallon szőlészet és borászat emlékei Észak-Magyarországon*, Levéltári Évkönyv, Miskolc, XII–XIII. évf., 2005, 21–25.
Viga Gyula: *Utak és találkozások*, Miskolc, 1999.
Voigt Vilmos: *A hagyomány modern fogalma*. In: *Hagyomány és modernitás* (szerk. Török József) Szeged, 2007, 19–25.
Vörös Károly: *A parasztság változása a XIX. században. Problémák és kérdőjelek*, Ethnográfia LXXXVIII. 1977, 1–13.
Weber, Max: *The Theory of a Social and Economic Organization*, New York: Free Press, (1922) 1947.
Wilk, Richard, R.: *Why Haven't They Ever Heard of Economic Anthropology?* In: *Society for Economic Anthropology Newletter*, Winter. SEA Volumes, 2002.
Wilk, Richard, R., Cliggett, Lisa: *Economies and Cultures: Foundations of Economic Anthropology*, 2005.
Wolf, Eric R.: *Parasztok.* In: E. R. Service, M. D. Sahlins, E. R. Wolf: *Vadászok, törzsek, parasztok*, Budapest, Kossuth, 1973, 317–454.
Wolf, Erik: *Európa és a történelem nélküli népek*, Budapest, 1995.

Zelenák István: *A Tokaj-hegyaljai Állami Gazdasági Borkombinát privatizációja és a Hétszőlő sorsa*. In: *Tokaj négy éve III. (1998-2002)* (szerk. Dr. Bencsik János) Tokaj, 2002. 71–77.

Kapcsolódó irodalom

Bates, R. H.: *Essays on the political economy of rural Africa*. Berkley: University of California Press, 1987.

Borsos Béla: *Ökológiai elvek a régi Indiában*

Chayanov, A. V.: *The Socio-economic Nature of Peasant Farm Economy*. In: (edt. by) P. A. Sorokin, C. C. Zimmerman, Ch. J. Galpin: *A Systematic Source Book in Rural Sociology*, The University of Minnesota Press, Minneapolis, 1931, II, 144–145.

Elster, Jon: *Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Cambridge, UK, Cambridge University Press, 1989.

Firth, Raymond: *Primitive Polynesian Economy*, London, Routledge, 1939.

Granovetter, Mark: *Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness*, Amerian Journal of Sociology, 91, 1985, 481–510.

Gras, G.: *Anthropology and Economics*. In: Ogburn, William. F., Goldenweiser, Alexander (edt.): *The Social Sciences and Their Interrelation*, Boston, 1927.

Jevons, W. Stanley: *The Theory of Political Economy*, Macmillan, London. Third edition. Preface. (XXXI.), 1888.

Marx, Karl: *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, 195. New York, International Publishers, 1852.

Smith, Adam: *A nemzetek gazdaságtana, e gazdaság természetének és okainak vizsgálata*. 1776. [1959]

Veblen, Thorsten: *A dologtalan osztály elmélete*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1899 [1975].

Veblen, Thorsten: *Az üzleti vállalkozások elmélete*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1904 [1962].

Zukin, Sharon, DiMaggio, Paul (eds.): *Structures of Capital: The Social Organization of the Economy*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.

Interneten található, tokaj-hegyaljai borászathoz kapcsolódó oldalak

Tarcali borászok, borászatok

Andrássy Kúria	www.andrassy.hu
Gróf Degenfeld Szőlőbirtok	www.grofdegenfeld.hu
Királyudvar pincészet	www.kiralyudvar.com
Páll János pincéje	www.pallpince.hu

Tállyai borászok, borászatok

Hollókői József, Borpatika	www.zendor.hu/borpatika
Hollókői József Pincészete	www.hollokoiborpince.hu

Homoky Család Pincészete és Vendégháza	www.homokypinceszet.hu
Szent Benedek Pincészet	www.szentbenedekpinceszet.hu
Lőrincz Pincészet	www.lorinczpinceszet.hu

Tokaj-hegyaljai borászok, borászatok

Árvay Családi Pincészet	www.arvay.eu

Közigazgatási oldalak

Földművelésügyi- és Vidékfejlesztési Minisztérium	www.fvm.hu
Hegyközségek Nemzeti Tanácsa	www.hnt.hu
Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium, Céginformációs és az Elektronikus Cégeljárásban Közreműködő Szolgálat honlapja:	www.e-cegjegyzek.hu
Központi Statisztikai Hivatal	www.ksh.hu
Tarcal	www.tarcal.hu
Tállya	

Borutak, borrendek, civil szervezetek odalai

Felső-Magyarországi Borutak Szövetsége	www.borutak.hu
Magyarországi Borrendek Országos Szövetsége	www.borrend.hu
Rákóczi Borút Egyesület	www.rakoczi-borut.hu
Tokaj Renaissance – Tokaji Nagy Borok Egyesülete	www.tokaji.hu
Tokaj-hegyaljai Borút Egyesület	www.tokaji-borut.hu
Történelmi Borút Egyesület – Tállya	www.tortenelmi-borut.hu

Általános, illetve információs oldalak

Agrármarketing Centrum	www.amc.hu
Borászat	www.boraszat.hu
Borbarát	www.borbarat.com
Borkultúra	www.borkultura.hu
Bor-lap	www.bor.lap.hu
Magyar Szőlő- és Borkultúra Kht.	www.winefestival.hu
Tokaji Borvidék	www.tokajiborvidek.hu
Vendégváró	www.vendegvaro.hu
Világörökség	www.vilagorokseg.hu

Szövetkezeti oldalak

Hangya szövetkezet	www.hangya.hu

Függelék

XII. táblázat: Tokaj népességének alakulása 1850 és 1910 között (Bencsik J. 1994-es adatai alapján)

Év	**1850**	**1869**	**1880**	**1890**	**1900**	**1910**
Lakosság (fő)	3500	5012	4479	4815	5104	5097

XIV. diagram: Tállya szőlőterületeinek kimutatása 1948-ban

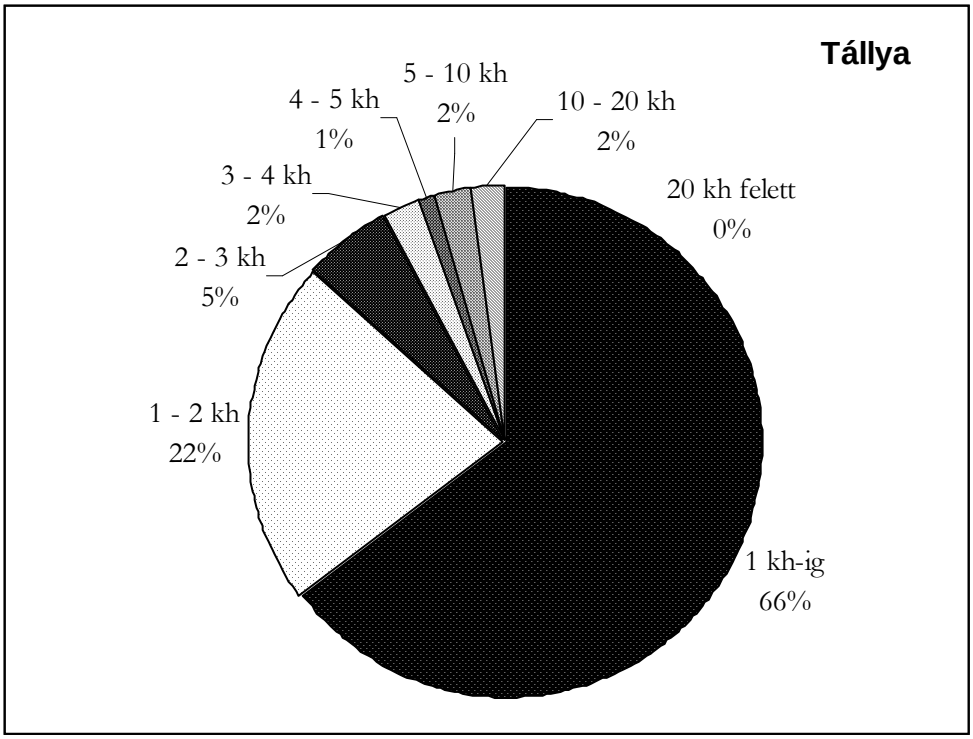

XV. diagram: Tarcal szőlőterületeinek kimutatása 1948-ban

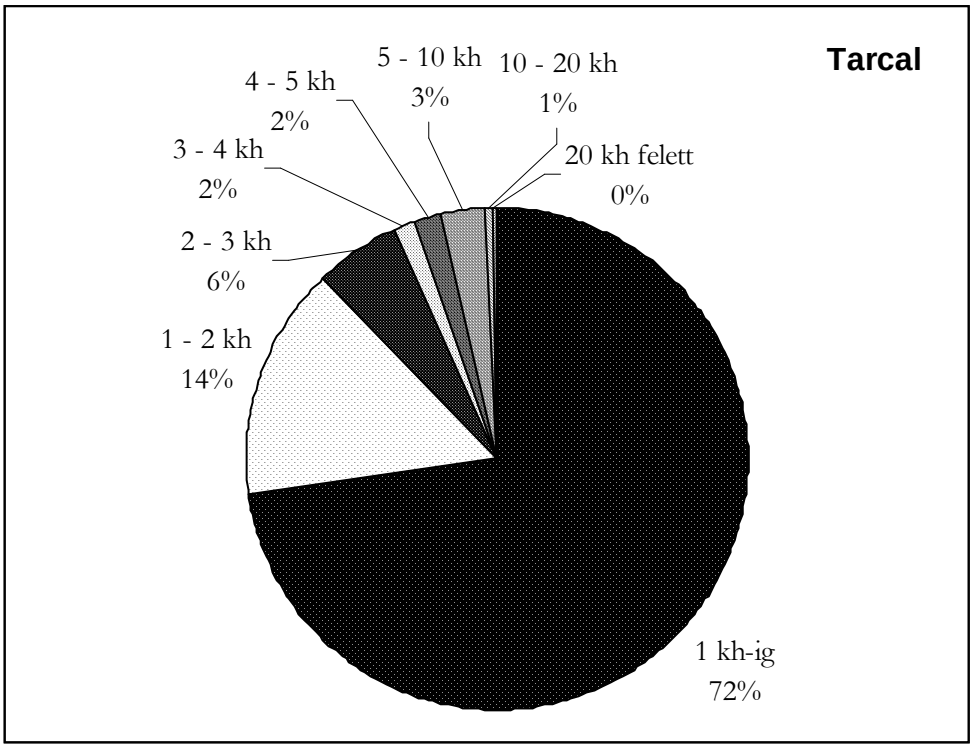

XIII. táblázat: A szőlőterület nagyságának alakulása Hegyalja legnagyobb szőlőültetvényeivel rendelkező településein[594] 1965 és 1990 között

	Összes földterület			**Földterületet használók száma**[595] (fő)	**A település összes lakossága**[596] (fő)	**Földterületet használók számának aránya a teljes akossághoz viszonyítva**
	1965 (ha)	**1990** (ha)	**2000**[597] (ha)			
Tállya	665	649	258	396	2244	17,7%
Tolcsva	615	539	368	366	1955	18,7%
Tarcal	455	506	218[598]	384	3333	11,5%
Mád	n.a.	958	422	444	2816[599]	15,8%

[594] 200 hektárnál nagyobb összes szőlőterülettel rendelkező falvak és községek
[595] KSH 2000.
[596] KSH 2001.
[597] KSH 2000. Az adatok csak a fél hektárnál nagyobb szőlőültetvényeket regisztrálják, ezért jelentős az előző két idősorhoz képest a különbség
[598] A tarcali hegybíró szerint a hegyközséghez 420 hektár tartozik, amiből kb. 20 hektár a nem termő termő terület (S.S. 2003. 09. 05., Tarcal)
[599] KSH 1990.

XIV. táblázat. A szőlőültetvények területi nagysága és a földterületet használó gazdák száma Tokaj-Hegyalja településein

	Szőlőterület		Földterületet használók száma	
	Összesen (ha)	Termőterület (ha)	Szőlőterület (fő)	Termőterület (fő)
Községek				
Abaújszántó	55,78	49,76	177	157
Bekecs	53,20	51,15	144	138
Bodrogkeresztúr	3,60	3,40	166	166
Bodrogkisfalud	118,16	118,16	170	167
Erdőbénye	87,73	82,10	200	188
Golop			92	92
Hercegkút	149,54	146,13	194	194
Legyesbénye			96	96
Mád	421,85	406,77	444	434
Makkoshotyka			35	35
Mezőzombor	128,64	115,52	113	112
Monok			94	92
Olaszliszka	183,72	183,33	294	293
Rátka	118,84	117,49	252	249
Sárazsadány			42	41
Szegi			62	59
Szegilong			37	36
Tállya	257,76	253,90	396	395
Tarcal	217,68	215,07	384	382
Tolcsva	367,50	343,20	366	366
Vámosújfalu			121	115
Községek összesen	**2392,29**	**2308,24**	**3879**	**3807**
Városok				
Sárospatak	409,03	388,86	608	598
Sátoraljaújhely	258,25	252,14	406	404
Szerencs			528	516
Tokaj			162	159
Városok összesen			**1704**	**1677**
Összesen			**5583**	**5484**

Forrás: KSH 2000.

A KSH szerint gazdaságméretűnek minősül minden mezőgazdasági tevékenységet folytató technikailag és gazdaságilag különálló termelőegység, amelynek 2000. március 31-én a használt gyümölcs- illetve szőlőterülete külön-külön vagy együttesen legalább 500 m^2. Tehát az adatokból következik, hogy Tarcalra lebontva a 825 hegyközségi tagból kb. 430-nak fél hektárnál kisebb a szőlőültetvénye, tehát gazdaságméret alatti háztartásnak számítanak.

XV. táblázat. A borkultúra fogalmának tartalmi elemei és azok anyagi és szellemi jellemzői

A borkultúra fogalmának elemei	Anyagi és szellemi attribútumok
SZŐLŐTERMESZTÉS	Szőlőfajták kiválasztása Ültetési mód Metszés, kapálás ideje, technikája Szüretelés ideje Simon–Júda napja
BORKÉSZÍTÉS	Oxidatív érlelés tölgyfahordóban Aszúeszencia és aszúkészítés Mértékegységek: puttony gönci hordó Érlelés ideje Sajátos mikroklímával rendelkező pincében Fordítás, máslás, szamorodni Palackozás – tokaj palack, címke Szepsy Laczkó Máté legendája az aszú-készítésről
KERESKEDELEM	Lengyel–magyar kereskedelem, annak szállítása és az érte kapott termékek az útvonal, a szállítás ideje = hagyomány, de ez mára eltűnt Helyette - palackos értékesítés kis vagy nagy tételben - hordós értékesítés kiskereskedőknek kannás értékesítés az érkező turistáknak – borturizmus
FOGYASZTÁS	Gasztronómia: milyen ételek mellé kerül tokaji bor Hogyan kell kóstolni, fogni a poharat, megszagolni, ízlelni, megnézni a gyertya fényében a játékát Szakmai vezetés
TÁRSADALMI JELENSÉGEK	Szüreti bálok, falunapok, szüreti napok, Pincében történő borkóstolás/ régen csendes iszogatás Vendéglátás Borutak, egyesületek

XV. táblázat. A tokaji ortodox közösséghez tartozó 1785-ös összeírás szerinti házak száma Zemplén és Abaúj megyékben:[600]

Település neve	**Házak száma**	**Település neve**	**Házak száma**
Tokaj	35	Olaszliszka	2
Tarcal	1	Bodrogkeresztúr	1
Mád	1	Erdőbénye	1
Tállya	4	Tolcsva	1
Abaújszántó	1	Sárospatak	5
Szerencs	2	Sátoraljaújhely	9

[600] Sasvári László (1984, 149–150.) adatai alapján.

XVII. táblázat. A lakosság növekedése Tokaj-Hegyalja 8 településén 1784 és 1970 között

Szerencs	Mád	Bodrog-keresztúr	Abaúj-szántó	Tolcsva	Tokaj	Tállya	Tarcal	Települések
1571	3475	1805	..	2210	1942	4388	2756	**1784**
2196	5644	1746	4468	3629	3587	5408	3127	**1828**
2129	4566	1833	4467	3487	4089	5372	3099	**1836**
1745	3441	1400	4142	3061	4131	4002	2461	**1863**
1819	3779	1535	4378	3201	5012	3997	2920	**1869**
2370	3471	1256	4279	2820	4479	3668	2937	**1880**
4339	3480	1386	4156	2886	4815	3497	3359	**1890**
5265	3679	1895	4603	3170	5104	3598	3794	**1900**
6086	3746	2088	4931	3104	5097	3643	3803	**1910**
5851	3622	2174	5059	2939	5073	3972	3839	**1920**
6707		2279	4969	2896	5844	3736	4063	**1930**
7635	3528	2248	4908	2757	5903	3564	4004	**1941**
7034	3469	1901	4567	2631	5074	3521	3929	**1949**
7882	3590	2261	5078	2726	5423	3654	4083	**1960**
8612		1986	4209	2445	5445	3333	4070	**1970**

XVI. digaram: A Tokaj-hegyaljai települések népességváltozása 1784 és 1970 között

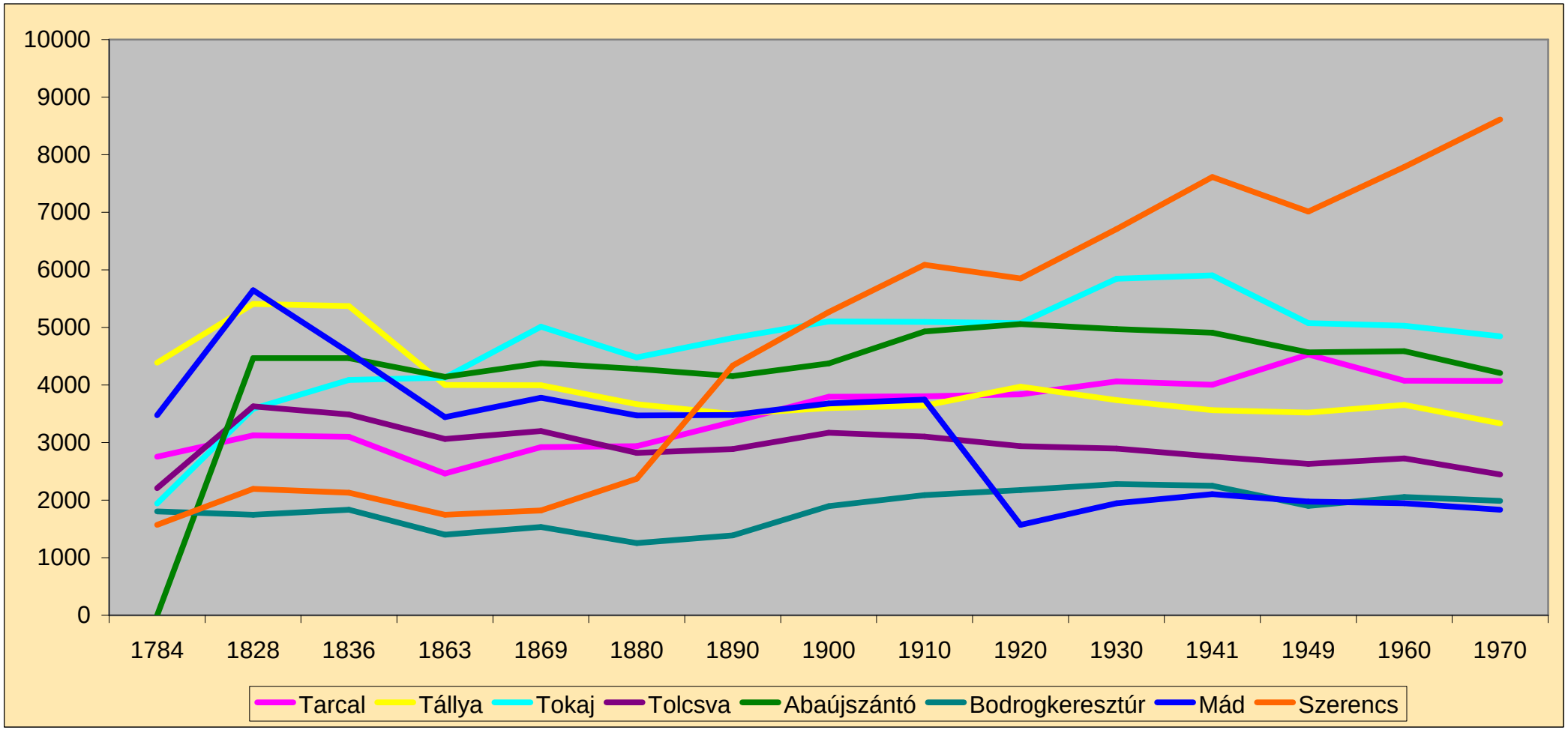

XVIII. táblázat. Tokaji borvidék hegyközségei a hegyközségeket szabályozó 2007-es rendeletmódosítás után

Hegyközség	Hegyközséghez tartozó települések	Hegyközség területnagysága	Hegyközség taglétszáma
Bodrogkeresztúr-Bodrogkisfalud-Szegi Hegyközség	Bodrogkeresztúr, Bodrogkisfalud, Szegi	574,5	651
Mád Hegyközség	Mád, Mezőzombor	1225,0	1044
Olaszliszka Hegyközség	Olaszliszka, Erdőbénye, Szegilong, Vámosújfalu	637,4	1106
Rátka Hegyközség	Bekecs, Legyesbénye, Rátka, Szerencs /Ond/	540,0	843
Sárospatak Hegyközség	Bodrogolaszi, Hercegkút, Makkoshotyka, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Károlyfalva	792,1	1819
Tarcal Hegyközség	Tarcal, Tokaj	630,0	1043
Tállya-Golop Hegyközség	Tállya, Golop, Monok, Abaújszántó	981,3	1053
Tolcsva-Erdőhorváti Hegyközség	Tolcsva, Erdőhorváti, Sárazsadány	700,0	1400

XIX. táblázat. Gazdasági szervezetek tipizálása és főbb jellemzői a rendszerváltást követően

Gazdasági szervezetek		**Szőlőtermesztésre, borkészítésre épülő szervezetek jellemzői**
Jogi személyiségű gazdasági szervezet	• vállalat • jogi személyiségű gazdasági társaság, amely lehet • korlátolt felelősségű társaság • részvénytársaság • szövetkezet • egyéb jogi személyiségű szervezet	Tulajdonos szerint: • magyar vagy • külföldi tulajdonban Gazdasági tevékenység szerint: • borturizmusba is bekapcsolódó cégek • csak palackosan értékesítő cégek
Jogi személyiség nélküli gazdasági szervezet	• közkereseti társaság • betéti társaság • gazdasági munkaközösség • szakcsoport	
Egyéni vállalkozás	• főmunkaidős gazdálkodás: családi pincészetek (borászok) • kiegészítő (részmunkaidős) gazdálkodás (szőlészek)	Kapcsolódó gazdasági tevékenységek: • szőlőbogyó-értékesítés (szőlészek) • borturizmus

Civil szervezetek jellemzői:

- **szervezetek**
  - stabil szervezeti felépítésük van,
  - rendszeresen működnek, attól függetlenül, hogy hivatalosan jöttek-e létre és törvényesen bejegyezték-e őket,
  - „rendszeres találkozók, tagság formájában valamilyen szervezeti állandóságot mutasson és/vagy a résztvevők által elismert, legitim döntéshozatali testülettel vagy eljárással rendelkezzen.”[6]
- **magán jellegűek** – nem részei az állami intézményrendszereknek, még akkor sem, ha esetleg kormányzati forrásból részesülnek támogatásban.
- **nem osztják fel nyereségüket** – nem üzleti céllal jönnek elsősorban létre; a profitot visszaforgatják a célkitűzéseik eléréséhez szükséges tevékenységbe,
- **önkormányzók** – megvan a saját mechanizmusuk a belső irányításra,
- **önkéntes jellegűek**

XX. táblázat. 1-5 puttonyos aszúk készítésére vonatkozó adatok a 19. század elejéről

Puttony-szám	aszúszem[601]	ásztatóbor[602]	aszú / ásztatóbor
1	32 kg (37,8 liter)	151 liter	**0,21**
2	64 kg (75,6 liter)	151 liter	**0,42**
3	96 kg (113,4 liter)	151 liter	**0,64**
4	129 kg (151,2 liter)	151 liter	**0,85**
5	161 kg (189 liter)	151 liter	**1,07**

XXI. táblázat. 1-5 puttonyos aszúk készítésére vonatkozó adatok a 19. század végétől 1945-ig

Puttony-szám	aszúszem[603]	ásztatóbor[604]	aszú / ásztatóbor
1	24 kg (28 liter)	136 liter	**0,18**
2	48 kg (56 liter)	136 liter	**0,41**
3	71 kg (84 liter)	136 liter	**0,52**
4	95 kg (112 liter)	136 liter	**0,70**
5	119 kg (140 liter)	136 liter	**0,88**
6	143 kg (168 liter)[605]	136 liter	**1,05**

[601] 1 puttony = 1/2ántalag = 45 icce = 37,8 liter
[602] 1 gönci hordó = 180 icce (151,2 liter)
[603] 1 puttony = 28 liter
[604] 1 gönci hordó = kb. 136 liter
[605] 1936. évi V. tv.-vel jelenik meg

XXII. táblázat. Az aszú készítésére vonatkozó jogszabályi előírások változása 1924 és 2010 között

	1924. évi IX. tv.		**1936. évi V. tv.**		**1959. évi XXIII. tv.**		**2010-ben érvényes előírások**	
Puttony-szám	**Cukor-tartalom**	**Extrak-tartalom**	**Cukor-tartalom**	**Cukor-mentes extrak-tartalom**	**Cukor-tartalom**	**Cukor-mentes extrak-tartalom**	**Termé-szetes cukor-tartalom**	**Cukor-mentes extrak-tartalom**
2	3%	6%	60 g/l ≤	25 g/l ≤	30 g/l ≤	25 g/l ≤	-------	-------
3	6%	9%	60 g/l ≤	30 g/l ≤	60 g/l ≤	30 g/l ≤	60 g/l ≤	25 g/l ≤
4	9%	13%	90 g/l ≤	35 g/l ≤	90 g/l ≤	35 g/l ≤	90 g/l ≤	30 g/l ≤
5	12%	16,5%	120 g/l ≤	40 g/l ≤	120 g/l ≤	40 g/l ≤	120 g/l ≤	35 g/l ≤
6	-------	-------	150 g/l ≤	45 g/l ≤	150 g/l ≤	45 g/l ≤	150 g/l ≤	40 g/l ≤
Eszencia	-------	-------	250 g/l ≤	50 g/l ≤	250 g/l ≤	50 g/l ≤	-------	-------

XXIII. táblázat. A tarcali magánborászatok birtoknagyság szerinti csoportosításban

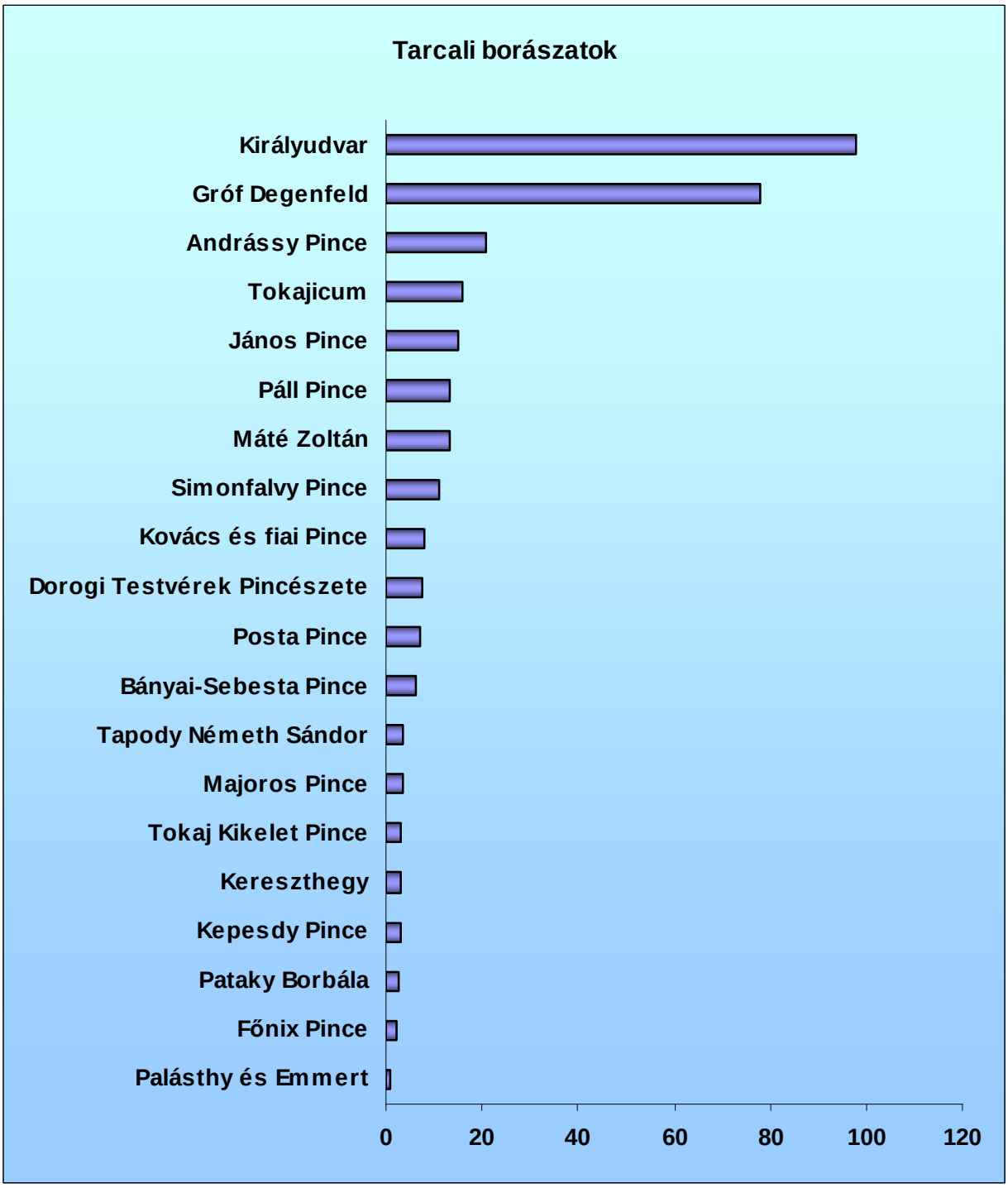

XXIV. táblázat. A tállyai magánborászatok birtoknagyság szerinti csoportosításban

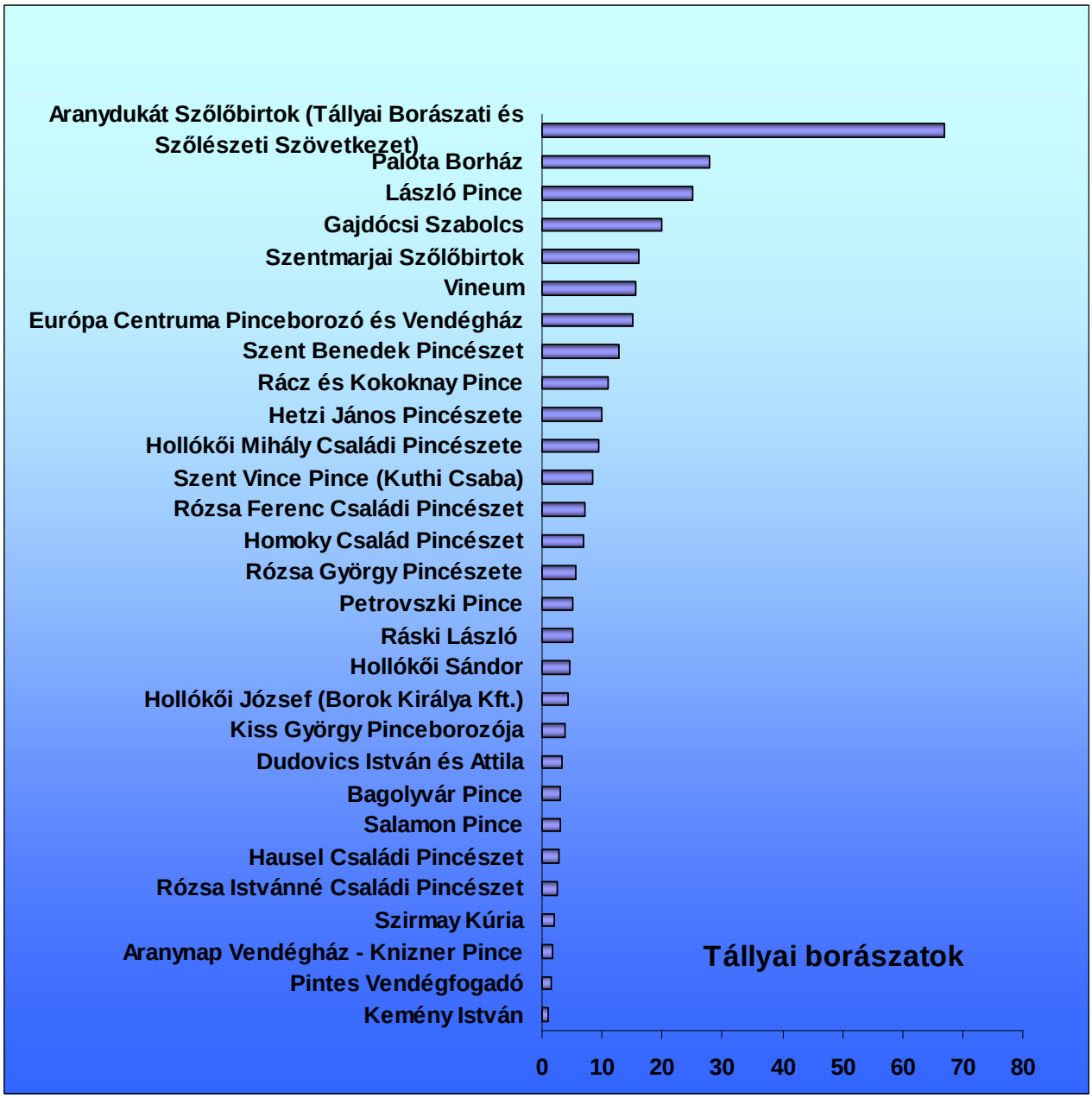

XXV. táblázat. A hatályos cégkivonatok alapján Tarcal és Tállya településein aktívan működő vagy megszűnt, bejegyzett szövetkezetek

Név	Cégjegyzékszám	Alapítás	Felszámolás	Végelszámolás	Székhely	Jogelőd, jogutód szervezetek
Dr. Bártfai Szabó Gyula Mezőgazdasági és Szolgáltató Szövetkezet	05-02-000018	1975. jan. 1.	2001. okt. 14.		Tállya	jogelőd: Dr. Bártfai Szabó Gyula Mezőgazdasági Szakszövetkezet, 1962
Tokajhegyaljai Mezőgazdasági Termelőszövetkezet Tarcal	05-02-000087	1990. dec. 14	2001. mác. 1		Tarcal	Jogelőd: Tokajhegyaljai Mezőgazdasági Termelőszövetkezet Tarcal, 1960
Tállyai Kistermelői Pinceszövetkezet	05-02-000442	1992. okt. 4		2003. júl. 28	Tállya	kérelemre
Tokajhegyaljai Pinceszövetkezet Tarcal	05-02-000459	1993. jan. 14		1998. aug. 28	Tarcal	jogutód nélküli megszűnés
Tarcali Gazdák Szövetkezete	05-02-000536	1994. máj. 06	2003. ápr. 04		Tarcal	
Tokaj-Hegyaljai Szőlő és Bor Beszerzési és Értékesítési Szövetkezet	05-02-000709	2000. nov. 12.	2011. aug. 31.		Tállya	
Tállyai Szőlészeti, Borászati Felvásárló, Értékesítő és Szolgáltató Szövetkezet	05-02-000727	2001. máj. 14	2010. júl. 14.		Tállya	
Tokaj Aranya Regionális Termékértékesítő Szövetkezet	05-02-000732	2001. szept. 19.			Tállya	
Tokaj-Tállya Borbarátok Termeltető és Értékesítő Szövetkezet	05-02-000744	2003. júl. 18.			Tállya	

Interjúrészletek

I. *MF040409, Tarcal, 2004*

– Tarcalon minden borásznak be kellett lépnie a szakszövetkezetbe?
– (M.F.): Ebbe önkéntes alapon lehetett belépni, a helyi szövetkezet hozta létre ezt a szakcsoportot, azért, mert kellett afölött is valami gesztornak lenni, hogy hol van az irodája, ki fizeti az embereket, aki ezzel foglalkozik. Ezek mindig úgy mentek, hogy a szövetkezetek pátyolgatták ezeket a szakcsoportokat. És abba tulajdonképp szabadon be lehetett lépni. Aki akart és aki az alapszabályát elfogadta, aláírta. Hajlandó volt odaadni a nagyüzemi felárnak a 10%-ot. Mondjuk erről nem volt nehéz lemondani, mert ez úgy volt kiszámítva, a szőlőfelvásárlási ár, hogy mondjuk volt 1 kg szőlő 20 Ft, a maszeknak, a szövetkezetik tagnak egy 22 Ft. Tehát azt a 10%-ot rátette az árra és akkor, ami még kecsegtető volt, hogy ebből a 2 Ft-ból még visszaadhatott. Tehát azt mondta a szövetkezet, hogy 1 Ft-ot megtartok magamnak, 1 Ft-ot meg még visszaadok. Tehát én mint maszek kaptam 20 Ft-ot, ő meg mint szakcsoporti tag kapott 21 Ft-ot, ezért beléptek. Én nem léptem be, nem voltam szakcsoporti tag. Ennek a maradványain jött létre az a pinceszövetkezet, amely 1 évig tudott működni, mert nem tudta kifizetni a pince vételárát. Ez egy nagyon fura helyzet volt akkoriban. A politika kikényszerítette akkor a vállalatból – felvásárlási gondok voltak. És 2 megoldás volt: vagy állami segítséget adok, hogy vegye meg a szőlőt… azt mondták, hogy vegyünk fel hitelt – ti. a vállalat vegyen fel hitelt, hogy fel tudjon vásárolni – *Mondtam, hogy szó sem lehet róla. 1 Ft hitelt sem vagyok hajlandó azért felvenni, hogy megvegyük a termelőtől a szőlőt és a bort utána ne tudjuk eladni. Ezt ugye nem tudták rákényszeríteni a vállalatra. Utána az következett volna, hogy pénzt adnak. Azt már rá tudja kényszeríteni. Tehát állami beavatkozás. Ez később is megtörtént többször is. Ez gyakorlat is volt. Közben a termelők azzal kezdtek fenyegetőzni, hogy akkor mi felvonulunk a parlament elé és az aszús teli hordót ráfordítjuk a közcsatornára. Szerveztek egy közdemonstrációt. Erre azt mondták, hogy „Uramisten! Elő ne forduljon! Valamit csinálni kell.” Pinceszövetkezetet kell alakítani. Itt van az állami vagyon egy része, oda kell adni az embereknek. Fele tulajdonban, nagyon jutányos áron a pincét, tárolóteret, hogy legyen hova tenni a termésüket. 1 évig meg volt oldva a probléma. Az embereknek befogták a szájukat. Erre kétségtelen, alkalmas volt. Csak nem gondolta végig senki ezt a folyamtatot. 19 pinceszövetkezetet hoztunk létre állami vagyonból. Na ez volt a szakcsoport nyomdokain szerveződött. Úgyhogy mi ebbe a szakcsoportba apportként bevittük a pincét meg a fahordós tárolóteret. Máshol is így volt. Tehát nem kellett nekik egy fillért se fizetni, tehát a tárolótérért pl. utána ebből az apportból, a szövetkezetből a cég ki akart vonulni, magára akarta hagyni a termelőket. Kivonul, de a bevitt apport képezi a szövetkezet vagyonának egy részét, ezt ő eladja a szövetkezeti tagoknak. Fizessék meg magyarul a pincét meg a tárolóteret. De ekkor kiderült, hogy erre már nem hajlandó senki beadni a pénzt. Ráadásul leszüretelte a termést, feldolgozta saját költségén, bevitte ebbe a közös pincébe és akkor még tőle követeltek pénzt. Tehát nem kapott a szőlőjéért 1 Ft-ot sem, de a pince megvételéért, meg a bor kezeléséért, meg esetleges palackozásért stb. viszont össze kellett volna adni a pénzt, amiből tudják ezeket a folyamatokat finanszírozni. Ehhez meg nem voltak hozzászokva az emberek. Ahhoz voltak hozzászokva, hogy beadták a szőlőtermést és másnap vagy 1 hét múlva felvette érte a pénzt. Ilyen körülmények között*

hát elég naiv gondolat volt, hogy majd ezt meg fogják érteni az emberek egyik napról a másikra. De most megváltozott a helyzet és nem az van, hogy pénzt kapna, hanem neki ahhoz be kell fektetni, hogy valamikor ebből netalán pénz legyen. Így aztán senki nem fizetett be semmit és ezek a szövetkezetek nagy kínkeservvel meg nagyon olcsón megszabadultak a borkészletüktől és felszámolták ezeket a szövetkezeteket. Tehát 1-2 évi működés után mind megszűnt kivéve 1-t [ti. a hercegkúti pinceszövetkezetet]*, de az nem is volt igazán pinceszövetkezet, mert az úgy jött létre, hogy nem 360 szerencsétlen ember hozta létre, hanem a szövetkezet alapításához 10 főre volt szükség, összeállt 4 kollega, beléptették a feleségeket, meg a gyerekeket és mindjárt megvolt a 10 tag. Na az működik ma is. Na, de azoknak pénzük volt. Meg ők tudták, hogy mit kell csinálni. Ők már eleve azért alapították a szövetkezetet, mert tudták ide még nyomni kell évekig keményen be a pénzt, aztán majd egyszer visszajön. De hát ezt a kisember nem merte megcsinálni. Tarcalon is sok kisemberből állt és akkor olyan komolyan vették ezt a dolgot, hogy aki nem volt szövetkezeti tag korábban, azt utána még ha fizetett volna, ha hajlandó lett volna állni a költségeket, nem engedték be a tagok maguk közé. Mert azt gondolták, hogy ez egy olyan jó buli lesz nekik, hogy amit ők eddig kínlódtak, meg együtt voltak, akkor most idegenek ne próbáljanak meg közéjük menni. Ez egy naivság volt.*

II. *MF040905, Tarcal*

– Énnekem olyan 6 ha szőlőm van. Mivel én dolgozom, tehát nekem van főállásom, ez a felület már igényelné azt, hogy önállóan borászkodjam is. Ez már az a felület, ahol érdemes megindulni a borászati tevékenységgel, vagy a határán van. Erősen mérlegelni kell, hogy elindul-e vagy sem valaki. De nekem nincs időm. Nekem el kellett volna döntenem – ha ezzel akartam volna foglalkozni – a rendszerváltást követő 1-2 éven belül. De akkor még nem volt ugye ennyi szőlőm. Másrészt meg akkor is biztosabbnak ítéltem azt meg, hogyha nem kezdek el befektetni a borászatba, mert nem biztos, hogy vissza fog térülni az az összeg. Meg nem beszélve arról, hogy nem is volt akkor annyi pénzem, amennyiből elkezdhettem volna. Odáig eljutottam, hogy pincét ástam. Nekem is van a Keresztúri soron egy pincém, ott lehetne bőven tárolni 80–100 hektónyi bort. De nincs benne, mert nekem nincs arra időm, meg nem is tartottam célszerűnek, hogy további beruházásokat hajtsak végre. Én úgy ítéltem meg a helyzetet, hogy amennyi pénzem van, inkább ültetvény-beruházásba kell forgatni még az Uniós belépés előtt és én egy jelentős területet újratelepítettem. Énnekem most ebből a 6 hektárból majdnem 5 hektár új telepítés. Meg én is telepítettem parlagot is… Én már odáig eljutottam, hogy van saját traktorom és művelési eszközöm, tehát én ezt a földterületet meg tudom művelni teljes mértékben. Borászatra nem fordítottam időt, mert láttam, hogy az már egy nagyságrenddel nagyobb erőt igényelne és nincs értelme. Mert ha lenne olyan felvásárló, aki mondjuk kész borokat vesz meg, de hordós borokat vásárol fel, akkor lenne értelme kihasználni mondjuk a pincék tárolóterét is. De ilyen nincs, ezért aki a borászatba befektet, annak kevés pincét ásni, meg tárolóteret létesíteni. Hanem annak akkor már palackozót is csinálni kell, meg valamilyen értékesítési csatornát szereznie. Hát az meg már komoly és nem is biztos beruházás. Ha rákényszerültem volna, mondjuk, ha munkanélküli lettem volna, akkor biztos, hogy megcsinálom.

III. *SS030906, Tarcal*

– A 15 főn kívül a többiek csak a megtermelt szőlőt értékesítik, és nem dolgozzák azt fel?
– Igen. Ők csak szőlőbogyóként értékesítenek. Ugye régebben lehetett mustként is értékesíteni, de ezek a dolgok megszűntek már. Tehát szőlőbogyóként értékesítik vagy 10 hektó alatt meghagynak maguknak. Ezt így írja alá a jövedéki adó. Amíg 10 hektó alatt állítanak elő, addig nem kerülnek bele ebbe a körbe. Itt 10 hektónál többet kb. 15-en állítanak elő, és ők értékesítik is. A 825-ből, aki csak a bogyót értékesíti az csak 10 hektót hagyhat meg magának. Ezt megihatja, vagy adhat a barátoknak, de csak ennyi. De nem adhat el bort. Akkor már egy másik kategóriába át kellene lépnie, engedélyekkel meg mindennel. Szóval marha hosszú, ez a lényeg.
– A 15 főbe ugyanazok tartoznak vagy időnként ez változik is?
– Nagyon nem változik. Egy-két fővel esetleg. Több nem. 13 volt, most 15, nem is biztos, hogy nőni fog. Ez ugye komoly hozzáértést, felkészülést igényel. Merőben más dolog, mint csak szőlőtermesztőnek lenni. Onnantól kezdve, hogy borászkodni kezd, ehhez olyan technikai meg anyagi felkészülés kell, amit nem lehet egyik napról a másikra előteremteni. Illetve akik máról holnapra elő tudják teremteni, azok komoly pénzekkel rendelkező cégek. Akik magánszemélyek vannak ebben, azok általában generációból átörökölték. A felszereléstől a területekig, a pincéktől a hordókig mindent. Ez három-négy generáció alatt alakult ki, mindegyik hozzárakott valamit. És akkor, aki csinálja ezt tovább, az már rendelkezik egy ilyen háttérrel. Namost, ha valaki úgy kezdene bele, hogy se pénze, se ilyen háttere nincs, az nem működik. Csak úgy lehet borászkodni, hogy ezek megvannak. Közhelynek számít, hogy hány helyen kell, hogy pénze legyen annak, aki borászkodik: egy pénze kint van a szőlőtőkén, egy pénze a bankban és egy pénze a pincében. Ez így működik. A bankban van az a pénze, ami az összes éves munkára kell, a szőlőtőkén van az, ami majd a pincébe kerül és a pincében az, ami majd értékesítésre kerül. Ez egy körforgásban van az egész. Amíg ez a három nincs meg, addig gyakorlatilag feléli saját induló tőkéjét. A szőlőtermesztőnek meg ugye a szőlőtőkén meg a zsebében van, ha van. [...]
– A termelők többsége is ilyen generációs hagyományokra tekint vissza?
– Itt már évszázadokkal ezelőtt is szőlőtermesztés folyt. Tehát itt azért akárki akármit mond, mindenki valamilyen szinten kötődik a szőlőtermesztéshez. Most ugye lehet, hogy nincs szőlője 20 éve, de az ő dédnagyapjának biztos, hogy volt. Annak aki itt él, vagy aki elszakadt innen, az is kötődik valahol hozzá. Vagy legalábbis a szele megcsapta. És hát elég fanatikus emberek ezek, mert úgy vannak vele, hogy ha idén nem is, majd jövőre. Szidunk mindenkit, meg az időjárást és azt mondják, hogy most idén nem jött össze, de majd jövőre. És akkor így eltelik egy emberöltő és jó lesz majd a következő generációnak. Szóval borzasztó fanatikus ember az, aki ezzel foglalkozik, még ha csak szőlőtermesztő is. Ennyit tudok erről mondani. Nagyon tisztelek mindenkit, aki valamilyen szinten is ezzel foglalkozik és megy és csinálja a dolgát, ha leverte a jég, akkor is, ha elfagyott, akkor is, elgáncsolja a természet, majd a rendszer, de csinálja. Szóval óriási lelkierő kell, meg szellemi, hogy csinálják ezt az emberek és nem igazán jobb. Mindig azt várja minden évben, hogy majd jövőre. De most is ott tartunk, hogy nem igazán jobb. Most is, és évről évre ott tartanak az árak, hogy szőlőbogyóként például 100 forint körül van az előállítása, ami után kap aztán 50-60 forintot, jobb esetben 70-et. Tavaly legjobb esetben 72 forint volt. És az idén se lesz jobb. Sajnos. 70 forintból mindenesetre nem lehet kihozni egy kiló szőlőt, az biztos. De a termelőt az hajtja előre, hogy lát egy bizonyos pénzt egyszerre, meg a saját munkáját nem számolja bele, amit kigürizik egy évben. De meg kell vásárolni a növényvédő szert, gépi munkákat és azokat, amiket ki kell fizetni, azt ki kell fizetni, nem tudja elkerülni. És akkor lát 150-200 ezer

forintot egybe. És mi ez már manapság? Az lehet, hogy belekerült neki 180-ba, de hát… Innentől kezdődik, hogy valami őrület van ebben az egészben.
– Ebből persze nem tud fejlődni.
– Hát persze. Ezek akkora pénzek, hogy ebből előre lépni nem lehet. Ellógatnak az ember orra előtt mézesmadzagot, ilyen támogatás, olyan támogatás, amolyan támogatás, de még egy középvállalkozónak is meg kell gondolnia, hogy ezekbe igazán belenyúl-e, regisztráltatja magát meg egyéb dolgok, amik ezzel együtt járnak.

IV. *PL030829, Tarcal*

– Mi úgy vagyunk vele, hogy csak szamorodni borokat készítünk. Mi megnyugodtt borokat árulunk, mivel már semmi gond nem lehet. Palackozásnál pedig hideg-melegkezelés kell egy fiatal bornál. Egy megérett bor pedig már beáll magának és nem lehet vele különösebb probléma a palackozás után sem.
– Aszút sem készítenek?
– De igen. 3-4-5-6 puttonyos aszút készítünk. Az aszúbort hagyományos módon csinálom. Hagyományos préseléssel, áztatással. De megmondom, nem nagyon viszik az aszút, mert elég drága ára van, bár mi alacsonyabban adjuk, mint a boltban.
– Ha a lánya átveszi a szőlőültetvények kezelését, tervezik, hogy felvásárolnak, vagy hogy növelik a földjeiket?
– Nem, nem vásárolok fel. Na, most ahogy jött be pénzünk, azt a feldolgozás korszerűsítésébe forgattuk. Az most a felébe van, mert a múlt éven csináltunk egy gyönyörűszép tárolópincét, 40 m hosszú, 500 hektót lehet benne tárolni és az elé csinálunk rozsdamentes hűthető-fűthető tartályoknak épületet. 10 db fog elférni, most 2 db 50 hektós fog jönni. Szeretnénk pár éven belül a többi 8 tartályt is beszerezni. Irányított erjesztést akarunk végezni, hogy ezzel még jobb minőséget érjünk el. Az a helyzet, hogy bármilyen idő van, van hogy bizonyos foknál megáll az erjedés. Van hogy 2 évig forr, majd megáll, aztán ismét forr, majd ismét megáll. Ez pedig nem jó a bornak, meg a gyümölcsös alkotóelemei is elvesznek. Tehát az a legtökéletesebb, hogy irányítani, beállítani 18 fokra és ha azon felül van hűtsük, ha alatta fűtsük. Kiforrott bort kapunk így 1,5 hónap alatt, az szépen letisztul és megy a hordóba. Ott csodálatos jó helyen van a bor. Szereti a sötétséget, meg szereti, ha keveset zavarják. A régi öregektől tudtam meg. Tehát mindig van egy olyan rés, amit fejlesztenünk kell. De a szőlőterületet is rövidesen fejlesztenünk kell.

V. *SS040710, Tarcal*

– Vannak törekvések a turisták Hegyaljára közös hozására?
– Nem igazán. Semmi.
– Minden egyénileg?
– Hát igen. Aztán vagy megy, vagy nem megy. És általában nem megy. Pont ezért. Hát egyedül nem lehet csinálni semmit. Elég széthúzós társaság. Nem igazán. Pedig egy közös kell, amiben mindenki egyszerre reklámozza a Tokajit és nem elsősorban a sajátját és akkor idejön a vendég. De ennek a problémának még fejben van az oka.
– Mégis mi?
– Hát az elmúlt 50 év, meg az itteni szövetkezési formák meg ilyen dolgok. Hát azért nem lehet igazán rávenni az embereket semmiféle együttműködésre, mert ha meg meghallja,

hogy szövetkezés, meg tsz, akkor már menekül is el. Nem hogy termékértékesítés, meg közösen. Elmenekülnek még a környékről is, ha ezt meghallják.
– Tehát nincs semmi olyan érv, amivel meg lehetne fogni őket.
– Nincs. Érvelnek itt mindennel, hogy a piacra jutás így meg úgy, de nem foglalkoznak vele.
– A ’90 körüli változások milyen hatással voltak Tarcalra?
– Hát Tarcalra, meg Hegyaljára egyaránt az, hogy bejött néhány nagyobb cég, akik vásároltak itt földterületeket, de hát sajnos már így visszatekintve, meg természetesen akkor is lehetett volna másként csinálni a dolgokat, de akkor is olyan emberek intézték ezeket a dolgokat, akiknek kellett volna, akik benne voltak, meg akiknek hozzáértése volt. Sajnos mindig így működik, meg most is, hogy olyan emberek határoznak meg dolgokat, akiknek halvány fogalmuk sincs, annyi földje van csak, amennyi otthon a virágcserépben. És akkor ő eldönti a vidékinek, hogy azok mit csináljanak. Hát itt is ez így működött. Eladták, mert pénz kellett az országnak és ezek bejöttek, megvásároltak egy csomó területet, benyomtak egy csomó pénzt, mert kaptak adókedvezményt, meg minden kutya gumit, ahogy ez lenni szokott, meg most is így van gyakorlatilag. Aztán amikor oda került a sor, hogy a termelőtől meg kellett volna vásárolnia a szőlőtermését, akkor nem volt kinek megvásárolnia, mert a szerződések sajnos elcseszett módon lettek ezekkel megkötve, egy évet írtak nekik, hogy felvásárlási kötelezettségük van. Azon az egy éven fel is vásárolták a termelőtől, utána a következő évben már ők is eladták máshová az övékét, nemhogy felvásároltak volna. Gyakorlatilag ennyi. És akkor most mit csinálunk. Semmit, azon kívül, hogy sütögetik a maguk pecsenyéjét úgy ahogy. És akkor rafinált módon a saját szőlőtermésüket is, amivel nem tudnak mit kezdeni beviszik a perpillanat még állami tulajdonban levő Kereskedőházba. Tehát nem igazán jöttek össze ezek a dolgok.
– A téeszesítés alatt milyen lehetőségek voltak értékesítésre és borkészítésre?
– Hát a szövetkezeti formák működtek, hát itt is volt azt hiszem szőlőtermesztő szakcsoport. Aztán ezek valamilyen oknál fogva megszűntek. Általában ezek rossz szájízzel szűntek meg, ezért ódzkodnak most ezektől a szövetkezésektől. Ezek úgy működtek, mint amik most az elképzelésekben is vannak. De ugye akkor senki sem gondoskodott, hogy hát azért mégis az valahogy hellyel-közzel jól működik. Most, mire rájöttek, hogy ez mégis jól működött, most meg már a kutyát nem érdekli. Itt 20-30-80 meg 100 termelő tartozott bele, a termés egy részét feldolgozta magának a szakcsoport, lerakták pincébe, nagy részét értékesítették szőlőbogyóként, akkor még a Tokaj-hegyaljai Állami Gazdasági Borkombinátnak. Hát akkor még ugye közösen leszedték, vitték, beadták nekik, egy részét feldolgozták, bent volt a pincében a pénz. Tehát maga a pince egy értéket képviselt a hordóktól a borig ugye. Gyakorlatilag ez akkor megszűnt, mert nem jó ez, mert kommunista elv, meg szocialista elv, meg mit tudom én mi volt, csak jó nem. Szétverték és ezek mind 99%-ban rossz szájízzel szűntek meg, és kész. Nem érdekel most már senkit. Pedig, ha azok akkor megmaradtak volna, akkor most nem volna most semmi probléma. Azóta csodálatosan vagyonosodhatott volna egy ilyen szakcsoport. A termelőnek meg semmi gondja nem volna, csak megtermelje a termését, gondozza, meg leszüretelje, a többi meg a szakcsoport vezetőségének lenne a feladata. Ennyi. Ez, ha működne, működne már vagy 30 éve. De hát ugye szétverték, nem megy. Most meg már nincs ember, akit ebbe bele lehetne húzni. Ahol ez jól szűnt meg, mert valami miatt muszáj volt megszűnnie, ott most gyorsan összeálltak, mert látták a lehetőséget, hogy itt nincs más. Tehát, hogy lehet bármilyen módon értékesíteni, hogy ha együtt vagyunk. Ha együtt vagyunk, együtt képviseljük nagy mennyiségben, piachoz tudunk jutni, állami támogatásokat, meg európai uniós támogatásokat, meg mindent igénybe tudunk venni közösen, mert akkora bevételünk van, hogy…

– Erre itt Tokaj-Hegyalján is van példa, vagy csak az ország más területein?
– Hát ez szerintem mindenhol így működik az ország területén sajnos.
– Esetleg van példa ilyen új szövetkezetekre?
– Van. Igen.
– Itt, Tokaj-Hegyalján is?
– Meg nem mondom, hogy itt is van-e. ugye innentől kezdve, hogy már gondolkozni kell rajta, az már mond valamit, hogy van-e valahol. A svábok valahol Hercegkút környékén, ők csináltak végül egy ilyet. Ha jól tudom. Máshol nem tudok róla, hogy lenne ilyen visszaalakult szövetkezés. Bár ezt próbálná most finanszírozni vagy segíteni a Kereskedőház. Hogy ugye csoportosuljanak a termelők.
– És mennyire hajlandók?
– Semennyire. Ezt még csak most kezdték. De mindenhol mindig vannak próbálkozások.

VI. *SS040710, Tarcal*

– Nagy különbség van aközött, ahogy az idősebbek és ahogy a fiatalabbak készítik a bort?
– Hát persze. Mindig van valami divatirányzat. A borászatban is ugyanígy vannak. Bár a tokaji szerintem nem ezekről az irányzatokról szól. Ez azért egy oxidatív bor, amit nem a hagyományos eljárásokkal nem lesznek igaziak. Na most azért az új technikák alkalmazására, az azokkal való újításra is van törekvés. De hát ezek olyan technológiát igényelnek, amit házilag már nem lehet azért követni. A reduktív borkészítés dolgait például. Az oxidatív technikával készült borok őrzik meg ezeket a hagyományos ízeket. Meg kell kóstolni ezeket, és az ember rögtön megérzi a különbséget. Különböző borászatok vannak itt. Elképzelése meg mindenkinek van. És ha leül az ember megkóstolni például egy hatputtonyos aszút, mindegyiknek más íze van. Van, aki igyekszik az új trendek szerint csinálni és van, aki inkább a hagyományos módon készíti. Ez ízlés kérdése. És amikor megkóstolja a vásárló, nyilván el kell döntse, melyik ízlik.
– Mennyire ötvözhető az új a régivel?
– Hát, szerintem nem igazából. Én legalábbis a hagyományosnak vagyok a híve. De megoszlik ez. Nagyon megoszlik. Ötvözni most nem igazán lehet, mert most vagy oxidatív, vagy reduktív bort készít. A kettő együtt nem igazán. Vagy az egyik, vagy a másik módszert alkalmazza. Végülis arról szól a borászat, hogy itt is mindig benne van a próbálkozás valami újnak a kitalálására. Csakhát ugye ez kockázatos és több éves dolog. A mi borainknál meg főleg. Mert a bortörvény például előír bizonyos érleléseket meg időket bizonyos fajtáknál. Mint az aszúbornál, amit nem is lehet három évig forgalomba hozni. Ezeket be kell tartsa mindenképp. Na, most innentől kezdve, hogy reduktív, meg hogy nem érintkezik a levegővel, meg hogy ezeket a dolgokat alkalmazza, az a 2 éves fahordós érlelés, akkor most ott tartunk, hogy mi ez? Most ez ez, vagy amaz. Vagy mi ez? Szóval. Nyilván egy sima száraz bornál ez lehet. Ott nincs előírva, hogy kötelezően fahordós érlelés kell. Vannak, akik maradnak a fahordós érlelésnél, akkor nekik egy oxidatív boruk lesz. De vannak, akik reduktív módon dolgozzák fel. Hát állítólag erre van nagyobb kereslet. Hát mindenki a saját piacát ismeri, és aszerint termel, azt készíti. Ha a másiknak az megy, akkor az készíti.

VII. *HA020903, Tállya*

– Mi jellemzi leginkább Hegyalján a termelők az értékesítést?
– [...] egyénileg – oldják meg az értékesítést. Ki hogy. Lehet az ilyen borturizmus – pincében borozás, vásárlás – de lehet kereskedelmi szintű is. Az egyéni vállalkozók között eléggé nagynak számítok. Nem úgy, mint az Imperial meg ezek nagyobbak természetesen, de elég sok bort értékesítek. Csak sajnos mivel én – ugye nincs mögöttem olyan tőke, mint mondjuk egy külföldi cég mögött vagy egy nagy cég mögött, aki jelentős mennyiségű – mint mondjuk az Imperial – pénzeket tudott beinvesztálni a vállalkozásába, én így egyénileg alakítottam ki, és az eladott boraimnak a 90-95%-a lédig bor, tehát nem palackos bor, sajnos. Mondjuk ez csak úgy sajnos, hogy az szebb, látványosabb borászatilag. És az eladott boraimnak a 10-15%-a az a borturizmus keretén megy el, tehát ez azt jelenti, hogy – majd meglátják, ha a pincébe lejönnek – vendégek jönnek, iszogatnak, visznek 5-10 liter bort, de a nagyobb része az kereskedelmi szintű, nem kocsmai szintű – azt hozzáteszem – hanem általában az országban az ilyen nevesebb tokaji borozók, borlerakatok, ahol tokaji borokat árulnak, [...]
– Hagyományos vagy inkább új eszközökkel dolgozik?
– Részben hagyományos, tehát én nem – kézzel szedjük természetesen, az aszút is kézzel szedjük ki, máshogy nem is lehet, ilyen hagyományosan puttonnyal nem szeretem – mert van, aki járja végig a sorokat traktorral, nem szeretem. Én puttonnyal hordom ki, de a behordás, az természetesen traktorral, kádakba. Én a saját terepjárómmal behordom a szüretet.
– És régi puttonyokkal vagy műanyag zsákokkal?
– Én nem zsákolok soha, mert az töri a szőlőt. Puttonnyal hordom be. Van is faputtonyom, de nem azzal, hanem vannak ilyen nagy üvegszálas puttonyok. Bár műanyag és tudom, hogy nem a legszebb, de az acéltartályok azok nagyon drágák. De utána, hogy a szőlő műanyag puttonyból lekerül a kádakba, majd feldolgozzuk, utána az érlelés az természetesen hagyományosan fahordóban van. Most itt annyit akarok hozzátenni, hogy 2 olyan gazdával találkoznak majd – a Hollókőy meg én, akik hagyományosak – én hagyományos vagyok, de nekem a 14 boromból 3 az úgynevezett, most népszerű – hallottak már róla biztos – gyümölcs ízű reduktív borok. Na, én csinálok ilyet is, tehát én nem vagyok annyira régi stílus, hogy csak oxidatív borokat készítsek. A reduktív borok lényege, hogy nem fahordókban érleljük, hanem tartályokban, a levegőtől elzárva, hogy a gyümölcsízek visszamaradjanak a borban, és ilyen friss, üde borok. Míg az oxidatív borok ilyen nehéz, érlelt, ászkolt borok. És szeretik a vevők a reduktív borokat is. Természetesen a többség, az a hagyományos. Hát az izéről ne is beszéljünk, mert azt én is messzemenően elítélem, aki szamorodnit vagy aszút reduktívan csinál. De csinálnak már Hegyalján, még ha nem is engedi a bortörvény. [...] de alapvetően ahhoz, hogy valaki kereskedelemben részt vegyen, ahhoz kell egy szakmai ismeret is, ami nem csak az örökölt szakmai ismeret, hanem egy felsőbb szintű szakmai ismeret is. mert ahhoz, hogy egy bor elkerüljön több száz kilométerre, mínusz 20 fokban, plusz 40 fokban, azokat stabilizálni kell. Amihez már kell egy – ezért szoktam én mondani, hogy ahhoz, hogy valaki egy jó borászatot összehozzon, körülbelül 30%-ban számít a családi hagyomány, 30%-ban a tanulmány, és érdekes módon a legnagyobb, 40%-ban az évek alatt nem mástól, hanem saját maga által. Mert ezt mi így nem nagyon … attól, hogy összejárunk sose beszéljük meg, hogy ki, mit, hogy csinál. Ez egy érdekes dolog. De semmilyen borász, országos szinten sem. Vannak szakmai lapok, leírnak ott sok mindent, vannak borászati tankönyvek – én is tanultam – de alapvetően énnekem az a véleményem, hogy a legnagyobb részt, ahhoz hogy – nem arról van szó, hogy egy bor tiszta maradjon, hanem az, hogy hozzátegye azt a picit, hogy a fogyasztónak jobban tetszen az a bor, azt csak a

saját maga, évek alatti – benne kell lenni. Tehát hogy mondjam. Az sose lesz nagy borász, aki – látják én se izébe vagyok, nyakkendőbe – aki íróasztal … – mert ez egy olyan szakma, hogy ha tetszik, ha nem, hiába van az embernek diplomája, le kell menni a pincébe, meg kell kóstolni a borokat, meg kell nézni, hogy fejlődnek, hogy kell házasítani, hogy mit mutat egy derítés után, hogy mit mutat egy fahordós érlelés után, hogy mit mutat egy hideg eljárással való erjesztés után, nem sorolom a szakmai dolgokat, tehát ebben ott kell lenni. Nem azt mondom, hogy a csövet kell húzni, meg a hordót kell mosni, ott kell lenni a pincében nap mint nap és így a hosszú – figyeljék meg, hogy az apja miatt lehet, hogy már 20 évesen is van neve, de igazán a nagy borászati nevek Magyarországon, biztos, hogy 40 év feletti emberekről van szó. Nem azt jelenti, hogy önök fiatalok, de ha önnek az apja borász lenne, mellette sokat elsajátítana, de mikor ő már nem élne, ön még újabb dolgokra rájönne, de nem mástól, teljesen magától. Ez olyan, mint a szakács. Hát hogy lehet, hogy 10 szakács közül egy a legjobb, mikor mindegyik ugyanazt a kaját csinálja, és mégis az ízlett a legjobban. És azt nem fogja sose elárulni senki. Esetleg a saját gyerekének. De az még majd a saját maga – úgy szoktam ezt mondani a borászati filozófiában, hogy önmagamat kell beletenni a borba. Szóval nem vagyok se pszichológus, se filozófus se…

VIII. *KCS020803, Tállya*

– Van jelenleg pinceszövetkezet Tállyán?
– Nincsen. Most van felszámolás alatt. Régen voltak pinceszövetkezetek. Tehát a pinceszövetkezet, a ’70-es éveknek a találmánya volt, illetve régen is volt még a háború előtt. Egyszerűen arról van szó, hogy vannak kistermelők, kispincék, akik a saját termésüket, saját borukat, különböző okok miatt – vagy mert nincs tárolóhelyük, vagy mert nincs pincéjük, edényük, felszerelésük, szakképzettségük – nem tudják megcsinálni és akkor a pinceszövetkezetnél beteszik a bort, kezelik nekik és ezért fizetni kell. Aztán volt Értékesítési Szövetkezet, akik ugyanezt csinálták: a bevett borokat értékesítették és aztán elszámoltak vele, de ezek ma már nincsenek. De valószínűleg újra fognak alakulni, mert ezekre szükség van.
– Az 1990-esévek óta mi a tapasztalat: évről évre a boreladás helyzete javul vagy romlik, kiknek adnak el bort: élelmiszeripari üzletláncoknak, kis- vagy nagyvállalkozóknak stb, illetve milyen a turizmus aránya ebben? Mik az utóbbi évek tapasztalatai?
– A borvidéken vannak nagycégek, közepes- és egészen kicsik, magánpincék is. Ez a nagycégeknél viszonylag megoldott, mert azok annyira tőkeerősek, hogy őket nem zavarja különösebben az, ha évekig nem adnak el, mert a hátuk mögött van egy olyan pénzforrás, amivel ők ezt megengedhetik maguknak. Egy Dégenfeld, egy Disznókő, egy Hétszőlő stb., ezeket nem nagyon hatja meg, ha egy-egy évben nem tudnak jól eladni. Most már eladnak. […] az értékesítés mondom az a nagy cégeknél nem jelent gondot, azoknak megvannak a különböző értékesítési csatornáik, a kisebb cégeknél, a közepeseknél, azoknál már inkább. Vannak olyanok, akik áruházláncokban is értékesítenek. Szabó Dániel Hercegkúton, valamilyen János Bodrogkeresztúron vagy Kisfaludon, tehát ilyen van, de azoknak a kisebb pincészeteknek ez nem megoldás. Egyrészt azért nem, mert nincs olyan árualapjuk, amivel állandóan feltöltve lehet tartani, egy olyan rendszert, másrészt pedig azért nem, mert az ilyen áruházláncok annyira kizsákmányolás-centrikusak, hogy én a legutóbbi tudomásom szerint – és ez ezelőtt 1-2 évvel volt – évente és fajtánként 1 millió forint polcpénzt kértek azért, hogy a bor ott lehessen. És akkor azt majd elszámolták valahogy, de azt az 1 milliót gyakorlatilag nekem kellett kifizetnem. Egyrészt. Másrészt annyira lenyomják ugye az árakat azon a

címen, hogy ott ugye óriási forgalom van és ezért óriási esély és lehetőség van arra, hogy a borokat elvigyék, hogy alig marad rajta valami haszon. Tehát tulajdonképpen ott a sűrű fillér esete forog fenn. Nagy forgalom és kis haszon, emellett azonban persze lehet nagy nyereség. Na most ezeknek a kis pincészeteknek azért nem lehetséges, mert nincs 100 hektónyi egyforma minőségű boruk. Például egy '98-as aszúból 100 hektó kell, hogy 1-2 évig az ott legyen. Ezt a kis pincészetek máshogy oldják meg. Különböző vinotékákba, különböző szállodákba, vendéglőkbe, ide-oda, tehát egyénileg mindenki megkeresi a maga piacát, ha palackozott a bora. Ha viszont nincs palackozott bora, akkor helybe jön a turista, itt megiszik-megeszik valamit és a demizsonba vagy a műanyag palackba elviszi. Na most ez a dolog jellemző inkább Tállyára. Kevésbé van palackos, jobbára pedig inkább a borturista viszi el a bort. Vagy pedig hát kannás kiszerelésben. Van néhány olyan pince, ahol kannás kiszerelésben is elviszik, borkóstolókhoz vagy vendéglőkhöz eladják.

– A Tállyai Borút Egyesület tagjai melyik csoporthoz tartoznak leginkább?

– Vegyes. Van, aki kannásan árusítja, van, aki főleg a borturizmusból él, és van, aki inkább palackos bort ad el.

– Meg tudnak-e élni ebből a borászok?

– Ez részint így van és részint meg nem így van. Ugye mindenki úgy keresi meg a pénzt, ahogy tudja. De azért a bor eladása fontos bevételi forrás, és vannak persze többen olyanok, akik csak ebből élnek. De azért általában mindenki még épít rá valamit: egy szállást stb. Arra termeltek, végülis nem borászok, hanem itt az volt, hogy a mennyiségi termelés ugye, megtermeltük a nagyon sok rossz minőségű szőlőt és akkor a keleti piacon azt el lehetett adni, és az emberek ehhez szépen hozzászoktak, és … Ma is hozzá vannak szokva. Bár már a felfogás…

[…]

A turisták ebben az egészben ezt a romantikus valamit találják vonzónak. Azt hogy le lehet menni a pincébe, ami penészes, és az a penész nem rossz, hanem jó penész és akkor kapnak egy mesét, hogy a tokaji hogy készül, meg az aszú, meg a lengyelek, meg ugye Rákóczi, meg Lórántffy, meg Szepsi Laczkó Máté meg ilyenek. És akkor kapnak még egy mesét, hogy a különböző hegyaljai specialitásokról, tőlem még külön kapnak egyet a titkos pincékről. És ebben ez a vonzó.

[…]

Én nem is csinálok mást, csak száraz szomorodnikat és aszúkat. Ugyanis ezek piacképesek. Az összes többi, ha jól tudom a Homoky Bandi – akihez mentek – 14-féle bora van. Mindenféle. Namost én ennyire nem tudok és nem is akarok bonyolult lenni, elég az az 5-6-féle és hát hogyha az évjáratokat hozzávesszük, akkor az idők múlásával az egyre több lesz, de mint borfajta az csak az aszúk és a szomorodni és a fordítás. Tehát gyakorlatilag 3-féle a bor, de ezen belül ugye a puttonyszám, az évjárat és édesség szempontjából ezek ugye megsokszorozódhatnak. És ha én még külön azt mondom, hogy ilyen dűlő, olyan dűlő meg korai vagy késői szüret, édes, félszáraz, félédes… megbolondul az ember. És én ahhoz már öreg vagyok.

***IX.** Részlet Árvay János internetes naplójából, 2007. december*[606]

„Végre bort is készítettünk, nem csak Tokajit. Ugye milyen furcsa? Pedig mennyire igaz.
*Itt van a borvidék: **Tokaj**. A filoxéravész után megszabott sajátos fajtáival: Furmint, Hárslevelű, Sárgamuskotály. (Ezen kívül még van néhány engedélyezett fajta, de ezek kisebb jelentőséggel bírnak). Mindhárom az aszúbor miatt vált uralkodóvá. Erre szelektálták, szaporították Őket évszázadok alatt. Ha nem volt aszúsodás, akkor szárazbor lett. Megitták a helyi emberek.*
A világ - mint tudjuk - folyamatában viszont változik. Mi ettől pár évtizedig eléggé elszakadtunk...
1990 környékétől próbálunk visszatérni a világ nagy szélesen hömpölygő borfolyamához. És borízléséhez, fogyasztóihoz.
Ők is, mi is egyre inkább igényeljük a szép száraz borokat.
Na hát itt a probléma. A Tokaji fajták évszázados szelekciójánál fel sem merült, hogy egyszer ilyen igényeknek is meg kell felelniük. Én is, barátaim is dagadó kebellel magyaráztuk messziről jött embereknek (szakértők, borírók, kereskedők), hogy mi a legnagyobb édes borainkat és az általunk nagyra tartott (de mégis majdhogynem mellékesen kezelt) száraz borainkat egy tőkéről szüretelve készítjük. Nem értettem, nem értettük, hogy mit nem értenek.
Boldogan, büszkén raktuk az asztalra száraz boros palackjainkat, öntöttük Furmintunkat, Hárslevelűnket a poharakba. De akkor még belül egy kicsit úgy éreztük ez csak a bevezető, nem is olyan fontos. Majd az édesek! Majd az aszúk! Majd azok megmutatják, mit tudunk.
Vártuk a hatást. De valahogy senki nem törte ránk az ajtót, hogy na akkor ebből egy kamionnyit most rögtön venne. Vagy lekötné jövőre az egész tételt. Sokunkat gondolkozásra késztetett a dolog. Nekifeküdtünk, hogy készítünk egy olyan száraz bort, amivel minden világfajtát "leverünk" a polcokról. Próbáltuk ellesni vajon mások a világban hogyan csinálják. Tartály, élesztő, reduktív eljárások, stb.
Vártuk a hatást.
Sokszor meglepő mondatokat hallottunk. Nem elég gyümölcsös, nem elég friss. Túl magas a sav? Így lett szelektálva - mondtuk. Mert ez jó az édesekhez. Na de a szárazban? Kérdezték. Gondoltuk, ha ez nektek nem jó, akkor... megint nekiveselkedünk. Akkor most megyünk a komplexitás, a mélységek felé. Túlérett gyümölcs, újfahordó, spontán erjesztés, spontán almasavbomlás. Számunkra gyönyörű aranyló színek. Ásványosság. Na gondoltuk. Itt van, nézzétek, kóstoljátok.
Vártuk a hatást.
Ritka kivételtől eltekintve eléggé lehangoló volt. Mély a színe-oxidáltnak tűnik. Magas az alkohol, ettől "súlyos" a bor. Koncentrált, ásványos, de hol a friss gyümölcs?
Tudják nem csak én jártam így, hanem sokunk.
Na de akkor mit tegyünk?
Hiszen a fajták azok adottak.
Véletlenül indult nálunk a dolog, vettünk egy parcellát, amin Sauvignon Blanc volt. 2004-ben készítettünk először száraz bort belőle. Igaz itt is "kicsit" (16%) magasra sikeredett az alkohol. De ez, mint kiderült, senkit nem zavart. Világos szín, sok friss és érett gyümölcs.
2005-ben ismét ugyan ez történt: SIKER!

[606] www.arvay.eu

2006-ban léptünk egy nagyot. Vásároltunk szőlőt nagyobb területről és hozzá Chardonnay-t.
Korrektre sikeredett mind a kettő.
Világfajtából, amit mindenhol ismernek.
Vártuk a hatást.
És képzeljék. A külföldiek elhiszik végre, hogy tudunk bort is készíteni. És ami a meglepőbbnek bizonyult: A két bor kóstolása után egyre érdeklődőbben kérdeznek a Furmintról, Hárslevelűről.
Figyelnek...
Ja, el ne felejtsem: a kopogtató, vagy akár ajtónyitónak nevezhető két fajta után, már nem akarnak tanácsot adni, hogy hogyan is kellene jobban készíteni a tradicionális fajtáinkat, vagy milyennek kellene lennie a boroknak."

X. *HA020903, Tállya*

Nagyapám a jelenlegi Kárpátalján – most jelenleg Ukrajna – született 188… valahányban egy négygyerekes családban. Ő volt az egyedüli fiú, és tanították. Ttanító volt és ide helyezték Tállyára. Itt lett református iskolaigazgató. Először tanító, majd igazgató. És mivel itt szőlővel, borral foglalkoztak, ő is elkezte a tanítás mellett az 1910-es években. Elég sikeresen, mert az 1920-30-as években már elég jelentős gazdasága volt. Jónevű gazda volt, lehet úgy is mondani, mint itt voltak a Szirmayak, Görgeyek, Olsvayak, itt elég sok, vagy 10-12 jelentősebb boroscsalád volt.
Majd 2 fia volt, de mind a két fia folytatta, bár mind a kettőnek volt külön szakmája. Nagybátyám jogász volt, apám meg ügyész. De ettől függetlenül is borászkodtak. Aztán 1951-ben egy erőteljes törés következett. Elvették a családtól, a jelenleg az Imperial Kft. Tulajdonában levő földeket – ami a mienk volt. Kb. 30 ha földünk volt, 8 ha szőlőnk. Ebből minimálisat hagytak meg. Több házunk, pincénk volt. Ez a ház, amit látnak, ez maradt meg, ez alatt egy pince meg egy darab szőlő: itt a Palota-dűlő, a többit mind államosították.
Én magam ugye mivel ezt láttam apámtól, anyámtól én magam utána ahogy nőttem, az általános iskola után először a kertészeti szakközépiskolába jártam Sátoraljaújhelybe, majd onnan Gyöngyösre mentem a kertészeti egyetemnek a szőlészeti-borászati főiskolai karára. Tehát én kimondottan olyan szőlész-borász vagyok, itt Tállyán majdhogynem egyedül, aki ezt is végezte, nemcsakígy leste a nagyszülőktől. Vagy mint KCs, akinek úgy tetszett ez.
Tehát ezt végeztem, majd itt voltam a helyi szövetkezet főágazatvezetője a régi világban. Most már régi világ alatt a 1990-es évek előtti világot értem, nem a háború előttit, ami még régebbi világ. És akkor 1993-tól a rendszerváltás után, mikor jöttek az átalakulások, akkor itt is megszűnt a szövetkezet és én úgy lettem aztán egyéni vállalkozó, kimondottan borászati. Van egy kis gyümölcsösöm, ez-az, de én kimondottan szőlővel, borral foglalkozom.

XI. *HA020903, Tállya*

A Tállyai Borút Egyesületnek a legnagyobb jelentősége abban áll, hogy összefogja itt a tállyai gazdákat, és mivel 2-3 hetente, havonta összejárunk, egy eléggé – nem gazdasági téren, hanem úgymond erkölcsi vagy emberi téren együttműködünk, és nincsenek úgy mint más hegyaljai községekben, úgy mint Tarcalon, Tolcsván is előfordult már –

különösen mióta jövedéki a bor, hogy sajnos ugye emberek vagyunk, egymásnak a bejelentgetése – 1-2 eset volt már…. Tállya ilyen téren egy elég korrekt község, hogy nincs nagyon – tehát eléggé jól vannak egymással a borosgazdák. Az értékesítésnél a Tállyai Borút Egyesületnek jelen pillanatban nagy szerepe nincs, lehet hogy majd lesz, szerintem – lehet, hogy Csaba mást mond, de én ezt mondom. Ő lehet, hogy ezt kihasználja az egyéni értékesítésnél, ez az ő dolga. Én azt vettem észre, hogy a többi borosgazda, mi az értékesítést mind egyénileg oldjuk meg. Aztán majd mást fognak hallani a László-pincészetben. Ott a Gyula bácsinak azt lehet mondani, hogy szinte világ-jelentőségű kapcsolatai vannak, de európai szintű biztos, de én egyénileg – meg a legtöbb mondom, itt a Hollókőyek is egyénileg – oldják meg az értékesítést. Ki hogy. Lehet az ilyen borturizmus – pincében borozás, vásárlás – de lehet kereskedelmi szintű is. Az egyéni vállalkozók között eléggé nagynak számítok. Nem úgy mint a – az Imperial meg ezek nagyobbak természetesen – de elég sok bort értékesítek. Csak sajnos mivel én – ugye nincs mögöttem olyan tőke, mint mondjuk egy külföldi cég mögött vagy egy nagy cég mögött, aki jelentős mennyiségű – mint mondjuk az Imperial – pénzeket tudott beinvesztálni a vállalkozásába, én így egyénileg alalkítottam ki, és az eladott boraimnak a 90-95%-a lédig bor, tehát nem palackos bor sajnos.

XII. *KCS, Tállya*

Nálam semmi családi hagyomány. Vezérigazgató voltam egy japán vállalatnál Debrecenben. Adtak egy lakást és alacsony volt a kerítés – ez mind hozzátartozik a történethez. Nyírtam a füvet, amikor a harmadik szomszédban a szomszédasszony átrikoltozik nekem a szomszédba: „Csaba nem akar jönni Hegyaljára borért holnap? Há' mondom, menjünk. Elmentünk Hegyaljára, eljöttünk ide Mádra. Monyok Jóskáék pincéjébe jöttünk, ahol nagyon jó borok voltak. És akkor ott voltak a pince végibe, polcokon, mindenféle régi palackos borok, és kérdeztem tőle, hogy ez micsoda: „Hát az mindenféle régi aszú, meg szomorodni, és hát de jó volna eladni, mert kéne a pénz a szüretre". Hát mondom, jólvan, írja össze hogy mi, meg mennyi van, és akkor hátha el tudom adni. Akkor egy hónap múlva eladtam az egészet úgy ahogy volt, vagy ötszáz palackot, nem is tudom mennyit. Nem. Kevesebb volt. Talán háromszáz palack körül, az OTP-nek egybe. Mert azok csináltak valami nemzetközi bankártalálkozót, és ezeknek a boroknak a nagy része 1968-as volt. 1968 volt a gazdasági fordulat éve, stb. stb., a lényeg az, hogy megvettékt. És megkérdezték: „Melyik számlára utaljuk a pénzt?" Há' mondom, ugyan má'! Ezt a kis pénzt, mit vacakolnak ezzel az 500e Ft-tal, ugyan má', különben majd kiugrottam a bőrömből örömömbe; 500e Ft 1990-ben nagy pénz volt. „Írjon egy pénztári rendelvényt és itt felveszemt…" És akkor elhoztam a pénzt. Úgy örült neki, mint a franc. Na itt kezdődött a dolog.

XIII. *PJ, Tarcal*

Édesapám, dédapám is szőlővel foglalkozott, de sajnos az 1950-es években összeférhetetlen volt, hogyha valakinek volt szőlője vagy pincéje. Édesapám a Tokaji Rákóczi-pincének volt a vezetője és a Hétszőlő, a Lencsés-dűlő és későbbi a Rákóczi tartozott hozzá. 3 évig volt a vezetője és ebben az időben a szőlőnket el kellett adni. Nagyapámnak egy 5 hektár maradt meg, de neki bányája volt. nem nagyon borászkodott és mi ezt a gazdaságot 1978-tól kezdtül el komolyabban kiépíteni. Én 1977-ben kerültem Tarcalra. Bodrogkisfaludi születésű vagyok, de az első boromat 7 éves koromban

készítettem 1960-ban. Hát én azért nem lettem rögtön borász, csak hobbiként kezdtem el borászkodni, mivel akkor is úgy volt, hogy nem nagyon fizették meg a borászokat. Majd a szocializmusban kissé jobban, gépészként jobban lehetett keresni. De végül belegabalyodtam mint majom a cérnába. Idén végeztel el ugyanott az iskolát, ahol édesapám, a Magyar Királyi Szőlészeti és Borászati Szakiskolát Budafokon, ahova mennem kellett volna 1968-ban, dez azért, hogy láttam, reggeltől késő estig dolgozni kell, ezért nem vállaltam. Közben megelőztem magamat, merta a tradíciókra hagyatkozva tanultam, meg könyvekből. Rengeteget olvastam.
…
1978-ban 800 □ földünk volt, Tarcalon béreltünk egy pincét. Jelenleg 14 hektár a területünk, 13 hektár van betelpítve, amelyből 10 hektár termő és most fogunk ősszel még egy hektárt telepíteni.

XIV. *HA020903, Tállya*

Itt a faluban ezek családi borászatok, mint az enyém is – bár én, mint mondtam tanultam ezt. Alapvetően ezek abban merülnek ki, hogy vendégeskednek, meg eladnak, de kereskedelmi mennyiségben – szóval sokat – nem nagyon mernek.

XV. *GL030826, Tarcal*

A tokaji aszúnak 3 nagy baja van:
- ingyen mindenkinek ízlik
- Hegyalján világhírű
- nem tudja mi a piacgazdaság.
A piacgazdaság úgy működik a borászatban, hogy októberben van a szüret, novemberben fejtés, januárban palackozás. Nagy a pénz forgási sebessége. Ha 5 vagy 7 évig kell fahordóban tartani, akkor ott fekszik egy holt tőke, ha úgy veszi az ember. Ezért akarják az idekerült franciák ezt a tevékenységséget egy kicsit gyorsítani, ha a törvény legyen egy kicsit rugalmasabb.

XVI. *HA020903, Tállya*

A bortörvény szokott változni, de itt Tokaj-Hegyaljára általában nem hat olyan mértékben, mert itt megvannak ezeknek a borkülönlegességeknek – ezek nem nagyon szoktak változni. Minimálisat. Most változott '97-ben, ami nem volt helyes, de hát a francia behatásnak köszönhetően ugye az aszú érlelési idejét visszavették 5 évről 3-ra. Tehát Tokaj-Hétszőlő Rt.-nek a nyomására alakult ki. Szerintem a Kovács Tibiék javaslatára. Nagy lobbijuk, pénzük van ugye. Végülis ez se tragédia még, mert ők máshogy magyaráznának még. Míg egy 3 éves érlelésű aszú is kiváló minőségű, én ebbe inkább a hagyományos módon, a hosszabb érlelést tartom előnyösnek, de végülis érlelje 3 évig, nincs olyan nagy gond.

Táblázatok jegyzéke

I. Becsült demográfiai adatok a 16. századra vonatkozóan, Hegyalján 92
II. Tállyai dézsmajegyzék 93
III. Tállya, Tarcal és Tokaj demográfiai változása 1517 és 1910 között 94
IV. Az ukránok és görög katolikusok számaránya a történelmi Borsod, Abaúj és Zemplén megyékben, az 1840-es években 101
V. Tállya lakosságának demográfiai változása és vallási összetétele a 18. század vége és 20. század eleje közötti időszakban 102
VI. Tarcal lakosságának vallási összetétele az 1900-as népszámlálási adatok szerint 102
VII. Tállya nemzetiségi változásai 1880 és 1910 között 105
VIII. Tokaj-hegyaljai községek szőlőterületeiről készült kimutatás 1948-ban 117
IX. Tállya tulajdonviszonyai 1980-ban 131
X. Tállya szőlőültetvényeinek tulajdonviszonya 1982-ben 148
XI. J. A. Schumpeter innovációs eseteinek hegyaljai megjelenése 239
XII. Tokaj népességének alakulása 1850 és 1910 között 271
XIII. A szőlőterület nagyságának alakulása Hegyalja legnagyobb szőlőültetvényeivel rendelkező településein 1965 és 1990 között 272
XIV. A szőlőültetvények területi nagysága és a földterületet haszáló gazdák száma Tokaj-Hegyalja településein 273
XV. A borkultúra fogalmának tartalmi elemei és azok anyagi és szellemi jellemzői 274
XVI. A tokaji ortodox közösséghez tartozó 1785-ös összeírás szerinti házak száma Zemplén és Abaúj megyékben 275
XVII. A lakosság növekedése Tokaj-hegyalja 8 településén 1784 és 1970 között 276
XVIII. Tokaji borvidék hegyközségei a hegyközségeket szabályozó 2007-es rendeletmódosítás után 278
XIX. Gazdasági szervezetek tipizálása és főbb jellemzői a rendszerváltást követően 279
XX. 1-5 puttonyos aszúk készítésére vonatkozó adatok a 19. század elejéről 280
XXI. 1-5 puttonyos aszúk készítésére vonatkozó adatok a 19. század végétől 1945-ig 280
XXII. Az aszú készítésére vonatkozó jogszabályi előírások változása 1924 és 2010 között 281
XXIII. A tarcali szőlőtermesztésben és borkészítésben szerepet vállaló termelők, a birtoknagyság szerinti csoportosításban 282
XXIV. A tállyai szőlőtermesztésben és borkészítésben szerepet vállaló termelők, a birtoknagyság szerinti csoportosításban 283
XXV. A hatályos cégkivonatok alapján Tarcal és Tállya településein aktívan működő vagy megszűnt, bejegyzett szövetkezetek 284

Diagramok jegyzéke

I.	Tarcal és Tállya népességváltozásának alakulása 1784 és 1970 között	109
II.	Tokaj-hegyaljai községek szőlőterületeiről készült kimutatás 1948-ban	118
III.	Tarcal hegyközség szőlőterületéről készült kimutatás 1948-ban	119
IV.	Tállya hegyközség szőlőterületéről készült kimutatás 1948-ban	119
V.	Tarcal lakosságának demográfiai változása 1910 és 1970 között	123
VI.	Tállya lakosságának demográfiai változása 1910 és 1970 között	123
VII.	Tállya teljes földterületének tulajdonlási megoszlása 1980-ban	131
VIII.	A szőlőtermesztés szektorok szerinti %-os megoszlása 1988-ban	132
IX.	A gazdálkodási formák megoszlása a teljes mezőgazdaságban, 2003-ban	133
X.	A B.-A.-Z. megyei 500 m2 és azt meghaladó (összesen 8645 hektárnyi) szőlőültetvények ültetvényméret szerinti %-os megoszlása 2001-ben	135
XI.	Tarcal pincészeteinek ültetvény-nagyság szerinti csoportosítása	148
XII.	Tállya szőlőültetvényeinek tulajdonlási megoszlása 1992-ben	149
XIII.	Tállya pincészeteinek ültetvény-nagyság szerinti csoportosítása	149
XIV.	Tállya szőlőterületeinek kimutatása 1948-ban	271
XV.	Tarcal szőlőterületeinek kimutatása 1948-ban	272
XVI.	A Tokaj-hegyaljai területek népességváltozása 1784 és 1970 között	277

Ábrák jegyzéke

I.	A reduktív bor megjelenését követően a gazdasági szereplők közötti kapcsolatok újraszerveződése	19
II.	A háztartások és a gazdasági szereplők kapcsolata az államon és piacon keresztül	141
III.	A keresletet és a kínálatot meghatározó tényezők	144
IV.	A kereslet és kínálat alakulása	144
V.	A borász magánvállalkozók vertikális és horizontális működési körének bővítési útja	152

Fondjegyzék

BAZML. IX.255.	199/1932	
BAZML. IX.252.I.	20/1948	Kimutatás a községek szőlőterületeiről.

Név- és tárgymutató

A

alkalmazkodás 20, 172, 201, 215, 219, 264
Andorka R. 8-9, 20, 36, 260, 274
Artyunov, A. Sz. 215, 232, 274

B

Balassa I. 98, 241, 250, 252
Bencsik J. 98-9, 107-8, 285
Bitterli, U. 35, 38-9
Boas, F. 26, 45, 274
Bodó S. 187, 247, 250, 255, 274
Borkombinát 15, 124-5, 128-130, 133, 134, 140, 142, 148, 153-6, 178, 180, 184, 208
borkultúra 19, 22, 145, 148, 167, 168, 170, 174, 193-4, 196, 219-220, 222-234, 249, 256-7, 274, 288, 312
borturizmus 18, 24, 178, 180, 185, 193, 194-6, 200, 225, 227, 230, 288
borút 20, 193, 195-8, 223-8, 270
Bourdieu, P. 164-5, 176, 216-7, 275

C

civil szervezetek 18, 143, 179, 184, 188, 204, 271-2
Clifford, J. 225
Comte, A. 42
Csajanov, A. V. 52, 53, 69
Csoma Zs. 232, 241, 251, 253
Degenfeld birtok 154
DiMaggio, P. 14, 20, 68, 73-6, 260, 275
Dobos Ilona 94, 102, 110, 118, 126, 253, 275
Durkheim, E. 9, 35, 40, 42-5, 48
Durrenberger 31, 53-4, 71, 259-260

E

egyéni cselekvés 141-3, 179-184, 265, 269, 271
egyéni gazdasági viselkedésminták 263
egyesületek 13, 18, 130, 143, 188, 193, 223, 265, 270, 272, 288
Elster, J. 181-2
Engels, F. 41
Ensminger, J. 9-10, 69, 72, 259, 274, 276-7
extraneus 87-8, 93, 240, 242, 247

F

Fényes E. 100, 102
filoxéra 24, 103, 105, 107, 110, 145, 229, 232, 249, 252-3, 257
Firth, R. 44, 47, 51, 55-6, 68
fiziokraták 34-5
Forde, D. 219, 276
földosztás 21, 115, 121, 125, 141, 203
Frisnyák S. 78, 81, 84, 86, 235, 276
funkcionalizmus 44-5
gazdasági antropológia 31-3, 44, 46, 50, 54, 68-71, 260
gazdasági cselekvési minták 22, 262
gazdasági mentalitás 31, 148, 243
gazdasági működés 12, 146, 255
gazdasági racionalitás 32
gazdasági szerkezet 15, 132, 264

G

Geertz, C. 11, 225
globalizáció 161, 214
Godelier, M. 8, 20, 30, 48, 50, 55, 276
Goodfellow, 44, 51, 55, 68
Götz E. 215, 277
Granovetter, M. 68, 72-3, 75, 160, 268, 277
Gras 45, 50-1
Gudeman, S. 11, 53, 159, 162-3, 277

H

hagyomány 7, 19-23, 140, 146, 167-175, 194, 214-239, 244, 249, 254-7, 265, 267, 274, 277, 280, 282, 288
hagyományalkotás 243, 274, 277, 280
hegyközség 120, 135, 313
Herskovits, M. 44, 51-2, 55-6, 68, 259
Hobsbawm, E. 217-8, 277
Hoebel, E. A. 186, 277
Hőgye I. 94

I, J

innováció 18-19, 23, 140, 146, 164, 168, 172, 214-223, 232, 236-7, 241, 265-6
institucionalizmus 41, 45, 52-3
Jevons, 42, 158

K
Királyudvar 155
kognitív beágyazottság 73, 167
kollektív cselekvés 6, 23, 39, 142, 181-5, 267, 279, 281
kollektív cselekvési minták 180
kollektív érdek 182
Komoróczy Gy. 88, 107, 241, 243
Kósa L. 238, 242,-3, 256
Kovách I. 15, 130, 137, 146, 170, 202, 204-6, 277-8
költség-haszon elemzés 187
közgazdaságtan 8, 30-7, 40-3, 46, 51, 55, 67-9, 73, 157-8, 16-2, 221, 259
közös érték 163
kula-kereskedelem 67
kulturális beágyazottság 74, 214

L
Leach, E. 36, 40-3, 46, 181, 268
Lengyel, 98, 250, 279, 280, 282, 288
Levi-Strauss, C. 49
Lubbock 41
Luckmann 73

M
Makádi O. 193, 195, 227, 279
Malinowski, B. 11, 43-51, 54, 56, 67-8, 70, 181, 185
Malthus, 36
Markarjan, 215, 232
Marshall, A. 158, 259
Marx, K. 9, 37-40, 42, 51-2, 69, 75
marxizmus 37, 40
Mauss, M. 48-50, 67-8, 70
merkantilisták 34, 38-9
Mill, S. 37
Morgan, L. H. 40

N
North, D. C. 32, 186, 237

O
Olson, M. 156, 177, 182, 207-8, 279
Országos Tervhivatal 121
osztálytudat 182, 281
oxidatív technológia 266

P
Paládi-Kovács 99-100
piac 8, 17-18, 22-3, 33, 35-6, 50, 53, 72, 134, 140-2, 146, 157-9, 162-5, 221, 222, 262, 265, 278
Polányi K. 14, 51, 68-9, 72, 259, 260
politikai beágyazottság 75, 234
Portes, S. 270, 280
potlach 49
preindusztriális társadalmak 37
Pryor, 31-2, 37, 42, 237

Q
Quesnay, 35

R
racionális döntés 183, 187
Radcliffe-Brown, A. R. 43, 45, 181
reduktív bor 16, 175
reduktív technológia 166-173, 220, 224, 232, 266
rendszerváltás 14-5, 24, 27, 79, 117, 133, 137, 146, 153-7, 173, 178, 197, 200, 204, 222, 230, 232, 265, 269
Ricardo, 35, 37, 39, 52
Róbert 269, 280-1

S
Sahlins, M. 49, 53, 164
saját társadalom 5, 11-2, 43, 46, 68-9
Sárkány M. 30, 33, 71
Schleicher V. 193, 196-7, 280
Schumpeter , 40, 168, 214, 218, 223, 260, 312
Sensenbrenner, 270, 280
Shils, 164, 216-7, 226-7, 280
Smelser, J, 38-40, 42, 46, 49, 55, 65
Smith, 35, 39, 50
strukturális beágyazottság 75, 177
strukturális funkcionalizmus 45
Szelényi I. 15, 137, 146, 205-6, 277
szociálantropológia 41
szociológia 5, 8-9, 37, 40, 42-3, 51, 54, 67
szokás 7, 19, 23, 46, 163, 214, 216-7, 224, 231, 234, 236, 240, 244, 251, 255, 257, 267, 272
szőlőtermesztő szakcsoport 183, 205

szövetkezetek 13, 112-3, 130, 133, 141, 143, 165, 173, 179, 183, 188, 204, 223, 272

T
Tállyai Borút Egyesület 143, 173, 188
Tannenbaum, N. 53-4
társadalmi integráció 181
tervgazdaság 121
Thurnwald, R. 44, 50-1, 67-8
Tokaj Kereskedőház 156
Tokaj Renaissance Egyesület 143, 173, 188
Tokajhegyaljai Állami Gazdaság 124-5
Tokaj-Kereskedőház 134, 137, 153, 156, 178
turizmus 14, 19-20, 141, 169, 185, 193, 195-201, 219-231, 257, 264, 280
Tylor, E. 40

U
új gazdasági mechanizmus 121
Ulin, C. 20, 282
Ulrich A. 94-5, 240

V
Veblen, T. 51, 52
Viga Gy. 81, 90, 92
Világörökség 197, 201, 226, 274

W
Walras, 158
Weber, M. 9, 35, 40-2, 45, 69, 182, 272, 282
White, 215, 266
Wolf, E. 8-9, 45, 53, 116-7, 282

Z
Zelizer, V. 74
Zukin, S. 14, 68, 73-6, 228

Összefoglalás

Alkalmazott fogalmak

Gazdaság, gazdálkodás etnográfiája, gazdálkodás történeti etnográfiája, gazdasági antropológia, gazdasági viselkedés, gazdaságszociológia, közösségi érték, gazdasági tevékenység, egyéni és kollektív cselekvés, nem rokoni alapon szerveződő közösségek, civil szervezetek, egyesület, szövetkezet, beágyazottság, innováció, szokás, hagyomány.

Tokaj-Hegyalja, a helyi borászat egyedülállósága miatt, mindig megkülönböztetett figyelemben részesült a társadalomkutatók, történészek, vagy épp a közgazdászok részéről. Ennek ellenére a rendszerváltást követő társadalmi és gazdasági átalakulás elemzésére kevés kutatás irányult. Dolgozatomban ezt a területet mutatom be a kulturális antropológia hazánkban egyik kevéssé ismert és alkalmazott irányzata, a gazdasági antropológia perspektívájából.

Az 1990-es években lezajló posztszocialista átalakulási időszak olyan válsághelyzetként értelmezhető, amely nemcsak gazdasági, hanem társadalmi természetű is. Épp ezen utóbbi tényező miatt vált az átalakulás folyamata a hegyaljai borászatban válsággá, melynek feloldására a gazdák különböző stratégiákat dolgoztak ki. A rendszerváltást követően a felülről irányított és szervezett társadalomnak gazdaságilag is új stratégiákat és struktúrákat kellett kiépítenie, illetve a nyugati gazdasági körülményekhez, mint külső tényezőkhöz alkalmazkodnia. Ebből adódik, hogy a válsághelyzet, illetve annak nyomán meginduló változások egyszerre zajlottak a társadalom és a gazdaság szintjén.

A borászok minden kezdeti cselekvése a helyzet bizonytalanságának csökkentésére irányult, mások viselkedésének biztosításán keresztül, amelyet különböző együttműködések, valamint intézmények létrehozásával törekedtek elérni. Ezt szolgálták azonban a termelők gazdasági tevékenységében megjelenő innovációk is, amelyek főként a hazánkban letelepedő, nagy borászatokat létrehozó külföldi befektetők stratégiájának követésében, és a nyugati eljárásmód hazai átültetésének gyakorlatában valósultak meg.

Tokaj-Hegyalján a rendszerváltás után a birtokszerkezet radikális átrendeződésével és a tömeges piacvesztéssel a tájegység teljes termelési vertikuma átalakult. Sok kis és

közepes nagyságú földterülethez jutott termelő jelent meg a borászatban. Ennek során a borászoknak nemcsak az előző rendszerre jellemző, mind a termelés, mind az értékesítés szintjén mutatkozó gazdasági helyzetet kellett gyökeresen átértékelniük, hanem egy döntően új borkultúrát és értékesítési stratégiát volt szükséges kialakítaniuk. A folyamatra, illetve a helyi gazdasági cselekvési minták konstruálására egyaránt hatást gyakoroltak a külföldi befektetők által megjelent szőlőtermesztési, borászati és értékesítési irányzatok, a piac és a társadalom átalakulása.

Az új stratégia körvonalazódásával mind az egyéni, mind a kollektív cselekvési mintákat újrakonstruálták. Azok történelmi determináltsága a kollektív cselekvési minta előnyeit is háttérbe szorító, az egyéni gazdasági viselkedésminták és stratégia erősödése irányába mutat. A folyamat során a gazdasági szerkezet átalakulása mellett, a társadalom szerkezetében és így a borászattal foglalkozó szegmensben is komoly változások mentek végbe.

A borász réteg átalakulása során három, főként a gazdasági tevékenységi mód alapján elkülönülő csoportot lehet tételezni. Így

- a gyakran külföldi tulajdonban levő nagyvállalatokat,
- a hazai, egy-egy településen élő szőlőtermelőket, valamint
- a borturizmusba vagy a bor (nagy)kereskedelmi értékesítésébe bekapcsolódni képes borászokat.

A gazdasági cselekvés legfőbb meghatározója ismét az egyéni cselekvés lett, szemben az előző időszak kollektivitásával, annak ellenére, hogy mind a szőlészet, borászat, mind a turizmus összefogásra is inspirálja a termelőket. Olyan helyzet tanulmányozható mikrogazdasági szinten Hegyalján, ahol a gazdasági folyamatoknak a társadalmi folyamatokba történő – Polányi kifejezését használva – „beleszerveződése” épp egy átalakuló, változó fázisban jelenik meg a kutató előtt. Ezen tényezők vizsgálata különösen fontos a társas/kollektív cselekvést igénylő gazdasági cselekvések kutatásában, ahol a többi szereplő gazdasági döntése hatást gyakorol az egyén cselekvéseire.

Parsonsnál jelenik meg annak a kijelentésnek – miszerint „adott cselekvő a szerepek pluralitásával rendelkezik” – a továbbgondolása, mely szerint egy adott rendszer a pluralitásból adódóan nem önmagában, hanem más rendszerekkel kölcsönhatásban létezik és működik, miközben ugyannak a cselekvőnek egy más struktúrában más szerepei

vannak. Vagyis az egyének gazdasági cselekvéseinek vizsgálatában elkerülhetetlen a társadalom más rendszereinek a figyelembe vétele is, amelyek mint külső tényezők tételeződnek, és ahol a borászok más szerepekben jelennek meg.

Résumé

Grâce a sa culture spécifiquement caractéristiques du vin, Tokaj-Hegyalja a toujours joué un rôle très important dans l'économie du pays et de la région pendant des siècles.

Sa délimitation géographiques aussi stipulée par la loi a réussi á garder des particuliers éléments culturels et des modèles du comportement économiques jusqu'á nos jours. Les traditions, coutumes, actions économiques de ce lieu déjà élaborées par un certain nombre des recherches ethnographiques et des sciences sociales á cause des changements sociaux et politiques ayant eu lieu pendant la dernière décennie du 20éme siècle, ont subi une transformation majeure. Mon analyse anthropologique examine les processus de transition. Au cas de l'anthropologie culturelle et au sein de la même science l'anthropologie économique, non seulement la détermination géographique, l'activité économique délimitée dans la scène qui créent l'unité de recherche mais le changement de mentalité économique des acteurs intéressés dans le secteur d'œnologie, on doit examiner les facteurs qui déterminent les actions des individus et des communautés ou ceux qui les affectent de l'extérieur ou de l'intérieur. L'anthropologie économique donne la possibilité de cartographier le s mécanisme des actions économiques, les processus qui exercent un influence sur l'un de l'autre, c'est-á-dire elle nous aide á observer la transformation des traditions locales. Dans ma thèse en suivant ces directions j'ai cherché á examiner les actions des acteurs économiques de l'industrie viticole de Tokaj-Hegyalja, particulièrement celles des producteurs viticoles démarrant leurs entreprises individuelles pendant les années '90.

De nos jours il faut que l'on interprète le mécanisme économique de l'œnologie de Tokaj-Hegyalja dans le contexte des processus. C'est dans la corrélation des phénomènes complexes qu'on peut saisir la mentalité économique en mutation d'une communauté vigneronne et viticulteurs bien délimitée, du segment bien ouvert après le changement du régime ainsi que son rôle influant sur l'économie en basant sur la tradition et á travers de la tradition.

La complexité des facteurs intérieurs et extérieurs qui détermine la tendance actuelle du développement de l'œnologie et le comportement économique des viticulteurs. On peut observer une longue ligne des changements en ce qui concerne l'attitude

économique des viticulteurs dans l'interaction des pôles de l'offre et la demande, en comparaison des données longitudinales et diachroniques qui ont une influence sur la culture elle-même dans laquelle les changements sont intégrés- dans de nombreux domaines aussi bien.

L'examen des événements historiques, l'interprétation anthropologique des actions économiques met en évidence les racines de la mentalité de Tokaj-Hegyalja, de l'attitude économique. Au fond surtout en analysant seulement les réactions indirectes aux événements ainsi que en interprétant des changements des formes juridiques et institutionnelles on peut le faire afin d'obtenir des connaissances qui dans de nombreux cas définissent les directions qui caractérisent actuellement la mentalité économique des viticulteurs. En appuyant sur ces études au cours de l'examen diachronique, le travail sur le terrain- en ajoutant aussi des informatiques écrites en faveur de la recherche anthropologique- ce processus intensif de transformation, de structuration répond á plusieurs questions.

Dans le contexte actuel, la société est en rapide évolution en constant mouvement qui a un impact sur tous les aspects de la vie, en exigeant une adaptation constante aux participants. A la suite des grandes entreprises viticoles, du renforcement du tourisme et de nouveaux canaux du marché, l'action collective organisée de haut en bas qui avait été caractérisée dans le système précédent.

A cause du changement des relations sociales et des formes économiques aux telles questions si selon les viticulteurs participant au tourisme du vin quels sont les rôles de la coopération commune et l'action individuelle et quelles stratégies ils doivent élaborer pour compenser l'incertitude économique et sociale pour assurer les actions des parties de l'interaction.

Aux cours des dix dernières années au milieu des actions dans l'économie en évolution, la relation entre l'activité individuelle de l'œnologie et la coopération des viticulteurs est devenue ambiguë comme aussi bien la même chose s'avère vraie entre le rôle et le lieu des formes d'association. Cependant á la lumière de l'interprétation des événements historiques on ne peut pas chercher l'explication du déni contre la coopération ou du manque d'intérêt vers les organisations civiles souvent constatés -clairement dans les préjugés contre la force du régime précédent organisé de haut en bas. Seulement dans le champ de force des relations complexes sociales on peut déterminer avec précision dans la corrélation des attitudes reflétées en faveur ou contre- les changements de mentalité constatés contre eux.

L’examen de l’appariation des innovations dans la structure du processus de transition, aussi bien de l’activité économique des participants á la livraison culturelle révèle essentiellement la mentalité économique des viticulteurs. La recherche d’un équilibre entre la stratégie de gestion traditionnelle et l’innovation ne peut être interprétée qu’un phénomène qui renforce le sentiment d’insécurité mais dans les réactions par rapport d’elle-même, l’attitude économique et les habitudes, les traditions représentant qu’elle contient peuvent être examinés.

On peut bien suivre que les investisseurs étrangers et traditions étrangères impliquées par eux dans la région ont une forte influence sur les habitudes, traditions de Tokaj-Hegyalja á travers de la mentalité économique et comportements des viticulteurs tels que se présente en cas du vin redutif aussi. De même la demande des consommateurs influence les traditions de Tokaj-Hegyalja et la culture du vin que les vignerons eux-mêmes utilisent souvent comme un moyen d’influence pour manipuler la demande des consommateurs.

Summary

WINE GROWING AND ECONOMIC ANTHROPOLOGY

Present day micro-analysis of Tokaj-Hegyalja region villages' economy

Sociologists, historians or economists have always paid special heed to Tokaj-Hegyalja region due to the uniqueness of local wine growing. Still, only few studies were carried out to analyse the social and economic changes of the period following the system change. This is the field I deal with in my work from the perspective of the economic anthropology, a direction of the cultural anthropology less known and applied in Hungary.

The period of post-socialist change passing off in the 1990s may be regarded as such an emergency situation, whose nature is not only economic but social as well. It was due to this latter item why the period of change became a crisis. To resolve it, the wine makers worked out different strategies. The reason for this may be first of all looked for in the fact that following the system change the society governed and organized from above had to create new strategies and structures also in an economic way and meet the Western economic circumstances as external factor as well. Resulting from this, the crisis and the changes generated by it happened simultaneously on both social and economic level.

All initiatives of the wine makers were directed to decreasing the uncertainty of the situation, issue which they tried to solve through creating different co-operations and institutions. However, innovations appearing in the wine growers' economic activities also served the same purpose, which materialized through both following the strategies of foreign investors settling down in our country establishing large wineries and transplanting the Western procedures into domestic ones.

Following the system change the whole connection system of the production transformed through the radical re-arrangement of the property structure and the immense market share loss. Many small and medium-sized lot owning wine makers appeared in wine growing. As a result, wine makers not only had to re-evaluate the economic situation existing on both the level of growing and sales and exhibitive of the previous system, but also had to develop a mainly brand new wine culture and sales strategy. Both the vine-growing, winemaking and sales trends of the foreign investors and the changing markets

and society have had an effect on the process and on the construction of the local economic activity patterns.

With the shaping of the new strategy, both the individual and collective activity patterns were re-constructed. With their historical determination, trends show de-emphasizing the advantages of the collective activity patterns and consolidation of the individual activity patterns and strategies. Owing to this process, along with the transformation of the economic structure, serious changes took place both in the structure of the society and in its segment dealing with winemaking.

Three groups may be identified mainly based on their method of economic actions through the changes of the winemakers' layer, as follows:

- Large , often foreign-owned companies,
- Domestic vine-growers living in different localities
- Winemakers who are able to join in into wine tourism or (whole)sale of wine

In spite of the fact that the vine-culture, wine growing and the tourism encourage co-operation, the individual action once again became the main determinant of the economic activity versus the collective one of the previous time period. Such situation can be studied in Hegyalja region on microeconomic level where integration of the economic processes into the social ones appears in front of the researcher in a transition phase. Studying these elements is specifically important in case of those economic activities that call for collective actions, that is where the economic decision-making of the other parties affects the actions of the individual.

Further developing of the statement saying "the given active disposes of the plurality of the roles" appears at Parsons, according to which due to the plurality a given system does not exist and work on its own but interacting with other systems, while the same active has different roles in different structures. In other words when studying the economic actions of an individual it is inevitable considering other systems of the society, which appear as different items where the wine makers appear in different roles.